

15. oct. 1983

maandblad oud-utrecht

een-en-zestigste jaargang

1988

Uitgave van de Vereniging

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1917 7124

Drs R. P. M. van Antwerpen

LIJST VAN SCHRIJVERS

<i>Belonje, J.</i> Emmikhuizen		- Personele zaken	140
<i>Berendsen, H. J. A.</i> De geologische ontwikkelingen van het landschap in zuidwest-Utrecht	65	- Publicaties	142
<i>Beunder, P. C.</i> „Aen 't ende van den lande“, enkele opmerkingen over de vroegste geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied langs de Oude Rijn	1	- Onderzoekingen en vondsten	145
<i>Braams, M. W.</i> Verslag van de najaarsledenvergadering	12	<i>Hoeve, J. van der</i> Oudegracht 151, het huis Groenewoude	209
<i>Broeyer, F. G. M.</i> De schenking van de Domramen	43	<i>Jurriëns, H. J.</i> Jaarrekening 1987	58
<i>Bruch, H.</i> Egilboldus, verschijning en verdwijning van een bisschop, een historiografische studie	124	- Bij de begroting voor 1989	119
<i>Bruijn, M. W. J.</i> de Lepelenburg en Bruntenhof 3-4	113	<i>Kalveen, C. A. van</i> Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens	61
<i>Burg, V. A. M. van der</i> Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hoornhovieus) pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf in 1599	73	<i>Kipp, A. F. E.</i> Rectificatie	36
<i>Burgers, J. W. J.</i> Het huis Lepelenburg	42	- Inleiding	137
<i>Buijtenen, M. P.</i> van Kardinaal Alfrinks historische horizon	37	- Personele zaken	140
<i>Dolfin, M.</i> Inleiding	30	- Publicaties	142
<i>Flipse, J. L.</i> De rouwkas van Geertruyd Johanna Coenen	1	- Achter St Pieter 180	144
<i>Haan, D. A.</i> de Plattelandsbouwen in de zuidwesthoek: architectuur en stedenbouw in de cope-ontginningen	131	- Kromme Nieuwe Gracht 43	144
<i>Haverkamp, J. W. G.</i> Utrecht Middeleeuwse kerkenstad 1988	16	- Nieuwe Gracht 29	144
<i>Hoekstra, T. J.</i> „Kroniek over 1987“: Inleiding	49	- Nieuwe Gracht 51, schuilerkerk van St Catharina	144
	137	- Mariastraat 47/49	144
		- 1e Achterstraat 2 en 3	147
		- Boothstraat 17	149
		- Breedstraat 4	154
		- Donkere Gaard 1	156
		- Geertestraat 14-16	159
		- Korte Nieuwstraat 6	177
		- Lepelenburg 1	180
		- (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23	182
		- Neude 1 en 2	183
		- Nieuwe Gracht (werven)	189
		- Nieuwe Gracht 59	192

- Nieuwe Gracht 68	194	Zwarte, R. de „Kroniek over 1987”: Tentoonstellingen en bruiklenen	141
- De werf van Oude Gracht 151	217		
- Oude Gracht 187	217		
- Pieterskerkhof 20	220		
- Schoutenstraat 4	230		
- Springweg 93	238		
- Twijnstraat 50	243		
- Voorstraat 5	246		
- Voorstraat 7	247		
- Voorstraat 44	248		
Glück, B. J. M. Andreasstraat 9-15	149	Achter St Pieter 180, in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	144
- Brigittenstraat 2	156	1e Achterstraat 2 en 3, in: „Kroniek”	147
- Eligenstraat 39-45 (Kleine Eligenstraat)	156	Andreasstraat 9-15, in: „Kroniek”	149
- Geertestraat 26 en 28	161	Afgeschieden Begijnkerk (voorheen: Breedstraat 40), in: Utrechtse Bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	109
- Jeruzalemstraat 8-10	167	Boothstraat 17, in: „Kroniek”	149
- Nieuwe Gracht 53 en 55	191	Breedstraat 4, in: „Kroniek”	154
- Oude Gracht 17	200	Brigittenstraat, in: Het huis Lepelenburg	37
- Oude Gracht 147	205	Brigittenstraat, in: Lepelenburg en Bruntenhof 3-4	73
- Predikherenkerkhof 1	222	Brigittenstraat 2, in: „Kroniek”	156
- Predikherenkerkhof 22 en 24	229	Bruntenhof 3-4, in: Het huis Lepelenburg	37
- Springweg 67	232	Bruntenhof 3-4, in: Lepelenburg en Bruntenhof 3-4	73
- Springweg 73, 75 en 77	233	Bruntensteeg, in: Het huis Lepelenburg	37
- Springweg 83	236	Bruntensteeg, in: Lepelenburg en Bruntenhof 3-4	73
- Springweg 84	237	Domkerk, in: De schenking van de Domramen	124
- Twijnstraat 47	241	Domplein (Domkerk), in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	143
- De haard van Twijnstraat 50	245	Donkere Gaard 1, in: „Kroniek”	156
- Zwaansteeg 2 en 4	251	Drift 21, in: Fragment van een leven, dagboekje van mevrouw H. S. van Dielen-Alewijn uit 1870	50
Kylstra, E. M. Boekenschouw	46	Eligenstraat 39-45 (Kleine Eligenstraat), in: „Kroniek”	156
- Boekenschouw	84	Geertestraat 14-16, in: „Kroniek”	159
- Boekenschouw	94	Geertestraat 26 en 28, in: „Kroniek”	161
Mathijssen, J. A. C. Oud-Utrecht heeft een nieuwe voorzitter	28	Jeruzalemstraat 8-10, in: „Kroniek”	167
- Het nieuwe antwoordnummer van de Vereniging	36	Korte Minderbroederstraat 23, in: „Kroniek”	182
- Ledenvergadering	57	Korte Nieuwstraat 6, in: „Kroniek”	177
- Stichting Publikaties Oud-Utrecht	71	Kromme Nieuwe Gracht 43, in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	144
Meulen, J. N. van der Fragment van een leven, dagboekje van mevrouw H. S. van Dielen-Alewijn uit 1870	50	Huis Lepelenburg, in: Het huis Lepelenburg	37
Meijer, J. W. H. Prentjes De Bilt	44	Huis Lepelenburg, in: Lepelenburg en Bruntenhof 3-4	73
Meyere, J. A. L. de Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland	97	Lepelenburg 1, in: „Kroniek”	180
Nieuwenhuis, W. H. M. Uit de oudste geschiedenis van het huis Geerestein te Woudenberg	67	Mariastraat 47/49, in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	144
Ooyevaar, R. J. De Windotter als naam voor de IJsselsteijnse korenmolens	45	Minderbroederstraat 1, in: „Kroniek”	182
Penders, J. Het Utrechtse Documentatiesysteem	141	Neude 1 en 2, in: „Kroniek”	183
Pietersma, A. Najaarsledenvergadering	119	Nieuwe Gracht (werpen), in: „Kroniek”	189
Reinders, H. De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	33	Nieuwe Gracht 29, in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	144
Röhner, G. J. Afscheid van dr J. E. A. L. Struick	69	Nieuwe Gracht 51, schuilkerk van St Catharina, in: „Kroniek”, reacties en aanvullingen	144
- Tentoonstelling U.S.V. Hercules	71	Nieuwe Gracht 53 en 55, in: „Kroniek”	191
Schaik, A. H. M. van Boekenschouw	27	Nieuwe Gracht 59, in: „Kroniek”	192
- Kardinaal Bernard Alfrink (1900-1987) en Utrecht	29	Nieuwe Gracht 68, in: „Kroniek”	194
- Boekenschouw	35	Nieuwe Gracht 137, in: Het Utrechtse Kinderziekenhuis van 1888-1898	89
- Boekenschouw	46	Noorderkerk (Royaards van den Hamkade 20), in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	109
- Berichten	48	Oosterkerk (voorheen: Maliebaan 53), in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	109
- Boekenschouw	59	Oude Gracht 17, in: „Kroniek”	200
- Boekenschouw	81	Oude Gracht 147, in: „Kroniek”	205
- „Een aardse moeder met een hemelse blik”: literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988	90	Oude Gracht 151, het huis Groenewoude, in: „Kroniek”	209
- Boekenschouw	93	De werf van Oude Gracht 151, in: „Kroniek”	217
- Boekenschouw	107	Oude Gracht 187, in: „Kroniek”	217
- Boekenschouw	118	Oude Kerkstraat 28-30, in: Het Utrechtse Kinderziekenhuis van 1888-1898	85
- Een tijdbestendig paspoort, Paus Adriaan terug in zijn geboortestad. Voor Henk van Ulzen bij zijn 40-jarig toneeljubileum	121	Pieterskerkhof 20, in: „Kroniek”	220
- Parochie-geschiedenissen uit stad en provincie	133	Predikherenkerkhof 1, in: „Kroniek”	222
Smit, W. Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	109	Predikherenkerkhof 22 en 25, in: „Kroniek”	229
Smook, R. A. F. Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	24	Schoutenstraat 4, in: „Kroniek”	230
Staal, C. H. Het „pelgrimsteken” van de Strosteeg	105	Springweg 67, in: „Kroniek”	232
Stabu-bestuur Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU)	140	Springweg 73, 75 en 77, in: „Kroniek”	232
Werner, P. Het Utrechtse Kinderziekenhuis van 1888-1898	85	Springweg 83, in: „Kroniek”	236
Willigenburg, W. P. Chr. van „Kroniek over 1987”: Voorwoord	137	Springweg 84, in: „Kroniek”	237
Wynia, S. L. Domplein (Domkerk)	143	Springweg 93, in: „Kroniek”	238
		Strosteeg, in: Het „Pelgrimsteken” van de Strosteeg	105
		Tuindorpkerk (Van Riellaan), in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	109

Twinstraat 47, in: „Kroniek“	
Twinstraat 50, in: „Kroniek“	
Voorstraat 5, in: „Kroniek“	
Voorstraat 7, in: „Kroniek“	
Voorstraat 44, in: „Kroniek“	
Westerkerk (Catharijnekade 9), in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	
Zuiderkerk (voorheen: Kromme Rijn 1), in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	
Zwaansteeg 2 en 4, in: „Kroniek“	
Archeologisch en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1987	
Kardinaal Bernard Alfrink (1900-1987) en Utrecht	
Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven	
Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland	

Utrecht Kerkenstad, in:

- bij de omslag	
- Utrecht middeleeuwse kerkenstad 1988	
- Groeten uit Utrecht-kerkenstad	
- „Een aardse moeder met een hemelse blik“: literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988	
- Middeleeuwse kerken getekend door Johan Grabijn, in: Berichten	
Het Utrechtse Kinderziekenhuis van 1888-1898	
Een tijdbestendig paspoort, Paus Adriaan terug in zijn geboortestad, voor Henk van Ulzen bij zijn 40-jarig toneeljubileum	

UTRECHT PROVINCIE

Amersfoort (privileges in 13e en 14e eeuw), in: Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens	
<i>De Bilt</i> , in: Prentjes De Bilt	
<i>De Bilt</i> (Vrouwenklooster/St Laurentiusabdij van Oostbroek), in: Kardinaal Alfrinks historische horizon	
<i>De Bilt</i> (St Laurensabdij in Oostbroek), in: Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens	
Bunnik, in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
Cothen, in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Dwarsdijk</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Dijnselburg</i> , in: Kardinaal Bernard Alfrink (1900-1987) en Utrecht	
<i>Dijnselburg</i> , in: Kardinaal Alfrinks historische horizon	
<i>Eemkhuizen</i> (Het „Hoge Huis“), in: Eemkhuizen 't Goy, in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Houten</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Montfoort</i> (ontstaan in de Middeleeuwen), in: De geologische ontwikkeling van het landschap in zuidwest-Utrecht	
<i>Montfoort</i> (oorsprong), in: Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	
<i>Odijk</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Oudewater</i> (oorsprong), in: Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	
<i>Tull en 't Waal</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Werkhoven</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	
<i>Woerden</i> (oorsprong), in: Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	
<i>Woudenberg</i> (Het huis Geerestein), in: Uit de oudste geschiedenis van het huis Geerestein te Woudenberg	
<i>IJsselstein</i> (oorsprong), in: Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	
<i>IJsselstein</i> , in: De Windotter als naam voor de IJsselsteine Korenmolen	

Zeist, in: Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hoornhovijs), pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf in 1599	42
<i>Zwammerdam</i> (grenscastellum gedurende de Romeinse keizertijd), in: „Aen 't ende van den lande“, enkele opmerkingen over de vroegste geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied langs de Oude Rijn	12
De geologische ontwikkeling van het landschap in zuidwest-Utrecht	1
„Aen 't ende van den lande“, enkele opmerkingen over de vroegste geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied langs de Oude Rijn	12
Plattelandsbouwen in de zuid-westhoek: architectuur en stedenbouw in de cope-ontginningen	16
Omgaan met historische stedenbouwkundige structuren	24
De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	33

EXPOSITIES, EXCURSIES EN SYMPOSIA

Verslag van vier van de vijf lezingen, gehouden tijdens het symposium oktober 1986 over de zuidwest-hoek van Utrecht	1
Derde Nicolaas van der Monde-lezing 1988	28
Utrecht middeleeuwse kerkenstad 1988, een overzicht van de activiteiten	49
Tentoonstelling U.S.V. Hercules 1882-1982	71
Tentoonstelling Groeten uit Utrecht-Kerkenstad	84
Expositie van de aquarellen van Johan Grabijn m.b.t. de kerkinterieurs van de Utrechtse middeleeuwse kerken	95
Tentoonstellingen en bruiklenen, in: „Kroniek over 1987“	141

PERSONEN

<i>Paus Adrianus VI</i> , in: Een tijdbestendig paspoort, Paus Adriaan terug in zijn geboortestad, Voor Henk van Ulzen bij zijn 40-jarig toneeljubileum	121
<i>Kardinaal Bernard J. Alfrink</i> , in resp.:	
Kardinaal Bernard Alfrink (1900-1987) en Utrecht	29
Kardinaal Alfrinks historische horizon	30
<i>Burgemeester van Asch van Wijck</i> , in: Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland	97
<i>Beka</i> , in: Egilboldus, verschijning en verdwijning van een bisschop, een historiografische studie	113
<i>Geertruyd Johanna Coenen</i> , in: De rouwkas van Geertruyd Johanna Coenen	131
<i>H. S. van Dielen-Alewijn</i> , in: Fragment van een leven, dagboekje van mevrouw H. S. van Dielen-Alewijn uit 1870	50
<i>Egilboldus</i> , in: Egilboldus, verschijning en verdwijning van een bisschop, een historiografische studie	113
<i>Ridder Florent van Ertborn</i> , in: Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland	97
<i>Filips van Leiden</i> , in: Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens	61
<i>Ds Gerobulus</i> , in: De visitatie van 1593 in het Krommerijgebied	33
<i>Johan Grabijn</i> , in: Middeleeuwse kerken getekend door Johan Grabijn	95
<i>Bisschop Arnold van Hoorn</i> , in: Filips van Leiden in Utrecht; nieuwe gegevens	61
<i>Hornhovijs</i> , in: Cornelis Anthonisz. van Hoornhove (Hornhovijs), pastoor en predikant te Zeist alsmede kartograaf in 1599	42
<i>Anselm Hoste</i> , in: Kardinaal Alfrinks historische horizon	32
<i>Kardinaal de Jong</i> , in: Kardinaal Alfrinks historische horizon	31
<i>Herman H. W. Kernkamp</i> , in: Oud-Utrecht heeft een nieuwe voorzitter	28

Jan Jacobsz en Catrijn van Leemputten, in: „Kroniek over 1987“, Oude Gracht 17
 S. Muller, in: Het Centraal Museum te Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland
 Prof. Cees Peeters, in: „Een aardse moeder met een hemelse blik“: literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988
 Jacob Pietersen, in: Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven
 Jhr Radermacher Schorer, in: De schenking van de Domramen
 D. W. van Rennes, in: Ingezonden
 R. N. Roland Holst, in: De schenking van de Domramen
 Dr J. E. A. L. Struick, in: Afscheid van Dr J. E. A. L. Struick
 J. G. Visser, in: Prentjes De Bilt

BOEKENSCHOUW

Marie-Anne Asselberghs, Nederlands Spoorwegmuseum. Een wandeling langs de verzameling
 Nienke Begemann, Victorine
 Herma M. van den Berg (red.), De stenen droom, Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan C. L. Temminck Groll
 Jos Bours e.a., Sporen van staal. Demka: het verhaal van de arbeiders
 „Breukelen“, Hoe het groeide. 100 jaar parochiekerk Breukelen 1885-1985 (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 V. A. M. van der Burg, De familie Van der Burg in het Sticht. Een eeuw recente familiegeschiedenis (in: Berichten)
 J. M. A. van Cauteren en P. J. te Poel, Kerkelijke kunst uit de parochie Mijdrecht-Wilnis (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 J. M. A. van Cauteren, H. M. Kunne van P. van Zwieten, H. Hartkerk Vinkeveen-Waverveen 1883-1983 (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 Clavis Kunsthistorische Monografieën V en VI (in: Literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988)
 Flip Delemarre, Ada van Deijk en Pieter van Traa, Middeleeuwse kerken in Utrecht (in: Literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988)
 Rinke Doornekamp, Een spoor terug. De verdwenen Utrechtse stationswijk
 A. van Gent, De Sint Anna Broederschap van Woudenberg. Geschiedenis van een middeleeuwse zielbroederschap
 H. W. M. Giesen-Nieuwenhuys, C. C. S. Wilmer, Nederlandse duiventillen, Historische duifhuizen geschilderd en beschreven
 P. G. Godwy, M. H. van Putten en G. B. Wienk, Een eeuw parochiekerk Mijdrecht-Wilnis (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 A. Graafhuis en J. Kronenburg, In en om de Domkerk
 D. W. Gravendeel, W. L. J. Batenburg en W. J. H. de Frankrijker-van de Berg, 100 jaar Willibrordkerk Vleuten (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 Bert van den Hoed, De plek. Eenentwintig Utrechtse stadsgezichten
 E. L. Hoffman-Klerkx, Sprekende graven
 N. F. Hofstee, Geschiedenissen van de Utrechtse Universiteit in penningen. Academia Rheno-Traiectina in nummis
 L. M. J. de Keijzer, Honderd jaar r.k. kerk Houten 1885-1985 (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie)
 Marijke Küper en Ida van Zijl, Rietveld Schröder Archief
 G. W. A. Lemaire, Utrecht in grootmoeders tijd
 M. van der Linde, Jan Willem Maas, 1700-1781. Leraar der Hervormden; Advocaat van Indianen en Negers

George Marlet jr. en E. van der Plas-Emond (red.), 175 jaar Rijsenburg (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 133
 P. J. A. van Meegeren, Katholiek Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een verkenning 35
 Mark Mombarg en Wim Kremer (bewerking), Herinneringen aan de Biltstraat. 's Rijksveeartsenijschool-Veeartsenijkundige Hoogeschool-Faculteit der Diergeneeskunde 1821-1988 94
 Lutgard Mutsaers, Pop in Utrecht 1956-1986. 30 jaar Utrechtse popgeschiedenis 82
 Werkgroep PPP van UMK (red.), Utrecht Middel-eeuwse Kerkenstad (in: Literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988) 92
 „Het Rietveld Schröder Huis“ 118
 Drs H. Romers, J. de Beijer: Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen, deel 3: de stad Utrecht 46
 F. Schoonheim, De Hervormde kerk van Oud-Zuilen (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 133
 J. van Staveren, De Dom. Kijkgids (in: Literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988) 92
 J. E. A. L. Struick, Archief gearriveerd 81
 A. J. M. Sturkenboom, Beschrijving van de parochiekerk van St Petrus' banden te Rijsenburg (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 133
 Jan Teeuwisse, Pieter d'Hont 70 47
 C. L. Temminck Groll, De romaanse kerken van Utrecht 93
 „2 x 24 uur in de provincie Utrecht“ 46/59
 J. van Veldhuizen, Een eeuw H. Hartparochie Maarsse 1885-1985 (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 135
 Gé Verheul, Een zwerftocht langs tien jaar kerkepad (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 136
 Marieke van Vlieden, Utrecht. Een hemel op aarde (in: Literaire oogst van Utrechts kerkenjaar 1988) 91
 Drs C. C. S. Wilmer (red.), Jan de Beijer in Utrecht, stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18e eeuw 46
 Johanna Maria van Winter, „Convivium“, bundel aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van J. M. van Winter 107
 „Zuilen“, Historie van de R.K. Gemeenschap Zuilen (in: Parochiegeschiedenissen uit stad en provincie) 133

VERENIGING OUD-UTRECHT

aankondiging: 3e Nicolaas van der Monde-lezing 28
 aankondiging: excursie Utrechtse Klokkenpel Vereniging 60
 aankondiging: zomerexcursie naar Bergen op Zoom 72
 aankondiging: lezing prof. A. Wolff 108
 agenda 48, 60, 72, 108, 120, 136
 artikel: Oud-Utrecht heeft een nieuwe voorzitter 28
 artikel: Bij de omslag 49
 artikel: Stichting Publikaties Oud-Utrecht 71
 artikel: Provinciale Archeologische Kroniek 180-1984 120
 begroting 1989 119
 contributie en aanmelding nieuwe leden 36, 119
 jaarrekening 57, 119
 ledenvergadering 57, 119
 propaganda: herdruk catalogus Jan de Beijer in Utrecht 27
 propaganda: aangeboden jaarboeken/maandbladen 47, 48
 verslag van de najaarsledenvergadering 132, 43

DIVERSEN

Madoc, tijdschrift van Firapeel, de vereniging voor mediävistiek 96
 advertenties 256, 259

INLEIDING

Voor u ligt het verslag van het tweede symposium in een reeks van totaal vier te organiseren symposia over de provincie Utrecht.

Dit tweede symposium, dat plaatsvond op vrijdagavond 10 en zaterdag 11 oktober 1986, had tot onderwerp de zuidwest-hoek van Utrecht.

Na een openingswoord van de gedeputeerde J. Hoekstra, spraken op vrijdagavond de heren H. J. A. Berendsen en H. van der Linden. Op zaterdag waren de sprekers de heren D. A. de Haan, P. C. Beunder en R. A. F. Smook. Hierna werd uitbundig gebruikgemaakt van de mogelijkheid tot het stellen van vragen. De ca. 55 deelnemers vonden een gastvrij onderkomen in het gebouw van de Christelijk Sociale Belangen te Utrecht.

In deze bundel vindt u de uitgesproken teksten van de heren Berendsen en Beunder. De heer De Haan heeft zijn tekst ten behoeve van deze uitgave een weinig aangepast. Van de voordracht van de heer Smook is een samenvatting opgenomen, aangevuld met enkele teksten uit zijn dissertatie *Binnensteden veranderen* (Zutphen 1984). De heer Van der Linden was niet in de gelegenheid zijn tekst nu in te leveren.

Ook ditmaal zijn wij veel dank verschuldigd aan de Provincie Utrecht, die, dankzij een geldelijke bijdrage, deze uitgave heeft mogelijk gemaakt. Tenslotte willen wij hier nogmaals de sprekers bedanken voor hun inspanningen en voorts alle anderen die meegeholpen hebben dit symposium te doen welslagen.

Marceline Dolfin

DE GEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN HET LANDSCHAP IN ZUIDWEST-UTRECHT

Inleiding

Het landschap van zuid-west Utrecht is op het eerste gezicht gekenmerkt door een vrij monotone grasvlakte, waarin slechts hier en daar enkele boomgaarden voorkomen. Een nauwkeuriger beschouwing van dit ogenschijnlijk volkomen vlakke gebied leert echter, dat er toch nog hoogteverschillen voorkomen van 1 à 2 meter. Bovendien blijkt, dat de oudste wegen en dorpen, de boomgaarden en de akkers niet willekeurig verspreid over het gebied voorkomen, maar steeds op de hoogste delen liggen. Ook het verkavelingspatroon vertoont opmerkelijke verschillen: de hoge delen hebben een verkaveling die gekenmerkt wordt door grote blokken met een onregelmatige vorm en

relatief weinig (smalle) sloten, terwijl in de lage delen zeer langgerekte kavels van allemaal dezelfde lengte en breedte voorkomen, gescheiden door brede sloten (fig. 1). De zeer langgerekte percelen zijn vrijwel uitsluitend in gebruik als weiland en hooiland.

De genoemde verschillen zijn niet toevallig ontstaan, maar zijn het resultaat van de ontwikkeling die zich vooral in de laatste 5000 jaar in dit gebied heeft voorgedaan. Deze ontwikkeling werd in hoofdzaak bepaald door twee factoren:

1. De afzetting van materiaal door rivieren. In de periode vóór de bedijking (die omstreeks 1100 na Chr. plaatsvond) werd het gehele gebied van zuid-

a

Fig. 1 A: onregelmatige blokverkaveling, kenmerkend voor stroomruggen.

b

B: smalle, langgerekte verkaveling (cope-ontginning), kenmerkend voor kommen met veen.

west Utrecht vrijwel jaarlijks overstroomd, waardoor een dik pakket rivierklei werd afgezet. De rivieren konden in het natuurlijke landschap bovendien hun bedding voortdurend verleggen.

2. Het ingrijpen van de mens in de natuurlijke ontwikkeling, door bedijking van de rivieren, kappen van het bos en ontginnen van de wildernis.

Het uiterlijk van het huidige landschap is vrijwel geheel bepaald door het ingrijpen van de mens: zonder dit ingrijpen zouden de rivieren nog jaarlijks overstroomden en zou het grootste deel van de Lopikerwaard een onbegaanbare, drassige, met moerasbos begroeide wildernis zijn, waar landbouw onmogelijk zou kunnen plaatsvinden.

De mens is bij zijn ingrijpen in de natuur echter niet volstrekt willekeurig te werk gegaan: hij heeft zijn activiteiten aangepast aan de verschillen die al van nature in het landschap aanwezig waren. Zo vond de eerste bewoning plaats op de hoogste (en droogste) delen naast de vroegere rivierbeddingen; ook werd hier de eerste landbouw bedreven. Er was op dat moment nog veel grond beschikbaar; de ontginners namen dan ook naar eigen goeddunken een deel van deze grond in gebruik. Zo ontstond de zogenaamde onregelmatige blokverkeveling (fig. 1a). Pas later, toen de rivieren omstreeks 1100 na Chr. bedijkt werden en de (grond)waterstand kon worden geregeld vond een door de overheid geregelde, planmatige ontginning plaats van de laaggelegen gebieden. Daarbij is het karakteristieke verkevelingspatroon ontstaan, dat nu nog het landschapsuiterlijk van een groot deel van West-Nederland bepaalt (fig. 1b).

De geologische ontwikkeling tot circa 1100 na Chr.
Tegen het einde van het Weichselien, de laatste koude periode („ijstijd“) van het Pleistoceen, stroomden de Rijn en de Maas door een brede riviervlakte naar het Westen. De rivierbeddingen waren breed en ondiep en verlegden zich snel. Ze hadden een zogenaamd „verwilderd“ patroon. De zeer zandige en grindrijke afzettingen die door deze rivieren zijn achtergelaten behoren tot de Formatie van Kreftenheye. Ze liggen in zuidwest-Utrecht thans op een diepte van 6 à 9 m -NAP (fig. 2). Ten noorden van deze riviervlakte werden de zogenaamde dekzanden afgezet. De dekzanden, die behoren tot de Formatie van Twente (fig. 2), werden gevormd als gevolg van grote zandverstuivingen.

Deze zandverstuivingen vonden plaats onder zeer koude omstandigheden waarbij weinig of geen begroeiing aanwezig was. In een groot deel van Nederland komen dekzanden aan de oppervlakte voor, onder andere ten zuidoosten van Utrecht in het gebied tussen Zeist en Amerongen. In zuidwest-Utrecht zijn de dekzanden bedekt met een circa 4 à 6 m dik pakket rivierafzettingen, meestal afgewisseld met veenlagen.

Circa 10.000 jaar geleden begon het Holoceen, het jongste tijdvak van de geologische geschiedenis. Het klimaat werd aanzienlijk warmer, en het gebied raakte

weer begroeid met bos. De grote landijsmassa's op Scandinavië en Noord-Amerika smolten af, waardoor de zeespiegel (sinds het maximum van de Weichselglaciatie) circa 80 m steeg. De zeespiegelstijging had indirect tot gevolg dat in het vlakke dekzandgebied nabij de toenmalige kustlijn de grondwaterspiegel werd opgestuwd, waardoor hier veenvorming kon optreden. Naarmate de zeespiegel verder steeg, schoof de zone waarin veenvorming optrad, geleidelijk in oostelijke richting op. Rond 7000 jaar geleden vond de eerste veenvorming plaats op het dekzand in zuidwest-Utrecht. Het gebied veranderde daardoor in een moerassige vlakte. Vanaf dat moment kwam geheel zuidwest-Utrecht ook binnen het bereik te liggen van de rivierarmen van de Rijn, die zich kronkelend een weg baanden door dit moerasgebied.

De Rijn had immers een geheel ander karakter gekregen. Als gevolg van de klimaatverandering was de afvoer van water regelmatig geworden. Het sediment was fijner geworden, en de rivier verplaatste zijn bedding minder snel. De bedding werd daardoor „meanderend“. De meanderende rivieren vervoerden in hun bedding grind, zand en klei. Bij iedere overstrooming werd een deel van het vervoerde materiaal afgezet: het grofste materiaal (grind en grof zand) bleef achter op de bodem van de rivierbedding, terwijl het fijnere materiaal (fijn zand, zavel) werd afgezet op de oevers, direct naast de rivierbedding, waar de stroomsnelheid sterk werd afgeremd door de aanwezige begroeiing. Op grote afstand van de rivierbedding werd in vrijwel stilstaand water het fijnste materiaal (klei) afgezet.

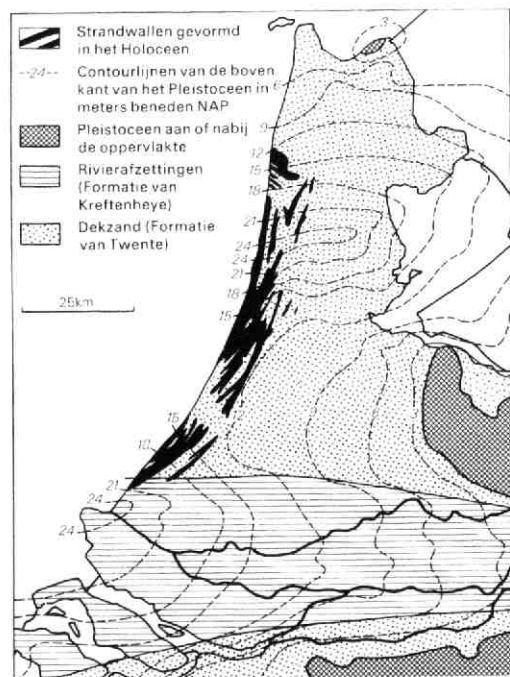

Fig. 2 Diepteligging van de pleistocene zandondergrond (naar Verbraeck, 1970).

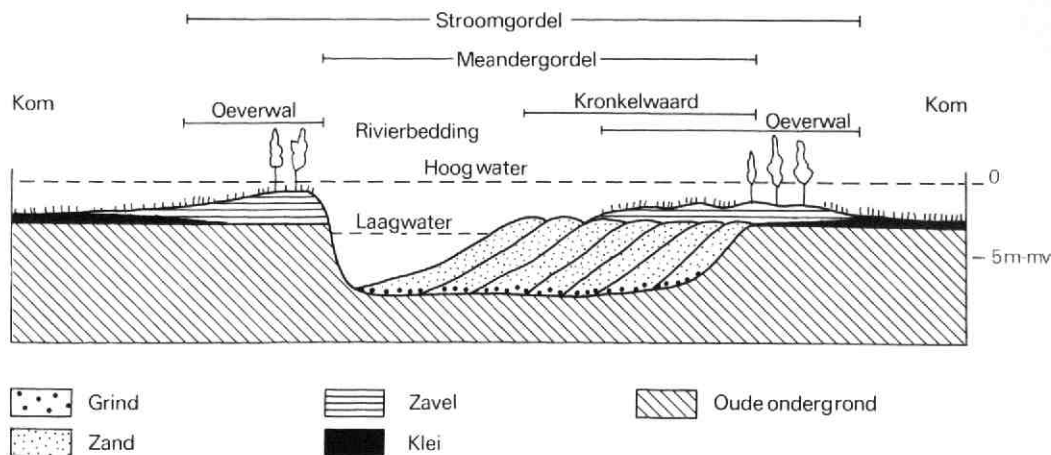

Fig. 3 Doorsnede door een kronkelwaard, en geomorfologische terminologie.

De oevers werden door de regelmatig optredende overstromingen sterk opgehoogd, waardoor langs de rivierbeddingen zogenaamde oeverwallen (fig. 3) ontstonden. De oeverwallen hebben een zeer karakteristieke opbouw: bij boringen blijkt dat ze onderin bestaan uit fijn zand en zavel, terwijl ze bovenin uit klei bestaan. Men spreekt dan van een aflopend profiel. Een dergelijk profiel ontstond als gevolg van het feit dat er bij elke volgende overstroming steeds fijner materiaal op de oeverwallen werd afgezet. Het grovere materiaal bleef in de rivierbedding achter.

De afzetting van materiaal van een kronkelende of meanderende rivier wordt verder in hoge mate bepaald door de wijze van stromen in de bochten (meanders). In een bocht heeft het water de neiging rechtuit te stromen. Daardoor ligt de grootste stroomsnelheid langs de concave (holle) oever, die door de stroming wordt ondergraven. De bocht wordt geleidelijk naar buiten verlegd.

Aan de convexe (bolle) oever wordt gelijktijdig materiaal afgezet. In het diepste deel van de bedding, dat langs de concave oever ligt (fig. 3), bestaat de bodem uit het grofste aanwezige materiaal: naar de convexe oever neemt de korrelgrootte af met de diepte. Naarmate de rivierbedding zich verder naar buiten verlegt, ontwikkelt zich een zogenaamde kronkelwaard, die geheel bestaat uit beddingafzettingen (zand en grind). Bij hoogwater worden daarop afzettingen neergelegd, die ook naar boven toe een afname vertonen van de gemiddelde korrelgrootte (fig. 4). Deze afname van korrelgrootte wordt versterkt door de begroeiing die zich boven het gemiddeld waterpeil ontwikkelt.

De kronkelwaard vormt samen met de oeverwallen en de rivierbedding een zogenaamde stroomgordel (fig. 3).

Indien de rivierbedding grote kronkels maakt is de kans groot dat het komt tot een meanderhalsafsnijding (fig. 5), of tot een kronkelwaardgeulafsnijding waarbij de rivier een nieuwe, kortere loop vormt over zijn eigen kronkelwaard.

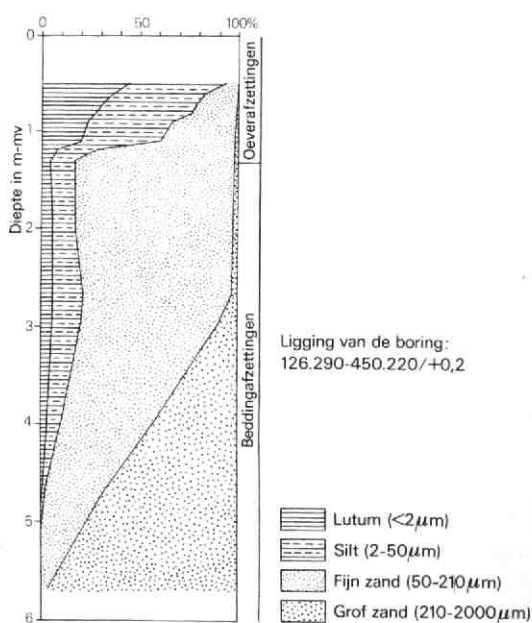

Fig. 4 Verticale selectie naar korrelgrootte in de Stui-venbergse stroomrug.

Ook is het mogelijk dat een geheel nieuwe rivierloop ontstaat. In dat geval spreekt men van een stroomgordelverlegging (fig. 5). Dergelijke stroomgordelverleggingen zijn in het verleden veelvuldig voorgekomen, waardoor een ingewikkeld netwerk van stroomgordels is ontstaan (fig. 6) met daartussen laaggelegen gebieden (de kommen) die bestaan uit klei en veen. De oude rivierbeddingen slibden na een stroomgordelverlegging langzaam dicht met klei. Soms werden gehele stroomgordels met klei van jongere rivieren bedekt.

De stroomgordels die in de laatste 3000 jaar zijn ontstaan, zijn nog nauwelijks met jongere afzettingen be-

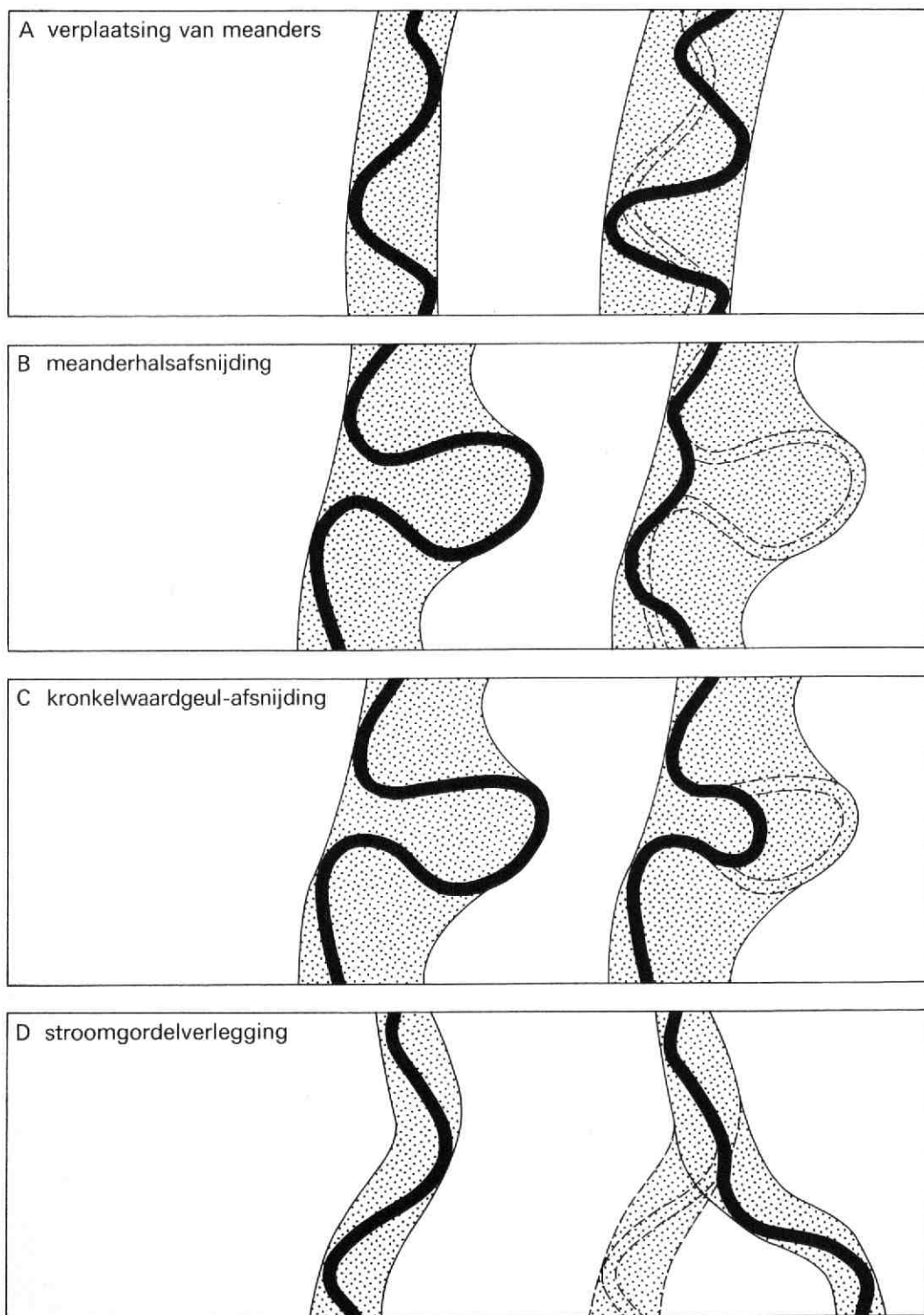

Fig. 5 Verschillende wijzen van riviervlegging.

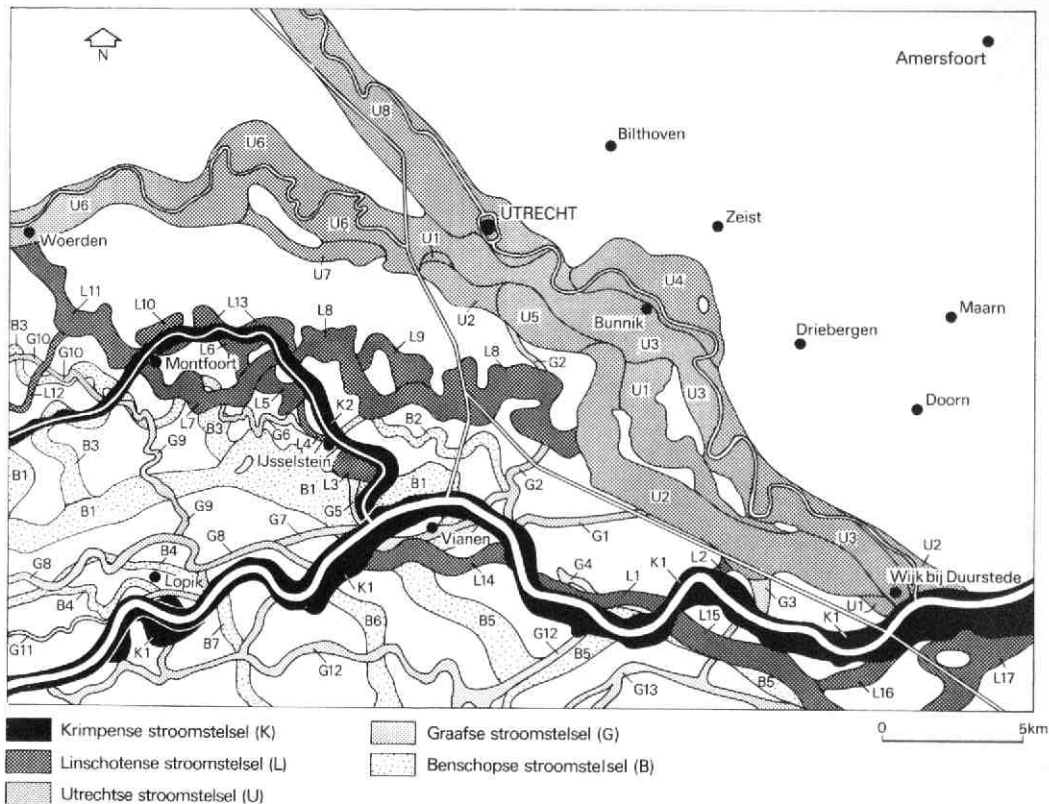

Fig. 6 Ligging van de stroomstelsels en stroomgordels in Zuid-Utrecht.

Fig. 7 Restgeul van de Stuivenbergse stroomrug op het Hofland, ten zuiden van Montfoort. Na hevige regenval stagneert het water op de kleiige opvalling van de restgeul.

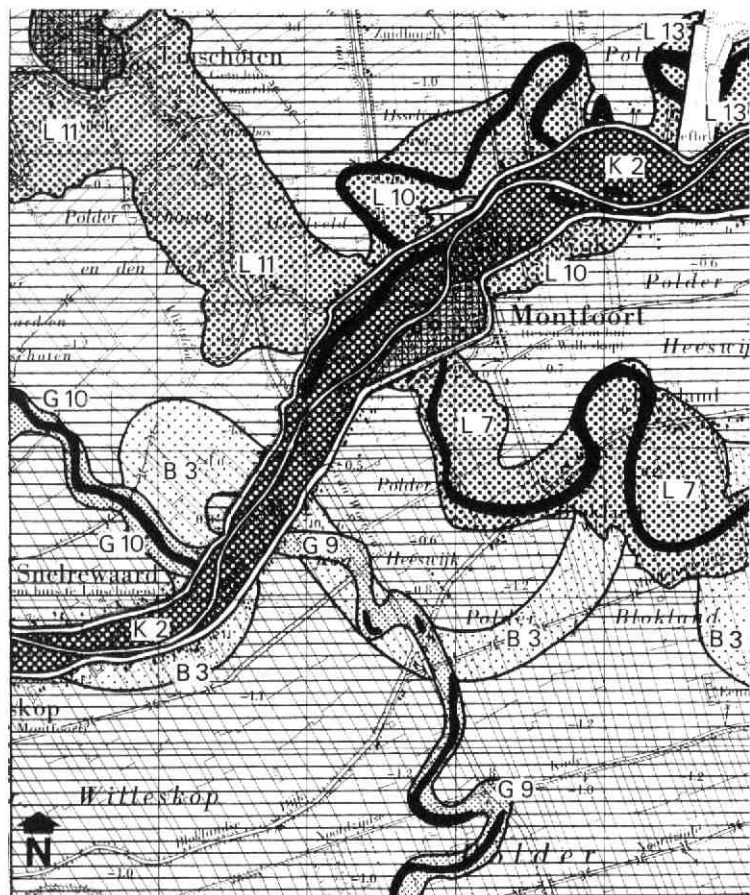

Fig. 8 Stroomgordels in de omgeving van Montfoort, gerangschikt naar ouderdom.

dekt geraakt en zijn daardoor nog steeds als hoge rug- gen in het landschap zichtbaar. Men spreekt dan van stroomruggen. Soms zijn in een stroomrug nog de resten van de vroegere rivierbedding te herkennen, als een zogenaamde restgeul.

Daar de restgeulen zijn opgevuld met klei en/of veen, blijft er na hevige regenval vaak water in staan (fig. 7). Ook zijn vaak sloten in de restgeulen aangelegd en in enkele gevallen ziet men dat waterstaatkundige grenzen of gemeentegrenzen precies een restgeul

volgen. De stroomruggen, in het bijzonder de oever- wallen, zijn voor de landbouw de meest geschikte gronden. Omdat de bodem er op enige diepte meestal uit zand bestaat kan overtollig water gemakkelijk wegzakken, terwijl in tijden van droogte het water ge- makkelijk capillair kan opstijgen.

De bovengrond is gemakkelijk bewerkbaar en bestaat uit kalkrijke (lichte) klei. Het is dan ook geen wonder dat juist deze gronden het eerst voor de landbouw in gebruik werden genomen. Ook nu nog vindt men hier

het akkerland, de boomgaarden en de oudste dorpskernen.

Op de laag gelegen grote riviervlakten tussen verschillende rivierarmen werd bij elke overstroming een dun laagje zware klei afgezet. Deze vlakten hebben een enigszins holle ligging en worden daarom kommen genoemd. De afwatering was er slecht, waardoor ze voor het grootste deel begroeid raakten met riet, elzen en berken. Dit leidde tot de vorming van veen, waarin thans nog de resten van deze planten kunnen worden herkend. Bewoning vond in de kommen pas plaats in de Middeleeuwen (na ca. 1100 na Chr.), toen deze gebieden op grote schaal werden ontgonnen.

Montfoort vormt een mooi voorbeeld van een stadje dat is ontstaan op het kruispunt van stroomgordels van verschillende ouderdom (fig. 8).

De ouderdom van deze stroomgordels kan op veel verschillende manieren worden vastgesteld, zie BERENDSEN (1982). De belangrijkste methode is de koolstof-14 methode waarmee de ouderdom van hout en veen vaak op enkele tientallen jaren nauwkeurig kan worden vastgesteld.

De oudste stroomgordel in de omgeving van Montfoort is de Benschopse en Willeskopse stroomgordel (B 3), die omstreeks 6000 jaar geleden werd gevormd. Thans is deze stroomgordel alleen nog met behulp van boringen terug te vinden; in het landschap is er niets meer van te zien (zie ook fig. 10).

De Bloklandse en Snelrewaardse stroomrug (G9,

G10, zie fig. 8) werd omstreeks 4500 jaar geleden gevormd. Deze stroomrug is zeer smal, maar goed in het landschap te herkennen. De M. A. Reinaldaweg kruist de stroomrug vele malen, op plaatsen waar de stroomrug ligt vertoont de weg flinke hobbels: daar waar kommen liggen, ligt de weg een stuk lager (fig. 9). De lage ligging in de kommen wordt verder versterkt door inklinking: het zand van de stroomrug klinkt vrijwel niet in, terwijl het veen en de klei in de kommen zeer gevoelig zijn voor inklinking.

Nadat de bedding van de Bloklandse stroomrug was verland, ontstonden omstreeks 4000 jaar geleden de Stuivenbergse stroomrug (L 7), de Schuivenburgse stroomrug (L 10), de Linschotenstroomrug (L 11) en wat later de Meijerbergse stroomrug (L 13). De rivieren die deze stroomruggen vormden verenigden zich bij Woerden met de Oude Rijn, die hier al sinds ongeveer 5000 jaar geleden stroomde. De restgeul van de Stuivenbergse stroomrug is thans nog zeer goed in het landschap te vervolgen als een ongeveer 30 m brede en 0,6 m diepe laagte. De naam Stuivenbergse stroomrug is te danken aan het feit dat plaatselijk het zand zo dicht aan het maaiveld komt dat ongeveer 100 jaar geleden in droge perioden verstuiving op het akkerland kon optreden (VINK 1926, p. 180). In de Linschoten stroomrug is geen restgeul meer te vinden; waarschijnlijk ligt de restgeul onder de weg van Montfoort naar Woerden.

De jongste stroomgordel is die van de Hollandse IJssel. Uit dateringen met behulp van de koolstof-14 methode is gebleken, dat de Hollandse IJssel tussen

Fig. 9 De hoogteverschillen in de Reinaldaweg tussen Benschop en Montfoort, zijn het gevolg van het feit dat de Bloklandse stroomrug de weg enkele keren kruist.

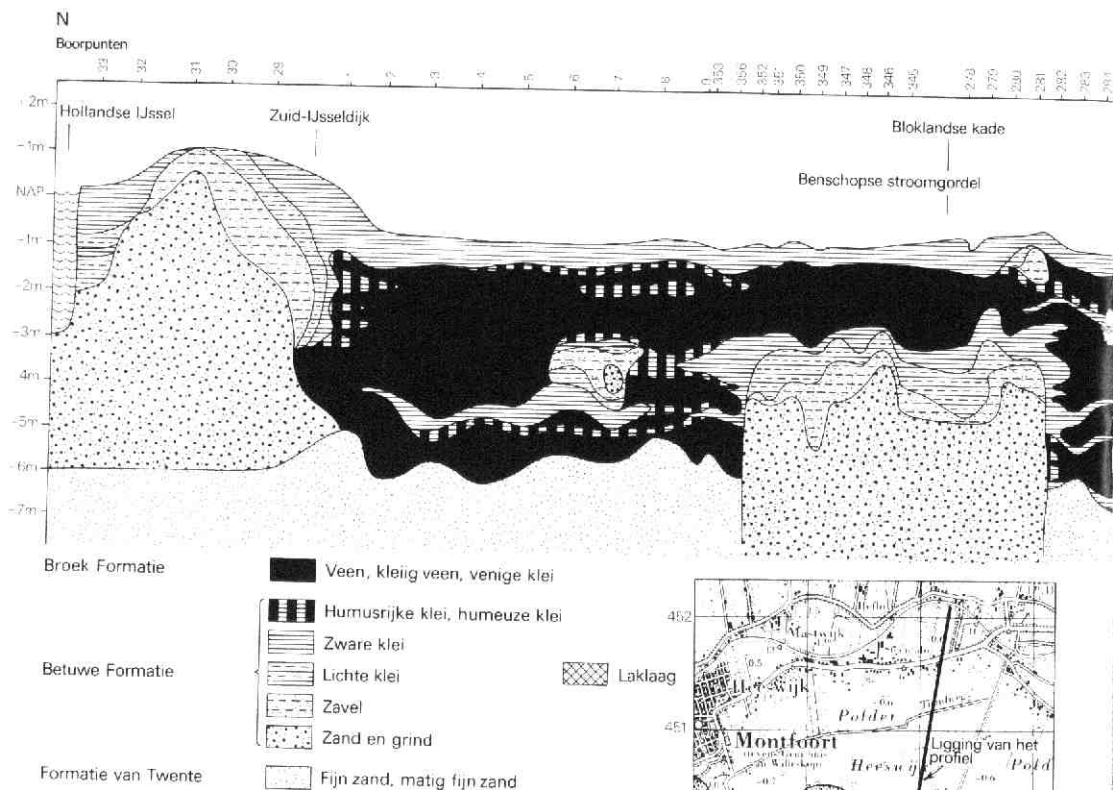
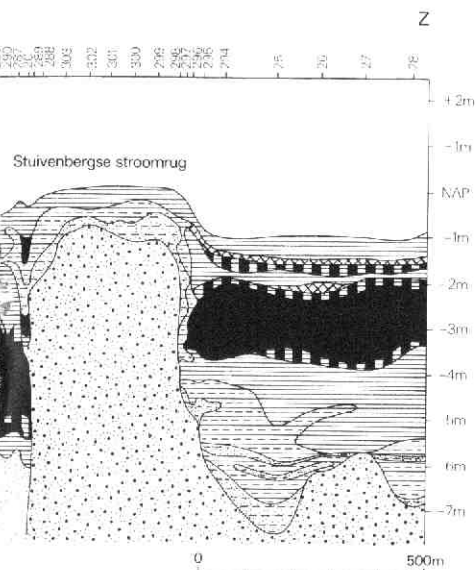

Fig. 10 Geologisch-lithologisch profiel door de Polder Heeswijk en de Polder Blokland.

Montfoort en Gouda ongeveer 1800 jaar geleden (in de Romeinse tijd!) moet zijn ontstaan. De rivier is omstreeks 1200 bedijkt, en werd in 1285 op initiatief van Floris V afgedamd bij Het Klaphek (fig. 11). De aanleg van deze zogenaamde „Nijendam” (in tegenstelling tot de oudere dam bij Wijk bij Duurstede) is voor de waterstaatkundige geschiedenis van groot belang geweest. De Noorder Lekdijk werd toen namelijk opgesplitst in de „Lekdijk Bovendams” en de „Lekdijk Benedendams” (VAN HENGST 1898, p. 14). Na de afdamming in 1285 nam de betekenis van de scheepvaart op de Hollandse IJssel af, mede ook doordat de rivierbedding dichtslabde onder invloed van de getijdenbeweging op de rivier. Veel kleine schuiten uit Gouda moesten daarom in de 15e eeuw over Polsbroek, Benschop en IJsselstein naar Het Gein, en verder langs de Doorslag en de Vaartse Rijn naar Utrecht varen. Er zijn vele pogingen ondernomen om de Hollandse IJssel uit te baggeren; onder andere in 1488, 1525, 1564 en 1667. In 1862 werd bij Gou-

da een dam met sluizen in de Hollandse IJssel aangelegd. Langs de Hollandse IJssel komen op enkele plaatsen afzettingen voor die zijn gevormd bij dijkdoorbraken. Deze dijkdoorbraken zijn niet uit historische bronnen bekend, zeer waarschijnlijk hebben ze plaatsgevonden vóór de afdamming van de rivier in 1285. Fig. 10 geeft een profiel waarop de Hollandse IJssel, de Stuivenbergse en de Benschopse stroomgordel voorkomen. Uit het profiel blijkt duidelijk, dat het zand van een stroomgordel hoger ligt t.o.v. NAP, naarmate de stroomgordel jonger is. Door de hoogteligging van het zand na te gaan kan dan ook de (relatieve) ouderdom van de stroomgordels worden bepaald. De Benschopse stroomgordel is zo oud, dat hij geheel met klei en veen bedekt is geraakt. In het profiel bestaat de ondergrond op ca. 6 m -NAP uit fijn dekzand (aangegeven als Formatie van Twente), dat stamt uit de laatste „ijstijd”, die ca. 10.000 jaar geleden eindigde.

Het ingrijpen van de mens

Bedijking en ontginning

Door de bedijking van de grote rivieren die omstreeks 1100 na Chr. begon, kwam er een einde aan de natuurlijke ontwikkeling van het stroomruggen en komen landschap. De rivieren konden zich nu niet meer verleggen en de afzetting van het materiaal vond uit-

sluitend nog plaats in de uiterwaarden. Als gevolg hiervan zijn de uiterwaarden hoog opgeslibd. Bij de Hollandse IJssel bedraagt het hoogteverschil tussen de uiterwaarden en het binnendijkse land gemiddeld slechts 0,2 m, maar deze rivier is dan ook al vrij snel na de bedijking afgedamd. Bij de Lek bedraagt het hoogteverschil tussen de uiterwaarden en het binnendijkse land 2,5 à 4 m.

Tot in de 10e eeuw lagen de (hoofdzakelijk agrarische) nederzettingen uitsluitend op de hooggelegen stroomruggen. Deze stroomruggen hadden een onregelmatige blokverkeveling (fig. 1). De kommen vormden een ontoegankelijke wildernis. Ongeveer gelijktijdig met de bedijking kwam hierin een drastische verandering, doordat de grote, laaggelegen kommen in blokken voor systematische ontginning werden uitgegeven door de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Deze ontginningen, die bekend staan als cope-ontginningen (fig. 12), hebben het karakteristieke verkevelingspatroon opgeleverd, dat nu nog het Westnederlandse veengebied beheerst. De ontginningsblokken zijn als bestuurlijke en waterstaatkundige eenheden lang zelfstandig gebleven. Vele namen in het West-utrechtse veengebied herinneren aan de cope-ontginningen, bijvoorbeeld Heycop, Gerverscop, Benschop, Willescop, Reyserscop.

De wijze waarop de veengebieden in gebruik werden genomen is uitvoerig beschreven door VAN DER LINDEN (1955). De ontginning vond plaats vanuit een ontginningsba-

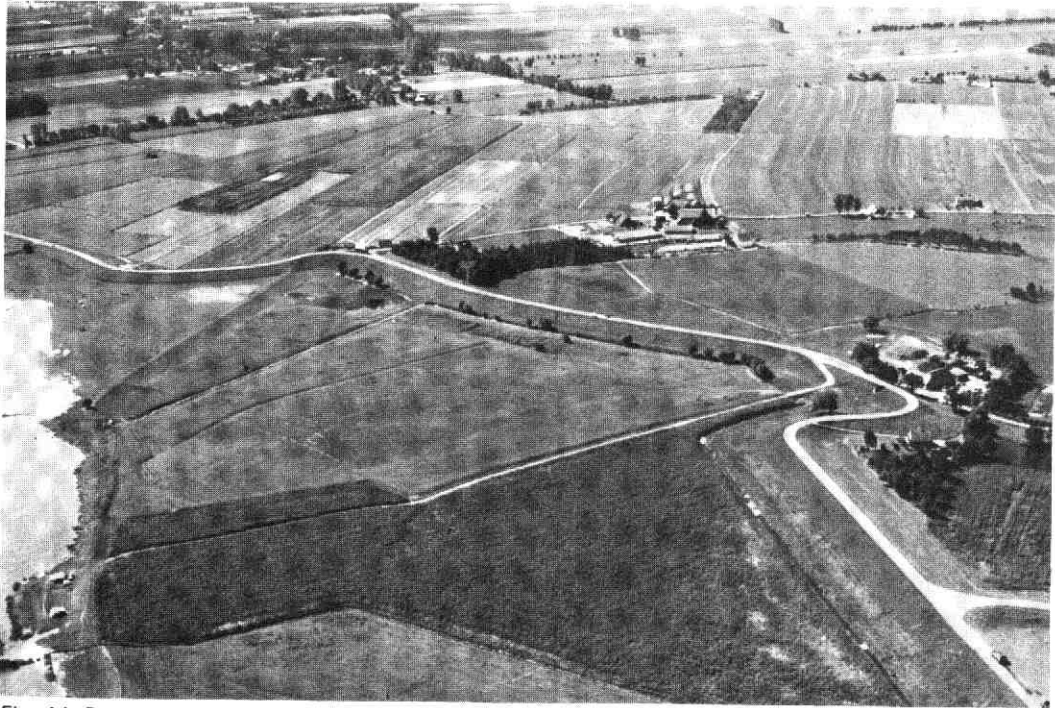

Fig. 11 De „Nijendam” bij het Klaphek.

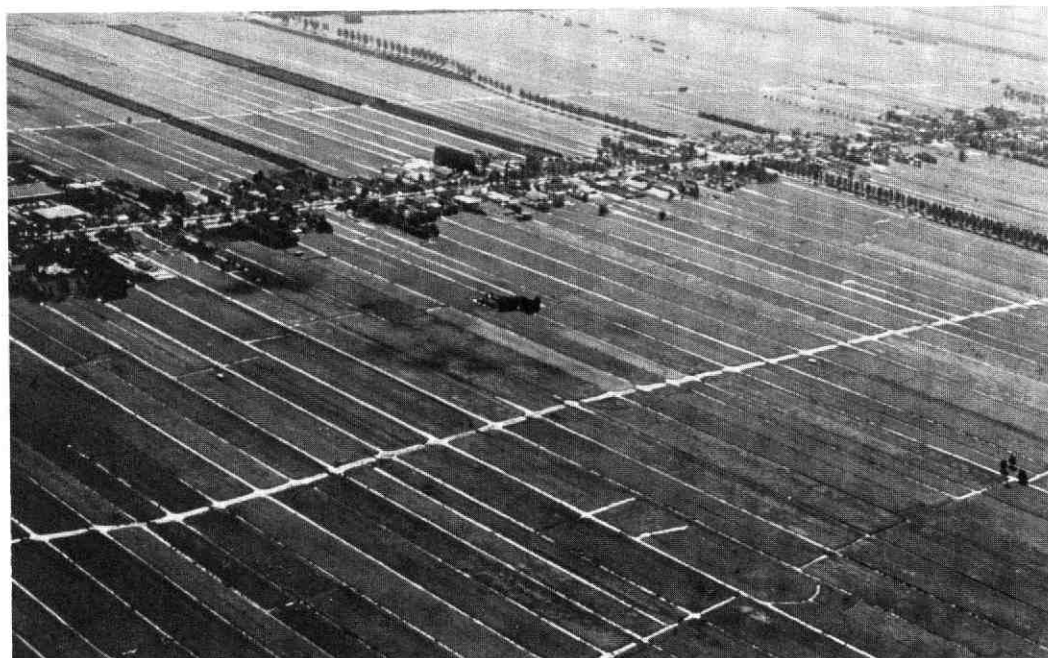

Fig. 12 Benschop, een cope-ontginning uit de 12e eeuw.

sis (een weg op een stroomrug, rivier (dijk) of gegraven wetering) vanwaar een bepaalde diepte, meestal 6 voorling (ongeveer 1250 m), werd uitgezet.

De kavels kregen een breedte van 30 roeden (ongeveer 113 m), zodat de oppervlakte per kavel 16 morgen (ongeveer 14 hectare) bedroeg. Dit was destijds voldoende voor een gezinsbedrijf. De boerderijen werden gebouwd op de kavels langs de ontginningsbases, waardoor zeer langgerekte dorpen ontstonden (bijvoorbeeld Benschop).

De kavels zijn begrensd door sloten, welke steeds loodrecht staan op de tevoren gegraven weteringen, die dienst deden als ontginningsbases.

De weteringen werden door „vlieten” verbonden met de rivier, waar overtollig water geloosd werd. Tot omstreeks 1450 vond deze lozing op „natuurlijke” wijze (dat wil zeggen door middel van uitwateringssluizen) plaats. Door de wateronttrekking trad inklinking op, zodat omstreeks 1450 de uitwatering niet meer op „natuurlijke” wijze kon plaatsvinden en bemaling met windmolens noodzakelijk werd. Betere ontwatering leidde steeds opnieuw tot verdergaande inklinking, zodat men eind 16e eeuw - begin 17e eeuw over moest gaan op tweetrapsbemaling. Na 1870 vond de bemaling plaats met stoomgemalen; na 1930 zijn deze geleidelijk vervangen door elektrische gemalen.

Bij de cope-ontginningen liggen langs de weteringen aan de ontginningsbases de zogenaamde „voorwegen”, waarlangs de boerderijen liggen.

De ontginningen werden rondom vaak beschermd tegen het water van belendende ontginningen: aan het eind door een Achterkade of Lansing (= landscheiding); aan de oost- en westgrens door een loodrecht

hierop staande kade, de „Zijdewende” of „Meent” (DEN UYL 1963, p. 15). Langs deze wegen of kaden komt geen bewoning voor.

Daarnaast zijn er polderwegen, eveneens zonder bewoning, die de naam Uitweg, Steeg of Opweg dragen en die in de lengterichting van de kavels lopen naar de toenmalige „bewoonde wereld”. Voorbeelden zijn de Bovenkerkweg en de Benedenkerkweg bij Montfoort, de Eitersesteeg bij IJsselstein, de Damweg bij Polsbroek, de Breedesteeg bij Lopikerkapel en de Uitweg bij het plaatsje Uitweg.

Verder komen in sommige cope-ontginningen (bijvoorbeeld in de Polder Willeskop) zogenaamde Tiendwegen voor, die volgens DEN UYL (1963, pp. 19-22) de functie van kwelkaden hadden. Het woord Tiendweg zou zijn afgeleid van het Oud-Nederlandse woord *tiën* (= trekken, zijgen, zuigen).

Een mooi voorbeeld van cope-ontginningen vindt men in de Lopikerwaard bij Lopik, waar de ontginning heeft plaatsgehad vanuit de Lopikerwetering (fig. 12). De bochten in de wetering worden in noordelijke richting driemaal herhaald in het verkavelingspatroon. De huidige Lopikerwetering is ten dele een natuurlijk veenstroompje (vroeger de Lobeke genaamd), dat door een gegraven kanaal („Graaf”) is verbonden met de Enge IJssel.

De verbonden wateren zijn samen de ontginningsbasis geweest voor Lopikerkapel, Lopik en Cabauw. Benschop en Polsbroek sloten later op deze ontginningen aan. De Polder Blokland (afgeleid van „beloken” = afgesloten land) tussen Benschop en Montfoort is een restontginning, die het laatst aan de beurt kwam en daardoor een onregelmatige vorm heeft gekregen.

Landgebruik

Het bodemgebruik in het rivierengebied was vanaf het begin sterk aangepast aan de natuurlijke omstandigheden. Tuinbouw en akkerbouw kwam uitsluitend voor op de stroomruggen, griend (wilgen- en elzenhakhout) in de kommen. Grasland kwam zowel op de stroomruggen als in de kommen voor. Tuinbouw en akkerbouw zijn sinds de vorige eeuw sterk achteruit gegaan ten gunste van de hoeveelheid grasland.

Sinds het begin van de 20e eeuw is het fruitteelt areaal sterk toegenomen. Onder invloed van economische factoren is het in de laatste 10 à 20 jaar echter weer afgenomen. Vele hoogstamboomgaarden zijn bovendien vervangen door laagstamboomgaarden in verband met de hoge plukkosten.

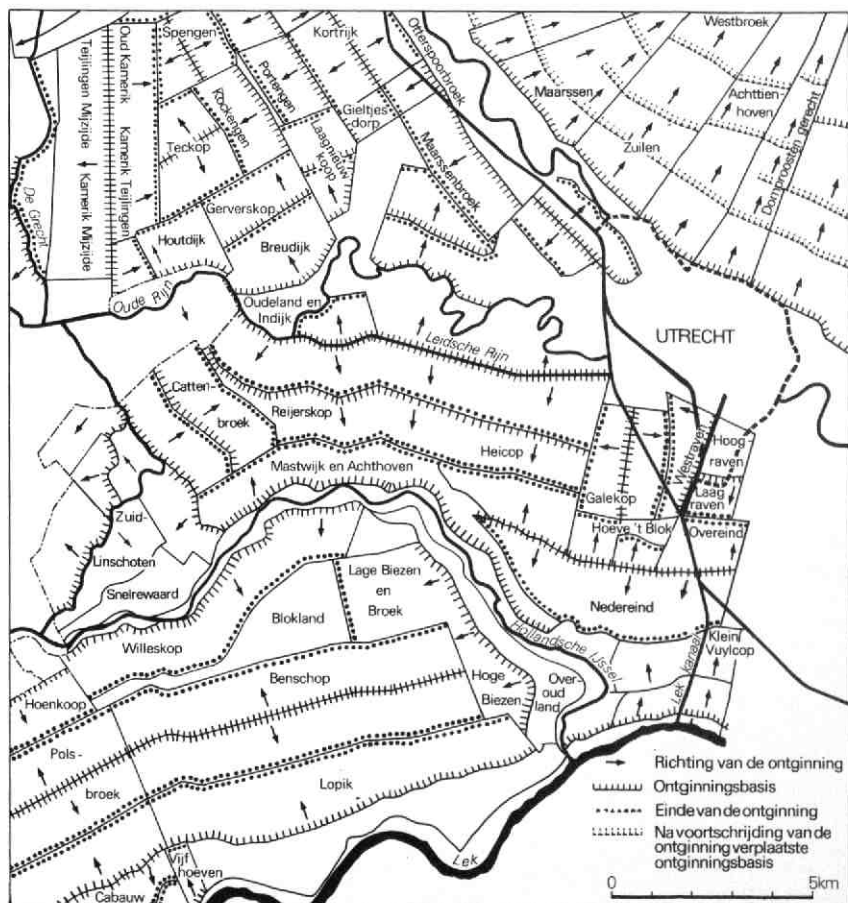
Een mooi voorbeeld van een aanpassing van de mens aan verschillen die van nature in het landschap aanwezig zijn vormt het Schansbosch, ten zuiden van Linschoten. Het Schansbosch is het restant van een verdedigingswerk dat ten behoeve van de (oude) Hollandse waterlinie is aangelegd om de toegang naar Woerden af te kunnen sluiten. Bij een inundatie van het gebied zou Woerden alleen te bereiken zijn over de Linschoten stroomrug. Het Schansbosch is dan ook precies even breed als de stroomrug.

De stroomruggen in het gehele rivierengebied worden al vele eeuwen geschonden door het afgraven van zandige klei (zavel) ten behoeve van de steenfabrieken. Eigenlijk zijn alleen de Bloklandse stroomrug en de Stuivenbergse stroomrug (fig. 8) nog vrijwel onbeschadigd. Deze stroomruggen lagen min of meer afgelegen ten opzichte van de steenfabrieken.

Vooral de stroomrug van de oude Rijn is door het „af-tichelen” sterk aangetast; vaak is 1 à 2 m klei afgegraven (het is bekend dat er omstreeks 1724 rond Woerden 26 steenfabrieken voorkwamen!). Vaak kwam het land daardoor te laag te liggen en ontstond „onland” dat beplant moest worden met bos. Door de noodzaak de kommen steeds dieper te ontwateren, daalde ook de grondwaterstand in de stroomruggen en werden stukken land die te diep afgeticheld waren weer geschikt voor landbouw (POELMAN, 1966).

De opkomst van de tuinbouw onder glas bij Vleuten na 1900 is voor een deel te danken aan het afvetten van de stroomrug. In de zeer goed doorlatende, zandige ondergrond is gemakkelijk een constante grondwaterspiegel te handhaven, waardoor dit gebied voor de tuinbouw aantrekkelijk werd.

Fig. 13 Cope-ontginningen in Zuidwest-Utrecht.

Sinds het begin van de 20e eeuw is de hoeveelheid bebouwd gebied sterk toegenomen. De toenemende technologische ontwikkeling heeft ertoe geleid dat het ingrijpen van de mens in het landschap steeds minder werd aangepast aan de natuurlijke omstandigheden. De laatste jaren is gelukkig het besef gegroeid, dat een zo goed mogelijke aanpassing aan de natuurlijke verschillen in het landschap niet alleen kostenbesparend is, maar ook van groot belang is voor het behoud van natuur en landschap.

Geografisch Instituut dr H. J. A. Berendsen
De Uithof
Heidelberglaan 2
Utrecht

Literatuur

H. J. A. Berendsen (1982). *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*. Dissertatie Utrecht, Utrechtse Geografische Studies 25, 256 pp.

H. J. A. Berendsen & P. C. Beukenkamp (1983). *Een fysisch-geografische excursie in de omgeving van Utrecht*. Geografisch Instituut, Berichten 15, pp. 1-41.

J. A. van Hengst (1898), *De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam*. Geschiedenis van dit Hoogheemraadschap vanaf de vroegste tijden tot in de tweede helft der negentiende eeuw. Deel 1: 860-1648.

H. van der Linden (1955), *De Cope*. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie Utrecht.

Louwe Kooijmans (1974), *The Rhine/Meuse Delta*. Four studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology. Thesis Leiden.

J. N. B. Poelman (1966), *De bodem van Utrecht*. Wageningen: Stiboka.

W. F. J. den Uyl (1963). *De Lopikerwaard*, deel 2: De Waterschappen. Utrecht: Kemink.

A. Verbraeck (1970), *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland, Schaal 1 : 50.000, blad Gorinchem Oost (38 O)*. Haarlem: Rijks Geologische Dienst.

I. Vink (1926). *De Lekstreek, een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltag gebied*. Dissertatie Amsterdam.

„AEN 'T ENDE VAN DEN LANDE” ENKELE OPMERKINGEN OVER DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN HET STICHTS-HOLLANDS GRENSGEBIED LANGS DE OUDE RIJN

De grens tussen (het graafschap) Holland en (het bisdom of liever het Sticht) Utrecht, is in de loop der geschiedenis vele malen gewijzigd.

Niet in het minst na ca 1800 om wille van de „Staats-raison”.

In 1964 vond ook in ons grensgebied opnieuw een gemeentelijke herindeling plaats met allerlei bijbehorende grenscorrecties.

Dat deze ontwikkelingen zich nog niet hebben voltooid, bewijst het voornemen van de regering om o.a. Woerden te doen overgaan naar de provincie Utrecht. Een daad waarbij niet alleen opnieuw de provinciegrens moet worden gewijzigd, maar die een schier eindeloze reeks van organisatorische wijzigingen binnen tal van bestuurlijke en culturele structuren met zich mee brengt. Dat ook de bevolking zich niet onbetuigd laat bij deze aan hen vaak niet gevraagde veranderingen, kan menigene waarnemen, wanneer hij gebruik maakt van de provinciale weg langs de IJssel ten oosten van Oudewater. Tientallen borden met opspringende stieren moeten de opvatting van de inwoners van Willescop aangaande annexatieplannen en dus grenscorrecties, kracht bijzetten.

De „modern democratische” processen van menings- en besluitvorming bij regeringsvoorstellen, waarbij de gewestelijke grens in het geding is, zijn wellicht de oorzaak dat in de vijftiger en zestiger jaren, o.a. twee interessante artikelen met betrekking tot de geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied het licht zagen.

In 1950 schreef mr S. J. Fockema Andreae: „Aen 't ende van den Lande”, de Hollands-Utrechtse

grensstreek bij Woerden (zie de literatuuropgave) en in 1963 publiceerde J. L. van der Gouw zijn: Korte geschiedenis van de grenzen van de provincie Zuid-Holland (zie eveneens de literatuuropgave).

De laatste studie is, in weerwil van de titel, een tamelijk gedetailleerd stuk, waarin tal van merkwaardige grenssituaties historisch worden verklaard en toegelicht.

De eerste studie, beperkter van opzet en uitwerking, intrigeert in die zin, dat de schijver begerig het oog slaat naar de vroegste geschiedenis van de Hollands-Utrechtse grens langs de Oude Rijn.

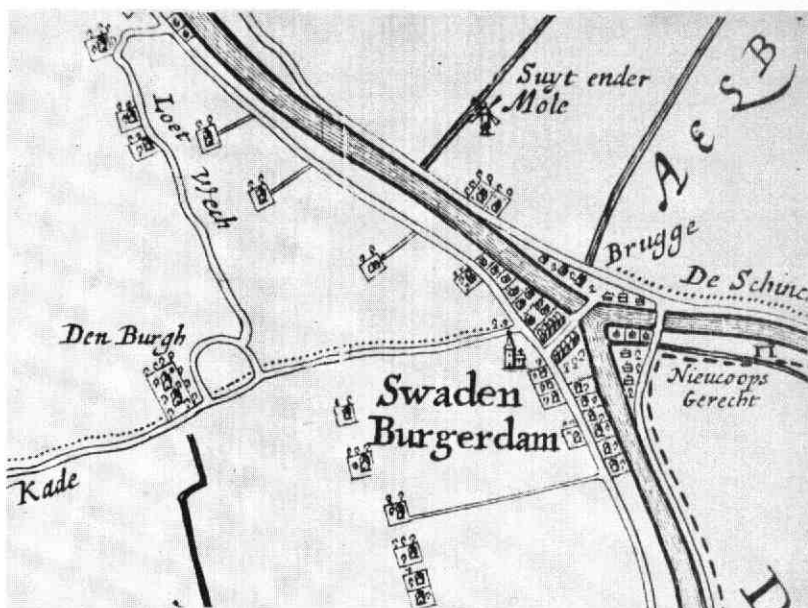
Beide auteurs pakken de draad op ergens in de 12e, 13e eeuw, omdat hun voor de voorafgaande tijd hoegenaamd geen gegevens ten dienste staan.

Fockema Andreae, toch een van de nestoren van de regionale en locale geschiedschrijving, tipt een kaartfiguratie nabij de spoorlijn te Zwammerdam aan als een relict van de vroegste grensmarkering in de Rijnstreek en suggereert de aanwezigheid van restanten in de bodem van een grenskasteel ten tijde van Wolfert van Borselen nabij de Putkop onder Harmelen.

Aan de beschrijving van dat laatste fenomeen, gedaan door Melis Stoke in diens Rijmkroniek (ed. Brill, zesde boek, vs 287), ontleent hij immers de titel voor zijn verhandeling, een titel die u opnieuw boven deze uiteenzetting vindt gebruikt.

Van der Gouw maakt, wat de voorgeschiedenis betreft, gewag van de stichting van het graafschap Holland, door de schenking van het kustgebied aan graaf Gerulf in 889.

Aanduiding van de Swadenburg op de kaart van het Hoge heemraadschap van de landen van Woerden, getekend door Vingboons in 1670.

Hoewel beide auteurs de stichting van het (latere) graafschap (Holland) als onafhankelijk van het Sticht (Utrecht) beschrijven, lijkt het er toch op dat zij de omvang van het Stichtse territorium aanvankelijk veel verder westelijk over Holland, tot achter de kuststrook, aannemelijk achten.

Moeten we deze visie omschrijven als de resultante van de voorzichtig in gang gezette moderne geschiedvorsing en die van Oppermann, die met de visie van een van het Sticht afgeleid graafschap, in het recente verleden een tijdlang het geschiedbeeld heeft bepaald?

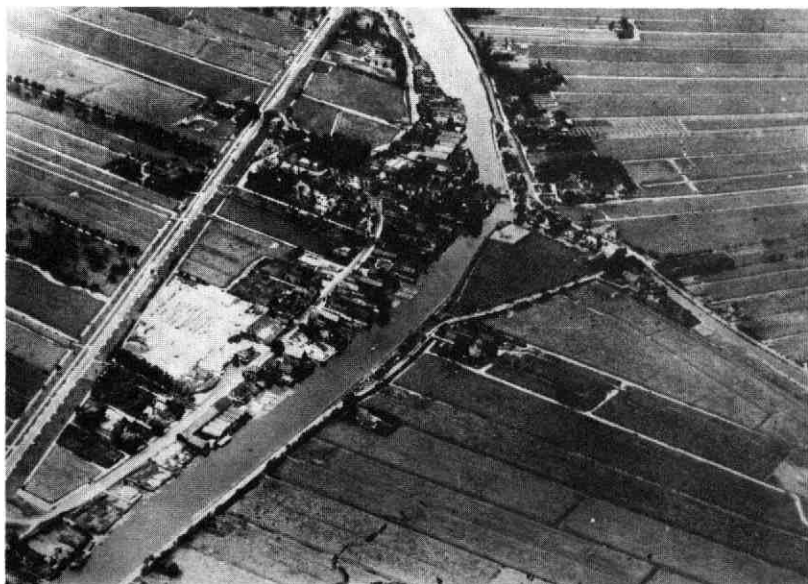
Zoals reeds vermeld keren beide auteurs zich van het

gladde ijs der geschiedschrijving van de aanvankelijke Hollands-Utrechtse betrekkingen af, om zich op vaster bodem richting onze tijd te begeven.

U zult echter al wel hebben begrepen dat het de bedoeling van deze auteur is, opnieuw het gladde ijs op te gaan. En ik durf dat te doen omdat mij in 1986 immers meer gegevens op naamkundig, cartografisch en archeologisch terrein ter beschikking staan.

Vergelijkt men nu de vermeende motteheuvel op de kaart van het „Hoogheemraadschap van de Landen van Woerden“ getekend door Vingboons in 1670, met die van Florisz Balthasarsz. van Rijnland uit

Panoramische luchtfoto van het dorp Zwammerdam rond 1950, waarop de cirkelvormige burchtopzet in de dispositie van de dorpsbebouwing goed waarneembaar is.

Fragment van de militaire topografische kaart uit 1850, waarop het castellumterrein (onder de naam Hoornlust), in 1301 aangeduid als „de borch” en bestaand uit 9 akkers, goed is af te lezen.

1615, dan blijft van de „stevige” burcht, maar een voetpad over!

De recente opgravingen op dezelfde plaats te Zwammerdam, gedurende de jaren 1968-1972 resulteren in het vaststellen van de oudtijds aanwezigheid van een regulier grenscastellum, gedurende de Romeinse keizertijd van ca 50-250 na Chr.

Subtiële opgravingsgegevens wijzen erop, dat gedurende de 8e, 9e en misschien nog een gedeelte van de 10e eeuw één castellumgracht nog in functie was en dat we ons, aan de hand van een klein areaal met verkavelingsspooren, een bescheiden woonagglomeratie op en ten noorden van het castellum mogen voorstellen. Het terrein is dan inmiddels ver landinwaarts komen te liggen en heeft daardoor zijn strategische positie hoegenaamd verloren. Ondanks het feit dat het oude castellumterrein door zijn hoge ligging en zijn rijkdom aan bouwmaterialen zijn aantrekkelijkheid (en zijn bijzondere positie) niet heeft verloren, is er geen sprake (meer) van bewoningsdruk ter plekke en wordt het meer en meer opgenomen in een agrarisch bewoningspatroon dat zich langs de Rijnoever en de benedenloop van een aanstromend veenwater ontwikkelt.

Reeds in de loop van de 10e eeuw en hierna tot en met de 12e eeuw moet het oude Romeinse castellum zijn ontstaan van de meeste, antieke bouwmaterialen. We kunnen stellen dat het als een soort steengroeve is gebruikt.

Het gevolg hiervan is dat het terrein in de bekende uitspraak van keizer Frederik (I, Barbarossa) over het verwijderen van de Zwammerdam uit de Oude Rijn ongeveer 350 m noordoostelijker, in 1165, wordt aangeduid met de benaming Suadenburg, d.w.z. een sterkte die zowel in het grasland als, in de hiervan af-

geleide betekenis, aan de grens van het graafschap gelegen was.

De vraag die nu rijst is die of het niet voor de hand ligt, dat de graafschaps grens, in 1165 te Zwammerdam gelegen, en gemarkeerd door de schamele restanten van de antieke sterkte Suadenburg, niet van „vandaag of gisteren” is, maar een situatie gestalte geeft van overlang en dan wel van hoe lang.

De plaatsbepaling van het Beneficium van graaf Dirk Bavenzoon, uit de oorkonde van 2 mei 1064, als uiterste voorpost van het Sticht, waaruit de toponiem Rinesmuthon mag worden geïdentificeerd met een eenvoudige uitwaterings- of sluisconstructie ter plekke waar het riviertje de Meije in de Rijn uitmondt te Zwammerdam, doet de ouderdom van de graafschaps grens te Zwammerdam omhoog kruipen naar de tijdsperiode 1010-1026, toen bisschop Adelbold (II) dit territorium aan zijn graaf Unroch in leen gaf. Onderzoekingen naar de oorsprong van de „vroomvisserij”-rechten van de stad Leiden, in samenhang met „de visserij-rechten aan de benedenloop van de Oude Rijn eertijds behorend aan graaf Gerulf”, door Gosses reeds in 1914 gepubliceerd en getoetst aan de begrenzing van het, eveneens door Gosses samengestelde, grafelijke bottinggebied als oude kern van het graafschap, bepalen de grenspositie van de castellumruïne te Zwammerdam in de tijd van het optreden van graaf Gerulf sedert 889.

Het gebruik van zeer grove kiezel of veldkeien, doorspekt met Romeins bouwpuin, aangetroffen bij de restauratie van de grote of St. Jeroenskerk te Noordwijk in de jaren 1970-71, suggereert een relatie tussen de castellumruïne te Zwammerdam als steengroeve en de bouw van Noordwijks eerste stenen kerk. Een relatie die gefundeerd kon heten, nadat is

vastgesteld dat bij hoegenaamd alle andere Romeinse bewoningsplaatsen in het kustgebied geen grove kiezel voor handen was en voor de enkele plaats waar dit wel het geval was, dit materiaal gedurende de 9e tot de 11e eeuw niet is benut.

Omdat in de schenkingsoorkonde van het jaar 889 grondgebied te Noordwijk aan graaf Gerulf wordt gegeven en zo wel in de schenkingsoorkonde van 889 als die van 992 de plaatsaanduiding Suithardeshage voorkomt, die welhaast zeker als grensaafbakening van het grafelijke gebied mag worden aangenomen, ligt het voor de hand het castellumterrein bij Zwammerdam te identificeren met de toponiem Suithardeshage uit beide oorkonden.

Hoewel een latere naamscontinuïteit helaas ontbreekt, wordt deze constructie gedragen door zowel de archeologische gegevens met de toponymie, als door de aanduiding in de visserij-rechten en de daarop volgende continuïteit in de vaststelling van de graafschapsgrans.

Als deze „klap“ „twee vliegen“ oplevert, zijn dat hier dus de aanwinsten van het vaststellen van de oorspronkelijke, oostelijke graafschapsgrans en de tot nu toe onvindbare toponiem Suithardeshage. Bezien we nog even dit grafelijke gebied tussen Zwammerdam en Noordwijk, dan is het zelfs verleidelijk en misschien zelfs niet onverantwoord om hierin, tegen de achtergrond van het boven omschreven Beneficium, de „comitatus circa horas Reni“ uit de oorkonde van 30 april 1064 te ontwaren.

Misschien is het ook wel de verlegging van de Rijnloop geweest die niet alleen de aantrekkelijke ligging van het castellumterrein te Zwammerdam verloren

deed gaan, maar er tevens mede de oorzaak van was, dat de oude Karolingische naam verdween.

Immers in 1165 vinden we het castellumterrein enkel als plaatsbepalend element voor de damlegging in de Rijn aangeduid met Suadenburg of Stekede. Dus de in het gras liggende sterkte van weleer, in de latere Steekterpolder.

Aan de Rijnsoever moet toen al heel gauw en zeker in 1204 een nieuwe burcht van hout, aarde en water en mogelijk tufsteen uit het castellumpuin, zijn aangelegd.

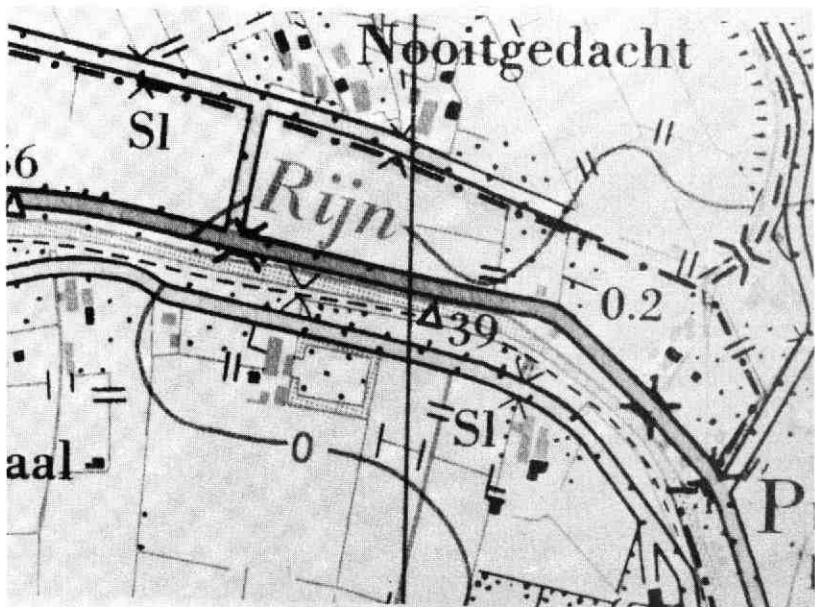
Melis Stoke spreekt immers (in het derde boek, vzn 126-131) over een weer, dat is een sterkte, „bi den Rine: Heet Swadenborchdam, daer men pine ende groot arbeit aen leide: want men maecter wide fosseide, om te houdene des lants invaert“.

Met andere woorden, er ligt daar een imposante motte, omgeven door een brede gracht, die men met veel moeite en werk in de gauwigheid heeft aangelegd. Dit alles op de plaats nabij de oude dam in de Rijn en daarnaar genoemd met de naam Swadenburgerdam. Nog steeds ligt de oude graafschapsgrans in 1204 op dezelfde plaats, zij het dan nu met het accent op een nieuwe verdedigingsconstructie aan de Rijnsoever. De dispositie van deze sterkte heeft de vorm van de dorpskom bepaald en is tot heden in de bebouwing te herkennen.

Voorlopig alles nog eens overziend kunnen we dus constateren, dat de vaak veronderstelde grensoverschuiving van het graafschap oostwaarts ten koste van het Sticht, de eerste 400 jaar na de stichting van het graafschap, langs de Rijn nihil is geweest.

Door politieke manipulaties in de 13e eeuw ten tijde van en tussen graaf Floris V en bisschop Jan van Nassau en diens dienstmannen Herman van Woerden en

Détail-uitvergroting van de topografische kaart (31 G), van een gedeelte van het Breeveld ten oosten van Woerden, met het imposante en opvallende boomgaardcomplex; rechts de aanzet van de plaatsaanduiding Putkop.

Gijsbrecht van Amstel, komt de graafschapsgrans via Bodegraven en Woerden, rond 1281, ten slotte in 1299 nabij de Putkop te Harmelen te liggen. Een situatie die zeker van de kant van het Sticht zal kunnen worden aangevochten en daarom van Hollandse zijde moet worden bevestigd met de bouw van „ene borch . . . , groot, wijt ende daertoe starc“ op initiatief van de regent Wolfert van Borselen. Wellicht toch vinden we in een imposant boomgaard-complex, gelegen in het Breeveld nabij de Putkop, achter de grote kromming in de Rijnloop, nabij de hoeve Oud Riethove, ook hiervan de aanzetten terug. Een overmoedige daad ten tijde van de grootste uitbreiding oostwaarts van het Hollandse graafschap. „Het was“, al weer volgens Melis Stoke (zesde boek, vrn 280-287), „aen 't ende van den lande“. En ik ben hiermee aan het einde van (de samenvatting) van mijn betoog.

De geïnteresseerde toehoorder en lezer neme verder zijn toevlucht tot:

I. H. Gosses (1946), *De vorming van het graafschap Holland*, in: *Verspreide Geschriften*, pp. 239-344.
S. J. Fockema Andreae (1950), *Aen 't ende van den lande*, in: *Zuid-Hollandse studiën*, dl. I. pp. 83-94.
J. L. van der Gouw (1963), *Korte geschiedenis van de grenzen van de provincie Zuid-Holland*, in: *Provinciaal verslag Zuid-Holland over het jaar 1962*, pp. 13-55.
en
P. C. Beunder (1986), *Castella en havens, kapellen en hoven, enkele notities over de oudste geschiedenis, de Romeinse keizertijd en de vroege Middeleeuwen in de Rijnstreek rond Alphen a/d Rijn, Zwammerdam, Bodegraven en Woerden*.
Deze zo juist verschenen uitgave is verkrijgbaar bij de schrijver te Bodegraven en bij uitgeverij De Boer te Nieuwkoop en bij de plaatselijke boekhandel in de regio.

*Oud-Bodegraafseweg 86
Bodegraven*

P. C. Beunder

PLATTELANDSBOUWEN IN DE ZUID-WESTHOEK: ARCHITECTUUR EN STEDEBOUW IN DE COPE-ONTGINNINGEN

Inleiding

„Plattelandsbouwen“ wordt door menigeen - en dan denk ik daarbij vooral aan de stedelingen - geassocieerd met „oude boerderijtjes“, een soort valse romantiek in hout, steen en riet met roedenraampjes en gehaakte gordijntjes.

Dat juist die oude boerderijen getuigen van een ontwikkeling in het bouwen, van werken en wonen, kortom een stuk (plattelands)cultuur, wordt veelal niet onderkend. Er was namelijk geen sprake van romantiek: binnen het raam van mogelijkheden zoals beschikbare materialen, mate van welstand en vakmanschap etc., was er een duidelijk streven naar functionaliteit in de situering en dimensionering van ruimten en gevelementen, de toepassing van bouwmaterialen e.d.; alles afgestemd op de te herbergen functies en werkmethode.

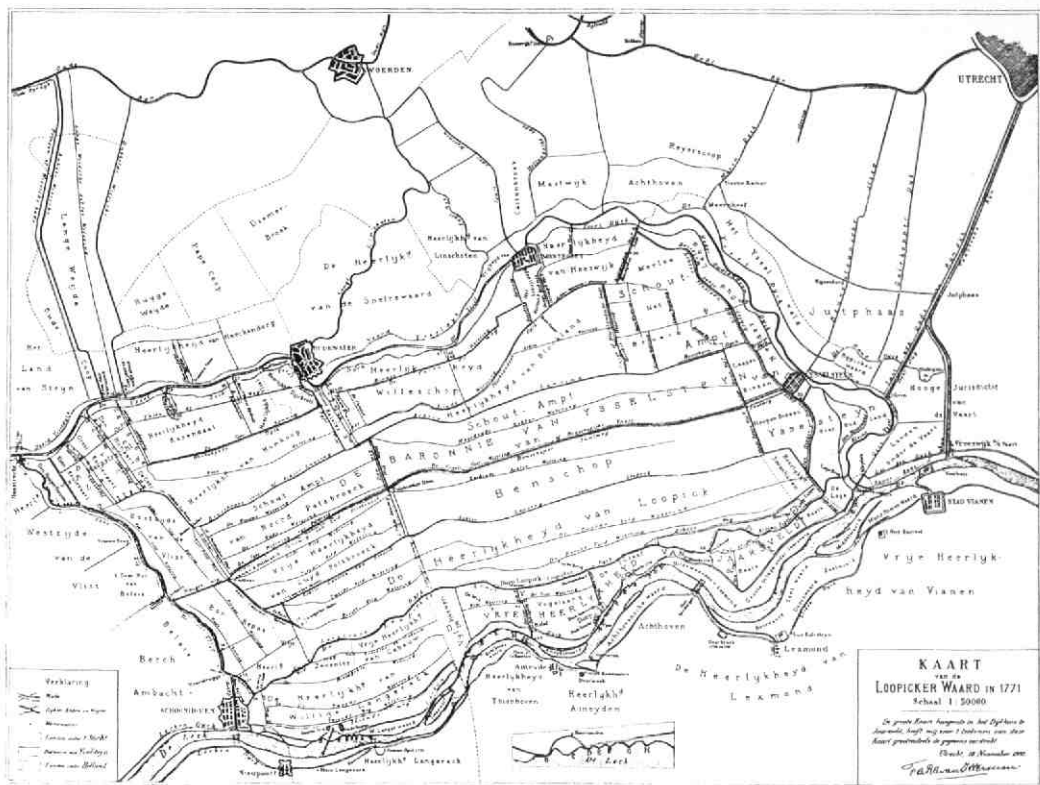
Met betrekking tot het grondgebruik en het realiseren van bebouwing was de bodemgesteldheid en de bodemopbouw als natuurlijke basis van het landschap essentieel. Dit vond zijn weerslag in de inrichting van het landschap, het gebruik van de grond, het occupatiepatroon, de bedrijfsvorm, de bouwmethoden en de groepering van de bedrijfsgebouwen.

Deze brede functionele benadering mondde uit in een streekgetinte boerderijtypologie en is daardoor medebepalend voor de karakterscheidenheid van de landschapstypen in Nederland.

Ontginningen

In het midden van de 13de eeuw werden in België, Frankrijk en Engeland enorme graanschuren gebouwd, te midden van uitgestrekte ontginningsgebieden die tussen de 9de en 13de eeuw tot ontwikkeling werden gebracht. Enkele van deze schuren (ca. 65 x 22 x 15 meter!) zijn nog bewaard gebleven, onder andere in Ter Doest (West-Vlaanderen). De bouwers van deze kerkachtige gebouwen, de Benedictijner-, Cluniacenser-, Premonstratenser- en Cisterciënsers monniken pasten daarbij niet alleen de overgeleverde know how toe, maar ze vervolmaakten tevens de oude, traditionele konstruktie methoden, ontwikkelden daaruit nieuwe bouwmethoden en standaardiseerden het bouwproces om zo beter en in groter verband te kunnen inspelen op de toen nieuwe functionele behoeften van de grootschalige landbouw. Deze planmatige aanpak stemde overeen met de eveneens planmatige ontginningen welke sinds de 9de eeuw in het westen van Frankrijk en België werden uitgevoerd. In feite lag hier tevens de bakermat van een planmatige landbouw van waaruit zich de hedendaagse landbouw heeft ontwikkeld.

Het ligt op z'n minst voor de hand (ik weet dat ik me daarmee op - wetenschappelijk - glad ijs begeef) dat de middeleeuwse ontginningen in Nederland door de eerdere geschetste ervaringen beïnvloed zijn, hoewel

Afb. 1

er natuurlijk door onze ontginners vooral werd voortgebouwd op eigen ervaring.

De Lopikerwaard (afb. 1)

Eén van die middeleeuwse ontginningsgebieden is de Lopikerwaard, het gebied in de zuidwesthoek van de provincie Utrecht, waarvan ik u nu met behulp van wat beeldmateriaal het een en ander wil laten zien, ten einde mijn thema wat nader uit te diepen.

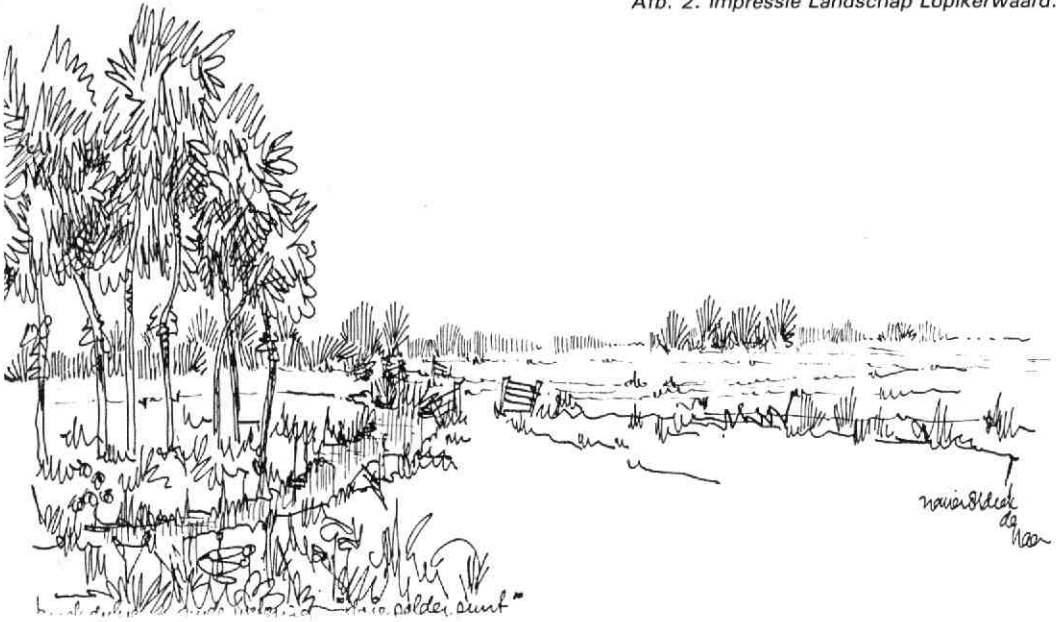
Het landschap „veilig” achter de dijken van Lek en Hollandse IJssel maakt zo op het oog een natuurlijke indruk: verspreide bosschages, slingerende watertjes begeleid door veel beplanting. Maar de vorige sprekers zeiden het u al: van een echt natuurlijk landschap is, door menselijk ingrijpen zo'n 1000 jaar geleden, geen sprake meer. Het landschap van toen, rivierbossen op de stroomruggen en oeverwallen, broekbossen en moerassen in de kommen, onderging een metamorfose. De bossen werden gekapt, de moerassen drooggelegd en ontwaterd, en de rivieren werden bedijkt, kortom het natuurlandschap maakte plaats voor een cultuurlandschap. Maar ondanks de ingrijpende bemoeienissen van de mens, bleef de oerbasis van het landschap, de (geologische) opbouw van de bodem onveranderd. Het was nu juist deze oerbasis, die aan het ontstaan van het nieuwe landschap toch weer deel nam door beperkingen op te leggen, of juist mogelijkheden te bieden ten aanzien van occupatie

en grondgebruik. Vanouds werden de hogere lichtere stroomruggen voor bewoning, akkerbouw en fruitteelt gebruikt (men vindt er ook de relictten van de „pré-cope-” culturen); de komgronden waren hiervoor niet geschikt en werden gebruikt voor beweiding en hooiwinning, terwijl de natste plekken ook wel werden benut voor griendteelt en eendekooien. Overigens vormden deze verschillen in bodem en beheer de basis van een rijk gevarieerd voorkomen van planten en dieren: een natuurlijk aspect van een in feite niet-natuurlijk landschap (afb. 2).

Ontginning

De ontginning geschiedde vanaf de hogergelegen oeverwallen op de stroomrug van de Hollandse IJssel en vanuit de veenriviertjes/kreken Vlist en Enge IJssel; hier ontstonden ook de latere lintvormige nederzettingen Willescop/Heeswijk/Achtersloot respectievelijk Bonrepas/Vlist en Lopik/Neventer/Graaf/Uitweg/Lopikerkapel/Cabauw.

In het midden van de waard werden tenslotte in de lengterichting afwateringskanalen gegraven. De uitgegraven grond werd ter weerszijden tot een kade opgeworpen; het geheel vormde de ontginningsbasis voor het middendeel en hier ontstonden de latere lintvormige nederzettingen Benschop en Polsbroek. Frappant is overigens hoe nagenoeg de gehele wegen- en kadenstructuur van de Lopikerwaard ge-

richt is op Utrecht (waar de landsheer was gevestigd) via het stadje IJsselstein dat daarom wel eens als „de poort van de Lopikerwaard” wordt aangeduid (afb. 3).

De daadwerkelijke ontginners, de polderjongens, werden landbouwers en vestigden zich aan de dijken ter weerszijden van de ontginningsbasis, de hoofdweteringen. De eerste boerderijen werden waarschijnlijk opgetrokken uit direct voorhanden zijnde materialen als elzen, essen, populieren, wilgen, riet, biezen en klei. Deze bebouwing moet u zich voorstellen als driebeukige gebouwen (brede midden- en smalle zijbeuken) met mens en dier in één ruimte: het zogenaamde „los-hoes” of „hallehuis”. Een houten skelet droeg dak en zoldering en versterkte de uit te-

nen gevlochten en met een kleimengsel besmeerde buitengevels (vlechtwerk).

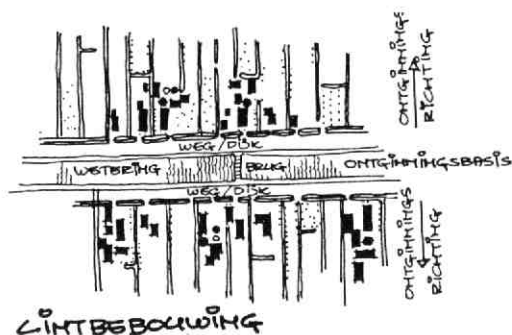
Het zou tot in de 15de/16de eeuw duren voordat men de boerderijen vrij algemeen in baksteen ging optrekken; het ligt daarbij voor de hand dat ook de reeds bestaande boerderijen werden „versteend”. Dit bouw materiaal was afkomstig van de steenbakkerijen welke langs de Hollandse IJssel waren gevestigd als gevolg van de „stedelijke” vraag naar baksteen en dakpannen (nieuwe brandkeuren).

Langzamerhand groeide de aanvankelijk incidentele bebouwing langs de weteringen aan tot een lint (afb. 4). Hoewel het hoofdbestanddeel van zo’n lint-bebouwing werd, en nog steeds wordt, gevormd door boerderijen, ziet men ook andere elementen als

diepte van de kavels; als veel land er boodschot op die ontginningsbasis op afstand van 1000 à 1500 meter uitbezet langs het einde van de kavels werd een kade opgevoerd.

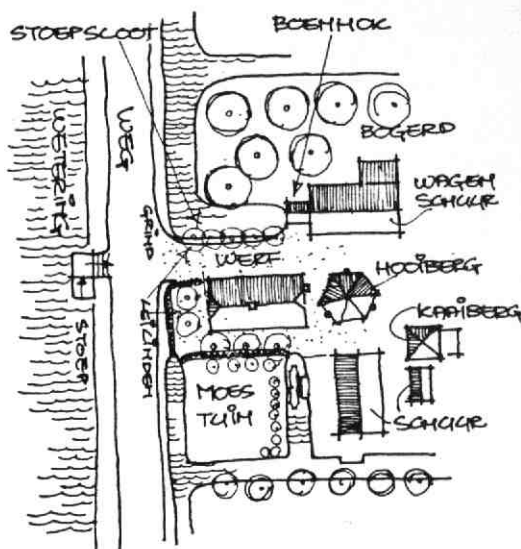
Afb. 3. Ontginningskaartje Lopikerwaard.

LINTBEBOUWING

Afb. 4. Lintbebouwing.

daggelderswoningen, winkels, een molen, een ge-
maal, werkplaatsen, een herberg, een school, een
kerk enzovoorts. De boerderijen die in dit lintvormige
nederzettingenpatroon wel een bijzondere plaats inne-
men zijn eigenlijk op zich zelf staande nederzettingen,
waarvan de afzonderlijke gebouwen op bedrijfsfunktie-
nele gronden, in een bijzondere stedenbouwkundige
relatie tot elkaar staan. Sinds mensenheugenis ge-
groepeerd rond de voedselopslag voor het vee: de
hooiberg. Was de bebouwing functioneel, ook de be-
planting was in soort en situering functioneel: gerief-
hout, vruchten, windkering, beschaduwing en af-
scheiding, zowel op als nabij het erf (afb. 5). Als ste-
denbouwkundige meerwaarde van deze beplanting is
nog te noemen: de versterking van het silhouet en de

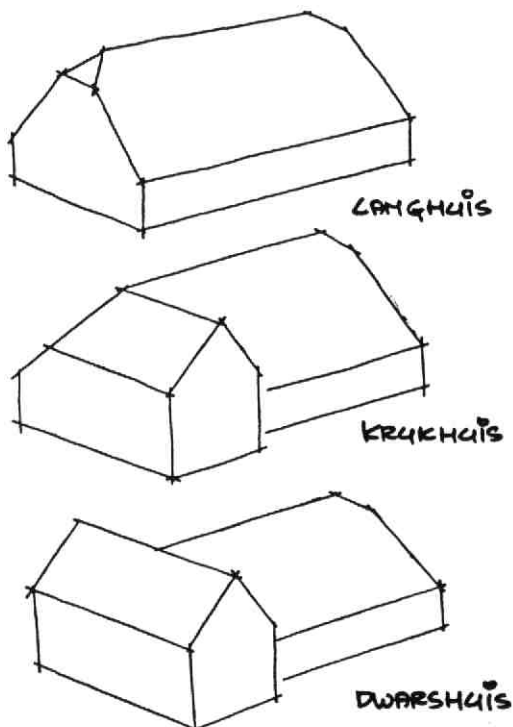

Afb. 5. Basisprincipe stedenbouwkundige opzet boer-
derij Lopikerwaard.

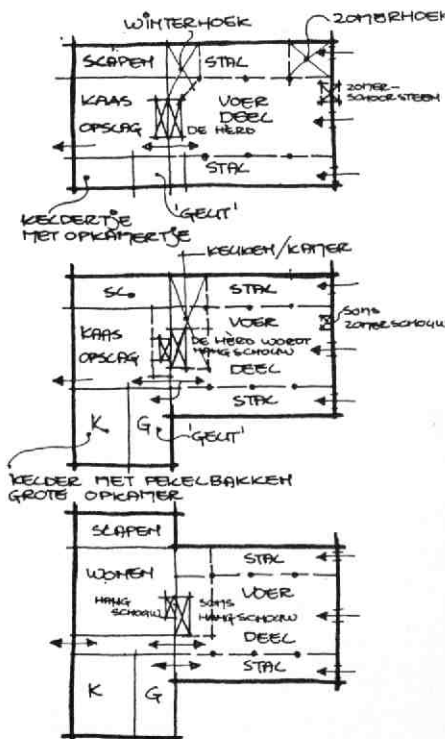
vormgevende rol in het overgangsgebied aan de weg-
zijde, waar de inrichting van het terrein en de vormge-
ving van de gevel ook een representatieve taak ver-
vulde.

Zoals ik al eerder schetste, vormde de hooiberg tot
voor kort de spil van het erf waaromheen de bedrijfs-

LOPIKERWAARDE HALLENHUIZEN

Afb. 6

gebouwen waren gegroepeerd. Het hoofdgebouw op zo'n erf, het woonstalhuis, is een typische Lopikerwaardse ontwikkelingsvorm van het oertype: het hallehuis. Het Lopikerwaardse hallehuis is nader te onderscheiden in langhuis, krukhuis en dwarshuis (afb. 6). Het krukhuis is een functionele vertaling van de 18de eeuwse uitbreiding van het melkveebestand en de daarmee samenhangende ruimtebehoefte met betrekking tot de behandeling van de melk: koeling, pekkelbakken, werkruimte. De kruk bestaat als antwoord hierop uit een grote kelder met voorruimte (geut) en erop de opkamer, de restruimte welke als bedstedenkamer in gebruik kwam. Op hetzelfde erf bevond zich naast dit woonstalhuis en de hooiberg, nog een aantal andere bouwsels: het boenhok, de wagenschuur, het bakhuis, een 18de- en 19de-eeuwse veestalling enzovoorts. In vroeger tijden (incidenteel nog) zag men er ook de kaaiberg, een hooiberg op een onderbouw door sommigen in verband gebracht met de vele dijkdoorbraken en de daaraan verbonden wateroverlast. In combinatie met de vloedzolders (denk aan het liedje: „... er staat een koe op zolder“) veelvuldig werden toegepast, kon de boer-in-last het eigen hoofd en dat van zijn vee wat langer boven water houden.

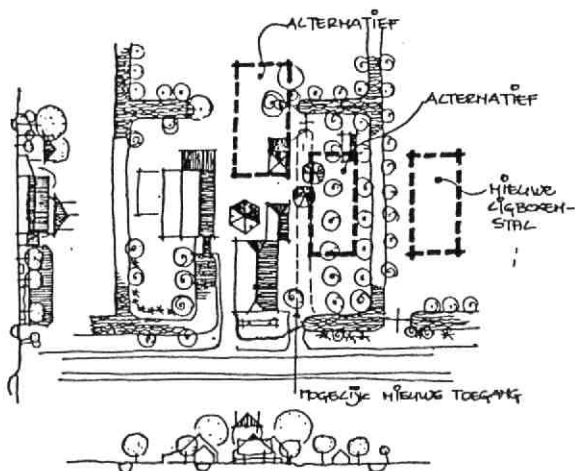
Het nieuwe elan

Dan na eeuwen van een als het ware organisch groei-

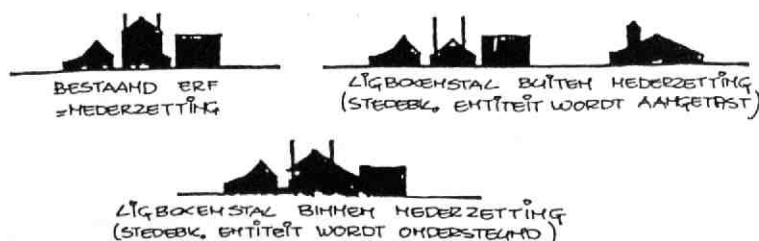
proces waarbij het centrifugale karakter van de Lopikerwaardse boerderijtypologie intact bleef, diende zich aan het eind van de jaren '60 de „ligboxenstal“ aan. De ligboxenstal een representant van een nieuw agrarisch elan.

Na wat katten uit de boom gekeken te hebben, lieten in de loop van de jaren '70 steeds meer melkveehouders zich zo'n stal „aanmeten“. De grote moeilijkheid was daarbij niet zo zeer het kostenaspect of de afmetingen, maar juist de vraag: waar situeer ik die nieuwe stal? De boer als stedenbouwer zult u denken? Nee de boer zat met het dilemma „slopen of niet slopen“, met andere woorden het onderbrengen van het nieuwe grootschalige element in het bestaande stedenbouwkundige concept betekende in veel gevallen het amoveren van bestaande bouwsels. Veel boeren durfden het om verschillende redenen niet aan om „het mes in het erf te zetten“ en situeerden de nieuwe stal buiten het erf (afb. 7). Op een later tijdstip bleken om functionele redenen toch aanpassingen noodzakelijk te zijn. Het gevolg van deze bouw- en sloopactiviteiten was dat de stedenbouwkundige entiteit van de afzonderlijke erven sterk werd aangetast, waardoor er in een groter verband, de lintbebouwing, een chaotisch beeld ontstond. Mijn hypothese daaromtrent is dat de stedenbouwkundige orde van het lint stoelt op het herhalings-effect van de afzonderlijke

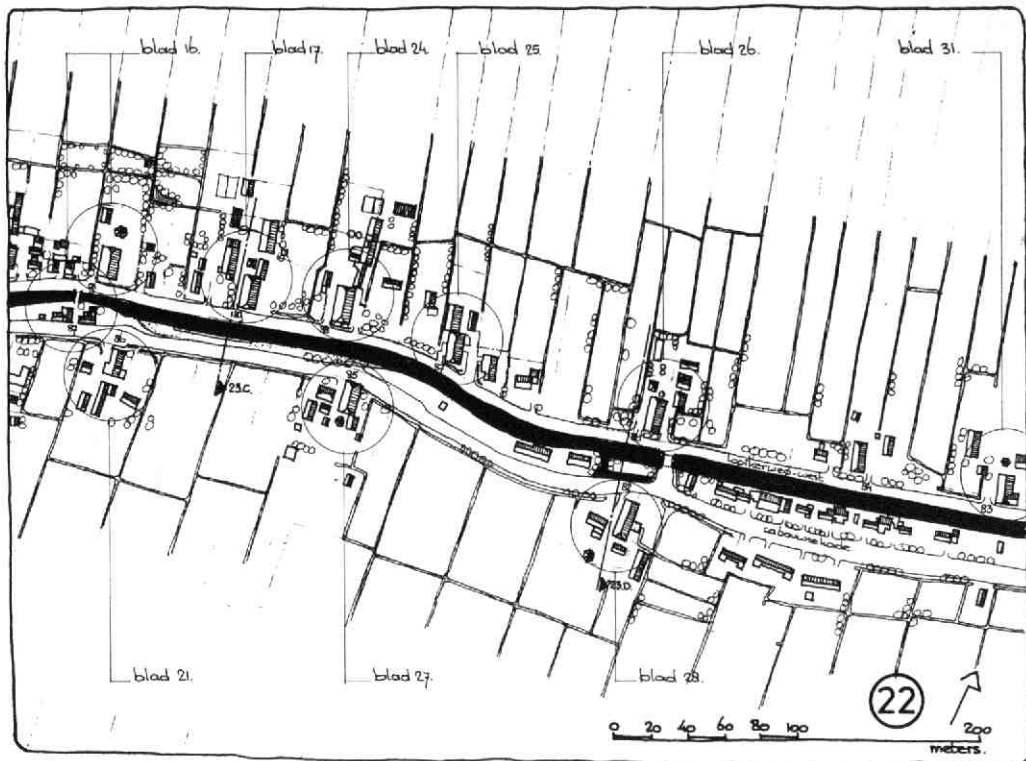
HET BESTAANDE ERF EN DE NIEUWE STAL

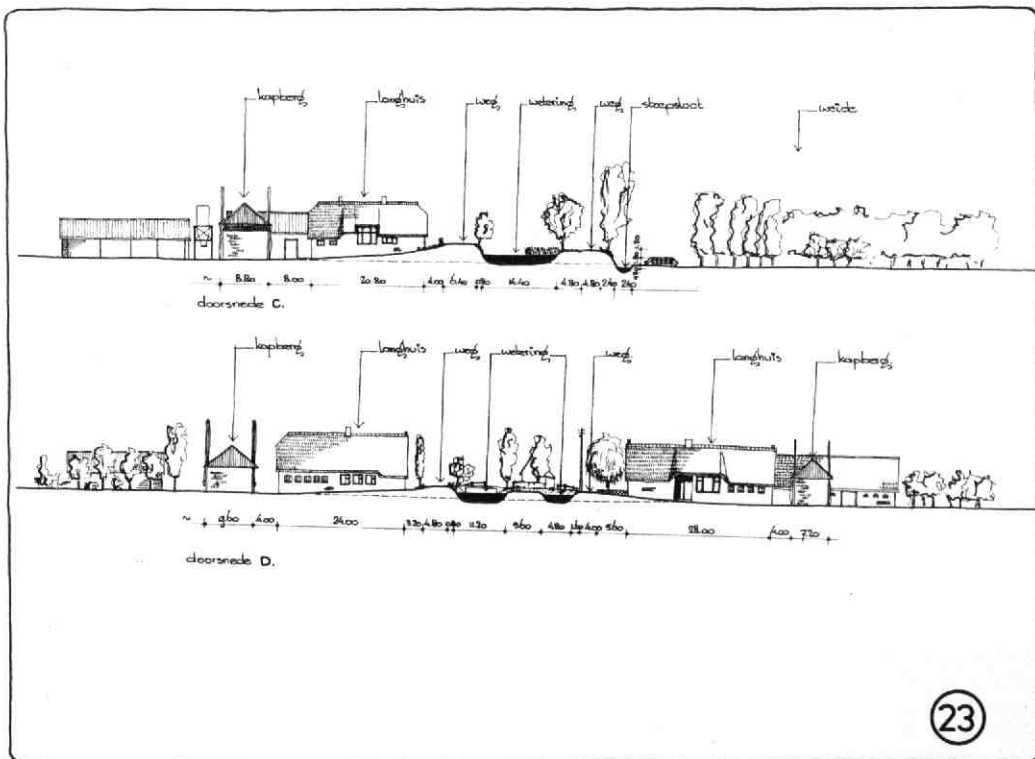
HET BESTAANDE SILHOUET EN DE NIEUWE STAL

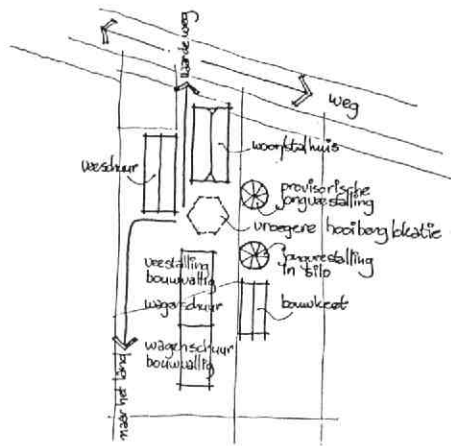

Afb. 7.

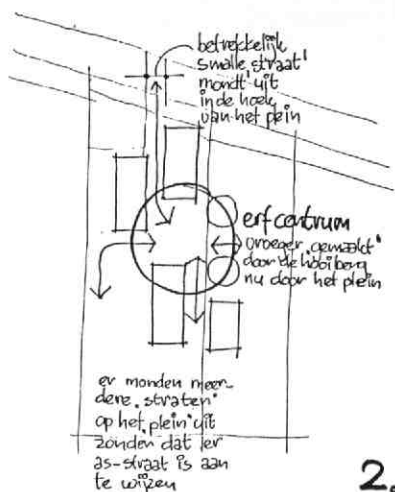

Afb. 8 en 9

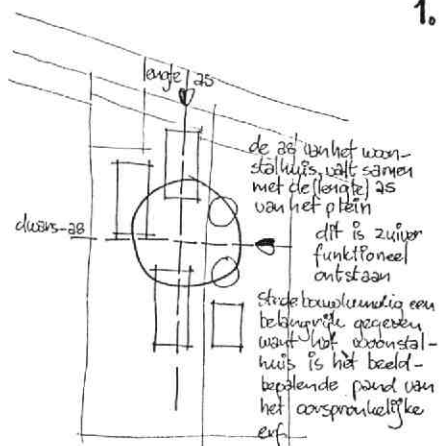

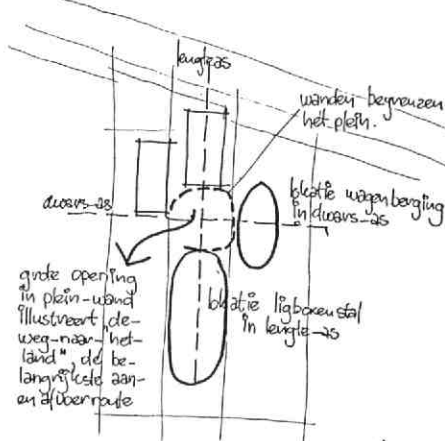
1.

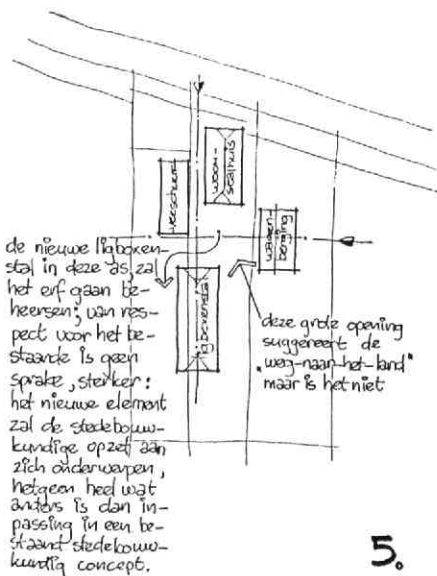
2.

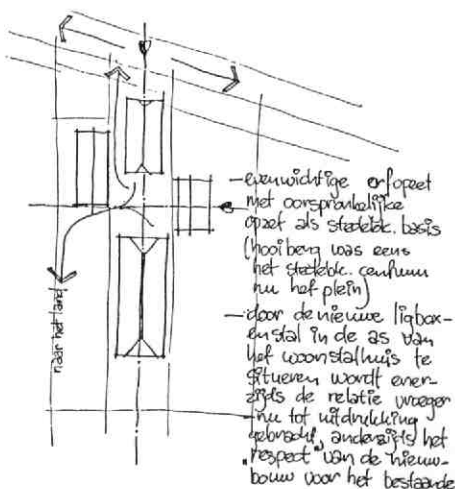
3.

4.

5.

6.

Ab. 11. 1) Inventarisatie; 2) Ruimtelijke analyse; 3) Ruimtelijke analyse vervolg; 4) Stedebouw, vormoverweging; 5) Her-analyse; 6) Definitief stedb. voorstel.

deel van een landschappelijke en cultuur-historisch belangrijke boerderijstrook.

2. Nieuwbouw op een bestaand erf, gebaseerd op onderzoek en analyse.

Hoewel er in deze laatste gevallen ook aan de architectuur van de nieuwbouw bijzondere aandacht werd besteed, is er over 't algemeen sprake van gestandaardiseerde nieuwbouw in identieke jaszes: een ligboxenstal in Friesland ziet er niet anders uit dan een in Zuid-Holland. Datzelfde verschijnsel doet zich voor met biostallen, krachtvoersilo's, wagenschuren en binnenkort in grote getale ook met de drijfmestsilo's. Door deze soms zeer slecht vormgegeven elementen in een functioneel stedenbouwkundig kader (het erf) te plaatsen, wordt voorkomen dat ze een eigen leven gaan leiden en daardoor kunnen domineren en nogal detoneren.

Ook bewust kleur- en materiaalgebruik kunnen de verschijningsvorm van het desbetreffende element aanzienlijk verbeteren. Beide vormgevende mogelijkheden maken het wegstoppen achter beplanting overbodig: de beplanting kan weer zijn oude taak als windkeerder of schaduwbrenger op zich nemen.

Dan toch weer gekwalificeerde architecten inschakelen? Ik denk dat dát cultureel gezien sowieso een goede zaak zal zijn, zodat zoals voorheen het geval was tijdskenmerkende architectuurstromingen ook het platteland bereiken. Waarom eigenlijk geen bedrijfs-woning of ligboxenstal vertaald in post-moderne vormen of een hightech-vormgeving van een nieuwe ruilverkavelingsboerderij in een vernieuwend landschap? Tot dusverre heb ik steeds gesproken over nieuwbouw op of nabij een bestaand erf, maar wat te denken van een bestaand erf waarvan het woonstalhuis op de monumentenlijst staat. We zien dan in de praktijk dat het beschermingsbeleid zich richt op het monument-sèc terwijl de rest van het erf notabene de stedenbouwkundige eenheid waar dat monument deel

van uitmaakt, in feite vogelvrij is. Het gevolg van het mijns inziens passieve beleid is dat die restelementen (waaronder soms architectonische schoonheden, maar ook beplantingselementen) verdwijnen en daarmee in feite de context van het monument . . .

Behoud van deze anonieme elementen is derhalve van levensbelang voor het landschap. Ook hierbij zal een „begrijpend” ruimtelijke ordeningsbeleid, als verlengstuk van het beschermingsbeleid, bepalend kunnen zijn. Ik denk daarbij met name aan de planologisch/juridische aspecten in relatie tot de te herbergen functies. Hergebruik binnen het agrarische bedrijf zal geen of nauwelijks problemen opleveren, moeilijker ligt het bij complexen die geen agrarische functie meer bezitten: de woonboerderijen, waarvan alleen een deel van het hoofdgebouw een woonbestemming heeft, terwijl de andere gebouwen onder de zogenaamde „overgangsregeling” vallen hetgeen betekent dat er niets mee mag gebeuren.

Met een begrijpend R.O.-beleid bedoel ik, en dan denk ik daarbij niet alleen aan de lagere overheid, maar ook aan de Provincie en het Rijk/de Kroon, het vestigen van meerdere wooneenheden op één erf, of meerdere woonbestemmingen in combinatie met een lichte bedrijfsbestemming, bijvoorbeeld ten bate van startende bedrijven, waardoor er enerzijds sprake is van een effectievere benutting van het gebouwenbestand en anderzijds het stedenbouwkundige concept in takt kan blijven.

Dames en heren, het zal u duidelijk zijn dat vanuit mijn optiek alleen door een actief ruimtelijke ordenings- en beschermingsbeleid gepaard met veel creativiteit en inventiviteit op alle fronten, dus ook in de particuliere sfeer, de boerderij als exponent van het plattelandsbouwen en daarmee een wezenlijk onderdeel van het cope-landschap zal kunnen worden behouden. Ik dank u.

Lopik

D. A. de Haan

OMGAAN MET HISTORISCHE STEDEBOUWKUNDIGE STRUCTUREN

De Zuid-west hoek van Utrecht

Een door de geschiedkundige ontwikkeling weinig gedefinieerd gebied, vooral wat betreft de stedelijke nederzettingen.

Het is het grensgebied tussen (de Bisschop van) Utrecht en (de Graven van) Holland. Hierin liggen IJsselstein, Montfoort, Oudewater en Woerden.

Het zijn stedelijke nederzettingen die hebben kunnen ontstaan (lees: uitgroeien) omdat ze een rol speelden in het politieke positieospel.

Woerden als Hollandse grensbeveiliging, IJsselstein als Holland-onderhorige heerlijkheid tegen de

Utrechtse invloedssfeer, Montfoort en Oudewater als Utrechtse tegenzettingen.

De groei van de steden is politiek bepaald. Het ontstaan waarschijnlijk niet en de vormgeving slechts in zeer afgeleide vorm.

Bepalende elementen bij de stedenvorming

Iedere stad in Nederland is een produkt van geografische gegevenheden, technische mogelijkheden, economische aanleidingen en politieke wenselijkheden. Bij stedenvorming staat centraal: „Waarom” is „wat” mogelijk op „welke” plek.

Technische (lees: waterstaatskundige of geografische) mogelijkheden zijn te beschouwen als meest belangrijke determinant.

De vier Hollands-Stichtse steden hebben allen een pre-stedelijke geschiedenis die ver teruggaat voor de helft van de 12e eeuw. In de Frankische tijd is het gehele gebied reeds bewoond.

Woerden is als Romeinse bezetting het oudst, IJsselstein en Montfoort zijn relatief het jongst. De stedenbouwkundige structuur zoals we die nu kennen komt echter pas vanaf het midden van de 12e eeuw tot stand.

Bij de stedevorming wordt er gereageerd op aanleidingen binnen het gebied.

Aanleidingen zijn:

- eventueel pre-stedelijke elementen;
- oeverwallen langs natuurlijke stromen (Oude Rijn en Hollandse IJssel);
- bedijkingsstructuren, nadat vanaf 1000 het Hollands-Stichtse landschap is ontstaan door bedijking van de natuurlijke stromen;
- verkaveling binnen de genoemde polders;
- verkeersroutes, vooral waar obstakels met name rivieren moesten worden gepasseerd.

Op grond van deze en nog meer structurerende elementen is een uitgebreide typologie gedefinieerd. Het aantal variaties en uitzonderingen hierop is echter zo groot, dat het meer de moeite loont alleen de structurerende elementen te inventariseren in plaats van het zoeken naar een benoeming binnen een categorie.

De ontstaansgeschiedenis (= vorming stedenbouwkundige structuur) en de inventarisatie van structurerende elementen van de vier steden

IJsselstein

Ontstaan van pre-stedelijke elementen op het „ritme” van de polderverkaveling die loodrecht staat op de bedijking van de Hollandse IJssel. Centrale as: Benschopperstraat en Utrechtsestraat.

Het kasteel (begin 13e eeuw) staat op enige afstand van de (pre-)stedelijke kern en wordt aan het einde van de 14e eeuw op de gebruikelijke wijze half opgenomen in de stadsommuring. Ten opzichte van de hoofdas is de NH-kerk perifer geplaatst. Aan het begin van de 14e eeuw is de nederzetting dusdanig van omvang dat stadsrechten worden verleend. De hoofdstructuur is rechthoekig met evenwijdig aan de centrale as de Koningstraat - Voorstraat - IJsselstraat en de Haven.

Loodrecht hierop de Kerkstraat, Kloosterstraat, Weidstraat en de Doelenstraat.

Aan de westzijde wordt in die tijd zelfs aan een uitbreiding gedacht (Nieuwpoort) die echter in het midden van de 15e eeuw buiten de vernieuwde stadsmuur wordt gehouden.

Tot 1795 blijft IJsselstein een soevereine heerlijkheid.

Montfoort

De pre-stedelijke kern wordt gevormd door de in de bedijking van de Hollandse IJssel opgenomen natuurlijke hoogte (oeverwal), nu gemarkeerd door de Hoogstraat, nabij een oversteekplaats van de rivier. Achter deze dijk vindt de NH-kerk een plaats aan de Hofstraat loodrecht op de Hoogstraat.

De nederzetting wordt verder van de rivier af ontwikkeld door de bouw van het kasteel omstreeks 1170. Het kasteel wordt door Bisschop Godfried van Rhenen gesticht waarna in 1280 de Heren van Montfoort een meer op Holland gericht bewind uitoefenen. De stedenbouwkundige structuur wordt in een regelmatig beeld verder ontwikkeld, de verkaveling van de polder Hofland volgend. Rond 1325 wordt de stad van de stadsmuur voorzien. Stadsrechten worden in 1329 verleend.

Oudewater

De eerste vermelding van de stad dateert van 1239. Op het „schiereiland” (oeverwal) tussen Linschoten en IJssel is dan met als centrale as het Rode Zand reeds een nederzetting met een kerk ontstaan. In de omringende polders (Hekendorp, Zuid-Linschoten en Snelrewaard) worden langs dijktracées (Kappellestraat, Leeuweringenstraat) en polderwegen (Heilig Leven) de stedelijke patronen uitgebreid.

Kort voor 1205 krijgt de nederzetting stadsrechten van de Bisschop. In 1280 wordt de stad echter Hollands. In 1321 wordt de stadsommuring gesloten. Na de Spaanse verwoesting in 1575 wordt in 1585 een nieuwe stadsmuur voltooid die het gebied IJsselveere binnen de stad brengt. Van 1740-1746 wordt de „moderne” omwalling aangelegd.

Woerden

De oorsprong van de stad is het Romeinse castellum Laurum (47-270), de vestigingsplaats van het XVe Cohort Voluntariorum.

Op de dijken ter weerszijden van de Oude Rijn ontstaat rond het midden van de 12e eeuw een nederzetting. In 1275 wordt door Floris V een kasteel gebouwd. Rond de verlening van het stadsrecht in 1271 is de karakteristieke 5-hoekige vorm bereikt en wordt een nieuw kasteel (circa 1400) in de ommuring van omstreeks 1450 opgenomen.

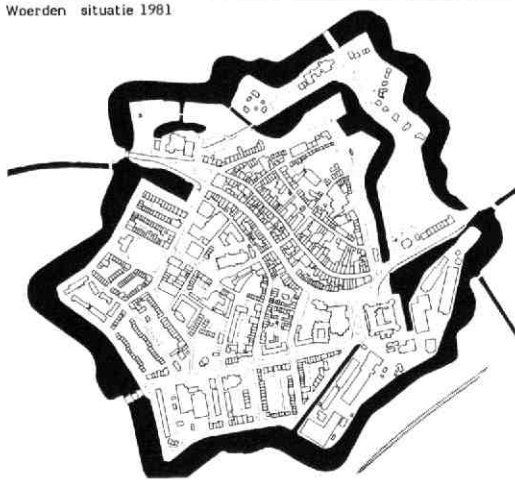
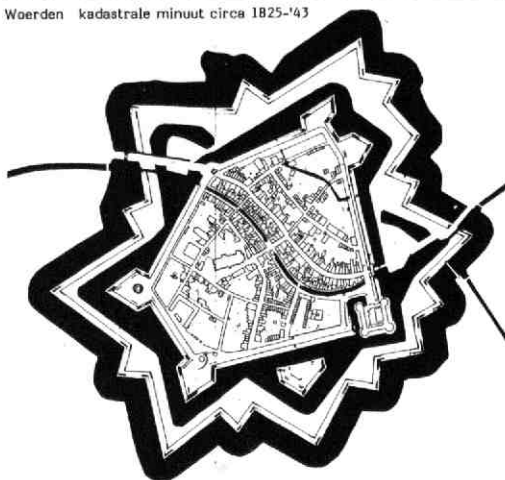
De dragers van de structuur zijn de Rijndijken (Voorstraat) en een aantal oude landwegen (Havenstraat, Kerkstraat, Hoge Walstraat).

Rond 1660 wordt de stadsmuur vervangen door een vestingwerk, dat rond 1700 uitgebreid wordt tot een dubbel systeem.

Veranderingen van de structuur in 19e en 20ste eeuw

- Sloop poorten en wallen.

Rond het midden van de 19e eeuw raken vestingwerken en stadsentree's (poorten) in onbruik. Ze hebben geen militaire functie meer en sinds 1853 worden geen stedelijke accijnzen meer geheven. IJsselstein, Montfoort en Oudewater slopen en slochten reeds voor 1850. Woerden sloopt zijn

stadspoorten pas in 1873 en egaliseert belangrijke delen van de vesting tussen 1890 en 1920.

- Uitbreidingen tot 1945.

Woerden breidt de stad uit langs de Oude Rijn en ter plaatse van de vestingwerken. IJsselstein breidt uit in de stedelijke randzone, langs de IJssel en in het noorden en westen. Oudewater vult ook de stedelijke periferie in met gedeeltelijke demping van de stadsgrachten.

Montfoort wordt slechts weinig uitgebreid maar in WO II sterk gemuteerd door de aanleg van de Provinciale weg langs de zuidgrens van de stad.

- Uitbreidingen na 1945.

IJsselstein breidt aanzienlijk uit langs de lange flanken van de stad.

Hierdoor komt een druk op de dwarsverbinding door de stad. Montfoort bouwt een „dubbelstad“ op enige afstand van de zuidgrens en breidt uit nabij de oorspronkelijke ingangen van de stad. Oudewater breidt uit naar het noorden en het westen en verlegt daartoe het zwaartepunt enigszins.

Woerden breidt vooral uit naar het noorden, westen en oosten. De centrale as de Rijn wordt om „de eindten aan elkaar te knopen“ in 1961 gedempt.

In 1968 wordt de stad via de Burgemeester Vosbrug verder ontsloten.

- In alle behandelde steden worden de minder goed functionerende gebieden (door geringe economische impulsen), in de jaren 1960-1970 gesloopt en soms enigszins ongelukkig wederom ingevuld.

Hoofdpijnen van gewenst stedenbouwkundig beleid

- „Compromis-loos“ respect voor bestaande stedenbouwkundige structuren. Ook een reeks kleine veranderingen kan uiteindelijk grote gevolgen hebben.
- Centrumfuncties dimensioneren op de opnamecapaciteit van de structuur.

- Centrumfuncties binnen elementen van de hoofdstructuur ontwikkelen.
- Gericht investeren in „achtergebleven“ gebieden.
- Uitbreidingen goed positioneren ten opzichte van de oude kern.
- Geen nieuwe ontsluitingen realiseren.
- „Oorspronkelijke“ entrees en aanhaakte stadsroutes handhaven en versterken.

Door met inachtneming van deze punten een op de toekomst gericht stedenbouwkundig beleid ten aanzien van de historische binnensteden te voeren zal de altijd boeiende stedenbouwkundige structuur ook later nog te lezen en te genieten zijn.

Dr ir Rudger A. F. Smook

DANK AAN DE BEZORGERS VAN DE JAARBOEKEN

Rond de afgelopen Kerstdagen heeft een aantal leden van onze vereniging opnieuw het herfstachtige weer getrotseerd om de Jaarboeken 1987 te bezorgen. Hen geldt een woord van hartelijk dank! De distributie van de Jaarboeken is ook dit jaar weer verzorgd door de heer H. J. Slot. De Vereniging is ook hem veel dank verschuldigd.

Voor de verspreiding van het Jaarboek 1988 hoopt het bestuur op een ieder weer een beroep te kunnen doen.

Bestuur

HERDRUK CATALOGUS JAN DE BEIJER IN UTRECHT

De belangstelling voor de catalogus bij de tentoonstelling *Jan de Beijer in Utrecht*, die onlangs bij de Gemeentelijke Archiefdienst was te zien, was zo groot dat er enige weken voor de sluiting geen exemplaar meer te krijgen was. De Archiefdienst wil een herdruk laten maken, maar dit kan alleen bij een afname van minimaal 200 exemplaren.

Voor wie de Jan de Beijer-catalogus nog niet kent: behalve het catalogusgedeelte met de beschrijving van de tentoongestelde werken van deze 18e-eeuwse tekenaar zijn artikelen opgenomen over zijn leven en werk en een uitgebreide inleiding over de ontwikkeling van de topografische tekenkunst in Nederland tot en met de 18de eeuw. Het grootste gedeelte van het boekwerk bestaat uit reproducties van alle thans bekende tekeningen die betrekking hebben op de stad Utrecht. Dat zijn er ca 187.

Deze rijk geïllustreerde en prachtig uitgegeven catalogus kost slechts f 30,-. Wie eerder achter het net heeft gevestigd en alsnog een exemplaar zou willen bestellen kan zich opgeven bij de balie van de Archiefdienst. Men kan hier terecht op maandag van 13.30-16.30 uur, op dinsdag t/m vrijdag van 9.00-16.30 uur en op zaterdag van 9.00-12.30 uur. U kunt zich tijdens deze openingsuren ook telefonisch opgeven (tel.nummer 71 18 14).

De tekening op de herdruk van de Jan de Beijer-catalogus sluit op 1 maart. Wanneer zich dan voldoende gegadigden hebben opgegeven zal de herdruk doorgaan. U krijgt zo spoedig mogelijk bericht, ook als de herdruk niet door mocht doorgaan. Grijp deze unieke kans!

BOEKENSCHOUW

E. L. Hoffman-Klerkx, *Sprekende graven*. Utrecht, uitgeverij Kwadraat, 1987. ISBN 90 6481 2039. 117 p., met illustr. Prijs: f 26,-.

We kennen in het Nederlands de uitdrukking „zwijgen als het graf“.

De paradoxale titel die dit boekje is meegegeven slaat op de wandschilderingen aan de binnenkant van gemetselde grafkelders die op verscheidene plaatsen in de Lage Landen zijn aangetroffen.

Het onderzoek dat de schrijfster aan dit interessante verschijnsel heeft gewijd is het resultaat van het doorzettingsvermogen dat zij aan de dag heeft gelegd sinds ze bij de conservering van enkele schilderijen in de Pieterskerk in Utrecht werd betrokken (1969). Met dat diaken-graf begint zij dan ook haar boeiende speurtocht. Op grond van stijlanalyse, reconstructie van het corpus van de kruisiging en een kostuumanalyse komt de schrijfster op een datering van tussen 1270 en 1310. Het laatste jaartal, de *terminus ad quem*, is vastgesteld mede op grond van strafbepalingen uit dat jaar van bisschop Guido van Avesnes om de tonsuur en de haardracht in het algemeen volgens de voorschriften te regelen. Zouden zulke regels altijd direct zijn opgevolgd, en zou de dreiging met excommunicatie(!) wel zo zwaar zijn opgenomen als hier blijkbaar verondersteld wordt?

Onderzoek van de grafkelder van de kanunnik Van Bevelant in de Janskerk leidt naar korte notities over wat bekend is aangaande de grafkelders in andere middeleeuwse Utrechtse kerken.

Het tweede deel geeft aan de Utrechtse onderzoeksresultaten een breder kader. Andere Nederlandse

grafkelders komen aan de orde, alsmede voorbeelden uit het huidige (Vlaams) België, en tenslotte Rome. Over engelen als vaak voorkomend motief (p. 69-70) kan nog worden opgemerkt dat zij gelden als de vaste begeleiders van de overledenen naar het paradijs, vgl.: „In paradisum deducant te angeli“, al vanaf de vroege middeleeuwen de antifoon waarmee een stofelijk overschot grafwaarts wordt gedragen. Wat de tekst van het begrafenisritueel uit het Rechtsboek van Hugo Wstinc betreft: in de vertaling daarvan schuilen enkele onvolmaaktheden. Bij de gebeden voor een stervende kanunnik treedt de *hebdomadarius* op met stola en wijwater, maar zeker niet met een „misboek“. Over het gebruik van rood als liturgische rouwkleur (p. 80) kan worden aangevuld dat deze tot op de huidige dag is gehandhaafd bij de uitvaartdienst van een paus. In tegenstelling tot wat hier wordt medegedeeld (26) wordt de manipel als liturgisch kledingstuk in het geheel niet meer gebruikt. Enigszins anachronistisch doet de veronderstelling aan dat Petrus een pauselijke witte „soutane“ draagt (33), aangezien de witte toog als vaste dracht pas dateert van het pontificaat van Pius V (1566-1572).

De schrijfster heeft interessant pionierswerk gedaan op wat tot nu toe *terra incognita* was, of moeten we zeggen: *subterraneum incognitum*? Haar boekje is voorbeeldig van opbouw, overtuigend van methode en boeiend in zijn conclusies. Kunst- en kerkhistorici, mediëvisten en liturgisten treffen er allerlei van hun gading. Moge het hen stimuleren tot vergrote aandacht voor deze thematiek.

v. S.

OUD-UTRECHT HEEFT EEN NIEUWE VOORZITTER

In de laatste ledenvergadering heeft drs U. F. Hylkema afscheid genomen als voorzitter van onze Vereniging. Na acht trouwe - en drukke - jaren heeft deze de symbolische hamer overgegeven aan mr Herman H. W. Kernkamp, oud-wethouder van o.m. milieuzaken van de gemeente Utrecht. Het bestuur hoopt dat de heer Kernkamp, op dit moment werkzaam als projectmanager studentenbeleid op het gebied van cultuur, recreatie, kunst en sport, vlug een vaste plaats zal vinden binnen het bestuur van de Vereniging en als ware pleitbezorger de Vereniging naar buiten zal gaan vertegenwoordigen.

J. A. C. Mathijssen

3E NICOLAAS VAN DER MONDE-LEZING

Prof. dr ir C. L. Temminck Groll, emeritus hoogleraar restauratie aan de T.U. te Delft

ROMAANSE KERKEN IN UTRECHT

dinsdag 16 februari 1988

19.30 uur

Pieterskerk

ingang Pieterskerkhof 5, Utrecht

toegang gratis

In het begin van de 13e eeuw, toen in onze streken de gotiek nog geen invloed had uitgeoefend, bezat Utrecht reeds een groot aantal kerken.

Enkele ervan zijn totaal verdwenen, zoals de eerbiedwaardige St. Salvator, de Pauluskerk op één muur na en het toppunt van het hoog-romaans: de Mariakerk. Andere zijn ofwel totaal vernieuwd in later eeuwen, zoals de Dom en de Buurkerk, ofwel meer of minder ingrijpend gewijzigd. Slechts de Pieterskerk en Janskerk uit de oudste groep en de westpartij van de

Klaaskerk uit de tweede ronde leveren een nog voor ieder herkenbare bijdrage tot het historisch reliëf van het stadsbeeld.

Toch kunnen we ons nog een heel redelijk beeld vormen van het totaalbestand in de jaren kort na 1200. Utrecht was toen een belangrijke bisschopsstad. De kerken die daar stonden waren niet gebouwd in een regionale bouwtrant, maar hadden een kwaliteit op Europees niveau.

Aan de hand van met name de ruimtelijk zo fraai bewaard gebleven Pieterskerk en de dankzij Pieter Saenredam zo goed bekende Mariakerk zullen - tegen de achtergrond van het totale bestand - de grote verschillen tussen het vroeg-romaans en het hoog-romaans worden geanalyseerd.

De Nicolaas van de Monde-lezingen worden georganiseerd door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU).

Adres: Postbus 19246, 3501 DE Utrecht.

maandblad oud-utrecht

61e gangang nr. 1 - januari 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 71 18 14 tst. 34

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfijn
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

KARDINAAL BERNARD ALFRINK (1900-1987) EN UTRECHT

Toen in 1955 kardinaal De Jong was overleden, schetste de Nijmeegse hoogleraar L. J. Rogier met meesterhand een portret van de gestorven aartsbisschop in het Jaarboekje van de Vereniging Oud-Utrecht¹). Naast De Jong's onverzettelijkheid gedurende de jaren 1940-1945 kreeg ook het werk van de historicus dr Jan de Jong de professorale aandacht. Nu zijn opvolger Bernard J. Alfrink, zevende aartsbisschop sinds het herstel der hiërarchie in 1853 en de tweede kardinaal in die rij, in de vroege morgen van 17 december 1987 is heengegaan, kan men niet wijzen op strikt geschiedkundige publikaties van zijn hand. Wel had hij een diepgaande interesse voor het verleden die ook zijn banden met de stad Utrecht versterkte. Al was De Jong dan ook ere-doctor van de Rijksuniversiteit hier ter stede, toch had Alfrink meer wortel geschoten in zijn bisschopsstad dan zijn voorganger. Hoewel dit natuurlijk mede te danken is aan het oecumenische klimaat dat na de oorlog geleidelijk ontstond, toch mag, lijkt mij, worden vastgesteld dat hier ook een en ander van de kardinaal zelf is uitgegaan. Hij hield niet alleen van de stad en de provincie, hij wist er ook de weg en hij kende er de geschiedenis van, de *petite histoire* inbegrepen.

Een toespraak in Utrecht bij de presentatie van de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament begint met een schets van kanunnik Evert Zoudenbalch, officiaal ten Dom („een niet altijd stichtend voorbeeld van een laat-middeleeuws prelaat”), die niet alleen een weeshuis stichtte, maar ook de bezitter was van een rijk met miniaturen verluchte Bijbel²). En meer dan eens heeft Alfrink de gestalte opgeroepen van Adriaan Florisz., de Utrechtse ondernemerszoon die in de vroege zestiende eeuw korte tijd als Adrianus VI de kerk bestuurde. Hij deed dat met name bij de opening van de grote, aan de Nederlandse paus gewijde, expositie in het Centraal Museum gedurende het gedekjaar 1959³).

Nadat mgr Alfrink in 1951 was aangetreden als aartsbisschop-coadjutor werd hij al in 1952 lid van het eerbiedwaardig Provinciaal Utrechts Genootschap, en in 1953 van de Vereniging Oud-Utrecht. In plaats van te klagen over de steeds meer marginale positie van de kerk in het culturele leven, sloot hij zich aan bij wat er in zijn eigen directe omgeving aan culturele activiteiten plaatsvond, al werd zijn fysieke aanwezigheid daarbij door drukke ambtsbezigheden als regel verhinderd. Toch was zijn lidmaatschap van met name Oud-Utrecht meer dan een formaliteit. Nog in september 1987 sprak hij 'n redacteur aan over een recent artikel in het Maandblad, waarop hij fundamentele kritiek had. Hij las het Maandblad tot op het allerlaatst. Twee historische thema's hadden in het bijzonder zijn aandacht: de geschiedenis van zijn ge-

De kardinaal met burgemeester Vonhoff, 24 augustus 1974.

boorteplaats Nijkerk aan de Veluwe, en die van de uithof van het vrouwenklooster van Oostbroek, Dijnselburg. Daarmee was hij in zijn rust-jaren bezig⁴). Gedurende de jaren van zijn actieve ambtsvervulling als aartsbisschop zijn er vele typisch-Utrechtse momenten aan te wijzen. Niet alleen pontificeerde hij op de grote feesten regelmatig in zijn bisschopskerk aan de Lange Nieuwstraat, hij wijdde in stad en provincie Utrecht verscheidene kerken en hij had er ook enkele te sluiten. Voorts sprak hij richtinggevende woorden bij de studentenvereniging *Veritas*⁵), bij de zusters Augustinessen van de Waterstraat⁶), bij de fraters van Utrecht⁷), bij de opening van het ziekenhuis Overvecht⁸) en die van het nieuwe Niels Stensen College⁹). Ook hoorde men zijn stem bij oecumenische gebeurtenissen als de Volkskerstzang in de Jaarbeurshallen¹⁰), en de eerste officiële ontmoeting met de Oud-katholieke kerk op 7 november 1966 in de Gertrudiskerk aan het Willemsplantsoen¹¹).

Toen de kardinaal op 24 augustus 1974 in de Jaar-

beurscongreshal zijn gouden priesterjubileum vierde, kwam burgemeester H. Vonhoff hem de gouden medaille van de stad aanbieden. Nadat Alfrink de pas benoemde burgemeester vele jaren in zijn nieuwe functie had gewenst, vroeg hij zich direct af of hij die felicitatie wel goed formuleerde, „want burgemeesters weten geloof ik ook nooit, wat er nog volgen zal.“ In zijn geïmproviseerde dankwoord zei hij verder:

„Het grootste deel van mijn leven heb ik in of rondom de stad Utrecht doorgebracht. Ik woon er nu 23 jaar als bisschop, en vóór die tijd heb ik er rondomheen gezwoven, rondom deze bisschopsstad, in mijn kapelaanstijd, mijn docententijd van Rijsenburg. Alles bijeen denk ik, dat ik wel een 40 jaar in deze buurten heb geleefd. Zodat de stad Utrecht mij zeer dierbaar geworden is, mede natuurlijk door de historie van mijn vele voorgangers uit vervlogen eeuwen.“

Van de gelegenheid gebruik makend voegt hij er een aansporing aan toe in de vorm van een loftuiting, een oude retorische kunstgreep, die hier wel heel gelukkig wordt toegepast omdat er uit blijkt dat de kardinaal als Utrechter zijn ogen open had:

„Het verheugt mij bijzonder om te zien hoezeer het gemeentebestuur de stad en de oude monumenten van de stad - in tegenstelling misschien tot vroegere eeuwen, toen men er al te willekeurig mee omgesprongen is - zeer ter harte neemt en tracht te bewaren en levendig te houden“¹²).

Tot slot mag ik een herinnering ophalen aan een van de laatste keren - misschien zelfs de allerlaatste keer - dat hij zich in Utrecht in het openbaar vertoonde. Dat was op woensdag 15 oktober 1986. Toen woonde hij in de oude kapittelzaal van de Dom de opvoering bij van „De nar van de paus“, een toneelstuk over Adriaan VI van Ton Vorstenbosch. Henk van Ulsen speelde de rol van de paus, de Utrechtse Theater Initiatieven hadden de productie in handen. De opvoeringen ervan vormden het sluitstuk van de grote viering van 350 jaar Rijksuniversiteit Utrecht. Vóór Alfrink op de uitnodiging inging, wilde hij weten of de huidige aartsbisschop al geweest was, dat moest eerst. Maar dan zou hij graag komen. Omdat ik bij dat project be-

trokken was, kreeg ik de taak de oude kardinaal op te halen van *Dijnselburg* en weer naar huis te begeleiden. Het werd een avond die ik niet licht vergeten zal.

In de auto praatte hij aan één stuk over wat hij zag en wat hij daarvan wist; de ongemakken van het uitje (buiten de auto moest alles in een rolstoel) droeg hij met humor, hij genoot van het toneelstuk en kwam „moe maar voldaan“ weer thuis. Een statement herinner ik me nauwkeurig, omdat het zo'n onverbetterlijke Alfrink-uitspraak was. Een paar weken daarvoor had hij me verteld dat kardinalen en andere prelaten in toneelstukken en films altijd zo op zijn lachspieren werkten. Ze bewogen zich niet, van de uitrusting klopte vaak maar weinig, het ceremonieel leek nergens naar, en ga zo maar door. Om dat soort klachten vóór te zijn had ik vormgever Jos Groenier onder meer kardinaal Alfrink's *cappa magna* geshowd, de rode zijden mantel met sleep, die al vanaf de jaren zestig in onbruik was, en die aan de Maliebaan nog ergens in de kast hing. Alfrink toonde zich door dit pauselijk hof met zijn zestiende-eeuwse *pomp and circumstance* helemaal overtuigd. Ik zei dat dit een compliment was, en herinnerde hem aan wat hij daarover veertien dagen eerder had gezegd. Hij antwoordde: „O, heb ik dat gezegd? Meestal dénk ik dat soort dingen alleen maar.“

Ton H. M. van Schaik

Noten

1. L. J. Rogier, „Johannes kardinaal de Jong“, *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1955, 23-52.
2. Gepubliceerd in: M. P. van Buijtenen, *Contour van kardinaal Alfrinks kerkprovincie* (Utrecht/Antwerpen, 1964) 57-63.
3. Tekst in *Omhoog* 9 oktober 1959, 3.
4. Zie het artikel hierna van de hand van dr. M. P. van Buijtenen.
5. Op 18 april 1975 over „Geloven en bidden nu“. Tekst in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 1975, 185-194.
6. *Analecta* 1974, 283-286.
7. *Analecta* 1973, 453-456.
8. *Analecta* 1972, 297-306.
9. *Analecta* 1975, 486-491.
10. *Analecta* 1961, 7-10.
11. *Analecta* 1966, 241-244.
12. *Analecta* 1974, 502-503.

KARDINAAL ALFRINKS HISTORISCHE HORIZON

Historie maken is één, historie blijven twee. De pas overleden Utrechtse kardinaal-aartsbisschop heeft onder het eerste opzicht een onmiskenbaar stempel op zijn periode in de kerkgeschiedenis gedrukt. Dit staat bij vóór- en tegenstanders buiten kijf. Een meer definitieve oordeelvelling zal nog heel wat voeten in de aarde blijken te hebben en in een nog ver verschiet

liggen. Bij de nu allerwege loskomende persoonlijke herinneringen wordt herhaaldelijk Alfrinks voorkeur voor de historie, bijvoorbeeld diens „aangescherpte historische zin“ (Schillebeeckx) gememoreerd¹). Een oud-medewerker²) spreekt van „de exegeet Alfrink, die eigenlijk liever historicus had willen zijn“ en dan ook kans heeft gezien „zijn hobby voor historie bot te

Het abts-portret uit Brugge.

vieren... onder andere als emeritus-aartsbisschop wonend op Dijnseburg, geboeid door de historie van dit landgoed dat in de middeleeuwen bij een klooster had behoord" (Ter Steeg). Beide auteurs gaan ervan uit, dat het emeritaat met het oog op de latere geschiedschrijving beter benut had kunnen worden voor het schrijven van memoires over de roerige jaren van Alfrinks pontificaat. Schillebeeckx heeft deze voor de handliggende vraag ook uitdrukkelijk gesteld. Het antwoord luidde: „Van mij hoort niemand daarover iets. En, helaas, ik ben ervan overtuigd dat hij dat echt meende." Tijdens de veelvuldige en urenlange besprekingen in de periode, waarin met de kardinaal op diens verzoek in de achteruitkijkspiegel van Dijnseburg werd gekeken, is er dezerzijds dezelfde vraag gesteld. Het antwoord luidde: „Memoires schrijven zou inhouden, dat ik dan dagboekantekeningen gemaakt zou moeten hebben, anders vertekent men achteraf het beeld. Wel heb ik mijn standpunt op beslissende keerpunten vastgelegd." Opmerkelijk is wel Schillebeeckx' opmerking, welke, naar zijn zeggen, Alfrink even deed schrikken: „Maar Rome houdt wél notulen bij en u niet, en voor de geschiedkunde zal dan wel het archief van Rome de doorslag geven."

Welnu, na het verschijnen van de officiële handelingen van het 2e Vaticaanse Concilie³⁾ stelde hij diep teleurgesteld vast, dat zowel van zijn interventies als die van een Oostenrijkse collega gehele bladzijden

ontbraken. Nader onderzoek zou de juistheid hiervan dienen vast te stellen.

Het lijkt verder niet bij te dragen tot een juiste typering van Alfrinks interesse in en zijn bemoeiingen met wat er zich op historisch terrein had afgespeeld, onder de noemer „hobby" te rangschikken. Wie immers op de Maliebaan Rome vertegenwoordigt - heeft een heel middeleeuws verleden van bisschopsstad met een geruïneerde Dom letterlijk en figuurlijk achter de rug. Daar komt in Alfrinks geval bij, dat onder zijn voorganger De Jong, geschiedschrijver en geschiedennismaker (1940-1945) de laatste tonen van de marche-triumphale met Honderd Jaar Kromstaf in 1953 waren verklonken. De dissonant van het Mandement was al in aantocht. Opvallend in dit laatste verband is een uitspraak van Kardinaal De Jong in november 1954 op zijn ziekbed in Amersfoort mij gedaan, toen ik hem de kostbare handschriften van de Bonifatius tentoonstelling mocht tonen. Met duidelijke afkeuring in zijn stem zei hij: „Nu hebben de bisschoppen een schrijven over St. Bonifatius (vanwege diens 12e eeuwfeest) laten uitgaan en hebben mij er niet onder gezet. Wel onder het Mandement; ik heb dit mgr. Alfrink ook gezegd."

Aan laatstgenoemde intussen waren relativeringseisen op basis van geschiedkennis in zijn Nijmeegse tijd als hoogleraar in ruime mate aangereikt door zijn collega's, de mediaevist Post en niet te vergeten de verondiger en de bezieler van de „Katholieke Herle-

ving'', Rogier, met wie hij erg bevriend was. Tenslotte was er nog een ander breukpunt uit het verleden, dat hem verre van onberoerd liet en waarvan de pijn kennelijk naschrijnde. Alfrink bestuurd immers een gedeelte kerkprovincie naast zijn Oud-Katholieke collegae-aartsbisschoppen en schudde het wijze hoofd als hij herinnerd werd aan de situatie van vijf Utrechtse (drie emeriti) aartsbisschoppen. Toen ergens in de jaren zestig in Rome groot alarm werd gegeven „Contra turrin Traiectensem'' merkte hij tegenover ons vrij ontmoedigd op: „Wilt u geloven, dat ik mij soms voel als Codde (de in 1702 onder verdenking van Jansenisme geschorste en in 1704 afgezette apostolisch-vicaris): Ik hoop, dat het anders afloopt. Versta mij goed: niet dat ik het beter zal doen, maar dat het beter afloopt.''

Dijnselburg

Deze korte „tour d'horizon'' maakt misschien iets duidelijk van Alfrinks blik op de banden met het verleden, welke niets met „Spielerei'' van doen had. Niemand zou er, dunkt ons, over gevallen zijn, wanneer na terugtreding en overgang van Maliebaan naar Dijnselburg onder Zeist, de emeritus - om wat afstand te nemen na volbrachte taak - zich was gaan bezighouden stel bijvoorbeeld met schilderen, botaniseren, lezen misschien zelfs van detectives. De keuze viel anders uit: het werd geschiedenis van de familie, van de geboorteplaats Nijkerk, maar vooral de voorgeschiedenis van de laatste woonplaats Dijnselburg kreeg jarenlang het volle pond. Met de handgrepen van het vak als interne- en externe kritiek en behoedzaam interpreteren is de kenner van het Oude Testament meer dan vertrouwd. Hij kon uitgaan van het feit, dat het in 1947 door het aartsbisdom Utrecht aangekochte terrein voor de bouw van een „philosophicum'', - waarop later zijn bungalow werd gebouwd - had toebehoord aan Vrouwenklooster te De Bilt. Dit had sinds de vroege 12e eeuw deel uitgemaakt als dubbelklooster van Oostbroeks St. Laurentiusabdij. Het beginpunt was gegeven in de akte⁴) van de electbisschop, Jan van Nassau, van 2 april 1277. Hij had aan de monialen van Vrouwenklooster de tienden geschonken van negen morgen land van het goed „Dinslo int Rintvelt'' onder Zeist.

Uit een geheel onverwachte hoek kreeg Alfrinks belangstelling voor Vrouwenklooster een nieuwe en sterke impuls. Op de tentoonstelling „Benedictus in de Nederlanden'' te Gent stuitte einde 1980 de medewerker van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, drs C. H. Staal, op een klein portret, voorstellend de laatste abt van Oostbroek. Het bleek afkomstig uit de St. Godelieveabdij te Brugge en gaf een monnik op 49 jarige leeftijd weer. Toen hij de kardinaal van zijn vondst op de hoogte bracht, nam diens onderzoek een geheel andere richting. Hij had zich te verdiepen niet zozeer in Vrouwenklooster te De Bilt, maar in het reilen en zeilen van het vrouwenklooster St. Godelieve buiten Brugge dat in 1578 binnen Brugge was verplaatst. Nu had de beschrijver van het portret, de Benedictijn Anselm Hoste⁵), als voorgestelde opgegeven Christoffel Roestius, abt van Oostbroek

1567. Hoste had de erop voorkomende afkortingen als volgt behandeld. Links boven A(nno) Aeta(tis) 49 B. A. M. Rechts boven A(bbas) S(ancti) L(aurentii). R.W. wapenschild van de abdij Oostbroek (bij Utrecht).

De relatie met Gistel wordt als volgt verantwoord: *Sinds 1480 was de St. Godelieveabdij te Gistel aangesloten bij de Congregatie van Bursfeld. Noodgedwongen (omdat er nog geen Vlaamse abdijen bij Bursfeld hoorden) onderwierp zij zich toen aan de jurisdictie van de abt van Oostbroek, wiens abdij reeds in 1468 bij Bursfeld was aangesloten. Biechtvaders en visitators voor Gistel kwamen voortaan uit Oostbroek. Zo verrichtte Christoffel Roestius de visitatie te Gistel op 23 mei (= juli) 1566 (het visitatiecharter is bewaard gebleven). Hij was de laatste abt van Oostbroek.*

Maar met deze afdoening van zaken was Dom Hoste uit de St. Pietersabdij te Steenbrugge (onder Brugge) bij kardinaal Alfrink, liefhebber van cryptogrammen en spitse observator, beslist aan het verkeerde adres, vooral omdat deze zich grondig al had verdiept in de onverkwikkelijke taferelen, welke zich in Oostbroek met de laatste drie abten hadden voorgedaan. Behalve van de heer Staal weet Alfrink in hoog tempo veel aanvullend materiaal te verkrijgen van de oud-gemeentearchivaris mr J. W. C. van Campen, mevrouw drs L. van Tongerlo, dr A. K. de Meijer o.s.a. en ondergetekende, welke laatste twee zich juist vanwege de muurschilderingen in Westbroeks toren met de abdij Oostbroek hadden ingelaten⁶).

In maart 1981 wendt de kardinaal zich in een zeer lange, uitstekend gedocumenteerde brief tot Dom Hoste. Hij stelde voor diens opengelaten initialen als volgt op te lossen. B.A.M.: B(ursfeldiae) A(ssociationis) M(onachorum). Later emendeert hij als mogelijk B(ursfeldensis) A(dministrator) M(onialium) en voor R.W. R(everendissimus) W(ijck). Hiermede is hij bij Peter van Wijck, lange jaren, tot 1567, biechtvader in Gistel, de werkelijk laatste abt van Oostbroek. Tevens wijst hij Hoste erop, dat het opgevoerde wapen dat van Van Wijck en niet dat van Oostbroek is. Er volgt nog een enkele brief en op zondag 3 mei ontmoeten zeer vriendschappelijk beide speurders elkaar in Brugge en Gistel, terwijl kort daarop de kardinaal acte de présence geeft bij Hoste's abtswijding. Overtuigd is deze echter niet, mede omdat er geen absoluut bewijs op grond van familiewapen Roest of Van Wijck te leveren viel.

Het zou te ver voeren het verdere verloop hier ter sprake te brengen. Enkele jaren, zij het met grote onderbrekingen, gaat Alfrink door via allerlei uit Brussel aangevoerd archiefmateriaal, correspondentie, commentaren en vooral in langdurige gesprekken met de schrijvers van Westbroeks heiligen tot in 1987. Het „drama van Oostbroek'' laat hem niet los. In een brief van 14 oktober 1983 aan mij: „Verassend is het bericht van Buchelius betreffende de dood van abt Roest: veneno periit. De gebezigde woorden doen aan een gifmoord denken. Maar als de woorden het testimonium van de artsen weergeven, zal het neutraal verstaan moeten worden. Een arts constateert,

beschuldigt niet. Men kan dus aan bloedvergiftiging denken, of aan ongewilde voedselvergiftiging, al zou men in dit laatste geval meerdere slachtoffers verwachten; en daarvan is geen teken aanwezig . . .” Uiteindelijk was Alfrinks wens, dat er een afsluitend artikel van de hand van pater De Meijer en schrijver dezes moet komen, geschreven „ad mentem Alfrink” op diens gegevens. Daarom droeg hij het omvangrijke dossier toen over. In begin oktober 1987 werd daartoe onzerzijds te Brussel aanvullend onderzoek gedaan. Het heeft niet zo mogen zijn. Er werd bewaard wat de kardinaal, corresponderend met Dom Hoste, in februari 1982 schreef: „Ik kijk uit naar het voorjaar. De winter is nooit mijn beste tijd.”

Stolberglaan 7
Utrecht

M. P. van Buijtenen

Noten

1. E. Schillebeeckx, Waar zijn de Elf gebleven? *De Bazuin*, 71 (1988) nr. 1, 3-5.
2. L. ter Steeg, Nieuwsgierig en discreet, *De Bazuin*, als boven 6-8.
3. Acta synodalia S. Concilii Oecumenici Vaticani II (Città del Vaticano 1970-83), 4 dln. in 26 bdn + Indices.
4. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, IV, nr. 1933, 173-174.
5. Catalogus Benedictus in de Nederlanden, Gent, 1980, II, nr. 238, 210.
6. M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer o.s.a., Westbroeks heiligen in polderperspectief, Nijmegen, 1981. Ook in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XXIV, 1982.

DE VISITATIE VAN 1593 IN HET KROMMERIJNGEBIED

Het houden van visitaties is een oud kerkelijk gebruik. Hierbij stuurt de kerkelijke overheid (in de R.K. kerk de bisschop, van 1580-1619 de Staten, na 1619 in de N.H. kerk de Classis) een commissie van deskundigen uit naar de plaatselijke kerken, om daar ter plekke de toestand te bekijken en te praten met de geestelijke. De meeste van die visitaties, vooral de oudere, zijn verloren gegaan. Uit de 16e eeuw zijn er een paar bewaard gebleven. Op een na stammen ze van vóór de Reformatie, die we voor het bisdom Utrecht op 1580 mogen stellen. We weten daaruit met name dat er van het naleven van het celibaat van hoog tot laag in het Utrechtse toen weinig terecht kwam. Slechts een ervan stamt van na 1580 en wel de visitatie van 1593. Het had weinig gescheeld of ook deze visitatie was verloren gegaan.

Voorgeschiedenis

In 1580 was een einde gekomen aan de bisschoppelijke hiërarchie in Utrecht. De Staten hadden de openlijke uitoefening van het Katholicisme verboden, het enorme grondbezit van de kerk was genationaliseerd en de laatste bisschop, Frederik Schenk van Toutenburg was overleden. De stad Utrecht werd daarna snel en grondig geprotestantiseerd. Na het overlijden van de gematigde Duifhuis hadden de Calvinistische consistorialen de overhand gekregen. Zij stonden een strak toezicht van ouderlingen en predikanten voor, verenigd in een consistorie.

In het verdere verloop van het verhaal zijn drie „partijen” van belang, allereerst de Staten, ten tweede de plaatselijke pastoors en ten derde de stadsdominees. Van ouds kwamen de eersten, de bestuurders van het Sticht altijd binnen de Utrechtse grachtengordels bij elkaar. Wat daar buiten gebeurde had nauwelijks hun aandacht. De Statenleden zagen dat de Reformatie in

de stad een succes was geworden en waren tevreden. Ze kondigden wel van alles af, maar ze zagen er nauwelijks op toe of dit buiten de stadsmuren ook werkelijk werd nageleefd. Predikanten werden niet naar de dorpen gestuurd, die hield men liever zelf in de stad.

Het verbod op de openlijke uitoefening van het Katholicisme werd door de tweede partij, de pastoors in het Krommerijng gebied dan ook met een schouderophalen begroet. Er kwamen wel meer ordonnanties binnen en de ervaring had geleerd dat er geen sancties volgden als men ze negeerde. De plaatselijke pastoors gingen dus gewoon door het met bedienen van de sacramenten zoals ze gewend waren. De meeste pastoors waren overigens geen scherpslijpers. Als er bij hen een „modern” paartje kwam dat in het Nederlands wilde trouwen of zich laten dopen, dan organiseerde men met alle plezier een „moderne” trouwerij, waarbij een mix werd gemaakt van een preek en formulier in het Nederlands, een besprekkeling met wijwater en het branden van een kaars bij het Mariaaltaar. Tenslotte waren de pastoors in de dorpen kleine zelfstandigen, die geen vast loon kregen maar betaald werden per verrichting en die dus liever geen „omzet” verloren lieten gaan. Zo nodig deden ze gaarne wat Hervormd water bij de Katholieke wijn, maar een keuze tussen het nieuwe of het oude geloof maakten ze nog niet.

De derde partij was het Utrechtse consistorie, dat de lauwe houding van de Staten en de reukelijkheid van de pastoors met lede ogen aanzag. In 1593 slaagden ze erin om van de Staten van Utrecht toestemming te krijgen om een onderzoek in te stellen naar de naleving van het verbod op het Katholicisme van 1580. De leiding van het onderzoek kwam te liggen bij de fanatieke ds Gerobulus die wel eens even de

dorpspastoortjes de oren zou gaan wassen. Wat hij er aantrof was vanuit Calvinistisch oogpunt diep treurig. Vrijwel overal stonden in de kerken nog altaren en beelden en vrijwel nergens voldeden de voorgangers aan de zeer minimale eisen die de Reformatie aan hen stelde.

Enkele markante zaken uit de visitatie van 1593

Er werd vooral gelet op de toestand van de kerkgebouwen en de houding van de voorganger. Verschillende kerkparochies waren er goed aan toe, maar de toestand van de meeste was belabberd. In Zeist, Woudenberg, Capelle en Tienhoven was de kerk „woest“, in Leersum, Tull en 't Waal en 't Goy „gansch desolaet“ en in Amerongen „noch gansch verwoest, wtgenomen dat se wederomme dackdicht gemaect is“. De kerken van Harmelen, Zegveld, Linschoten, de Vaart, Ter Aa en Eemnes-buitendijks waren „verbrant“ en die van Kockengen was „geramponeerd“ (beschadigd). Kudelstaart, dat destijds aan het eind van de wereld lag, had de commissie niet kunnen vinden.

Maar waar het toch eigenlijk om ging was om de houding van de pastoors. Ik beperk me hier tot het Krommerijgebied.

De *Bunnikse* pastoor Jan Gerritsz. van Gouda had absoluut niet in de gaten waarom de visitatie precies werd gehouden. Hij dacht dat de commissie kwam omdat de schout van Zeist verklikt had dat hij met Pasen 1592 nog het paassacrament had uitgedeeld en met wijwater langs de deuren had geveent. Blijkbaar was hij dus wel op de hoogte van het verbod op deze zaken. Van theologie bleek hij weinig kaas te hebben gegeten en hij moest er nog eens goed over nadenken of hij wel predikantenexamen wilde afleggen. Dat examen was in de ogen van de Hervormden nodig omdat de opleiding van pastoors destijds nauwelijks een middelbare beroepsopleiding kon worden genoemd, terwijl van predikanten enige jaren universaliteit werd verlangd. Bovendien wilde men toezicht houden op de opvattingen. Van een domineesexamen horen we later niets meer, maar wel dat „heer Jan“ de mis leest op het huis Groenewou. Nog vele jaren later zal de nieuwe predikant over hem klagen.

In *Odijk* had pastoor Evert Aalbertsz van Amerongen diverse theologische boeken van reformatorische snit gelezen en was bereid tot het domineesexamen. Hij had een „keuzepakket“ waarin voor elk wat wils zat en hoopte zo van zowel katholieke als protestantse wal te kunnen eten. Helaas bleek de boekjeskennis niet voldoende voor het predikantenexamen en wie zich voor dit examen gemeld had, hoefde daarna niet meer bij zijn vroegere parochianen terug te komen. Bij zijn overleden huishoudster had hij diverse kinderen en hij werd daarom omschreven als een „eerbaer man, hebbende kynderkens“. Kort daarvoor zouden Katholieke visitatoren de kinderen juist als reden hebben gezien om hem niet eerbaar te vinden. Hij zal wel ergens aan een baan als schoolmeester geholpen zijn als beloning voor zijn bereidwilligheid.

In *Werkhoven* was pastoor Gillis Petersz van Heumen „alsnoch weynich gereformeert, edocht eenigen schijn hebbende van habileit, omme voor 't examan (daer onder hij hem belooft te stellen) tot de rechte bedieninge te conen gebracht worden“. Hij zou later voor het examen zakken. Meestal kregen deze oud-pastoors een kleine uitkering op voorwaarde dat ze niet meer als pastoor zouden werken. Veel pastoors namen op deze manier het zekere voor het onzekere en lieten zich „wegsaneren“, zo ook pastoor Van Heumen.

De oude *Cothense* pastoor, Johan Gerritse van Hoogblokland had na 1580 geen zin meer om te veranderen. Toch komt hij er niet zo slecht vanaf. In tegenstelling tot de pastoors van Schalkwijk, Bunnik en Houten bleek hij wel verstand van theologie te hebben en de commissie was alleszins tevreden over het hoge niveau van het gesprek. Natuurlijk mocht hij niet blijven, maar vanwege verzachtende omstandigheden (leeftijd, het goede gesprek en zijn grote steun onder de bevolking) mocht hij zijn volledige pastoorsinkomen (100 gulden per jaar) als saneringsuitkering houden!

In *Dwarsdijk*, een klein gehucht ten zuiden van Cothen, dat bij Werkhoven hoorde, bleek een „paep“ te wonen in een vervallen kapelletje, „gansch ongesont in lere ende quaet van leven, daertoe bitter ende quaetspreckende“. Hij heette eigenlijk Simon van Arckel, maar werd door de bevolking aangeduid als de „paep mutse in 't vyer“. Of hij eigenlijk wel priester was of zich hier slechts voor uitgaaf is onduidelijk en ook kon hij niet aangeven wie hem gestuurd had. We krijgen de indruk dat hij een profiteur was zoals er zo vele in de middeleeuwen rondzworven, die zich uitgaven voor priester, vaak bedelmonnik en zo geld bij de mensen probeerden los te bedelen.

In 't *Goy* bleek de oude Vlaamse frater Joannes du Busco te wonen. Hij was 40 jaar geleden in het Brigittenklooster te Utrecht gaan wonen, maar kon van de 35 gulden die hij van het klooster kreeg niet leven, zodat hij naar een bijverdienste op zoek ging. Hoewel de bisschop hem geen toestemming had gegeven, was hij op verzoek van de bevolking van 't Goy toch hun zielzorger geworden. Dat leverde hem 60 gulden per jaar op, maar hij was geen priester en mocht dus niet dopen en trouwen, zodat dit te Houten moest gebeuren.

De *Houtense* pastoor bleek zeer weinig verstand van theologie te hebben en vond dat hij na de examens voor zijn tonsuram clericalem en voor zijn priesterschap, 15 jaar geleden, die hem blijkbaar al moeite genoeg gekost hadden, in zijn leven nu wel voldoende examens had gedaan.

De *Schalkwijkse* voorganger Cornelis van Eck maakte naar alle kanten een bijzonder onbetrouwbare indruk. Hij verklaart bereid te zijn tot de Reformatie over te gaan en domineesexamen af te leggen, maar blijkt

nog jaren later als pastoor te werken. Hij is door de ambachtsheer aangesteld op voorwaarde dat hij niet zelf zou preken maar zou voorlezen uit de „sermoenen Anthonii Corvini over de sondachse Evangelien onder de tytel van een devoten minne-broeder“. Deze prekenbundel van Antonius Corvinus (1501-1553), de bekende Duitse kerkhervormer, waren bepaaldelijk anti-Rooms. Dat de ambachtsheer hem niet liet preken maar voorlezen, geeft al wel aan dat ook deze hem niet erg vertrouwde. Het domineesexamen levert evenmin een duidelijke uitslag op. Hij mocht doorgaan met het lezen van preken van de kerkhervormer en bleef in het bezit van de kerkelijke goederen maar kreeg niet de status van volledige predikant. Waarschijnlijk had de commissie Van Eck wel door, maar was hij een gladder prater die zich overal uitdraaide en het gebrek aan predikanten was zo groot dat men hem tegen beter weten in een kans gaf.

Over *Tull en 't Waal* was het oordeel van de commissie vernietigend. Niet alleen lag de kerk er „gansch desolaet“ bij en had niet eens een klok, maar de pastoor werd omschreven als een „out, miserabel ende in 't stuk van de religie geheel onervaren man“ en ook de pastorie was vervallen. Als enige lichtpuntje vond men een propere hof.

Conclusie

Het zag er in de ogen van ds Gerobulus nog niet best uit. Op veel plaatsen was met de Reformatie nog geen enkele vooruitgang geboekt en geen van de pastoors in het Krommerijngedebiet kon zonder meer dominee worden. Het zou nog erger worden, want van de pastoors van Odijk en Werkhoven, waar ds Gerobulus zijn hoop op had gevestigd, zakten beiden voor hun

domineesexamen en de pastoor van Schalkwijk werd voorwaardelijk aangenomen, maar bleek later de commissie te hebben misleid en toch stiekem als pastoor werkzaam te zijn gebleven. Bovendien duurde de opleiding van predikanten zo lang, dat men pas lang na 1600 over voldoende kandidaten kon beschikken. Het gevolg was dat er voorlopig geen eigen predikanten naar de dorpen konden worden gestuurd. De predikant van Zeist zou dienst doen in Bunnik en die van Wijk in Cothen, maar door het zakken van de predikanten van Odijk en Werkhoven was er voorlopig voor die plaatsen niets geregeld. Voor 't Goy en Houten regelde de commissie wel de samenvoeging, maar niet dat er een voorganger zou komen. Weliswaar had de commissie alle gebouwen aan de katholieke eredienst onttrokken en ook de meeste pastoors „onschadelijk“ gemaakt, maar deze maatregelen waren niet afdoende. Apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer kreeg de kans om weer een net van katholieke zielzorgers op te bouwen. Op diverse kastelen in de streek werden nog in de loop van 1593 schuilkerken ingericht waar de verdreven pastoors van Bunnik, Wijk en Schalkwijk terecht konden. Zij wapenden hun parochianen tegen het nieuwe geloof en toen er lang na 1600 overal predikanten waren aangesteld, kregen ze weinig voet aan de grond en vonden er een gesloten blok van weerbare katholieken tegenover zich. De Krommerijnstreek is sindsdien overwegend katholiek gebleven.

Bunnik

drs H. Reinders

*) De tekst van de visitatie werd onbewerkt gepubliceerd in de Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht van 1884.

BOEKENSCHOUW

P. J. A. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een verkenning. Utrecht, Instituut voor Geschiedenis der RU, 1987. (Utr. Historische Cahiers jrg. 8 (1987) nrs. 3-4. ISBN 90.7231.03.7. Prijs f 17,50. Te bestellen: Redactie U.H.C., Lucas Bolwerk 5, 3512 EC Utrecht en verkrijgbaar bij de boekhandel.*

Het beeld van het 19de-eeuwse „Utrecht bij gaslicht“ als een statische, uit vele standen en coterietjes opgebouwde samenleving, bestuurd door een groep zich liberaal noemende maar in feite conservatieve regenten, dat beeld is inmiddels een gemeenplaats voor wie ook maar een beetje in de geschiedenis van de stad thuis is. Van Meegeren levert er, met zijn tot deze publikatie omgewerkte doctoraalscriptie, een invuloefening voor in, toegespitst op het anti-papisme en zijn (zwakke) tegenkrachten. Het anti-papisme was namelijk de gemeenschappelijke

noemer waarop zulke uiteenlopende groeperingen als die van de gereformeerde orthodoxie en het conservatief-liberale stedelijke establishment het met elkaar eens werden. Menig overtuigd a.r.-stemmer ging nog uit van het adagium: *Liever Turks (= liberaal) dan paaps*, en als er een gemeenschappelijke confessionele kandidaat was, kreeg een anti-revolutionair altijd meer stemmen dan een rooms-katholiek.

Het herstel van de hiërarchie en het aanwijzen van Utrecht als aartsbisdomelijke zetel - historisch was dat de enig juiste beslissing, maar de uitvoering ervan was hoogst oncontactisch en kon gemakkelijk als een provocatie worden opgevat - riepen dan ook heftige anti-katholieke (en anti-Thorbecke) sentimenten wakker. De bekende handtekeningen-actie en het bezoek van de Koning aan Utrecht, door Pieneman ver-eeuwigd, zijn er het gevolg van. - De reactie van de Utrechtse katholieken was dat zij nog verder in hun schulp kropen, en er vooral op bedacht waren zo min

mogelijk op te vallen. Dat terwijl ze toch een aanzienlijke minderheid van ruim een derde van de stedelijke bevolking uitmaakten. Hoe ze geleidelijk aan, vanaf eind jaren zestig, uit hun schuilhoek te voorschijn kwamen, laat de auteur van dit boek heel helder zien. Hij behandelt achtereenvolgens de rol die katholieken speelden bij gemeentelijke en landelijke verkiezingen, het katholiek onderwijs in de stad, de armenzorg en het verenigingsleven en de katholieke pers. Aan die afzonderlijke thema's laat hij „enige notities“ over de sociale structuur van de katholieke bevolkingsgroep voorafgaan. De armoedige wijken I t/m M herbergden veel katholieken, en typerend is dat in 1890 slechts één katholieke ambtenaar op het stadhuis werkte, en dan nog in een ondergeschikte positie.

Van Meegeren heeft zijn stof goed ingedeeld en helder beschreven. Het beeld van Utrechts geschiedenis tussen 1850 en 1900 is er wezenlijk door aangevuld. Opvallend is hoe door de achtereenvolgende aartsbischoppen (Zwijsen, Schaepman en Snickers) allerlei maatschappelijke activiteiten van katholieken werden geclericaliseerd. Dat geldt niet alleen voor de parochies die er in 1855 kwamen - daar is het nog het best te begrijpen - maar ook voor het onderwijs, de armenzorg en de pers. Het is mede vanuit deze historische achtergrond dat men hedendaagse ontwikkelingen als ontclericalisering en secularisering moet begrijpen.

Dit boek geeft veel informatie, die tot nu toe slechts gedeeltelijk, en dan nog her en der verspreid, bekend was. Het doet dat op een prettig leesbare manier. Hier en daar zou ik van sommige *dramatis personae* een iets uitvoeriger en levendiger portret op prijs hebben gesteld. Zo'n man als de journalist Albert van Rooyen bij voorbeeld, of deken Roes, de kolenhandelaar Trip, de sigarenfabrikant Hagen en notaris Kaag. De biografische gegevens die over deze mensen in een bijlage worden verstrekt zijn wel erg summier.

Een opmerking tot slot. Het wil mij voorkomen dat alle gegevens die hier over de katholieke herleving in Utrecht zijn bijeengebracht, aan relevantie zullen winnen in een comparatieve opzet met b.v. steden als Haarlem, Groningen, Amersfoort, Zwolle.

Alles bijeen is dit een voorbeeldige studie die niet alleen voldoening maar ook verwachtingen wekt.

v.S.

Sinds 1 november 1987 heeft de Vereniging een nieuw antwoordnummer, waar o.m. nieuwe leden opgegeven kunnen worden:

Vereniging Oud-Utrecht
Antwoordnummer 3335
3500 VP Utrecht

Bij deze wordt u er op geattendeerd, dat het voormalige antwoordnummer te Vleuten niet meer gebruikt kan worden.

Voor alle duidelijkheid: nieuwe leden kunnen ook nog steeds opgegeven worden bij het secretariaat of bij de ledenadministratie (zie colofon van dit maandblad).

JACM

RECTIFICATIE

Door een abuis is in het onderschrift bij de afbeeldingen 14 en 15 van de Archeologische en Bouw-historische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1986 (Maandblad Oud-Utrecht november 1987) weggefallen, dat het hier bewerkingen betreft van bouwtekeningen van het architectenbureau Oosting.

A. F. E. Kipp

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 2 - februari 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 71 18 14 tst. 34

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

HET HUIS LEPELENBURG

Lepelenburg was een van de talrijke sterke huizen van Utrecht, door de stedelijke patriciërs gebouwd als teken van hun rijkdom en macht. Het gebouw heeft de tand des tijds niet doorstaan; het is in 1800 gesloopt, zoals Muller ons meedeelt¹). Deze kenner bij uitstek van het oude Utrecht heeft enkele regels aan dit huis gewijd, en latere auteurs hebben aan zijn verhaal weinig toe kunnen voegen²). Muller schrijft dat Lepelenburg op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat stond en dat het in 1502 voor het eerst werd vermeld; wel om deze reden geeft hij het eind van de 15e eeuw als de vermoedelijke tijd van de bouw ervan³). Over de verdere geschiedenis van het huis is hem niets bekend, en evenmin kan hij de oorsprong van de naam ervan verklaren.

Recente gebeurtenissen echter werpen een nieuw licht op dit oude huis. Bij toeval werd namelijk door de heer J. van den Hemel, eigenaar van het pand Bruntenhof 3-4, ontdekt dat zich onder dit pand de fundamente bevinden van een groot gebouw, dat gezien de gebruikte soort baksteen van hoge ouderdom moest zijn. Hij liet een aantal stenen uit deze fundering (en uit een oud gedeelte van een muur) op ouderdom onderzoeken; de conclusie luidde dat zij waarschijnlijk dateren uit het begin van de 16e eeuw⁴). Bij Van den Hemel rees het vermoeden dat hij de restanten van Lepelenburg had opgedolven, en met als leidraad het grondplan van het sterke huis (waarover dadelijk meer) wist hij door middel van steekproefsgewijze opgravingen de fundamente van de toren en van de drie vleugels op te sporen. Daarop gaf Van den Hemel aan ondergetekende de opdracht tot het verrichten van een historisch onderzoek naar Lepelenburg.

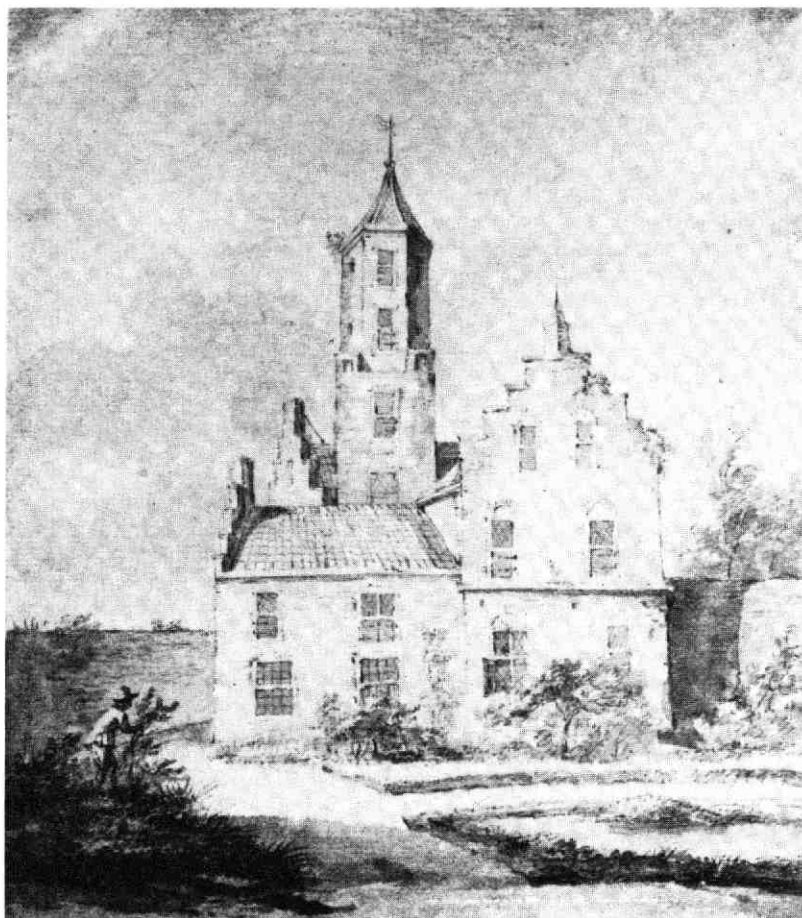
Zoals gezegd situeerde Muller het huis op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat, en hoewel hij deze bewering niet met een bewijspiaats onderbouwde wordt dit sindsdien als een vaststaand feit beschouwd. Nu doet zich het probleem voor dat het pand Bruntenhof 3-4 is gelegen op de noordwesthoek van de Bruntensteeg, enige tientallen meters ten zuiden van de Brigittenstraat. Dus of Muller heeft zich vergist, of de gevonden fundamente zijn de restanten van een ander bouwwerk dan Lepelenburg.

Wat dit laatste betreft: er is niets bekend over een groot 16e-eeuws gebouw dat hier pal naast Lepelenburg gestaan zou hebben, en het lijkt niet erg waarschijnlijk dat zo'n bouwwerk tot nu toe volledig over het hoofd zou zijn gezien. Bovendien zou dit huis een grondplan hebben gehad dat als twee druppels water lijkt op dat van Lepelenburg. Ook is het onwaarschijnlijk dat de fundamente zijn gelegd met opnieuw gebruikte oude stenen (bijvoorbeeld na de sloop van Lepelenburg), want de in de fundering gevonden metselspecie bleek even oud te zijn als de stenen. Bovendien zouden de fundamente, die wel anderhalf à

twee meter breed en meer dan drie meter diep zijn, veel te zwaar zijn voor het pand dat er nu op staat, terwijl het grondplan van dit pand niet helemaal overeenstemt met dat van de oude fundamente (zo blijkt de westgevel scheef te staan ten opzichte van de fundering). Het heeft er dus alle schijn van dat het sterke huis op de hoek van de Bruntensteeg heeft gestaan. Dit wordt des te aannemelijker als we weten dat op de hoek van de Brigittenstraat ooit opgravingen zijn verricht, zonder dat toen in de bodem een spoor van Lepelenburg is gevonden⁵).

Deze archeologische bewijslast ten gunste van een nieuwe localisering van Lepelenburg weegt des te zwaarder aangezien het in de loop van het onderhavige onderzoek bleek dat het moeilijk, zo niet onmogelijk is om via historische bronnen te achterhalen waar precies het bouwwerk heeft gestaan. De schriftelijke bronnen die hiervoor in aanmerking komen, zoals pachtbrieven en transportakten, lijken namelijk slechts bij oppervlakkige beschouwing een duidelijke omschrijving te geven van de ligging van het huis Lepelenburg. Zie bijvoorbeeld de volgende omschrijving, uit 1797: *de huizinge genaamd Leepelenburg met zijne Erve, tuin, Koetshuis, Stallinge en Annexe kamer, gelegen aan de zuidzijde van de Bregitten straat, op de hoek bij de Maliepoort, daar oostwaards de stadswal, en Zuidwal (sic) A. W. Wonderlich naast gehuist en gelegen zijn* ⁶). Deze mededeling bewijst niet dat het sterke huis aan de Brigittenstraat lag, maar geeft slechts de ligging van het perceel waarop het gebouw stond. Dit blijkt duidelijk uit de naar mij bekend meest precieze localisering van Lepelenburg, in 1626, als een *huysinge, hoffstede ende allen sijnen toebehoren . . . in de Bregittenstrate . . . genaempt Lepelenborch, daer aen de Oostzijde deser stadswalle, aen de zuytzijde de groene steghe, aen de westzijde de heere Baltasar Vosse Canunnik toudemunster, ende aan de noordzijde Bregittenstrate (naestgelegen sijn)* ⁷); dit kan alleen maar de omschrijving van de begrenzing van een perceel zijn. Dit ligt ook voor de hand want de bronnen die betrekking hebben op transport of verpachting van onroerend goed (steeds een stuk land, met of zonder bebouwing), geven een beschrijving van het onderwerp van de rechtshandeling, in casu het perceel. Zo wordt in 1367, bij de eerste vermelding van het betreffende perceel, wanneer er nog geen sprake is van een huis Lepelenburg, dit omschreven op een identieke wijze als in 1797 als een hofstede gelegen *aender straten die gheheten is die Campstrate opte zuutzijde . . . naest der Stat mure* ⁸). Kortom, de schriftelijke bronnen geven geen uitsluitsel over de precieze ligging van het huis Lepelenburg.

Ook de stadsplattegronden, die vanaf de 16e eeuw zijn overgeleverd, helpen ons wat dit betreft niet verder; zij zijn in de details te weinig nauwkeurig. Op de meeste wordt Lepelenburg wel afgebeeld, maar het

Het huis Lepenburg, gezien vanuit het zuiden, ca. 1760. Platinotypie door Lietze en Schumaker naar een anonieme tekening berustend in het Koninklijk Huisarchief (GAU, TA Brigittenstraat, ca. 1760 b).

aantal vleugels van het gebouw en de situering van deze ten opzichte van de toren is steeds wisselend en nooit helemaal juist. Even onduidelijk zijn de plattegronden over de precieze ligging van het huis: de meeste plaatsen het op de hoek van de Brigittenstraat, maar het wordt ook wel afgebeeld als staande op de hoek van de Bruntensteeg, of in het midden van het perceel, tussen deze twee straten in⁹).

De belangrijkste bronnen van informatie omtrent Lepenburg zijn een aantal oude prenten waarop dit huis is afgebeeld. Omdat deze prenten ook een voorname rol spelen bij de reconstructie van het uiterlijk van het gebouw (zie hierna) worden ze hier alle genoemd¹⁰):

- Panorama van Utrecht, *A. van den Wyngaerde*, ca. 1560.
- Gezicht op het huis in vogelvlucht vanuit het noordwesten, *H. Saffteven*, ca. 1670.
- Gezicht op de noordzijde van het huis, *L. P. S(errurier)*, ca. 1730.
- Gezicht op het gasthuis Leeuwenberg, met op de achtergrond Lepenburg, *J. de Beijer*, 1744.
- Gezicht op de westzijde van het huis, *anoniem*, ca. 1760.

- Gezicht op de zuidzijde van het huis, *anoniem*, ca. 1760 (zie de afbeelding).
- Gezicht op het huis vanuit de Brigittenstraat, *D. van der Burgh*, 1770.
- Gezicht op het huis vanuit het zuidoosten, *anoniem*, 1800.

Wat zeggen deze prenten ons over de ligging van Lepenburg? De afbeeldingen a, b, c en h geven daarover geen informatie, terwijl e en f alleen aangeven dat ten zuiden en westen van het huis een tuin gelegen was. Prent d laat zien dat het gebouw aan de straat langs de stadswal stond, maar niet hoe groot de afstand was tussen het huis en de ten zuiden daarvan gelegen rij woninkjes van de Bruntenhof. Prent g tenslotte is volstrekt duidelijk: deze toont Lepenburg staande in de Brigittenstraat, op de hoek van de straat langs de wal. Het zal wel voornamelijk op gezag van deze afbeelding zijn dat Muller, en na hem iedereen, het huis op deze plek situeert. Bij nadere beschouwing blijkt echter al snel dat deze prent in topografisch opzicht niet betrouwbaar is, en dat om een onbekende reden de kunstenaar een fantasiesituatie heeft weergegeven. Immers, een blik op de kaart leert ons dat de Brigittenstraat onmogelijk recht op de Maliepoort toe kan lopen zoals op deze afbeelding het

geval is. Bovendien staat op de prent de Brigittenstraat haaks op de straat langs de wal, terwijl in werkelijkheid de hoek tussen deze twee straten ca. 70° bedraagt. Het is wel duidelijk waarom de kunstenaar deze hoek als zijnde recht heeft afgebeeld; hij kon niet om het feit heen dat Lepelenburg een vierkant grondplan had (zie hierna), en een rechthoekig gebouw kan nu eenmaal niet op een scherpe hoek worden geplaatst. Om die reden moet het sterke huis, als we het in de Brigittenstraat willen situeren, een aantal meters van de hoek vandaan gestaan hebben; nog een aanwijzing dat een omschrijving als hierboven: *gelegen aan de zuidzijde van de Bregiten straat, op de hoek bij de Maliepoort* niet beschouwd kan worden als een precieze localisering van het huis Lepelenburg.

De Bruntensteeg vormt met de straat langs de wal een stompe hoek van ca. 110°, en hier zou men een vierkant huis dus wel kunnen plaatsen. Wat wil nu het geval: het pand Bruntenhof 3-4, en dus ook wel het oude fundament eronder, is inderdaad rechthoekig. Het ligt niet aan de rooilijn van de straat langs de wal, maar aan die van de Bruntensteeg. In R. Blijstra, 2000 *Jaar Utrecht* is een reproductie opgenomen van prent d met daaronder een foto van de huidige Bruntenhof, genomen vanuit hetzelfde standpunt als de prent¹¹). Op beide afbeeldingen is duidelijk te zien dat zowel het huidige pand Bruntenhof 3-4 als het voormalige huis Lepelenburg niet recht in het verlengde van de Bruntenhof staan, maar in ongeveer dezelfde hoek ten opzichte daarvan.

Al met al is het dus meer dan waarschijnlijk dat de door Van den Hemel ontdekte fundamente stammen van het huis Lepelenburg: afmetingen, vorm en grondplan ervan komen, voor zover tot nu toe is nagegaan, overeen met wat bekend is van het vroegere sterke huis. De gangbare opvatting dat Lepelenburg op de hoek van de Brigittenstraat heeft gestaan is waarschijnlijk gebaseerd op een foutieve interpretatie van de bronnen, en op een prent die topografisch onbetrouwbaar is.

Lepelenburg was zoals gezegd een sterk huis, dat wil zeggen een particulier stenen huis versterkt door middel van tinnen en spietorentjes. In Utrecht stonden er vele. Enkele daarvan dateren uit het eind van de 13e en het begin van de 14e eeuw, de meeste echter uit de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw¹²).

Een groot aantal had het achtervoegsel *burg* in de naam (zoals Fresenburg, Leeuwenburg, Clarenburg), wat wijst op het militaire karakter van deze huizen. Lepelenburg, met zijn geduchte toren en zijn weinige en kleine ramen, ziet er nog weerbaarder uit dan de andere.

Aan de hand van de eerder genoemde prenten die dit huis afbeelden kan vrij nauwkeurig worden gereconstrueerd hoe het eruit zag¹³). Lepelenburg was een complex (samengesteld) huis, bestaande uit een stevige toren en drie daar omheen gebouwde vleugels. De toren was opgetrokken in drie lagen van elk twee verdiepingen; de bovenste laag was achthoekig, de onderste twee waren vierkant van vorm. Aan

de noordzijde van de toren bevond zich een ronde uitbouw, de traptoren. De toren werd aan drie zijden omsloten door de vleugels, die haaks op elkaar stonden en zo de letter U vormden, met de opening naar het westen gekeerd. Afgaande op de rijen ramen tellen deze vleugels elk drie verdiepingen: twee woonlagen en een zolderverdieping. De drie vleugels waren alle ongeveer even lang, zodat het huis een vierkant grondplan had.

Het trekken van verdergaande conclusies aan de hand van deze prenten kan slechts onder het nodige voorbehoud gebeuren; de kunstenaars namen vaak een grote vrijheid in het naar hun hand zetten van de werkelijkheid. Zo zou men uit prent a op kunnen maken dat de oostelijke vleugel ouder is dan de andere twee, die op deze afbeelding ontbreken. De wel getekende vleugel is echter verkeerd geplaatst, en wel ten westen van de toren, zodat men ook bij deze prent vraagtekens kan zetten voor wat betreft de betrouwbaarheid ervan voor dit soort details. Ook is wel gesteld dat de zuidelijke vleugel jonger is dan de andere twee¹⁴). Dit gebeurde echter aan de hand van prent c, een wel zeer onbetrouwbare afbeelding. Op de prenten e, f en h is wel goed te zien dat de zuidvleugel lager was dan de twee andere, en de laatstgenoemde plaat toont aan deze vleugel ook nog een aanbouw, welke dus na 1760 is toegevoegd, of door de maker van prenten e en f te onaanzienlijk werd bevonden om af te beelden. Overigens staat aan de zuidgevel van het huidige pand Bruntenhof 3-4 nog steeds een muur die gedeeltelijk is opgetrokken met dezelfde oude stenen als de fundering. Prent h toont het huis gedurende de sloop, en dateert dus uit 1800. Muller, die deze afbeelding niet kende, noemde in zijn beschrijving van Lepelenburg de westzijde daarvan de achterkant, en nam aan dat de hem onbekende oostzijde de voorkant was met de ingang¹⁵). Op deze prent nu is de oostzijde te zien, maar daar is geen deur in te bekenen; blijkbaar was de deur in de toren, aan de westzijde, de enige toegang tot het gebouw (zie prent e).

Om meer te weten te komen over de geschiedenis van Lepelenburg is gezocht in het archief van het kapittel van Oudmunster. Deze geestelijke instelling was immers in de Middeleeuwen eigenaar van de Oudelle, in welk gebied het huis gelegen was. Tot de opheffing ervan in de Franse tijd bleef het kapittel de jure eigenaar van dit land en gaf het de grond uit in erfpacht. De pachters hadden tegen een jaarlijkse pacht-som de vrije beschikking over de grond (wat betreft vruchtgebruik, bebouwing, enzovoort), en dit recht, de zogenaamde beterschap, werd door hen doorverkocht aan derden; deze laatsten werden dan door het kapittel als nieuwe pachters erkend. Binnen de Oudelle nu bezat Oudmunster een erf genaamd Boeltgens camp, en daarvan werden in 1367 negen hofsteden uitgegeven in eeuwigdurende erfpacht¹⁶). Deze hofsteden lagen tussen de stadsmuur, de Brigittenstraat (toen dus nog de Campstrate geheten), en de huidige Nieuwe Kamp en Bruntensteeg; deze twee straten waren toen één weg, Hoecstrate genaamd, die met een hoek van de Brigittenstraat naar de stadswal liep. De eerste hofstede mit enen gheer daer toe, die naest

der Stat mure gelegen is, het perceel dus waarop later Lepelenburg zou verrijzen, werd uitgegeven aan Willem Claes Oudelands soen¹⁷). De hofsteden maten ongeveer twee bij negen Utrechtse roeden, dat is circa 7,52 bij 33,84 meter. Vanwege het feit dat de Brigittenstraat niet haaks op de stadswal staat was het perceel grenzend aan die straat en aan de wal niet rechthoekig zoals de overige, maar had het een taps toelopend stuk grond extra, de bovengenoemde geer. Deze geer wordt in de latere pachtbrieven steeds vermeld, zodat dit perceel in de bronnen gemakkelijk te herkennen is. Overigens is deze geer nog steeds zichtbaar: de rooilijn aan de zuidkant van de Brigittenstraat vertoont op het punt waar de geer op de eerste hofstede heeft aangesloten een lichte knik zuidwaarts.

Er is uit de bronnen een lijst op te stellen van de Middeleeuwse pachters van deze hofstede; deze lijst is vanwege lacunes in het materiaal niet compleet. Na de voornoemde Willem Claes Oudelands soen vinden we de eerstvolgende vermelding van een pachter in 1420, wanneer Jacop Egbertssoen, burger van Utrecht, de hofstede verkoopt aan Claes Dierixsoen¹⁸). De volgende in de rij is in 1425 Dieric Gherijds soen van Oesterwijk, welke in 1438 verkoopt aan Gerijt van Oestrum¹⁹). In 1467 wordt het perceel in erfpacht uitgegeven aan Albert Beynop²⁰), in 1473 aan mr Willem van Backerweerde, kanunnik van Sint Pieter²¹); in 1494 is Beernt Voss zijn opvolger²²).

Vanaf dit jaar ontbreken tot 1566 de namen van de pachters van de hofstede. Alleen in 1509 wordt nog Herman van Ravenzway, burger van Utrecht, als zodanig genoemd; het is echter onduidelijk of hij deze hofstede of die aan de noordzijde van de Brigittenstraat in erfpacht heeft²³). Dat we de pachters van de tijd rond 1500 niet kennen is des te betreurenswaardiger omdat ons hierdoor naar alle waarschijnlijkheid de naam van de bouwheer van Lepelenburg onthouden wordt. We mogen namelijk wel aannemen dat het sterke huis in deze tijd gebouwd is. Immers, in 1494, bij de verlening van de erfpacht aan Beernt Voss, is er nog geen sprake van een huis op de hofstede, laat staan van de naam Lepelenburg. In 1502 wordt, zoals gezegd, het huis voor het eerst vermeld; tussen deze twee data zal de bouw ervan dus gezocht moeten worden. Deze hypothese wordt ondersteund door de datering van de stenen uit het fundament; zoals gezegd stammen zij waarschijnlijk uit het begin van de 16e eeuw.

Er is nog een reden waarom Lepelenburg niet veel eerder dan in deze tijd gebouwd kan zijn. Het huis had volgens schatting van Muller een breedte van ongeveer elf meter²⁴), en aangezien het grondplan ervan ongeveer vierkant was, moet het minstens een meter of tien diep zijn geweest. De hofstede waarop het werd gebouwd was, zoals we zagen, gemeten langs de Bruntensteeg slechts ca 7,52 meter breed (dankzij de geer zal het perceel aan de Brigittenstraat ongeveer 19 meter breed zijn geweest). Op de hoek van de Bruntensteeg kan een huis met de afmetingen van Lepelenburg dus niet gebouwd zijn. In de bovenge-

noemde pachtbrief uit 1467 blijkt Albert Beynop de eerste zes hofsteden vanaf de muur in erfpacht te krijgen. Deze zes worden echter niet direct tot één perceel samengevoegd: in de pachtbrief uit 1473 zijn nog slechts de eerste drie verenigd onder pachter Willem van Backerweerde. In 1477 tenslotte pacht dezelfde de eerste hofstede naast de muur, met de vermelding dat deze vroeger twee hofsteden placht te zijn²⁵). Dan pas zijn de eerste en tweede hofstede voorgoed samengevoegd tot één perceel (in de pachtbrief van 1494 wordt deze dubbele hofstede in gelijke bewoordingen omschreven), en dan pas is er genoeg ruimte om Lepelenburg te bouwen.

Van de geschiedenis van Lepelenburg is verder weinig meer bekend dan een aantal namen van erfpachters; de nu volgende lijst is gedeeltelijk ontleend aan Van Doorn²⁶). De eerste ons bekende is Andries Waelkens, vicaris ten Dom²⁷). Deze, de vermoedelijke auteur van de *Kronijk van Utrecht 1576-1591*, en een vriend van de bekende historicus Arend van Buchell²⁸), ontving het huis in 1566 in erfpacht²⁹). In 1592 verkocht hij het aan Hans (Jan) van Loor, die het in 1609 op zijn beurt verkocht aan mr Frederik Brunt, de stichter van de naast Lepelenburg gelegen Bruntenhof; bij zijn leven woont Brunt in het sterke huis. In 1626 verkopen zijn erfgenamen het bouwwerk aan jonker Gijsbrecht van Rijsenborch, *Out Maerschalck van Eemlant*; in 1668 wordt het overgebracht op naam van jofvr. Anna van Rijsenburch, dochter van voornoemde en echtgenote van de heer Ernst van Zuylen van Natewisch.

Het huis blijft gedurende de rest van de 17e en de hele 18e eeuw in het bezit van de heren van Rijsenburg³⁰); deze heerlijkheid, en daarmee ook wel Lepelenburg, komt na het uitsterven in 1668 van de mannelijke lijn van de familie Van Rijsenburg via Geertruid van Rijsenburg aan haar echtgenoot jonker Cornelis François van Heemskerck van Bekesteyn, heer van Incourt en Longueville. Deze wordt in 1714 in zijn titels en bezittingen opgevolgd door zijn zoon jonker Johan Jacob van Heemskerck. Na de dood van laatstgenoemde in 1731 wordt diens oudste zuster juffr. Maria Geertruide van Heemskerk beleend met Rijsenburg; na haar overlijden in 1743 is haar zuster jonkvrouwe Hendrina Justina van Heemskerk, vrijvrouwe van Incourt enz. haar opvolgster. Deze laatste sterft in 1768 zonder nageslacht, waarop de heerlijkheid Rijsenburg toevalt aan Maria Anna Geertruid van Bommel, douairière van Joost Hendrik Baldewijn van Hertefeld, krachtens het testament d.d. 20 mei 1719 van bovengenoemde jonker Johan Jacob van Heemskerk en zijn vrouw Geertruid van Bommel³¹). In 1897 verkopen de erfgenamen van Maria Anna Geertruida van Bommel het huis Lepelenburg aan de stad Utrecht³²). Het gebouw verkeerde toen in een slechte staat, en is in 1800 gesloopt³³). De stad verkoopt in 1807 het lege erf aan Hendrika Vos, weduwe van Wilhelm Alexander George Wunderlich, welke laatste in 1789 eigenaar van het huis aan de westzijde van Lepelenburg is³⁴). In 1821 tenslotte wordt dit erf weer verkocht, nu door Louise A. Wunderlich, echtgenote van K. M. Bleeker de Chambray.

Het sterke huis werd ook wel Groot Lepelenburg genoemd, dit om het te onderscheiden van Klein Lepelenburg, een kleiner stenen huis ten westen ervan. Dit Klein Lepelenburg wordt in 1587 voor het eerst vermeld als het huis *genaemt Cleijn lepelenborch mit glazen Glaesraempen*, gelegen *Inde brigitten straet bij doude delle aende suitsijde der strate daer groot lepelenborch oostwärts ende dwillebrorts kijnderen westwärts naest geerft ende gelegen sijn*³⁵). Klein Lepelenburg staat in 1824 nog steeds³⁶).

In 1590 wordt het huis ten zuiden van Lepelenburg, aan de zuidoosthoek van de Bruntensteeg, eveneens *cleyn lepelenborch* genoemd³⁷); hetzelfde pand is echter bij een latere vermelding in 1594 naamloos³⁸), maar in 1621 sticht mr Frederik Brunt vier *Godtsameren* in de Groene Steeg en zes op het erf *cleyn Lepelenborch*³⁹). Dit was het begin van de nu nog bestaande Bruntenhof, welke in de loop van de 18e eeuw in de bronnen nog wel Klein Lepelenburg wordt genoemd⁴⁰). Hier doet zich dus het merkwaardige feit voor dat twee vlak bij elkaar gelegen huizen gelijktijdig dezelfde naam hebben.

Samenvattend kunnen we zeggen dat we nu wat meer weten over het huis Lepelenburg. Het zal rond 1500 gebouwd zijn en het is in 1800 gesloopt; we kennen een aantal erfpachters; we weten ongeveer hoe het eruit heeft gezien, en nu ook precies waar het heeft gestaan. Het is duidelijk dat de in de bodem rustende fundamenten onze kennis van het sterke huis in belangrijke mate kunnen vergroten; een serieus archeologisch onderzoek ter plekke door deskundigen is daarom dringend gewenst.

Bankwerkerij 110
Amsterdam

J. W. J. Burgers

Noten

1. S. Muller Fz., *Oude huizen te Utrecht*, Utrecht 1911, p. 23.
2. Het meest uitgebreid in Z. van Doorn, „Lepelenburg en het Bruntenhof”, *De Stichtse Heraut* 6 (1959), afl. 4, p. 466-481.
3. Muller, p. 51, in de inhoudsopgave.
4. Aldus het rapport d.d. 18 juni 1987 van D. Stoneham van het Research Laboratory for archaeology and the history of art, Oxford University.
5. Volgens een mondelinge mededeling van B. J. M. Klück aan J. van den Hemel.
6. RAU, Inv. Oudmunster 943-3 (ongefolieerd). Het *Zuidwal* zal wel een verschrijving zijn voor *Zuidwaarts*, maar ook dat is niet correct; Wunderlich woonde ten westen van Lepelenburg (zie Van Doorn, p. 474).
7. Van Doorn, p. 473. De groene steghe is de huidige Bruntensteeg (zie hierna).
8. RAU, Inv. Oudmunster 935-1, f. cxliij; idem 983-6. In andere vermeldingen wordt de ligging van dit perceel in gelijke bewoordingen omschreven; een enkele keer staat er ter verduidelijking niet *naest* maar *ten westen van de stadswal* (Inv. Oudmunster 983-93). Soms worden hofsteden ten zuiden van de Brigittenstraat omschreven als gelegen tussen Campstrate en Hoicstraat (Inv. Oudmunster 983-72, idem 983-85). Met de benaming Campstrate wordt dus niet zoals men steeds aan nam de huidige Oude Kamp bedoeld, maar de Brigittenstraat (zie J. W. J. Burgers, „Boeltgens camp, een middeleeuws erf in de Oudelle”, te verschijnen in dit Maandblad). De Hoickstraat (Hoecstrate) is de tegenwoordige Bruntensteeg (zie hierna).
9. GAU, TA Ab 45 (B); idem Ab 70. Zie ook de bekende plattegrond van Braun en Hogenberg (TA Ab 37); een detail hiervan is afgebeeld in J. A. C. Mathijssen, „Brigittenstraat 20”, *Maandblad Oud-Utrecht* 59 (1986), nr. 9, p. 93. Hier is het oostelijke gedeelte van de Brigittenstraat te zien, met Lepelenburg staande op de hoek daarvan; het huis is onjuist weergegeven, met maar twee vleugels en een verkeerd geplaatste toren. In genoemd artikel overigens nog een voorbeeld van de onnauwkeurigheid van deze kaart.
10. Vindplaatsen van deze prenten (tussen haken het nummer ervan in: S. Muller Fz., *Catalogus van den topographischen atlas der stad Utrecht*, Utrecht 1878, Supplement 1907):
 - a. Bodleian Library, Oxford (—). Afgebeeld in: E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, deel 2: *De provincie Utrecht*, eerste stuk: *De gemeente Utrecht*, eerste aflevering, 's-Gravenhage 1956, tegenover p. 24.
 - b. GAU, TA Brigittenstraat (Lepelenburg) ca. 1670 (nr 1746).
 - c. GAU, TA Brigittenstraat (Lepelenburg) ca. 1730 (nr 1267).
 - d. GAU, TA Zk 13.10 (nr 1355). Afgebeeld in: J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968, p. 143, en in: R. Blijstra, *2000 Jaar Utrecht*, Utrecht/Antwerpen 1969, p. 95.
 - e. GAU, TA Brigittenstraat (Lepelenburg) ca. 1760 a (nr 1747). Afgebeeld in Z. van Doorn, „Beknopte genealogie van de 16e eeuwse Brunten”, *Gens Nostra* 14 (1959), dl 7/8, p. 164; een tekening naar deze prent in: Van Doorn, o.c. (n. 2), p. 467.
 - f. GAU, TA Brigittenstraat (Lepelenburg) ca. 1760 b (nr 1748).
 - g. GAU, TA Brigittenstraat (Lepelenburg) 1770 (nr 1268). Afgebeeld in Struick, p. 145.
 - h. Koninklijk Huisarchief (—).
11. Blijstra, p. 95.
12. Over de Utrechtse sterke huizen zie Muller, en Haslinghuis, p. 17, 19.
13. Zie Muller, plaat VIII b, voor een reconstructie van de westzijde. Een bouwkundige beschrijving van het huis geeft C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963, p. 113.
14. Muller, p. 23.
15. Muller, p. 23, plaat VIII b.
16. Zie Burgers.
17. RAU, Inv. Oudmunster 983-6; idem 935-1, f. cxliij.
18. RAU, Inv. Oudmunster 983-33; idem 935-1, f. cxv.
19. RAU, Inv. Oudmunster 983-42 en 983-54.
20. RAU, Inv. Oudmunster 983-70.
21. RAU, Inv. Oudmunster 983-76. Deze Willem van Bacterwerde pachtte meer hofsteden in dit gebied, getuige het groot aantal keren dat zijn naam voorkomt in de bronnen (zie Inv. Oudmunster 983). Volgens N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*, 3 delen, Utrecht 1844-46, deel 1, p. 261 was er in 1490-95 sprake van

- een Bakkerweertsteeg, wellicht te identificeren met de huidige Ridderhofstad. Die steeg zal wel genoemd zijn naar deze Backerweerde.
22. RAU, Inv. Oudmunster 983-89.
 23. RAU, Inv. Oudmunster 983-93. Het betreffende perceel staat omschreven als een *hofstede ende husinge midden geer, gelegen . . . naest der stadtmuren van vtrecht aende campstrate, . . . daer die stad muer oestwert, die heren voerg.* [van het kapittel van Oudmunster] *mit erve ende husinge westwert naestgelant zijn.*
 24. Muller, plaat VIII b.
 25. RAU, Inv. Oudmunster 983-80.
 26. Van Doorn, p. 473-474.
 27. Ook Muller, p. 23 noemt hem, maar Van Doorn p. 471, 473 meent abusievelijk dat Waelkens woonde in het huis ten zuiden van Lepenburg. Klein Lepenburg genoemd. Hij doet deze bewering op grond van het feit dat naar zijn mening de mededeling Lepenburg met die geer alleen kan slaan op dit Klein Lepenburg. Zoals we echter al zagen had ook het sterke huis een geer. Bovendien is er nog de onduidelijke mededeling uit 1592 dat Andries Waelkens verkoopt aan Hans van Loor de *huijsinge ende hofstede genaemt groot Lepenburg borch. . . van voren tot after mitten glazen raempten ende andere toebehoren*, staande en gelegen *Inde Campstrate aende stadtmuer* (RAU, Inv. Oudmunster 943-1, f. 24-26^v).
 28. G. Brom en L. A. van Langeraad (uitg.), *Diarium van Arend van Buchell*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap Utrecht, derde serie, nr 21, Amsterdam 1907, p. 333-334.
 29. RAU, Inv. Oudmunster 983-110.
 30. Volgens een akte berustend in het GAU worden in 1794 als eigenaars genoemd de erven van de Heren van Rijenborch (vriendelijke mededeling door J. van den Hemel).
 31. Over de genealogie van de familie Rijsenborch zie: M. J. Glasman, „Losse aantekeningen omtrent het geslacht Rijsenborg”, *De Navorscher* 60 (1911), p. 165-174, en: J. D. Wagner, „Van Cuylenburch van Rijsenborch of van Rijsenborch”, *De Navorscher* 67 (1918), p. 321-332.
 32. Op 20 november 1797 (RAU, Inv. Oudmunster 943-3, ongefolieerd). Van Doorn, p. 474 geeft dezelfde vermelding, blijkbaar uit een andere bron, want gedateerd 29 augustus 1798.
 33. Muller, p. 23.
 34. RAU, Inv. Oudmunster 943-3 (ongefolieerd).
 35. RAU, Inv. Oudmunster 943-1, f. 5^v-6 [eind 1587]. De eerste vermelding van Klein Lepenburg is dus niet pas in 1602, zoals bij Van Doorn, p. 466, 472.
 36. Van Doorn, p. 473.
 37. Van Doorn, p. 471.
 38. RAU, Inv. Oudmunster 979-19.
 39. Van Doorn, p. 479.
 40. Van Doorn, p. 472.

CORNELIS ANTHONISZ. VAN HOORNHOF (HORNHOVIUS)

PASTOOR EN PREDIKANT TE ZEIST ALSMEDE KARTOGRAAF IN 1599

Wie de consistoriekamer van de N. H. Kerk aan de Dorpsstraat te Zeist betreedt, ziet een naamlijst van predikanten vanaf 1580 hangen; in genoemd jaar werd de Reformatie in de stad Utrecht een feit. Van de eerste Zeister predikant is geen portret bekend, wel vermeldt de historischrijver van de Oude Kerk over hem het volgende¹):

„Cornelis Theunisz. (Cornelis Anthonii), vóór de reformatie monnik in de abdij van Oostbroek onder De Bilt, als predikant van Zeist vermeld in 1580 tot 1593; mogelijk vertrokken in 1599”.

Het is merkwaardig dat de schrijver van de vier boeken over de Oude Kerk te Zeist geen aandacht besteedt aan het feit dat Cornelis Anthonisz. blijkens gegevens in 1967 gepubliceerd in de Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist²) betiteld wordt als „eertijds pastoor ende nu predicant aldaer”. Ruijs³) doet zulks wel en wijst er tevens op dat de gegevens van de naamlijst in de consistoriekamer niet overeenstemmen met het door mij aangehaalde boek over de Oude Kerk te Zeist. De naamlijst zegt: „Cornelius Antonii, Monnik in de abdij van Oostbroek: tot predikant be-roepen 1598”. Dit laatste gegeven is onjuist. Uit de Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist blijkt dat

Cornelis Anthonisz. van 1580 tot 1593 als predikant te Zeist vermeld wordt⁴). Het eerste gegeven van de naamlijst is interessant en duidt er op dat Cornelis Anthonisz. afkomstig uit de St. Laurensabdij te Oostbroek onder De Bilt te Zeist tot pastoor is benoemd door de Heer: te weten de bisschop van Utrecht. Wanneer is onbekend.

Tot op heden is echter over het hoofd gezien dat Cornelis Anthonisz. nog één keer in de Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist voorkomt nl. als administrateur voor de Staten van Utrecht van de geconfiscieerde goederen van de St. Laurensabdij te Oostbroek en wel op 31 augustus 1592⁵). In deze akte, waarin een getuigeverklaring wordt opgetekend met betrekking tot de grenzen van de heide bij de ingezetenen van Zeist in gebruik, wordt hij genoemd: „administrator van den convente van Oostbrouck”.

Recent heeft Dekker⁶) gesignaleerd dat in de jaren 1583/1584 over ds. Cornelis Anthonisz. wordt geklaagd inzake de bediening van de kapel te Driebergen, dat tot 1651 een kerkelijke gemeente met Zeist vormde.

Uit het visitatierapport van 1593⁷) blijkt dat de predikant van Zeist Cornelis Anthonisz. te Utrecht woont

en de kerk te Zeist in slechte staat verkeert: „gansch woest gevonden, behoudende groote reparatie van binnen ende buyten“. Vertoevende te Utrecht en als administrateur van de St. Laurensabdij te Oostbroek heeft Cornelis Anthonisz. relaties met de Staten van Utrecht, die ik als de opdrachtgever tot het maken van de eerste kaart van het gewest Utrecht alléén in 1599 beschouw. Een kaart die in 1974 nog in facsimilé is uitgegeven⁸).

Dekker⁹) merkt op dat deze kaart wat de details betreft niet al te nauwkeurig is maar feit is dat aan dit incidenteel optreden als kartograaf Cornelis Anthonisz. zijn naam buiten Zeist tot op de huidige dag bekendheid heeft gegeven. Als monnik van de abdij van Oostbroek en later administrateur had hij wellicht al eerder de waarde van schetskaarten in procedures betreffende onroerend goed leren kennen en het gebruik ervan als belangrijk ervaren.

Alle tot op heden bekende gegevens combinerend lijkt mij het historisch verantwoord de eerste predikant van Zeist, die ook de laatste pastoor was, te beschouwen als tevens de eerste kartograaf van het gewest Utrecht in 1599¹⁰).

*Griffensteijnselaan 77 Mr dr V. A. M. van der Burg
3703 AD Zeist*

Noten

1. H. J. van Eekeren, De Oude Kerk te Zeist, Van de Poll-Stichting, Deel 4, 1978, blz. 466.
2. Ph. J. C. G. van Hinsbergen e.a., Bronnen voor de Geschiedenis van Zeist, Deel II, Assen 1967, blz. 179. Ook op blz. 171 en 193 wordt betrokkene genoemd. Verder te citeren als Bronnen.
3. Th. G. P. M. Ruijs, Een historische schets van Katholiek Zeist, Van de Poll-Stichting Zeist 1979, blz. 6.
4. Bronnen, blz. 171, 179, 193.
5. Bronnen, blz. 188.
6. C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen, Stichtse Historische Reeks 9, 1983, blz. 544.
7. Bronnen, blz. 193.
8. Kaart van de provincie Utrecht door Cornelis Anthonisz. Hornhousius, facsimilé met commentaar door C. Koeman en N. S. L. Meiners, Alphen aan den Rijn 1974.
9. Dekker, a.w. blz. 173.
10. Marijke Donkersloot-de Vrij, Topografische kaarten van Nederland vóór 1750, diss. Utrecht 1981, Groningen 1981, blz. 200 stelt dat hij vermoedelijk identiek is met de predikant van Zeist. Zij noemt een ander jaartal ten aanzien van het administrateurschap van Oostbroek en ten aanzien van het eerste jaar van het predikantschap te Zeist. C. Koeman, Geschiedenis van de kartografie van Nederland, Alphen aan den Rijn 1983, blz. 92 noemt Cornelis Anthonisz. alleen predikant en administrateur van de St. Laurensabdij.

VERSLAG VAN DE NAJAARSLEDENVERGADERING

Op donderdag 12 november 1987 vond in de Fundatie van Renswoude de Najaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht plaats.

Deze vergadering stond in het teken van de wisseling van het voorzitterschap.

Bij de opening van de vergadering memoreerde de heer Hylkema dat hij zeseneenhalf jaar geleden aantrad als voorzitter en dat sedertdien Oud-Utrecht een van de vijf grootste lokaal-historische verenigingen in ons land is geworden, met het grootste pakket aan activiteiten.

De penningmeester wees op een fout in de in het oktobernummer van het Maandblad gepubliceerde ontwerpbegroting voor 1988. Het begrote bedrag voor de post donaties moet f 12.000, - zijn in plaats van f 9.030, -. De verwachting is dat de uitkomst voor 1987 redelijk binnen de begroting zal blijven. De contributie behoeft in 1988 niet verhoogd te worden. Als voorwaarden voor de nabije toekomst noemde de penningmeester een gelijkblijvend aantal leden en een goede verkoop van de voorraden. Met name de verkoop van de prentbriefkaarten - een idee van oud-secretaris C. H. Staal - gaat uitstekend.

Het agendapunt bestuursmutaties gaf de heer Hyl-

kema de gelegenheid om zijn vertrek, zo midden in zijn termijn als voorzitter, toe te lichten. Door zijn benoeming tot voorzitter van het College van Bestuur van de Hogeschool voor de Kunsten in Amsterdam gaat hem de nodige tijd ontbreken voor de voortzetting van het voorzitterschap van Oud-Utrecht.

De door het bestuur voorgedragen nieuwe voorzitter, de heer mr H. H. W. Kernkamp, werd door de vergadering bij acclamatie (en met applaus) benoemd. De heer Kernkamp bedankte de vergadering voor deze eervolle benoeming en sprak de wens uit om de liefde voor de stad, gepaard aan een grote deskundigheid, die de vereniging Oud-Utrecht uitstraalt, ook in de toekomst te kunnen uitdragen.

Vervolgens sprak de secretaris, de heer Mathijssen, de afgetreden voorzitter namens bestuur en leden toe. Hij noemde vooral Hylkema's welsprekendheid, organisatievermogen, enthousiasme en vriendschap, binnen en buiten de vergaderingen.

Hierna werd de lijst van de commissieleden voorgelezen. Bij acclamatie werd tot lid van de redactie van het Maandblad benoemd mw drs J. W. G. Haverkamp.

De excursiecommissie deelde mee, dat sinds enige

tijd de manier van aanmelden voor excursies gewijzigd is. Het is nu niet meer mogelijk om zich direct na het verschijnen van het Maandblad op te geven voor een excursie, maar vanaf een bepaalde datum. Het feit dat niet bij alle leden het Maandblad tegelijkertijd wordt bezorgd, maakt dit nieuwe systeem van aanmelden noodzakelijk. De excursiecommissies heeft wel de indruk dat een en ander heeft geleid tot een vermindering in de belangstelling voor de excursies. Wellicht vergeet men zich op te geven als er enkele dagen gewacht moet worden.

Tenslotte was door middel van de rondvraag het woord aan de leden. De heer C. A. Baart de la Faille

zou het Maandblad graag meer aandacht willen laten besteden aan actuele ontwikkelingen, zoals recentelijk de Weerdpoot. Redactielid Kylstra was het met deze opvatting eens, maar wees erop dat het niet zo eenvoudig is om deskundige auteurs te vinden die snel op actuele zaken kunnen inhaken. Maar vanzelfsprekend kunnen leden van de vereniging ook initiatieven ontplooiën.

Na de pauze vertelde mw drs C. C. S. Wilmer over werk en leven van de 18de-eeuwse tekenaar Jan de Beijer.

M. W. Braams

INGEZONDEN

VAN RENNES

In het Maandblad van december 1987 (jaargang 60 nr 12, pag. 256-260) is van de hand van drs Giel van Hooff het artikel „D. W. van Rennes, een Utrechtse werktuigkundige, uitvinder en machinefabrikant” gepubliceerd. De auteur heeft de redactie laten weten er prijs op te stellen dat vermeld wordt, dat bij dit artikel een niet gepubliceerd notenapparaat behoort. Lezers die hiervoor belangstelling hebben, kunnen contact opnemen met drs Giel van Hooff, Technische Universiteit, Postbus 513, 5600 MB Eindhoven (tel. 040-47 91 11).

PRENTJES DE BILT

De oproep in het nummer van oktober 1987 van het Maandblad Oud-Utrecht heeft geleid tot de oplossing van het raadsel rond het kleine prentje van de Biltse kerk. Hartelijk dank aan hen die spontaan reageerden. Allereerst is er daardoor nota bene in De Bilt nog een ongekleurde versie opgedoken naast mijn gekleurde exemplaar. Verder blijken er ook dergelijke voorbeelden bekend van: Zaandam 3, Zaandijk 4 en Westzaan 5, welke door de nummering de schijn wekken een volgorde aan te geven. Rhenen en Vianen bestaan eveneens als afzonderlijke medaillons. Dat er een onderlinge band bestaat wordt ons duidelijk in Rotterdam. In het voormalige raadhuis van Delfshaven wordt de zgn. „Atlas van Stolk” bewaard. Hierin bevinden zich een tweetal grote prenten van 50 x 60 cm, cat. nrs 5167 en 5388, onder de titel: „Gedenkszuyl der VII Vereenigde Provinciën”, kopergravures van J. G. Visser. De eerste werd uitgegeven bij H. A. Banse & Comp. te Amsterdam in 1793. Deze gravure met alle provinciewapens is rijkelijk voorzien van versieringen, o.a. attributen van scheepvaart, nijverheid, handel, landbouw en visserij. Ook voorwerpen van ambacht, kunsten en wetenschappen in de vorm van gereedschappen, werktuigen, boeken en instrumen-

ten werden opgenomen. Bovenaan alle provinciewapens en daaronder op de zuil 8 rijen medaillons met gezichten op 57 stemhebbende steden in de diverse provinciën. Voor Utrecht zijn dat er 5, t.w. Utrecht 8, Amersfoort 9, Rhenen 15, Wijk bij Duurstede 12 en Montfoort 8.

Het cijfer geeft steeds de afstand in uren gaans tot Amsterdam.

Bij deze prent behoort een uitvoerige en prachtig versierde „Verklaaring”.

In 1796 verschijnt in Amsterdam bij H. & J. G. Visser & Comp. een soortgelijke prent onder dezelfde titel en opzet, maar nu met andere zinnebeeldige voorstellingen, o.a. van de voortbrengselen van elke provincie. Evenals op de oudere prent zijn er weer medaillons, nu echter 74 stuks van niet-stemgerechtigde plaatsen, waaronder De Bilt. Alle medaillons van de stemgerechtigde en ook van de niet-stemgerechtigde plaatsen geven een afbeelding van stad of dorp met daaronder een cijfer en erboven een wapen.

Jan Gerritz. Visser werd ca 1755 in Amsterdam geboren en stierf daar 8 mei 1821. Hij was tekenaar en graveur en werkte hoofdzakelijk van 1785-1818. In de „Verklaaring” zegt hij dat de stads- en dorpsgezichten naar het leven zijn getekend. Werk van hem komt voor in Van Ollefen en Bakker „De Nederlandse Stad- en Dorpsbeschrijver”, uitg. Amsterdam 1797. Hij is o.a. vermeld in de „Lexicon Ned. Beeldende Kunstenaars 1750-1950”, deel 2 van P. Scheen en in F. G. Waller „Biograf. Woordenboek v. Noord-Ned. Graveurs”, uitg. Waller-fonds 1938. Een correcte beschrijving van de 2 platen „Gedenkszuyl” is te vinden in Fred. Muller, Nederl. Historieplaten. Geldelijk gewin deed ooit iemand een plaat verknippen en de medaillons afzonderlijk in de handel brengen zodat ze nu, al of niet ingekleurd, zo hier en daar opduiken.

Sappemeer
Arie Bosscherstraat 18

J. W. H. Meijer

DE WINDOTTER ALS NAAM VOOR DE IJSSELSTEINSE KORENMOLEN

In het *Maandblad Oud-Utrecht* van januari 1984 heb ik gesteld dat de naam Windotter voor de IJsselsteinse korenmolen waarschijnlijk op een vergissing berust. Na jarenlang historisch onderzoek over Zuidwest-Utrecht had ik deze overtuiging gekregen met name op grond van de volgende drie feiten. Op de eerste plaats kende niemand in IJsselstein deze naam, ook niet uit overlevering. Op de tweede plaats kwam de naam voor zover bekend nergens voor in stukken in de IJsselsteinse archieven. Op de derde plaats kwam de naam nergens voor in boeken en artikelen die over IJsselstein geschreven zijn. In het *Zenderstreeknieuws* van 23 september 1987 staat echter het artikel: Vroegere bewoonster wijst oude naamplaats aan. Molen heet met recht „Windotter”. Volgens dit artikel zijn twee voormalige bewoners

van de molen opgespoord, Johannes van Ek, zoon van de laatste molenaar, en mevrouw Van Tellingen-van Thiel, de tweede echtgenote van deze molenaar. Zij wist zich nog goed te herinneren dat de naam Windotter met zwarte letters op de binnenkant van de eerste verdieping geschilderd was. Omdat de letters lelijk gevonden werden, moest ieder jaar deze plek opnieuw gewit worden, aangezien zij steeds weer door het witsel heen kwamen. Op aanwijzingen van mevrouw Van Thiel is deze plaats bij de restauratie van de molen terug gevonden. Onder de witkalk is de naam terug gevonden.

Volgens het *Zenderstreeknieuws* stond er „Windotter”. De heer J. P. Kurver vermeldt op blz. 31 van het *Jaarboekje* 1985-1986 van de Stichting „De Utrechtse Molens” echter dat er „De Otter” stond. Inmiddels heeft de heer E. Smits in *De Molenaar* van 15 oktober 1986 gepubliceerd dat de naam „De Windotter” voorkomt in een in 1943 gehouden en-

De IJsselsteinse korenmolen in 1744.

quête naar het molenbestand. Deze enquête bevindt zich in het archief van de stichting *De Hollandse Molens*.

Het is dan ook deze enquête die de heer K. M. Dolman als bron gebruikt heeft in het Utrechts Molenboek. Het is nu echter de vraag of de naam naar aanleiding van deze enquête verzonden is, afgeleid is van „De Otter“ of toch een ander oorsprong heeft. Dit zal

waarschijnlijk altijd een vraag blijven. Het meest verheugend is echter het feit dat de molen thans weer een baard heeft waarop deze naam geschreven kon worden. Ik ben dan ook bijzonder blij met de restauratie van de molen.

Pr. Margrietplein 12
3402 CG IJsselstein

R. J. Ooyevaar,

BOEKENSCHOUW

Drs C. C. S. Wilmer red., *Jan de Beijer in Utrecht, stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18de eeuw. Catalogus tentoonstelling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Alphen aan den Rijn, Repro-Holland B.V., 1987. 125 blz. met ill. Prijs: f 30,-.*
Drs H. Romers, J. de Beijer: *Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen, deel 3: de stad Utrecht. Alphen aan den Rijn, Repro-Holland B.V. 1987. Prijs: f 55,-.*

Jan de Beijer, wie kent hem niet? Zijn naam mag dan misschien niet bij iedereen bekend in de oren klinken, toch wordt vrijwel iedere Utrechter regelmatig met zijn werk geconfronteerd. Er zijn weinig kunstenaars van wie een tekening levensgroot werd nagebouwd. De 18de-eeuwse tekenaar Jan de Beijer is dit postuum overkomen. Bij de restauratie van bijna de gehele gevelwand van de Lichte Gaard is een van de bekendste tekeningen van Jan de Beijer als voorbeeld van de 18de-eeuwse situatie gebruikt.

Jan de Beijer heeft ons een enorm aantal tekeningen nagelaten, die niet alleen mooi, maar ook van grote documentaire waarde zijn. Alleen al in Utrecht maakte hij, vooral in 1744 en 1745, ongeveer tweehonderd tekeningen van gezichten binnen, maar ook buiten de stadsmuren. Verder vertoefde hij tussen 1732 en 1775 in grote delen van Nederland en het Duitse Nederrijngebied, waar hij van alles vastlegde in tekeningen. Jan de Beijer en zijn navolgers maken het ons mogelijk een goed beeld te krijgen van de 18de-eeuwse stad en het platteland.

Dankzij de heer Romers zijn de bekende afbeeldingen van De Beijer onderzocht en bijeengebracht in een omvangrijke oevercatalogus. Bij de verschijning van het deel over de stad Utrecht werd van 17 oktober tot en met 19 december 1987 door de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht een tentoonstelling georganiseerd. In de tentoonstellingscatalogus zijn de afbeeldingen uit de oevercatalogus overgenomen, voorafgegaan door artikelen over de achttiende-eeuwse topografische tekenkunst en haar voorgeschiedenis, door P. J. Klapwijk, de levensloop van Jan de Beijer, door H. Romers, de tekeningen van Jan de Beijer, door C. C. S. Wilmer en Jan de Beijer en zijn navolgers door H. Romers. Voor het luttele bedrag van dertig

gulden is het nu mogelijk geworden de fraai uitgevoerde catalogus te kopen en zo het 18de-eeuwse Utrecht in huis te halen. Dat velen dit verlangen koesteren blijkt wel uit het feit dat herdruk van de catalogus noodzakelijk is geworden.

E. M. K.

G. W. A. Lemaire, *Utrecht in grootmoeders tijd. Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1987. ISBN 90 288 4587 9. Prijs: f 29,90.*

„Amice. Met den aanvang v. h. jaar 1900 mijne beste wenschen. Wat je schrijft van de twintigste eeuw ben ik niet geheel met je eens. Ik ben nl. van de mening dat de 20ste eeuw eerst in 1901 begint”.

Deze schoolmeesterlijke opmerking, in 'n verzorgd handschrift genoteerd onder een foto van het café-restaurant „Buitenlust“ aan de Maliebaan, is een van de kleine maar verrassende toegiften die het ansichtkaartenboekje van G. W. A. Lemaire de lezer biedt. Dat het volgens een overbekende formule op de markt verschijnt, en óók nog onder de suffe titel *Utrecht in grootmoeders tijd* (welke tijd? welke grootmoeder?) kan de samensteller, een verwoed verzamelaar en toegewijd Utrecht-kenner, ook niet helpen. Het moet potentiële belangstellenden er in elk geval niet van weerhouden het zorgvuldig te bekijken, en het met eerder verschenen soortgelijke uitgaven te vergelijken.

Van mijn eigen westkant van de stad heb ik er wel iets nieuws in gevonden. Noch bij Jan Reeskamp (*Utr. in oude ansichten*), noch bij H. J. H. Knoester (*Utr. rond de eeuwwisseling*) heb ik zulke mooie plaatjes aange troffen van de Damstraat, de Kanaalstraat, Bilitonkade en J. P. Coenstraat, en de Vleutenseweg. De auteur-collectie heeft zich ingespannen om zijn boekje een eigen accent te geven door royaal te citeren uit tijdschriften en kranten uit de periode van de foto's zelf, zodat er een eenheid is ontstaan tussen tekst en beeld. Met het citaat van hierboven is al aangegeven hoe populair de ansichtkaart in de jaren 1900-1920 was. Wie er in de namiddag een op de post deed om zijn komst de volgende dag aan te kondigen, wist dat die boodschap nog op tijd zou aankomen. Dankzij de talrijke postbestellingen. Voor mededelingen van die aard pakken wij nu de telefoon. Daar blijft buiten de telefoonrekening niets van over. Hier proeven we tenminste

nog de geur en de stilte van die eerste decennia van de eeuw. Je ziet handkarren door de straten gaan, hier en daar een hondekar en een kruiwagen, maar vooral veel voetgangers; kinderen, volwassenen en bejaarde mensen: iedereen *liep* in de stad. Ja, er rijden wat fietsen rond, en 'n paar stalhouderijen exploiteren een *Jan Plezier*. Voor auto's hoefde je nog niet uit te kijken, hoogstens voor Ch. de Koff (p. 16), die in een hanige pose naast zijn motor met zijspan - daarin een modieus geklede jonge dame - staat opgesteld. Nóg staat er een reclame-bord voor opgericht dat vermeldt dat men met dit vervoermiddel alle kanten op kan, „per Radco 2 ½ pk Tweetact Motor“. Maar in 1922 staat hij in het Utrechtse adresboek al vermeld als „handelaar in automobielen“. We hadden die man beter in de gaten moeten houden.

v. S.

2 x 24 uur in de provincie Utrecht. Wijk en Aalburg, Boek/Design bv, Uitgeverij, 1987. 161 foto's, kleur en zwart-wit. Bijschriften Nederlands en Engels. 168 p. Prijs: f 59,50.

Op vrijdagmiddag 22 mei 1987 om 12.00 uur precies gaf de Utrechtse Commissaris van de Koningin met het maken van een groepsfoto van alle medewerkers het startsein voor een uniek project. 48 fotografen, bij elkaar gebracht door een viertal dat zich „Fotoproject Utrecht“ noemt, gingen 48 uur op pad in de provincie Utrecht om daar foto's te gaan schieten, waarop, zoals dat heet, „de mens centraal staat“. Het resultaat is een prachtig Utrechts familie-album dat van het begin tot het eind de aandacht vasthoudt. De ordening in het boek is min of meer chronologisch en in de kantlijn aangegeven met: vrijdagmiddag, vrijdagavond/nacht enz. Die tijdsaanduidingen hadden van mij wat preciezer gemogen, met b.v. een uur-aanduiding erbij. Ook de bijschriften hadden exacter gekund, met meer zakelijke gegevens en minder klaarblijkelijk als geestig bedoelde, maar in feite nogal meelige grappen, woordspelingen à la Toon Hermans veelal. De documentaire waarde van het boek zou er hoger door geworden zijn. De foto's zijn stuk voor stuk prachtig, en half om half in kleur en zwart-wit. De aandacht van de makers is vooral uitgegaan naar het uitgaansleven in al zijn gevarieerde, soms kneuterige, soms bizarre vormen. Hebben ze zich gerealiseerd dat het overgrote deel van de mensen hun weekend - en speciaal de avonden - thuis doorbrengt, voor de t.v.? Met die éne, subliem-truttige foto van een opgeprikte Zeister burgerfamilie (64) is heel dat binnenhuis-gebeuren in de provincie natuurlijk niet gecoverd. De fotografen zijn er kennelijk van uitgegaan dat het uitgaansleven de plek is waar „het allemaal gebeurt“. Een aanvechtbare premisse, lijkt me, al zijn de plaatjes allemaal boeiend genoeg om naar te kijken. Voorkeuren zijn hier altijd persoonlijk. Ik was vooral gefascineerd door de foto van het Centraal Station van Peter Martens („De familie Spoor eet spaghetti“, heeft iemand daar als bijschrift voor verzonnen), de volle moskee in de Kanaalstraat (Carel Ri-

chel), en Utrecht bij avond gezien vanaf de Neudeflat (Cees van Dijk). Zoals gezegd: een boeiend kijkboek en een project dat met zekere regelmaat zou moeten worden herhaald. Iedere vijf jaar bijvoorbeeld.

v.S.

Jan Teeuwisse, Pieter d'Hont 70. Utrecht, Centraal Museum, 1987, 92 p. met illustr. Prijs: f 25,-. (Uitverkocht, herdruk volgt wellicht).

Op 24 april 1987 werd de beeldhouwer Pieter d'Hont 70 jaar. Dat was de aanleiding tot het inrichten van een overzichtstentoonstelling gedurende het najaar in de „stallen“ van het Centraal Museum. Er vond een feestelijke openingszitting plaats in de Klaaskerk, en er werd een catalogus samengesteld die de tijdgebonden gelegenheid ruimschoots zal overleven. Vooral door de biografie die drs Jan Teeuwisse, zoon van een beeldhouwer die nauw met d'Hont heeft samengewerkt, voor dit boek heeft geschreven. Daarin wordt niet alleen de levensgang maar ook de artistieke ontwikkeling van deze „ambachtsman“ uitvoerig en beeldend geschetst. Daarop sluit het catalogusgedeelte, dat uitmunt door fraaie foto's, logisch aan. Vormgever Daan Out en drukkerij Elinkwijk hebben er een prachtig boekje van gemaakt. De documentaire waarde schuilt mede in topografische overzichten van stad (Utrecht) en land met werk van de kunstenaar en een bibliografie. Mij viel bij de bestudering van de catalogus vooral het sterk historische element in het werk van d'Hont op.

Je zou, geloof ik, met niet al te veel moeite een overzicht van de vaderlandse geschiedenis kunnen samenstellen, dat alleen met werk van deze zeventigjarige royaal zou kunnen worden geïllustreerd. Al blade-rend door de biografie, waarin nogal wat foto's verspreid zijn, zien we d'Honts baard grijzen en zijn omvang toenemen. Maar zijn energie en zijn artistieke vaardigheid zijn onverminderd gebleven, getuige het *Meisje op draaimolenpaard* (1986) op de Stadhuisbrug, en de bronzen *Stier* uit 1987.

v.S.

TE KOOP AANGEBODEN

Jaarboeken Oud-Utrecht

1973 t/m 1984

als één geheel.

Prijs nader overeen te komen;
onder de antiquariaatsprijs.

Mr L. J. Meiresonne, Tjotterkade 69,
2725 GZ Zoetermeer,
tel. 079-41 71 79.

BERICHTEN

Bij het uitgaan van het vaste zaterdagmiddag-concert in de Domkerk nam ik de folder over de 5-kerken restauratie-penning van een tafeltje mee.

De penning gaat f 95,- kosten (na 1 mei f 110,-), en kan worden besteld bij de Crediet- en Effectenbank. Theo van de Vathorst heeft daar iets heel moois van gemaakt. Datzelfde kan niet worden gezegd van de folder.

De Buurkerk heet daar „Ecclesia parochiana” (niet

bestaand Latijn, zou E. *paroeialis* moeten zijn), en de apostel Johannes („de apostel Johannes was de wegbereider van Christus”) wordt er verward met Johannes de Doper, die hier bedoeld wordt. Verder is er sprake van „de heilige Sint Martinus”, (misschien een pleonasme als reformatische inhaalmanoeuvre) die dan ook nog „bisschop van Utrecht” wordt genoemd. Wijlen A. Delahaye is hier waarlijk kinderspel bij!

Wel geld voor een duur vouwblad en een sjeke penning, maar niemand om even een reclametekst na te kijken. Geen goede publiciteit bij het begin van het Utrechtse kerken-jaar.

v.S.

AANGEBODEN

Maandbladen

Oud-Utrecht 1970-1982

C. J. Bardet, Tesselschadelaan 19,
3705 AK Zeist, tel. 03404-5 81 81.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 3 - maart 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 71 18 14 tst. 34

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

AGENDA

Zaterdag 23 april excursie naar het St. Eloyen Gasthuis, Boterstraat 22, 11.00 uur.

De Utrechtse gilden namen in de middeleeuwen een niet te verwaarlozen machtspositie in de stad in. Nu herinneren voornamelijk nog enkele straatnamen aan hun bestaan. De herinnering aan het gilde van de smeden leeft echter ook voort in het door hen gestichte Sint Eloyen Gasthuis, met een gilde- en regentenkamer. Onlangs is het gasthuis gerestaureerd en de gildeleden zijn bereid het huis voor de leden van Oud-Utrecht open te stellen.

Tijdens de rondleiding zullen de verschillende vertrekken bezocht worden en leden van het gilde zullen een toelichting op de historie van het gilde en haar tegenwoordige werkzaamheden geven. De heer Paul Broekema, restauratie-architect, zal de jongste restauratie van een toelichting voorzien.

Verzamelen om 11.00 uur Boterstraat 22.
N.B. het max. aantal deelnemers is 30. Opgeven vanaf 5 april bij Hotel de Pays Bas, Janskerkhof 10, 030-33 33 21.

Donderdag 26 mei 1988. Voorjaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur. Nadere bijzonderheden in het volgende nummer van het Maandblad.

BIJ DE OMSLAG

Op de gravure van J. C. Droochsloot uit 1631, die u dit jaar op de voorkant van het maandblad aantreft, zijn de torens van een aantal van de gerestaureerde kerken te herkennen. Het leek de redactie daarom een goed idee om middels deze voorplaat aandacht te schenken aan het gereedkomen van het restauratieproject van de vijf kerken.

De gravure toont ons een westaanzicht van de stad Utrecht. Deze prent vormde met een aantal andere middeleeuwse stadsgezichten de inspiratiebron voor de ontwerper van het hierondergeplaatste vignet, Casper Staal. U zult dit ontwerp terugvinden op de vlaggen, spandoeken, folders en stempelvlaggen van de PTT, gemeente en VVV-Utrecht.

De Redactie

UTRECHT MIDDELEEUEWSE KERKENSTAD 1988

Met de voltooiing van de restauratie van de Domkerk in juni 1988 komt in Utrecht een uniek restauratieproject gereed. Vijf kerken uit de middeleeuwen zijn volgens een „vijf kerken restauratieplan“ in hun oude luister hersteld en sieren zonder steigers weer de oude bisschopsstad. Naast de al eerder genoemde Domkerk zijn dit de Klaaskerk, de Jacobikerk, de Buurkerk en de Janskerk. Ook andere oude Utrechtse kerken werden gedurende de na-oorlogse jaren gerestaureerd. En hoewel de restauratie van de Pieterskerk, de Catharijnekerk, de Geertekerk, de Lutherse kerk (het Bramdole kerkje) en de Leeuwenbergh kerk geen onderdeel vormde van het bovengenoemde „vijf kerken restauratieplan“, nemen ze toch een belangrijke plaats in bij de manifestatie waarbij de stad

Utrecht zich deze zomer presenteert als middeleeuwse kerkenstad.

Onder het motto „Utrecht middeleeuwse kerkenstad 1988“ wordt in het voorjaar van 1988 een manifestatie gestart waarbij een groot aantal activiteiten rond de herstelde Utrechtse kerken georganiseerd zal worden. Op 17 juni vindt de plechtige oplevering van de Domkerk plaats.

Het programma van de festiviteiten zal voor „elk wat wils“ bieden: zowel het culturele en wetenschappelijk als recreatieve aspect zullen ruimschoots aandacht krijgen. Een greep uit het programma dat door de stichting Utrecht middeleeuwse kerkenstad met behulp van vele personen en organisaties is opgezet: Verschillende tentoonstellingen worden aan het on-

derwerp gewijd: het museum het Catharijneconvent zal een grote expositie wijden aan het kerkenkruis van bisschop Bernold. Aan de hand van middeleeuwse kunstvoorwerpen zal de tentoonstelling laten zien hoe de Utrechtse in de vroege middeleeuwen een hemel op aarde wilden bouwen. De tentoonstelling heet dan ook „Utrecht een hemel op aarde“ (8 juli t/m 18 sept.) In de Domkerk vindt een expositie plaats van kerkinterieurs, aquarellen van J. C. Grabijn (7 mei t/m 16 juni) en in de Jacobikerk is vanaf half mei tot half september een tentoonstelling te zien over kluizenaren in Utrecht.

Ook de muziek- en theaterliefhebbers zullen niet vergeten worden. Naast het Holland Festival Oude Mu-

ziek zijn er een Domkorenfestival en orgelconcerten in de Domkerk. In de Janskerk wordt het middeleeuwse mysteriespel „Jeu d'Adam“ opgevoerd; in de Pieterskerk speelt „Tspel van den Heiligen Sacramente van Nieuwervaart“.

Op verschillende plaatsen in de stad zullen tijdens de zomer middeleeuwse markten gehouden worden en op 20 augustus zal een middeleeuws eetfeestijn plaatsvinden. Dit is nog maar een kleine selectie uit het programma dat u kunt aanvragen via het telefoonnummer 030-32 85 11.

J. H.

FRAGMENT VAN EEN LEVEN

DAGBOEKJE VAN MEVROUW H. S. VAN DIELEN-ALEWIJN UIT 1870

Bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht bevond zich al jarenlang een in pakpapier verscholen collectie paperassen van de in 1965 overleden oud-archiefambtenaar G. van Klaveren Pz. Ondergetekende nam in de winter van 1987 de taak op zich deze verzameling uit te pakken en enigszins te selecteren. Een niet bepaald aantrekkelijk karwei, want de collectie was omvangrijk, chaotisch en zeer stoffig. Toch heeft het iets spannends om onbekend materiaal van pakpapier te ontdoen, vooral als degene die de collectie gevormd heeft, op veilingen graag archivalia aankocht. Inderdaad kwamen, naast talloze losse aantekeningen, verschillende archiefstukken te voorschijn. Het meest verrassend was wel een klein boekje, voorzien van een sierlijke leren band met het opschrift „Agenda“ in gouden letters. Het boekje bleek uit 1870 te dateren en dagboek-aantekeningen in pen en potlood te bevatten. Aantekeningen over het weer, dagelijkse bezigheden, de gezondheid, eenzaamheid... Geen opzienbarende gebeurtenissen en ontboezemingen, maar misschien juist daarom zo indrukwekkend. Uit een notitie voor in het boekje en uit een visitekaartje achterin, bleek dat de agenda toebehoord had aan „Mevrouw Van Dielen“. Door een onderzoekje in de registers van de burgerlijke stand en het bevolkingsregister was deze dame snel te identificeren: jonkvrouwe Henrietta Sophia Alewijn, weduwe van mr. Willem Matthias Jan van Dielen.

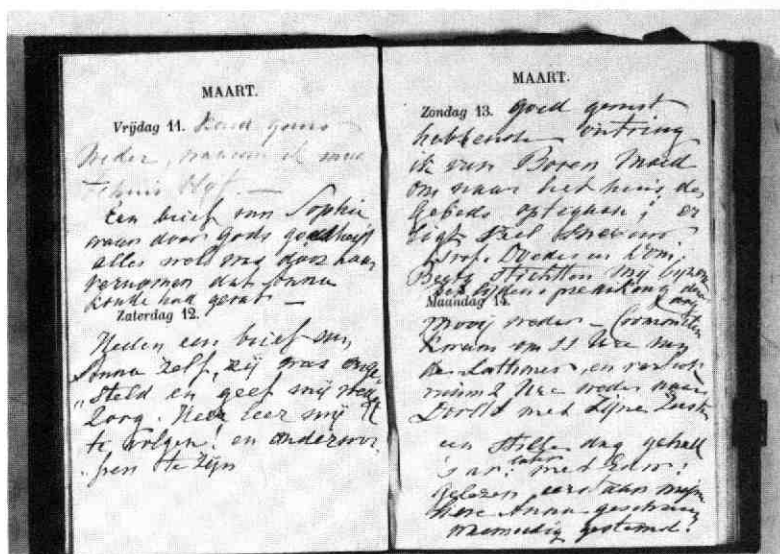
Henrietta Sophia Alewijn werd op 10 mei 1805 te Amsterdam geboren als dochter van jhr. mr. Willem Alewijn en Sophia Maria Agatha Huydecoper. Zij was 21 jaar oud, toen zij op 18 mei 1826 in het huwelijk trad met haar neef Constantijn Willem Hendrik Huydecoper; deze was op 21 december 1802 geboren te Utrecht. Het jonge paar vestigde zich in Utrecht aan de Keistraat. Daar werd op 22 maart 1827 hun zoon Edward geboren. Op haar 23e verjaardag werd Henrietta Sophia Alewijn weduwe: Constantijn W. H. Huydecoper overleed op 10 mei 1828. Zes jaar later,

op 24 april 1834, hertrouwde zij te Utrecht met Willem Matthias Jan van Dielen. Haar tweede echtgenoot was op 27 oktober 1805 te Utrecht geboren; hij was directeur van het administratiekantoor Huydecoper en Van Dielen en hij was wethouder. Het echtpaar kreeg drie dochters: Sophia Carolina Agatha Wilhelmina (oftewel Sophie) werd geboren op 24 augustus 1837, Johanna Jacoba (roepnaam Anna) op 28 maart 1839 en Constantia Henrietta op 17 juni 1842. De jongste dochter werd slechts 8 maanden oud.

Toen mevrouw Van Dielen op 1 januari 1870 de agenda ter hand nam, was zij in een weemoedige stemming. Zij was sinds 31 augustus 1867 weduwe. Bovendien miste zij haar beide dochters. De oudste dochter, Sophie, was in 1866 getrouwd met Marinus Crommelin, die toen griffier bij het kantongerecht te Ommen was. Zij woonde in 1870 met haar echtgenoot en één kind in Dordrecht. De reis van Utrecht naar Dordrecht was in die tijd een hele onderneming, zodat het contact tussen moeder en dochter alleen schriftelijk plaatsvond. De jongste dochter, Anna, was nog veel verder weg. Zij was in 1869 in het huwelijk getreden met jhr. mr. Carel Cypriaan Gerard de Pestere, burgemeester van Wijk bij Duurstede. Zij verbleef in 1870 aan de Zuidfranse kust, vermoedelijk omdat zij een zwakke gezondheid had. Uit de aantekeningen blijkt hoe bezorgd mevrouw Van Dielen om deze dochter was. Edward Huydecoper van Nigtevegt, de zoon uit het eerste huwelijk, woonde nog wel een deel van het jaar bij zijn moeder; hij bezat ook een buitenplaats te Maarsseveen. Hij was inmiddels 42 jaar en ongehuwd. In 1852 was hij als jurist gepromoveerd en in 1870 had hij een functie bij de firma Huydecoper en Van Dielen; in 1871 zou hij gekozen worden tot lid van de Provinciale Staten.

Het adres van mevrouw Van Dielen was in 1870 Drift wijk H. nr. 617 (later vernummerd tot 21). De Drift was een voorname straat met statige herenhuizen,

Het dagboekje van mevrouw Van Dielen, open-
geslagen op 11-14 maart.
Foto: Fotodienst gemeen-
te Utrecht.

die bewoond werden door vooraanstaande families. Het huis van mevrouw Van Dielen was volgens een beschrijving uit 1929¹⁾ een van de mooiste patriciërs-huizen van Utrecht. Op de begane grond bevonden zich onder meer een zitkamer van 8 x 8 m, een boudoir, een bibliotheek met ingebouwde kasten, een grote salon aan de tuinzijde met behang van donker-rood damast en een withouten betimmering met goud, en een fraaie eetkamer met behang voorzien van landschapsschilderingen. Het huis had een verdieping, een grote zolder en kelderruimten. De tuin was maar liefst 37 ½ meter diep. De situatie kan in 1870 uiteraard anders geweest zijn, vooral omdat in 1909 een grootscheepse verbouwing plaatsvond. Uit de beschrijving van 1929 blijkt echter wel, dat mevrouw Van Dielen een riant onderkomen had. Zij behoorde dan ook tot de elite van Utrecht. Zij had drie dienstbodes, een koetsier en een echtpaar in dienst (de man was vermoedelijk huisknecht). Tot haar kennissenkring behoorden onder meer Nicolaas Beets en de gezusters Swellengrebel. Mevrouw Van Dielen vulde haar dagen voornamelijk met het ontvangen en afleggen van bezoeken (soms zelfs 12 visites op één dag!), met het schrijven van brieven aan haar dochters en met liefdadige activiteiten. Zij was lid van het Dames Comité van de Utrechtse afdeling van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en van de Vereeniging tot Ondersteuning van Behoeftige Kraamvrouwen te Utrecht; deze laatste vereniging droeg vóór 1862 de naam Maatschappij van Moederlijke Liefdadigheid of Verzorging van Kraamvrouwen binnen Utrecht en mevrouw Van Dielen spreekt in haar dagboekje dan ook nog van „Moederlijke Liefdadigheid“. Zij was bovendien actief voor de Utrechtsche Zendingsvereniging. Mevrouw Van Dielen was een trouw lid van de Hervormde Gemeente en vond veel steun in haar geloof.

Er is lang gearzeld of het zinvol en ethisch verantwoord zou zijn om het dagboekje aan de openbaarheid prijs te geven. Uiteindelijk is besloten een gedeelte ervan te publiceren. De notities van mevrouw Van Dielen zijn immers al 118 jaar oud en zij geven een aardig beeld van het leven van een vooraanstaande dame in het rustige burgerlijke Utrecht van die tijd. Op Nieuwjaarsdag 1870 begon mevrouw Van Dielen in haar huis aan de Drift te schrijven. Gedurende 4 ½ maand zou zij bijna dagelijks enkele woorden aan het boekje toevertrouwen. Hier volgt een selectie.

JANUARI

Zaterdag 1

Zeer weemoedige dag, de herinneringen van verschillende aard zijn vele. Echter zijn de goedertierenheden Gods oneindig groot. Heden morgen één brief uit Menton.

Woensdag 5

Goede berichten van Sophie en haar kindje ontvangen.

Donderdag 6

De Dames Gaaijmans²⁾ bragten den avond bij mij door. Veel gesproken over Anna. Aandoe(n)lijke gesprekken en herinneringen.

Vrijdag 7

De voorbereidingsdienst werd in plaats van door Dom[inee] Merens³⁾ door Kuiper⁴⁾ geleidt.

Zaterdag 8

Storm en regen. Bezoek van W. van Beek Calkoen⁵⁾, daarna van Florine S[wellengrebel]⁶⁾. Een rustige dag gehad, ter voorbereiding.

Zondag 9

Het groote voor[r]legt gehad deel te nemen aan het

Nagtmaal des Heeren. Dom[inee] Beets⁷) ging voor. Zeer vermoeid in den midd[ag] en avond. Brief van Louise Crommelin⁸).

Donderdag 13

Naar Zeist gereden om neef en nicht C. van Lynden⁹) een bezoek te brengen. Alles weemoedig en vervult met herinneringen. Niet wel geworden. Des avonds Mevr[ouw] De Monije¹⁰) bij mij ontvangen.

Vrijdag 14

Edward naar Gansenh[oef]¹¹). Bezoek van Dom[inee] Schijvliet¹²). Een brief van zuster Woelders¹³) aan Dirkje¹⁴) voorgelezen; in het Arfaksche gebergte te Antai is hun post¹⁵) gevestigd. Jufvr[ouw] Pareau¹⁶) koopt het verslag lezen.

Zaterdag 15

Stille doch bezige dag tehuis. Ik voelde mij niet wel, doch bad gedurig om lijdzaam en volgbaar te wezen.

Zondag 16

Brief van mijne Anna. Zij bevindt zich vrij wel, ook te Menton laat de winter zich voelen. In de middagkerk geweest. Veel tot behartiging gehoord. Hansje Swellen[grebel]¹⁷) heeft de kinderziekte¹⁸).

Maandag 17

Mij weder beter gevoelende, deed ik in de middaguren eenige bezoeken. Des avonds aan Anna geschreven. Een goede brief van Sophie ontvangen.

Woensdag 19

Mij onwel gevoelende, bleef ik te bed tot 3 uren. Boven gebleven. Edw[ard] hield mij des avonds gezelschap. Het overlijden van de waardige H. Swellengrebel¹⁹) vernomen. Het zal een groote leegte geven; zij is in de rust.

Vrijdag 21

De dokter laten komen, hij vond mij slap. Is het een wonder? Echter vergelijk ik mij bij vele beproefden, dan hoevele zegeningen geniet ik van mijn hemelsche vader! Edw[ard] heden naar buiten. De nichtjes V[an] Amerongen²⁰) 's avonds bij mij. Brieven van mijne Anna gelezen.

Zondag 23

Het voorregt niet mogen hebben met de gemeente op te gaan. Stille zondag doch goed voor de ziel.

Maandag 24

Red[elijk] weder. Eenige bezoeken gedaan, onder [andere] aan nicht Charlotte v[an] Lynden²¹), die bij hare dochter De Pesters²²) logeert. Des avonds met de Dames V[an] d[en] Velden²³) in gezelschap geweest.

Dinsdag 25

Bezoek van Mevr[ouw] Charl[otte] v[an] Lynden²⁴). De nichtjes V[an] Amerongen²⁵) dineerden alhier, hunne moeder was beter. Edw[ard] had des morgens een goede brief van Anna en ik later van Sophie, zeer naar wensch.

Woensdag 26

Donker weder. In de vooravond verrast door eenige goede woorden van mijn Anna en het portret van De

Pesters²⁶). Weder dankstof. Dienzelfden avond naar Menton geschreven.

Donderdag 27

Stille dag! Gehad de drie nichtjes V[an] Lynden²⁷) uit Zeist, Mevr[ouw] Mackay was onder hen, de jeuneerden bij mij. Bezoek van Jacoba Crommelin²⁸). 's Avonds goede eenzame uren gehad.

Vrijdag 28

Goed weder. Veel bezoeken in den middag, ook den Heer en Mevr[ouw] Gewin²⁹) en Mevr[ouw] Ang[eli]que Calkoen³⁰). 's Avonds bij Mevr[ouw] Beets³¹), aldaar aangaan in de familiekring gezeten. Weemoedige herinneringen.

Maandag 31

Deze maand is bijna ten einde. Hoe vliegt de tijd onder lief en leed, de verantwoording blijft. Welk eene ernstige gedachte! 12 Bezoeken afgelegd.

FEBRUARI

Donderdag 3

Zacht weder. Neef Van Lynden en zijne vrouw³²) de jeuneerden bij mij. Verder te voet eenige bezoeken in de buurt gebracht. 's Avonds de nichtjes Van Amerongen³³) op oesters gehad.

Zaterdag 5

Zacht weder, geen vorst. Ple[r] v[oe]t deed ik eenige bezoeken, onder and[ere] aan mijne schoonzuster³⁴), die terug was gekomen uit Amst[er]dam en herstellende is. Aan Hanne geschreven.

Donderdag 10

De laatste nacht de thermometer op 9 à 12 graden Fahrenheit, zeer koud. Verhuist naar de eetkamer, met de bloemen. De wind stond op de ramen der tuin-kamer. Ik voel mij zwak en gebruik kina.

Vrijdag 11

De laatste nacht niet zoo hard gevoren. Steeds in de eetkamer mijn verblijf houdende.

Zaterdag 12

Mevr[ouw] V[an] d[en] Heuvel-Hogenhuize³⁵) als mede-bezoekster Cell[ulaire] Gevangenis benoemd, tot mijn groote vreugde. Dien dag het huis in de Keistraat verkocht aan Docter Loef³⁶) voor f 7200, —.

Woensdag 16

Heden een brief gezonden naar Menton. Mooy weder, 24 à 32 gr[aden] met zon. Heden voel ik mij onlustig, denkelijk door koude. Ik ben wel eens bevreesd dat ik mijne Anna hier beneden niet weder zal zijn (= zien). Gods wil zij de mijne, ook in deze.

Donderdag 17

Therm[ometer] 30 gr[aden] Fahrenh[eit], graauw weder. Mevr[ouw] V[an] d[en] Heuvel³⁷) bezocht ter gelegenheid van hare benoeming als bezoekster in de Cell[ulaire] Gevangenis. Ik verheug mij zeer daarover. Mijn sch[oon]zuster³⁸) is heden 60 jaar. Mevr[ouw] Bösken³⁹) is steeds lijdende, geduldig.

N. BEETS.

J. H. MEEUWIG.

A. BARON MACKAY VAN
OPHEMERT.

M. CROMMELIN.

Uit: „De Utrechtsche Zendingsvereniging” door Dr. J. J. P. Valetton jr. Utrecht, 1909. G.A.U., bibl. nr. XVI A 13.

Dinsdag 22

Mooy weder. Des nachts sneeuw gevallen. 's Och- tens een thermom[eter] van 32 graden. Ten 2 ure ver- gader[ing] van het Dames Comité tot Zed[elijke] Verb[etering] der Gevang[enen] bij Jufvr[ouw] Swellengrebel⁴⁰). Mevr[rouw] V[an] d[en] Heuvel⁴¹) wordt als mede-bezoekster door ons ingelegd. De Heer zij met haar.

Woensdag 23

Zacht dooiweder. Jacoba Crommelin⁴²) kwam te- gen het koffy-uur. Verder de nichtjes⁴³). Den avond bragt ik door bij de Dames V[an] d[en] Velden⁴⁴). Toen ik tehuis kwam, vond ik van mijne geliefde af- wezige kinderen zeer goede berigten. God zij ge- dankt.

Vrijdag 25

Langzame dooi. Eenige bezoeken verrigt, onder [an- dere] bij Mevr[rouw] Beets⁴⁵) enz. Des avonds Antoi- nette de Beaufort⁴⁶) ontvangen. Ik vond haar zwak en zeer bedroefd.

Zaterdag 26

Zonneschijn. Te voet uit geweest, eenige bezoeken in de buurt afgedaan. Meer en meer gevoel ik mij een vreemdeling hier beneden en verlang naar de eeuwige rust. Edw[ard] voor een plaar dagen afwezig, naar Den Haag. Misschien naar Dordt, zoo de rivier open is.

MAART

Dinsdag 1

Mooy weder, 58 gr[aden] 9 ure thermometer Fahren- heid. Verg[adering] Moed[erlijke] Liefd[adigheid], een p[aar] bezoeken daarna gebracht. 's Avonds alleen.

Donderdag 3

Alweder mooy zacht weder, thermom[eter] 61 gra- den. De aanst[aande] zendel[ing] Meeuwig⁴⁷) met zij- ne aan hem verloofde vrouw opgewacht. Te voet uit geweest. Een goede brief 's avonds van Sophie.

Vrijdag 4

Kouder weder en den geheelen dag regen. Een stille dag in huishoud[elijke] bezigheden. In den midd[ag]

een brief van Anna ontvangen. Van haar zelve goede tijding. Moeyelijke omgeving.

Zondag 6

Helder weder. Agnes van Amerongen⁴⁸) herdacht. Zij was jarig. 2 Maal ter kerk geweest, met stichting de lijdensgeschiedenis, een gedeelte, hooren verkondi- gen.

Dinsdag 8

Donkere dag. P[er] rijtuig visites gemaakt. 's Avonds bij mijn schoonzuster⁴⁹) geweest.

Woensdag 9

Ongestadig weder. Mij beziggehouden met brieven na te zien en te verscheuren. Vele aandoenlijke herin- neringen. 's Avonds in de kerk geweest.

Donderdag 10

Louise en Agathe Crommelin⁵⁰) verwacht ik in de mid- dag te logeren. Zij zijn welvarende en wenschen mij eenige tijd gezelschap te houden.

Vrijdag 11

Koud guur weder, waarom ik maar tehuis blijf. Een brief van Sophie, waar door Gods goedheid alles wel was. Door haar vernomen dat Anna koude had gevat.

Zaterdag 12

Heden een brief van Anna zelf. Zij was ongesteld en geef[t] mij weder zorg. Heer, leer mij te volgen en on- derwerpen te zijn.

Zondag 13

Goed gerust hebbende, ontving ik van Boven moed om naar het huis des gebeds op te gaan. Er ligt veel sneeuw. Prof[essor] Doedes⁵¹) en Dom[inee] Beets⁵²) stichtten mij bijzonder met lijdensprediking dezen dag.

Maandag 14

Mooy weder. Crommelin⁵³) kwam om 11 ure van De Lathmer⁵⁴) en vertrok ruim 2 ure weder naar Dordt met zijne zusters. Een stille dag gehad. 's Av[onds] la- ter met Ed[ward] gelezen, eerst aan mijne lieve Anna geschreven. Weemoedig gestemd.

Donderdag 17

Edw[ard] bij de fam[ilie] V[an] d[en] Velden⁵⁵) te dine-

ren. De eenzaamheid valt mij meest niet meer moeyelijk, de Heer is mijn deel. Mackay v[an] O[phemert]⁵⁶⁾ bezocht mij 's avonds tevergeefs, Mevr[ouw] Bösken⁵⁷⁾ bragt ik de avond bij door.

Vrijdag 18

Heden zijn L. en A. Crommelin⁵⁸⁾ uit Dordr[echt] teruggekomen. De vrienden aldaar hebben zij wel gelaten. Opnieuw een vergeefs bezoek van Mackay v[an] Ophemert⁵⁹⁾. Aan Sophie geschreven.

Maandag 21

Mooy weder, niet koud. Een brief van Sophie gehad, alles wel. Vele bezoeken gehad. De Cr[ommelins]⁶⁰⁾ gaan uit eten. Ik voel mij wat beter.

Dinsdag 22

Anna's brief aan Edw[ard] kwam één dag vroeger als zijne verjaardag; 43 jaren teld hij heden. Doe hem in het gevoel van zijne onwaardigheid tot den eenige Redder onzer zielen gaan. Moge hij in Gods gunst verder zijn weg bewandelen en mijn steun wezen. Hij is trouw en goed voor mij. Heere, verhoor mijn gebed.

Woensdag 23

Sneeuw en hagel. Evenwel deed ik met Agathe Crom[melin]⁶¹⁾ een bezoek bij Doctor V[an] d[en] Heuvel⁶²⁾. Zij, Agathe, was zeer verkouden. Een kraamvisite bij Paula⁶³⁾ en toen weder tehuis.

Donderdag 24

Het weder wordt wat beter. Aan mijne Anna geschreven. Den 28sten is zij jarig. Zeer weemoedig zie ik die dag tegemoet. Coosje Beets⁶⁴⁾ komt den avond hier doorbrengen. Teekeningen bezigtigd.

Vrijdag 25

Koud weder. Tehuis gebleven. Den avond doorgebracht bij de vriendinnen Sellengr[ebel]⁶⁵⁾, terwijl dat de jonge logeantjes bezorgd waren.

Maandag 28

Verjaardag van mijne Anna; 31 jaar is zij geworden. Door Gods ontfermende liefde mag ik mij nog in haar bezit verheugen. Hare toestand is redelijk.

Donderdag 31

Heden midd[ag] een opgeruimde brief van mijne Anna ontvangen. Zij neemt toe in krachten en beterschap. O Heere, hoe beschaamd Gij onze zorgen, leer mij toch meer mijn gansche vertrouwen op U te stellen en alles onvoorwaardelijk aan U overgeven.

APRIL

Zaterdag 2

Goed weder, minder koud. Gewandelt met de Crommelins⁶⁶⁾.

Maandag 4

Mooy weder, minder koud. In den middag een bezoek gebracht aan Mevrouw Dibbets⁶⁷⁾; onderworpen en in den Heer. Blijmoedige stemming aldaar aangetroffen.

Dinsdag 5

Zeer mooy weder, minder koud. Mijn schoonzuster

Isabelle⁶⁸⁾ is lid geworden van de Moed[erlijke] Wel-dadigheid. Ik voel mij zus.

Woensdag 6

Zeer mooy weder. Heden vertrekken L. en A.⁶⁹⁾. Aan hun had ik een aangenaam gezelschap. Daar Edw[ard] verhindert was, bragt ik hen naar het station. Aldaar sprak ik den Heer Crommelin⁷⁰⁾, die mij redelijke berigten van Mevr[ouw] gaf; hare toestand, zeide hij, is niet goed.

Dinsdag 12

Naar Rhijnauwen geweest.

Vrijdag 15

Goede [Vrijdag]. Bij uitnemen[d]heid Dom[inee] Beets⁷¹⁾ gehoord, met groot genot.

Zaterdag 16

Stille dag. Edw[ard] vertrekt naar Dordrecht om de Paaschdagen bij Sophie en Cromm[elin]⁷²⁾ door te brengen.

Zondag 17

1ste Paaschdag. Heerlijke gebeurtenis die wij vieren. Dom[inee] Bösken⁷³⁾ met stichting gehoord.

Maandag 18

2de Paaschdag. Des middags Dom[inee] Beets⁷⁴⁾ in de middagbeurt gehoord. Zeer opbeurend en vertroostend. De Heer is mij nabij.

Dinsdag 19

Edw[ard] retourneerde des midd[ags], de familie te Dordt welvarend gelaten.

Woensdag 20

Met Edw[ard] de tentoonstelling van schilderijen⁷⁵⁾ bezocht. Ook Mevr[ouw] Taets v[an] Amerongen⁷⁶⁾. De weemoedigste herinneringen bestormen mij.

Zaterdag 23

Weder kouder. Brief van mijn Anna ontvangen. Vrijdag 22ste april verlaat zij Menton om naar Cannes te gaan. Zij is welvarende, hoest niet, de warmte maakt haar vermoeid.

Maandag 25

Brief van Sophie, het kindje lijdt een weinig aan de tanden.

Dinsdag 26

Zend[elingen]dag. Aan Sophie geschreven. De bijeenkomst in de Domkerk niet bijgewoond om verschillende redenen. ½ Zes ure naar het Diak[onesen]huis gereden.

Woensdag 27

Koud guur weder. Met Louise⁷⁷⁾ gewerkt, kasten boven.

Donderdag 28

Huisselijke bezigheden. Den avond bij Mevr[ouw] V[an] Boetzelaer⁷⁸⁾. Weemoedige gesprekken.

Zaterdag 30

Koud weder, regen. Sophie verheugde mij met een brief, alles wel bij haar. De berigten door haar van Anna waren gunstig; een brief uit Cannes van 25 april.

Drift 21 (het huis met de luiken) in 1888. Foto: G. J. Röhner.

MEI

Maandag 2

Weder zeer koud weder. Bezigheden in huis. Des avonds zeer goede berigten van mijne Anna vernomen, een briefje van haar uit Genève van 30 april en een brief van dezelfde plaats, uit Montreux 30 april van mijne zuster V[an] Eik⁷⁹⁾.

Dinsdag 3

De nacht die voorbij ging, werd er vorst waargenomen, vrij sterk.

Vergader[ing] Moed[erlijke] Liefd[adigheid].

Woensdag 4

Een lange brief van mijn lieve Sophie, alles is daar wel.

Donderdag 5

Des avonds in de Maliebaan bij Mevr[ouw] Angelique Calkoen⁸⁰⁾ geweest.

Vrijdag 6

Heden avond Jufvr[ouw] De Beaufort⁸¹⁾ gezelschap gehouden. Zij is zeer zwak.

Zondag 8

Het voorrecht gehad van 's morgens en 's midd[ags] met de gemeente op te gaan. Prof[essor] Doedes⁸²⁾ stichtte mij bijzonder.

Maandag 9

Om half zes ure de Cell[ulaire] Gevang[enis] bezocht.

Na 9 mei schreef mevrouw Van Dielen niets meer in haar agenda. Zij zette alleen nog een streepje onder de 10 van 10 mei, haar 65e verjaardag. Uit een dagboek van Henriette Swellengrebel⁸³⁾ blijkt, dat mevrouw Van Dielen op 5 december 1870 een beroerte kreeg. Enkele weken later, op Eerste Kerstdag, overleed zij. Vermoedelijk heeft zij haar jongste dochter niet meer teruggezien. Anna de Pestere-van Dielen overleed te Cannes aan de Middellandse Zee op 24

mei 1872. Edward Huydecoper bleef in het huis aan de Drift wonen, totdat hij in 1883 op 55-jarige leeftijd te Maarsseveen stierf. Het huis werd in 1884 betrokken door Sophie en haar gezin. Crommelin was inmiddels rechter bij de Arrondissementsrechtsbank te Utrecht. Het oudste kind, dat in het dagboekje genoemd wordt, overleed op jonge leeftijd. Het tweede kind, Henrietta Wilhelmina, werd geboren op 7 december 1870 (ongehuwd overleden in 1957). Op 21 oktober 1873 volgde nog een zoon, Claude genaamd (overleden in 1946). Het gezin Crommelin-van Dielen verhuisde in 1905 naar Zeist. Daar overleed Sophie op 16 december 1919. Het enige kleinkind van Sophie was mr. Charles Louis Frédéric Crommelin, de in 1902 geboren zoon van Claude. Deze laatste nakomeling van mevrouw Van Dielen overleed ongehuwd te Parijs in 1974. In het pand Drift 21 is momenteel het Instituut voor Muziekwetenschappen gevestigd. De agenda van mevrouw Van Dielen heeft de jaren getrotseerd en ligt nu in het depot van de Archiefdienst. Zomaar een fragment van een leven.

Gem. Archiefdienst Utrecht

Alexander Numankade 199 J. N. van der Meulen

Noten

1. G.A.U., bibl. nr. 2183xx.
2. Johanna Alida de Wolff van Westeroode (1811-1873), weduwe van mr. Jan Joost Christiaan Gaymans, en haar dochters Wilhelmina Johanna (geb. 1838, in 1872 gehuwd met een zwager van Anna) en Alida (geb. 1846). Adres in 1870: Herenstraat F 428 (= 38).
3. Frederik Willem Merens (1827-1896), Hervormd predikant te Utrecht van 1867-1885. Adres in 1870: Kromme Nieuwegracht F 371 (= 31).
4. Abraham Kuiper (1837-1920), de bekende theoloog en staatsman, was van 1867-1870 Hervormd predikant te Utrecht. Adres in 1870: Oudegracht B 2 (= 45).
5. Arnoud Willem van Beeck Calkoen (1842-1922), adjunct-commies te klasse ter provinciale griffie van

- Utrecht. Adres in 1870: Achter St. Pieter F 329 (= 25).
6. Florentina Elisabeth Swellengrebel (1805-1891). Adres in 1870: Van Wijckskade H 326c (= Van Asch van Wijckskade 16).
 7. Nicolaas Beets (1814-1903), de bekende letterkundige, was Hervormd predikant te Utrecht van 1854-1875 en hoogleraar te Utrecht van 1875-1884. Adres in 1870: Boothstraat H 597 (= 6).
 8. Marie Louise Crommelin (1848-1925), schoonzuster van Sophie.
 9. Constantijn Willem Ferdinand baron van Lynden (1808-1876) en diens echtgenote Jacqueline Marie van Hasselt (1822-1908), woonachtig te Zeist.
 10. Maria Hambeek (1789-1876), weduwe van Cornelis de Monije. Adres in 1870: Achter St. Pieter F 340 (= 2).
 11. Buitenplaats „Gansenhoeft“ te Maarssenveen, eigendom van Edward.
 12. Hendrik Cornelis Gerardus Schijvliet (1826-1901), Hervormd predikant te Utrecht van 1864-1883. Adres in 1870: Wolvenstraat H 695 (= 4).
 13. Echtgenote van de zendeling Woelders, die door de Utrechtsche Zendingsvereniging uitgezonden was naar Nieuw-Guinea.
 14. Vermoedelijk Dirkje Arendse (geb. 1834), die tot september 1869 dienstbode was bij mevrouw Van Dielen.
 15. Zendingspost van de Utrechtsche Zendingsvereniging te Nieuw-Guinea.
 16. Cornelia Catharina Suzanna van Staveren (geb. 1802), weduwe van L. G. Pareau. Zij was lid van het Dames Comité van de Utrechtse afdeling van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en zij kwam bij mevrouw Van Dielen om het jaarverslag van dit comité over 1869 te lezen. Adres in 1870: Catharijnekade C 760f (= 9).
 17. Catharina Wilhelmina Johanna Swellengrebel (1812-1870). Adres in 1870: Plompstorengracht H 674 (= 11). Zie over haar zusters noten 6 en 40.
 18. Pokken
 19. Zie noot 17.
 20. Agnes (1835-1903) en Paulina Johanna Charlotta (1849-1926) Taets van Amerongen; hun moeder was een schoonzuster van mevrouw Van Dielen (zie noot 34).
 21. Charlotta Anna Wilhelmina barones van Boetzelaer (1808-1886), weduwe van mr. Willem baron van Lynden. Adres in 1870: Kromme Nieuwegracht G 355 (= 48).
 22. Theodora Coenradina Elsabé van Lynden (1839-1912), dochter van Charlotte van Lynden (zie noot 21), gehuwd met jhr. mr. Willem Nicolaas de Pestors van Cattenbroek. Adres in 1870: Lange Nieuwstraat A 453 (= 63).
 23. De zusters Susanna Antoinetta (1796-1871) en Anna Margaretha (1800-1885) van den Velden. Adres in 1870: Plompstorengracht H 661/662 (= 18).
 24. Zie noot 21.
 25. Zie noot 20.
 26. Jhr. mr. Carel Cypriaan Gerard de Pestors (1832-1915), echtgenoot van Anna.
 27. De dochters van Constantijn W. F. van Lynden (zie noot 9): Juliana Anna (1844-1935), Cornelia Henrietta (1846-1928) en Philippina Margaretha Sophia (1855-1923) van Lynden. Juliana Anna was gehuwd met mr. Theodoor Philip baron Mackay.
 28. Jacoba Catherina Crommelin (1837-1912), schoonzuster van Sophie.
 29. Bernard Gewin (1812-1873), Hervormd predikant te Utrecht van 1869-1873, en diens echtgenote Cornelia Margaretha van Weede (1808-1870). Adres in 1870: Oudkerkhof F 77 (= 31).
 30. Angelique Henriette Hora Siccama (1808-1872), gehuwd met Aarnoud Jan van Beeck Calkoen, moeder van Aarnoud Willem van Beeck Calkoen (zie noot 5). Adres in 1870: Maliebaan I 299/300 (= 21).
 31. Jacoba Elisabeth van Foreest (1828-1911), gehuwd met Nicolaas Beets (zie noot 7).
 32. Vermoedelijk Jacques Charles Marie van Lynden (1813-1892) en diens echtgenote Lucile Agnes Knuysse de Mey (1819-1900). Adres in 1870: Kromme Nieuwegracht F 386 (= 76).
 33. Zie noot 20.
 34. Isabella Anna Mathilda van Dielen (1810-1885), weduwe van Jean Antoine baron Taets van Amerongen; zij was een zuster van Willem Matthias Jan van Dielen, de overleden echtgenoot van mevrouw Van Dielen. Adres in 1870: Biltstraat I 185e (= 127).
 35. Maria Jacoba Wilhelmina van Hoogenhuijze (1835-1912), gehuwd met de advocaat Arnoldus Johannes Jacobus van den Heuvel. Adres in 1870: Hamburgerstraat A 541 (= 19).
 36. Johannes Loeff (geb. 1829). Adres in 1870: Neude G 77 (= 4/4 bis) en na 6 mei Keistraat G 334 (= 7).
 37. Zie noot 35.
 38. Zie noot 34.
 39. Berendina Bosch (1806-1878), gehuwd met de predikant Johan Herman Bösken (zie noot 73).
 40. Een van de zusters Swellengrebel: Florentina Elisabeth (zie noot 6), Anna Henrietta (1810-1874) of Sara Florissa (1815-1881). Anna Henrietta Swellengrebel was besturend zuster van het Diaconessenhuis; Sara Florissa volgde haar in 1875 in deze functie op.
 41. Zie noot 35.
 42. Zie noot 28.
 43. De nichtjes Taets van Amerongen (zie noot 20) of Van Lynden (zie noot 27).
 44. Zie noot 23.
 45. Zie noot 31.
 46. Antoinetta Charlotta de Beaufort (1814-1876). Adres in 1870: Achter St. Pieter F 331 (= 21).
 47. Johannes Hermanus Meeuwig, op 3 augustus 1870 te Utrecht op 31-jarige leeftijd gehuwd met Wilhelmina Gezina Hoogendijk en in hetzelfde jaar door de Utrechtsche Zendingsvereniging uitgezonden naar Nieuw-Guinea.
 48. Zie noot 20.
 49. Zie noot 34.
 50. Marie Louise (zie noot 8) en Agatha Elisabeth (1852-1938) Crommelin, schoonzusters van Sophie.
 51. Jacobus Izaak Doedes (1817-1897), hoogleraar te Utrecht van 1859-1888. Adres in 1870: Breedstraat H 298 (= 36).
 52. Zie noot 7.
 53. Marinus Crommelin (1838-1907), de echtgenoot van Sophie.
 54. Huize „De Lathmer“ te Wilp (Gld.), dat bewoond werd door de familie van Marinus Crommelin.
 55. Jan Jacob Lampsins van den Velden (1811-1888) en diens zusters (zie noot 23).
 56. Aeneas baron Mackay heer van Ophemert en Zonnepijpen (1807-1876), bekend geworden als staatsman en als kamerheer van koningin Anna Paulowna, gemalin van Willem II; hij was honorair bestuurslid van de

- Utrechtsche Zendingsvereniging. Zijn woonplaats was 's-Gravenhage. Theodoor Philip baron Mackay (zie noot 27) was zijn neef.
57. Zie noot 39.
 58. Zie noot 50.
 59. Zie noot 56.
 60. Zie noot 50.
 61. Idem.
 62. Arnoud Hendrik van den Heuvel (1802-1870), arts, schoonvader van mevrouw Van den Heuvel-Hoogenhuijze (zie noot 35). Adres in 1870: Brigittenstraat A 1130 (= 7).
 63. Paulina Albertina Ram (1845-1885), gehuwd met Arnoud Willem van Beeck Calkoen (zie noot 5); zij kreeg op 16 februari 1870 een dochter, Francisca Johanna genaamd.
 64. Jacoba Elisabeth Beets (1846-1878), een van de 15 kinderen van Nicolaas Beets (zie noot 7).
 65. Zie noot 40.
 66. Zie noot 50.
 67. Adriana Jacoba Susanna Kaas (1806-1880), weduwe van Lambertus Dibbits. Adres in 1870: Kromme Nieuwegracht F 382 (= 68a).
 68. Zie noot 34.
 69. Zie noot 50.
 70. Vermoedelijk Gulian Cornelis Crommelin (1809-1891), de schoonvader van Sophie. Hij was gehuwd met Louise Smislaert (1809-1871).
 71. Zie noot 7.
 72. Zie noot 53.
 73. Johan Herman Bösken (1805-1873), Hervormd predikant te Utrecht van 1845-1873. Adres in 1870: Achter St. Pieter F 307 (= Domsteeg 2).
 74. Zie noot 7.
 75. Tentoonstelling van het Genootschap Kunstliefde, gehouden van 9 t/m 24 april in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats.
 76. Vermoedelijk de schoonzuster van mevrouw Van Dielen (zie noot 34).
 77. Caroline Louise Schmidt (geb. 1833), dienstbode van mevrouw Van Dielen.
 78. Vermoedelijk Elisabeth Charlotte Petronella Both Hendriksen (1809-1880), gehuwd met Christiaan Willem Johan van Boetzelaer van Dubbeldam. Adres in 1870: Nieuwegracht A 896 (= 36).
 79. Constantia Isabella Ferdinanda Alewijn (1807-1885), gehuwd met Josua van Eik en woonachtig te Zeist.
 80. Zie noot 30.
 81. Zie noot 46.
 82. Zie noot 51.
 83. G.A.U., archief Diakonessenhuis, inv. nr. 46.

G.A.U. = Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaars-ledenvergadering op donderdag 26 mei a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

AGENDA

1. Opening
2. Notulen van de Najaarsledenvergadering van 12 november j.l.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1987, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1987
6. Bestuursmutaties
Statutair aftredend zijn mw drs M. Dolfen en ir E. M. Kylstra. Beiden hebben zich herkiesbaar gesteld
7. Commissies
De heer drs A. D. A. Monna heeft te kennen gegeven de redactie van het Jaarboek te willen verlaten. Het bestuur stelt voor in zijn plaats te benoemen mw drs A. L. Jordens en de heer drs P. C. B. Maarschalkewerd
8. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies en lezingen
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting

Na afloop van de vergadering spreken S. W. G. de Clercq, directeur van het Universiteitsmuseum, en P. Versput over „De oude Hortus, een toekomstbeeld.”

*J. A. C. Mathijssen,
secretaris*

		Balans per 31 december 1987	Balans per 31 december 1986
VOORRADEN	Themanummers jaarboek 1987	2.000	
	overige voorraden	1.000	
		3.000	
VORDERINGEN OP KORTE TERMIJN	Debiteuren	1.671	29.478
	Te vorderen bedragen	48.873	4.920
		50.544	34.398
LIQUIDE MIDDELEN	Effecten	61.600	61.600
	Rekening Courant	13.639	19.570
	Spaarrekeningen	95.731	85.081
		170.970	166.251
		224.514	200.649
EIGEN VERMOGEN	Vermogen AoPo	74.524	68.333
	Resultaat 1987 resp. 1986 -/-	2.379	6.191
		72.145	74.524
VOORZIENINGEN	Propagandafonds	3.903	3.903
	Register 1954-1983	35.500	36.500
		39.403	40.403
SCHULDEN OP KORTE TERMIJN	Crediteuren	110.568	83.596
	Te betalen en vooruit- ontvangen bedragen	2.398	1.926
	Kruisposten		200
		112.966	85.722
		224.514	200.649

		Resultatenrekening 1986	Begroting 1987	Resultatenrekening 1987
BATEN	Contributies	70.881	71.920	74.284
	Advertentiebatens	4.950	4.950	4.620
	Opbrengst verkopen	3.832	3.700	5.978
	Donaties en Giften	12.890	12.000	12.184
	Interest	9.020	8.900	9.655
		101.573	101.470	106.721
LASTEN	Kosten jaarboek	37.388	41.700	47.841
	Kosten maandblad	47.162	46.270	46.593
	Beheerskosten	6.202	6.500	6.080
	Kosten overige activiteiten	352	1.000	113
	Algemene kosten	3.504	6.000	8.388
	Afschrijvingen	775		85
		95.383	101.470	109.100
RESULTAAT		6.191		-/- 2.379

In de komende voorjaarsvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1987 ter goedkeuring worden aangeboden.

Het jaar 1987 werd met een klein nadelig saldo van f 2.379, - afgesloten. Dit bedrag werd ten laste van het vermogen geboekt.

Het eigen vermogen van de vereniging bedroeg eind 1987 f 72.145, -.

Voornaamste oorzaak van het negatief resultaat was gelegen in feit dat het niet mogelijk bleek voldoende

subsidie te verkrijgen voor het themanummer jaarboek Oud-Utrecht 1987.

Onder contributies zijn verantwoord de bijdragen van 1860 leden.

Per eind december 1987 had de vereniging 1814 leden.

Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim f 12.000, -.

Alle gevers hartelijk dank.

Namens het bestuur, H. J. Jurriëns, penningmeester

BOEKENSCHOUW

J. M. van der Linde, Jan Willem Kals, 1700-1781. *Leeraar der Hervormden; Advocaat van Indianen en Negers. Kampen, J. H. Kok, 1987. 202 blz., gebonden. Prijs: f 47,50.*

De oud-hoogleraar in de missiologie te Utrecht, prof. dr J. M. van der Linde, is al meer dan dertig jaar door de figuur van J. W. Kals geboeid. Nu heeft hij een samenvattende biografie gepubliceerd, die tenslotte wel de definitieve levensbeschrijving zal zijn. Het is het bewogen leven van een Multatuliaanse predikant die in Suriname knokte voor een op nieuwe leest geschoeid koloniaal bestuur met meer rechten voor de Indianen en Negers, en met aandacht voor de „Mar-rons“, de gevluchte slaven. Hij liep met al zijn idealisme snel vast. Na twee jaar kreeg hij zijn congé en werd hij naar de Republiek teruggestuurd. Daarna bleef hij nog bijna een kwart-eeuw mondeling en in geschifte actief als advocaat van de onderdrukten, aanvankelijk gematigd, maar tenslotte als uitgesproken tegenstander van iedere vorm van menschenhandel en slavernij. Gedurende de jaren 1756-1774 was hij predikant voor de Duitse landverhuizers in de toenmalige Engelse kolonie Pennsylvania in Noord-Amerika.

Toen daar de Revolutie uitbrak (hij was het niet met die opstand eens), vertrok hij weer naar Amsterdam. Kals is in 1781 in Maastricht overleden. Van der L. besteedt ook aandacht aan Kals' betekenis als oriëntalist. - Van belang vanuit Utrechts gezichtspunt zijn K.'s studiejaren aan de theologische faculteit alhier. In 1721 kwam hij vanuit zijn geboorteplaats Düren bij Aken naar de Domstad; hij studeerde er tot 1727 en had zijn kamers aan de Vuylsteeg, de huidige Annastraat. We krijgen een goed beeld van de richting en de inrichting van de toenmalige theologische studie en het academisch milieu hier ter stede. Wie een domineesstijl hier en daar voor lief neemt („Zijn hoofd zat dicht bij zijn strijdbare pen dan bij zijn bevindelijk hart“), maakt kennis met een bevlogen en uitzonderlijke man, die zijn tijd ver vooruit was. Overigens - een kleinigheid - *Eitern* (p. 21), toevluchtsoord voor de Hernhutters, gelegen bij IJsselstein, heet gewoon *Eitern*. v.S.

Marie-Anne Asselberghs, *Nederlands Spoorwegmuseum. Een wandeling langs de verzameling. Utrecht, Stichting Nederlands Spoorwegmuseum, 1987. 80 blz. met illustr., f 19,50. Alleen verkrijgbaar bij het museum.*

Dit boekje geeft meer dan het in de ondertitel belooft. Behalve een overzicht van de verzameling biedt het ook een beknopte Nederlandse spoorweggeschiedenis en een overzicht van de lotgevallen van het museum. Vooral dat laatste is van betekenis. Want het bijna vast museale relaas van plannenmakerij, zwerf-

tochten langs allerlei voorlopige lokaties, tijdelijke opslag en verhuizingen gaat dikwijls verloren met degenen die dat alles persoonlijk hebben meegemaakt. Hier is het verhaal vastgelegd door een bij uitstek deskundige, die van 1961-1984 als directeur het museum aan de Van Oldenbarneveltlaan leidde, en wier vader, Henri Asselberghs, als eerste de directie voerde in het vroegere Maliebaanstation. Dat vormde tenslotte het eerste „thuis“ van de museumcollectie, een huis dat eind 1953 voor het publiek kon worden geopend. Als museale collectie bestond het al vanaf 1927, terwijl de eerste plannen voor een Nederlands spoorwegmuseum al teruggaan tot 1910.

De „wandeling“ is zo ingedeeld dat per pagina steeds de afbeelding van één stuk is afgebeeld, dat op dezelfde plek ook een uitvoerig onderschrift krijgt.

Voor spoorwegkundigen en locomotievenfreaks is dit een onmisbaar werkje, dat in kort bestek heel wat informatie bij elkaar zet. De bijzondere positie die Utrecht vanuit NS-oogpunt bekleedt, komt verspreid over heel het werkje duidelijk aan het licht.

Het verschijnt op een ogenblik dat zowel in het museum als op het CS-Utrecht allerlei ingrijpende ontwikkelingen gaande zijn, want stilstaan is er voor de NS niet bij. Zo staat men thans op het punt de opzet van het museum te verruimen tot die van openbaar vervoermuseum. In 1989 zullen de Nederlandse Spoorwegen hun 150-jarig jubileum vieren, wat stellig tot weer nieuwe uitgaven zal leiden. Voorlopig biedt het boekje van mevr. Asselberghs voor een breed publiek de nodige basisinformatie.

De talrijke afbeeldingen - verreweg de meeste in kleur - zijn uitnemend van kwaliteit en typografisch is het boek een juweeltje. Een *must* voor heel de familie Spoor.

v.S.

2 x 24 uur in de provincie Utrecht. Wijk en Aalburg, Boek/Design bv, Uitgeverij, 1987. 161 foto's, kleur en zwart-wit. Bijschriften Nederlands en Engels. 168 p. Prijs: f 59,50.

Op vrijdagmiddag 22 mei 1987 om 12.00 uur precies gaf de Utrechtse Commissaris van de Koningin met het maken van een groepsfoto van alle medewerkers het startsein voor een uniek project. 48 fotografen, bij elkaar gebracht door een viertal dat zich „Fotoproject Utrecht“ noemt, gingen 48 uur op pad in de provincie Utrecht om daar foto's te gaan schieten, waarop, zoals dat heet, „de mens centraal staat“. Het resultaat is een prachtig Utrechts familie-album dat van het begin tot het eind de aandacht vasthoudt. De ordening in het boek is min of meer chronologisch en in de kantlijn aangegeven met: vrijdagmiddag, vrijdagavond/nacht enz. Die tijds aanduidingen hadden van mij wat preciezer gemogen, met b.v. een uur-aanduiding erbij. Ook de bijschriften hadden exacter ge-

kund, met meer zakelijke gegevens en minder klaarblijkelijk als geestig bedoelde, maar in feite nogal meelige grappen, woordspelingen à la Toon Hermans veelal. De documentaire waarde van het boek zou er hoger door geworden zijn. De foto's zijn stuk voor stuk prachtig, en half om half in kleur en zwart-wit. De aandacht van de makers is vooral uitgegaan naar het uitgaansleven in al zijn gevarieerde, soms kneutige, soms bizarre vormen. Hebben ze zich gerealiseerd dat het overgrote deel van de mensen hun weekend - en speciaal de avonden - thuis doorbrengt, voor de t.v.? Met die éne, subliem-truttige foto van een opgeprikte Zeister burgerfamilie (64) is heel dat binnenhuis-gebeuren in de provincie natuurlijk niet gecoverd. De fotografen zijn er kennelijk van uitgegaan dat het uitgaansleven de plek is waar „het allemaal gebeurt“. Een aanvechtbare premisse, lijkt me, al zijn de plaatjes allemaal boeiend genoeg om naar te kijken. Voorkeuren zijn hier altijd persoonlijk. Ik was vooral gefascineerd door de foto van het Centraal Station van Peter Martens („De familie Spoor eet spaghetti“, heeft iemand daar als bijschrift voor verzonnen), de volle moskee in de Kanaalstraat (Carel Richel), en Utrecht bij avond gezien vanaf de Neudeflat (Cees van Dijk). Zoals gezegd: een boeiend kijkboek en een project dat met zekere regelmaat zou moeten worden herhaald. Iedere vijf jaar bijvoorbeeld. v.S.

EXCURSIE UTRECHTSE KLOKKENSPEL VERENIGING

Op donderdag 19 mei 1988 organiseert de Utrechtse Klokkenpel Vereniging een excursie naar Asten en Oirschot. In Asten zal een bezoek worden gebracht aan het Nationaal Beiaardmuseum. Hier zullen we een

film te zien krijgen over het vervaardigen van luid- en speelklokken. Tevens zal stadsbeiaardier Arie Abbenes ons een uitgebreide rondleiding door het museum geven. De lunch zal worden genoten in het restaurant van het museum.

's Middags zal een bezoek worden gebracht aan het dorp Oirschot. We kunnen de kerk bekijken, het orgel zal worden bespeeld en op de toren zal men een beiaard van dichtbij kunnen zien. De beiaard zal worden bespeeld door Arie Abbenes.

De excursie zal beginnen om 8.30 uur op het Domplein. We hopen om ongeveer 18.00 uur weer in Utrecht aan te komen.

U kunt aan deze excursie deelnemen door f 40,00 over te maken op giro 474407 t.n.v. de Utrechtse Klokkenpel Vereniging, Eikstraat 59, 3581 XK Utrecht.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 4 - april 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 71 18 14 tst. 34

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

AGENDA

Tentoonstellingen

15 april-15 juli: „Oude kerken - nieuwe luister“, Crediet- en Effectenbank.

24 april-26 juni: „Het Agnietenklooster“, Centraal Museum.

2 mei-27 mei: „Utrecht middeleeuwse kerkenstad“, thematentoonstelling van het Genootschap Kunstliefde.

mei-november: „Utrechtse kerkinterieurs, aquarellen van Johan Grabijn“, Domkerk.

Stadsactiviteiten

29 mei: VVV-kerkenwandeling, vertrek 10.30 uur vanaf VVV-kantoor.

april-november: Diapresentatie „Middel-eeuwse kerken“ in Gemeentelijk Informatiecentrum, Vredenburg 90.

FILIPS VAN LEIDEN IN UTRECHT; NIEUWE GEGEVENS

Inleiding

De Hollandse geestelijke Filips van Leiden (ca. 1328-1382)¹⁾, door Jan en Annie Romein als eerste erfflater van onze beschaving gekenschetst, was een gestudeerd man in het kerkelijk en Romeins recht. Hij was behalve canonicus ook legist²⁾. Hij paste het recht toe ten dienste van de versterking van de vorstelijke macht in Holland en Utrecht. Daarover ondermeer handelt zijn vermaarde geschrift „De cura reipublicae et sorte principantis“³⁾. Dit boek is voor een beschrijving van de Utrechtse werkzaamheden en functies van Filips van Leiden van des te meer belang door schaarste aan gegevens uit andere bron. Vicaris en raadsadviseur is hij geweest van bisschop Arnold van Hoorn (1371-1378)⁴⁾. Niettemin zijn aanvullingen en verduidelijkingen mogelijk uit de volgende tot nog toe onbekende gegevens.

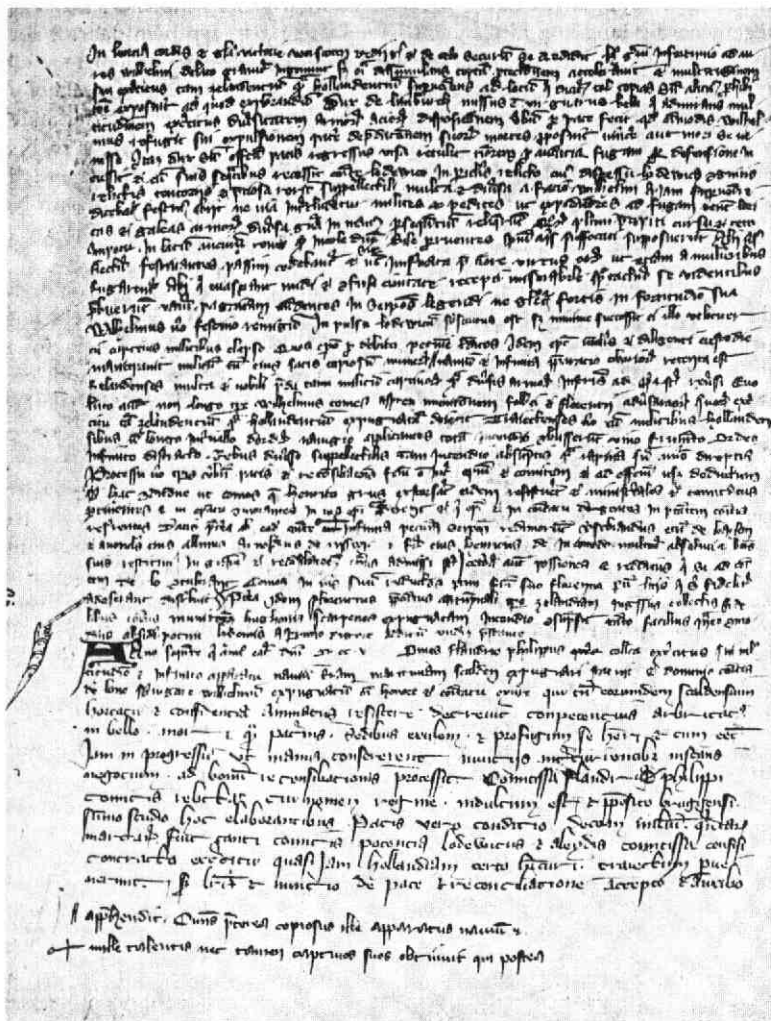
Zijn Utrechtse kanunnikaat

Filips van Leiden noemde zich in zijn testament van 1372 „canonicus Traiectensis“, dus Utrechts kanunnik. Feenstra vermeldt terloops en zonder bewijsvoering, dat Filips kanunnik van de Utrechtse kathedraal⁵⁾, dus van de Dom was. Leupen twijfelt echter, en neigt tot ontkenning⁶⁾. Niettemin is het bewijs te leveren. In het oudste manuscript met de naamlijsten van overleden leden van het Domkapittel, een zogeheten necrologium⁷⁾, dat dateert van kort na Filips' dood, staat precies vermeld, dat Filips van Leiden op 9 juni 1382 is overleden. Hij wordt genoemd met de titel „magister“ - een graad in de vrije kunsten - vóór zijn naam, en met de titel „doctor decretorum“ - dus in het kerkelijk recht - achter zijn naam. Er staat voluit bij, dat hij in het Domkapittel „mede-kanunnik“ is geweest⁸⁾. Het hierop volgende necrologium van het Domkapittel uit de vijftiende eeuw, bevat dezelfde gegevens⁹⁾. Het is echter opmerkelijk dat in het begin van de zestiende eeuw Filips van Leiden in het derde opeenvolgende necrologium van de memorielijst is afgevoerd¹⁰⁾. Hetzelfde geldt voor het vierde en laatste Dom-necrologium uit het midden van de zestiende eeuw¹¹⁾. Zo werd sinds het einde van de vijftiende eeuw de officiële nagedachtenis van Filips van Leiden uit het Sticht weggedrukt, en bleef zijn historische betekenis voor het Utrechtse in het schemerdonker. Alleen domvicaris Wouter Brock voegde tegen het einde van de zestiende eeuw Filips van Leiden om historische redenen nog toe in de marge van het genoemde vierde necrologium. Evenzo deed Wouter Brock in zijn kanunnikenlijst van het Domkapittel¹²⁾. Opmerkelijk is dat Brock Filips van Leiden rekent tot de familie van de burggraven van Leiden, dus tot de Van Wassenaars. Dit gegeven van de alleszins zo betrouwbare Brock is niet in te passen in de geconstrueerde genealogie - Van Leiden¹³⁾. Deze familieverbanden verklaart wel de meermalenesignaleerde

omissie in de *Cura reipublicae* betreffende vermindering van de macht van de burggraaf van Leiden in de periode 1351-1357 ten gunste van de stad Leiden¹⁴⁾. Dit paste juist zo voorbeeldig in zijn voorkeur voor een sterk grafelijk gezag, ondersteund door krachtige steden die hun plaats kenden, en zijn afkeer van regionale potentiaats, die hinderlijk waren voor zo'n geordende vorstelijke standenstaat. Niettemin, het moeten zijn familiebanden met de burggrafelijke familie van Leiden zijn geweest, die hem gepast deden zwijgen. Familionaliteit ging dus bij hem boven staatkundige opvattingen.

De S. Laurensabdij in Oostbroek

Bisschop Arnold van Hoorn (1371-1378) kreeg een geschil met de monniken van de Benedictijner S. Laurensabdij Oostbroek in De Bilt over het recht van tiendheffing in het veen en het voormalige moeras aldaar¹⁵⁾. Keizerin Mechtilde, de vrouw van keizer Hendrik V van Duitsland, had in een oorkonde van 1122 aan de abdij onder andere het recht van de grote en kleine tiendheffing op het Oostbroek aan de abdij geschenken. Bisschop Godebald had in 1125 deze oorkonde bevestigd¹⁶⁾, en het geheel was in 1165 door niemand minder dan keizer Frederik Barbarossa nog eens bekrachtigd¹⁷⁾. In de jaren zeventig van de 14e eeuw bestreed abt Hermannus Cappellaen van de S. Laurensabdij de rechtskracht van het feit, dat de „rode“ of „novale“ tienden¹⁸⁾ over oorspronkelijk onontgonnen abdijsgrond te De Bilt¹⁹⁾ als een overheidsrecht van bisschop Arnold stonden geregistreerd²⁰⁾. De bisschop liet de abt van Oostbroek voor de beoordeling van deze rechtswestie omstreeks 1374 ontbieden bij de „universalis ecclesia“. Dat was het kapittel-generaal, de vergadering van de gezamenlijke Utrechtse kapittels²¹⁾ van hoge geestelijken. De abt van Oostbroek beschuldigde bij die gelegenheid de bisschop van roof van het tiendrecht, dat al meer dan 200 jaar in het ongestoorde bezit van de abdij was. De abt vroeg aan die vergadering van Utrechtse kapittels om bisschop Arnold van Hoorn de onrechtmatigheid van zijn tiendaanspraken te De Bilt onder ogen te brengen. Hij vond het overigens het beste als daartoe de bevindingen van de bisschoppelijke beambte belast met de materiële belangen van het bisdom en met de leiding over de ambtelijke registerklerken²²⁾ werden afgewacht. Die „ordinator clericorum“ moest dan beslissen op grond van inlichtingen die abt en convent zouden verstrekken. Het kapittel-generaal eiste, dat de abt dan ook de op het tiendrecht betrekking hebbende charters - de perkamenten gezegelde oorkonden - uit het abdijsarchief moest tonen aan de „ordinator clericorum“ en aan een tweede scheidsrechter, die beiden ook nog eens landsheerlijke raad of „consiliarius“ van de bisschop waren. De „ordinator clericorum“ was de bis-

Het handschrift van Filips van Leiden. Het handje in de marge, met de opvallend lange wijsvinger, is een „aandachtteken“ dat Filips veelvuldig gebruikte. Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden.

schoppelijke raad Filips van Leiden, de ander was Everard Foec, deken van Oudmunster²³⁾. Hun uitspraak zou bindend zijn. Heel plechtig liet de abt de beide heren toe tot de archiefruimte. De abt gaf hun officieel inzage van de genoemde keizersoorkonden uit 1122 en 1165, en van de bisschoppelijke oorkonden van 1125 betreffende de schenking van het Oostbroek aan de abdij. Het werk van Filips van Leiden als bisschoppelijke raad, administratief beheerder van de kanselarij, en als legist, was in ieder geval een onderdeel van Arnold van Hoorn's poging tot versterking en vooral ambtelijke modernisering van de bisschoppelijke macht in Romeins-rechtelijke richting. Daarom moesten de standen de grens van hun rechten kennen²⁴⁾. Bovendien gebruikte Arnold van Hoorn in zijn oorkonden niet alleen voor kerkelijke, maar ook voor wereldlijke zaken overwegend ambtelijk latijn van het hoge Romeins-rechtelijke abstractie-niveau. Het accent van iedere rechtshandeling viel daarbij volledig op de bisschop zelf. In tegenstelling tot de regeringsperiodes

van eerdere en ook latere bisschoppen staan leden van de landsheerlijke raad en getuigen in de oorkonden van bisschop Arnold van Hoorn veel en veel minder vermeld²⁵⁾. Niet hun werk gold, alleen dat van de bisschop zelf. Zijn bestuur manifesteert zich afstandelijker, strakker, meer regelgevend, en anoniemer wat betreft getuigen en raden, dan dat van zijn voorgangers en opvolgers.

Niettemin functioneerden ten tijde van bisschop Arnold van Hoorn wel degelijk landsheerlijke raden. Maar hun namen staan slechts zelden in teksten. Vandaar ook de spaarzaamheid aan gegevens over Filips van Leiden in het Utrechtse. Des te belangrijker is dus het protocollair vastgelegde onderzoek en de uitspraak van de landsheerlijke raden Filips van Leiden en deken Everard Foec van Oudmunster over het novale tiendrecht. Zij stelden vast, dat de „rode“ of „novale“ tienden te Oostbroek aan de S. Laurensabdij behoorden, en niet aan de bisschop. Filips van Leiden had aldus de drie genoemde 12e eeuwse oorkonden - via midden-

veertiende eeuwse vidimussen - correct geïnterpreteerd. En voor een legist in dienst van de bisschop - die overigens de uitspraak volledig accepteerde - was hij verrassend objectief geweest over de novale tienden van de S. Laurensabdij. Het lijkt namelijk geen twijfel, dat in algemene zin in feite novale tienden over woeste grond zonder meer een fiscaal recht van de vorst waren. De uitspraak van Filips van Leiden ten nadele van het vorstelijk gezag kreeg dus ook geen plaats in zijn boek „De cura reipublicae“²⁸). Oostbroek komt er zelfs niet in voor²⁷).

Amersfoort

Leupen²⁸) heeft als eerste de passages in de „Cura reipublicae“²⁹) geanalyseerd, waarin Filips van Leiden bisschop Arnold van Hoorn adviseert naar aanleiding van diens algemene bevestiging van de Amersfoortse privileges in 1372³⁰). Onder voorgaande bisschoppen had zo'n algemene privilegebevestiging voor de stad altijd verband gehouden met een afzonderlijk vastgelegde uitbreiding van een bestaand, of de schenking van een nieuw recht door de bisschop³¹). Als eerste had in 1298 bisschop Willem van Mechelen in algemene zin het Amersfoortse stadsrecht van 1259 bevestigd, en in een afzonderlijke oorkonde een *ius de non evocando* (berechting van burgers alleen maar door de stad zelf) toegevoegd³²). In 1331 had bisschop Jan van Diest de stad het recht geschonken om twee jaarmarkten te voegen bij de éne die de stad vanouds bezat, met vrijgeleide voor de bezoekende kooplieden³³). Daarna had Jan van Diest in 1337 de Amersfoortse privileges in algemene zin bevestigd.

Over markttollen had de bisschop in 1331 in het voor altijd gegeven marktprivilege niet gesproken. Die had de bisschop in eigen hand gehouden³⁴). Na 1366 veranderde dit. De toenmalige bisschop Jan van Virnenburg heeft namelijk in 1366 gelijktijdig met de algemene privilegebevestiging van de stad³⁵) in een afzonderlijke oorkonde³⁶) aan Amersfoort zijn eigen recht tot heffing van de drie markttollen in onderpand gegeven. De stad kon er vrijelijk over beschikken, zolang de bisschop van zijn lening van 4500 pond niet ten minste 2500 pond aan de stad had terugbetaald³⁷). Een tijdelijke zaak. Welnu, zoals gezegd heeft bisschop Arnold van Hoorn in 1372 de privileges van Amersfoort in algemene zin bevestigd. Daarop rees een geschil met de stad. Was ook de verpandingsoorkonde van de drie bisschoppelijke tollens onder die algemene bevestiging begrepen zoals de stad wilde? Of moest de bisschop die tijdelijke verpanding in een afzonderlijke akte naast de algemene privilegebevestiging opnieuw vastleggen.

Filips van Leiden pleitte als bisschoppelijke raad³⁸) en vicaris voor de noodzaak van hernieuwde afzonderlijke beoorkonding. Vandaar de akte van bisschop Arnold van Hoorn uit 1376, waarbij de drie markttollen aan Amersfoort in pand bleven, tot de bisschop zijn lening zou hebben terugbetaald³⁹). Filips van Leiden motiveerde de juistheid van deze afzonderlijke beoorkonding in een theoretische beschouwing⁴⁰) ter handhaving van de rechten van een milde vorst tegenover hebbzuchtige steden. Moest om financiële redenen een

vorst een eigen recht aan de stad uit handen geven, dan alleen tijdelijk en precies omschreven. Het tijdelijke en gespecificeerde karakter maakte een afzonderlijke beoorkonding voor beperkte tijdsduur noodzakelijk, die naast elke algemene stedelijke privilegebevestiging⁴¹) moest worden herhaald tot behoud en accentuering van het betreffende vorstelijke prerogatief⁴²). En fiscale heffingen mochten volgens hem nooit voorgoed uit handen worden gegeven. Aldus Filips van Leiden, die overigens ten onrechte in het marktprivilege van Jan van Diest uit 1331 ook een tolprivilege zag. Al even apocrief was Filips van Leidens vermelding van de vermeandering en bevestiging van dit marktrecht en zo geheten tolprivilege door de volgende bisschop, namelijk Jan van Arkel (1340-1364). Filips van Leiden heeft dus niet onderkend, dat de hiervoor besproken bisschoppelijke verpanding van de tollens door Jan van Virnenburg in 1366 een volkomen nieuwe regeling was, en geen verlenging van een oudere. Door zijn toedoen heeft Arnold van Hoorn deze dus in 1376 in gewijzigde vorm tijdelijk verlengd.

Betekenis

Domkanunnik Filips van Leiden had in het Nedersticht als hoofd van bisschops klerken en als landsheerlijke raad en vicaris twee zo essentiële juridische vraagstukken beoordeeld, dat deze in later tijd - zonder vermelding van zijn naam - opnieuw aan de orde kwamen. In opdracht van bisschop Frederik van Blankenheim hebben in 1406 twee van zijn raden het novale tiendrecht te Oostbroek ten gunste van de abdij bevestigd⁴³). Over de verpachting van de landsheerlijke tollens en het weggeld, aan Amersfoort, had de stad in 1394 met diezelfde bisschop Frederik van Blankenheim moeilijkheden gekregen. Het leidde er echter toe, dat de bisschop in 1399 onder andere die tollens, maar ook de koppel en de gruit (dat wil zeggen: de vrije invoer van de grondstof voor het brouwen van bier) opnieuw aan de stad in pacht uitgaf. Na 1399 hebben alle opeenvolgende bisschoppen deze verpachting en verpanding herhaald⁴⁴).

Waar Filips van Leiden zulke grote bezwaren tegen had gekoesterd, was dus toch gebeurd, tot groot financieel voordeel van Amersfoort. In 1544 heeft tenslotte keizer Karel V bij de algehele herziening en verkorting van de privileges ook de verpachting ingetrokken⁴⁵). Economisch gezien was het de genadeslag voor de stad, maar zeer voordelig voor Karel V. Niet voor niets werd in de aanvang van de regering van Karel V het werk van Filips van Leiden - een juridische verhandeling ter ondersteuning van de consolidatie en versterking van vorstelijke macht - voor het eerst in druk uitgegeven.

Amersfoort
J. Marisstraat 4

C. A. van Kalveen

Noten

1. Zie over hem het fundamentele boek van P. Leupen, *Philips of Leyden, a fourteenth century jurist* ('s-Gravenhage-Zwolle, 1981).
2. Hij had onder andere gestudeerd aan de universiteit van Orleans, centrum van de rechtsbeoefening der legisten.

3. Philippus de Leyden, *De cura reipublicae et sorte principantis*, R. Fruin en P. C. Molhuysen eds. (’s-Gravenhage 1915).
4. Zie Leupen, 62-70 en passim.
5. R. Feenstra, *Philip of Leyden and his treatise De cura reipublicae et sorte principantis*, Glasgow university publication N.S. 133 (Glasgow 1970), 11-12, 19.
6. Leupen, 52: „This canonry was, as has been pointed out, only nominal (. . .) It is uncertain whether he ever obtained a „real” one there. He was not yet *prebendatus* in 1378”.
7. Een kalendarisch samengesteld zieleboek voor wie op een bepaalde dag moet worden gebeden of voor wiens nagedachtenis uitkeringen moeten worden gedaan.
8. Rijksarchief Utrecht, Archief Domkapittel nr. 397. Necrologium anno 1386-1387. „Junius F. V. idus 9, Primiet Feliciani martirum. Anno Domini MCCCLXXXII obiit magister Philippus de Leyden doctor decretorum, noster concanonicus, in cuius anniversario dantur novem libre sedecim solidi. Socii habebunt sedecim solidos”.
9. Idem, Archief Domkapittel nr. 398, Necrologium, 15e eeuw, fol. 33v.
10. Idem, nr. 399, Necrologium, begin 16e eeuw. Het gebeurde precies in de periode, dat door de uitgave van de „editio princeps” in 1517 van de „Cura reipublicae” Filips van Leiden honderdveertig jaar na zijn dood via de drukpers weer in de belangstelling kwam.
11. Idem, nr. 400, fol. 44r.
12. Rijksarchief Utrecht, Archief Domkapittel nr. 3069, Prelatenlijst van Wouter Brock, fol. 58r. „Doctor magister Philippus de Leyden, natus ex burgraviis Leydensibus (of: ex burgravijs Leydensi), obiit 9 junii 1382”. Vermelding onder de rubriek „canonici Traiectenses”.
13. Die genealogie behelst de Leidse burgerfamilies Gobbungen en Franken op grond van gegevens van Filips van Leiden zelf, en studies van Fruin, Leverland, en Leupen. Men zie R. Fruin, „Over Philips van Leyden en zijn werk *De cura reipublicae et sorte principantis*” in: *Verspreide geschriften I* (’s-Gravenhage 1900) 142-143; Leupen, *Supplement to Philips of Leyden, comprising Appendix I and notes*, 2-3; B. N. Leverland, „Philips van Leyden ca. 1328-1382. Kanunnik van St. Pancras. Zijn verwanten, zijn stichtingen”, *Leids Jaarboekje* 57 (1965), 61 vlg.
14. Zie over deze kwesties Leupen, 203 vlg.
15. Het navolgende berust in hoge mate op Rijksarchief Utrecht, Archiven van de kleine kapittels en kloosters nr. 530, fol. 3r.-4v.
16. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I*, S. Muller Fz. en A. C. Bouman eds. (’s-Gravenhage 1920), 277, nr. 302.
17. Idem, 286, nr. 313; 399, nr. 447.
18. Rijksarchief Utrecht, Archiven van de kleine kapittels en kloosters nr. 505-1, fol. 191v.: „rode tyenden die men novalia heyt”.
19. „Bilt” in de betekenis van nieuw aangewassen, aan het moeras onttrokken, en opgehoogd land. H. J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen* (Leiden 1956), 37.
20. Niet te controleren. Uit de regeringsperiode van bisschop Arnold van Hoorn is geen register bewaard gebleven.
21. Voor algemene beschouwingen hierover zie P. W. A. Immink, *De wording van Staat en Souvereiniteit in de Middeleeuwen* (Utrecht 1942), 60 vlg.; A. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987), 49 vlg.
22. J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976), 745. De functionaris heette de „ordinator clericorum”.
23. Over Everard Foec zie ook C. C. de Gloppe-Zuiderland, „De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van de vijf Utrechtse kapittels in de 14 eeuw”, *Verslagen en mededelingen Oud-Vaderlands recht*, nieuwe reeks 3, (Zutphen 1982), 102-103.
24. Zie de geschiedenis van de Landbrief van 1375 en van de Staten van Utrecht.
25. Immink stelde dan ook volkomen ten onrechte, dat voor de geschiedenis van de landsheerlijke raad de tijd na 1370 niet veel bijzonders meer opleverde. Immink, *o.c.*, 107-126; in het bijzonder 122-123.
26. Filips van Leiden heeft er minstens tot 1378 aan gewerkt. Philippus de Leyden, *De cura reipublicae et sorte principantis* ed. R. Feenstra (Amsterdam 1971), V (tekstuitgaven van de editio princeps).
27. Niettemin was Filips van Leiden nog als getuige-adviseur betrokken bij de kwestie van de monnik van Oostbroek die in Vrouwenklooster rector was, G. Brom, „De abdi van Oostbroek en het Vrouwenklooster” in: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 32 (1907), 371.
28. Leupen, 191-192. Het hierna volgende verschilt echter aanzienlijk van de beschouwingen bij Leupen hierover.
29. Casus II, 19, par. 18 en volgende.
30. Gemeente archief Amersfoort charter nr. 359, 29 februari 1372. Vidimus uit 1447.
31. De achtereenvolgende bisschoppen Guy van Avesnes (1301-1317) en Frederik van Sierck (1317-1322) hebben geen algemene Amersfoortse privilegebevestiging uitgevaardigd. Zij hadden aan de stad namelijk ook geen enkel nieuw privilege geschonken.
32. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht V*, 2, ed. F. Ketner (’s-Gravenhage 1959) nr. 2878, 25 juni 1298; nr. 2908, 11 december 1298.
33. A. Matthaeus, *De iure gladii* (Leiden 1689), 609-610, in twee versies aldaar uitgegeven. Gemeente archief Amersfoort, charter nr. 2, 1331.
34. Over dit vorstelijk recht is nog steeds van fundamentele betekenis *La foire, Recueils de la société Jean Bodin* (Brussel, 1953).
35. Gemeentearchief Amersfoort, charterlijst nr. 16, 15 december 1366.
36. Idem, nr. 18, 15 december 1366.
37. Beide akten hangen samen met de verzoening van de stad met bisschop Jan van Virmenburg. Zie hierover J. Hovy „De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen (1259-1544)”, *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1962, 42.
38. Als grondslag gold de in 1344 vastgelegde procedure bijinterpretatiegeschillen over Amersfoortse privileges. Rijksarchief Utrecht, Archief bisschoppen nr. 124, overeenkomst tussen de stad en de maarschalk van Eemland namens bisschop Jan van Arkel. Niet in druk uitgegeven.
39. *De cura reipublicae*, 19. Gemeentearchief Amersfoort, charter nr. 28, 28 januari 1376, uitgegeven door A. Matthaeus, *De iure gladii* (Leiden 1689), 609. Met dien verstande, dat eventuele pachtuitgifte door de stad het dan lopende jaar van kracht zou blijven.
40. Naar aanleiding van de bestemming van bezittingen die een vorst ingeval van majesteitsschennis had onteigend.
41. Die noemde hij „generalitas”.
42. Filips van Leiden spreekt weliswaar van domaniale rechten, maar daarmee zijn niet de heerlijke of private rechten over een goed bedoeld, maar gewoon de publieke vorstelijke rechten, de regalia. Hij refereerde ook nog aan het algemene verbod van vervreemding van goederen van de

Utrechtse kerk. Hij bedoelde daarmee ongetwijfeld een passage uit de bekende compositio of overdracht van de bisschop met zijn standen uit 1364.

43. Rijksarchief Utrecht, Archieven kleine kapittels en kloosters nr. 531, fol. 13r.-14r. Akte van 29 januari 1406. Uitspraak door Arnoldus van Trigt, proost van S. Jan en Everardus Foeck, deken van Oudmunster.

44. In ruil voor een lening van de stad aan de bisschop. J. Hovy, *De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259*, in *Spiegel der historie* 1969, vooral p. 29.

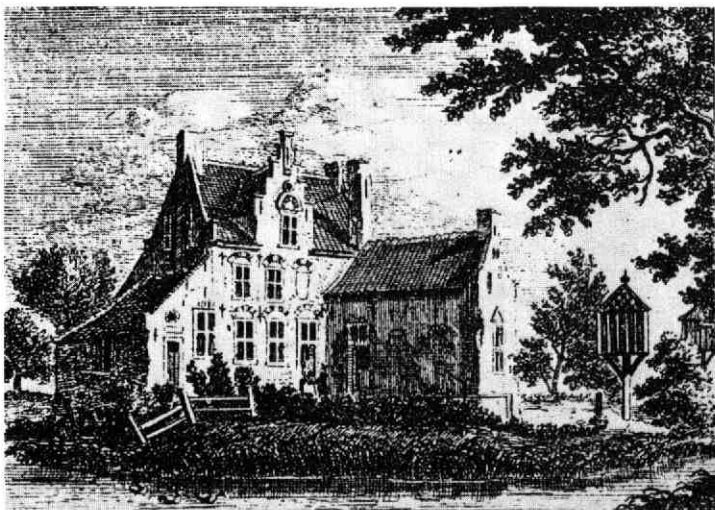
45. C. A. van Kalveen, „Amersfoortse rechtsbronnen uit de zestiende eeuw”. *Verslagen en Mededelingen Oud-Vaderlands recht*, Nieuwereeks 5 (Zutphen 1987), 33 vlg.

EMMIKHUIZEN

Bij verloop van tijd hebben verschillende schrijvers over Emmikhuizen en het daargelegen „Hoge Huis” vrij wat gegevens bekend kunnen maken. En in grote trekken valt nu de geschiedenis van de centrale punten in deze hoek: de „Berg” met de thans verdwenen grote woning, voor een belangrijk deel op te maken. Het waren de Van Culenborg’s, die hier hun middel-eeuws bezit vergroot konden krijgen met een aantal gronden der Utrechtse Karthuizers. Voorts is men het er over eens, dat het genoemde „Hoge Huis” in of omstreeks 1604 gesticht moet zijn, een omstandigheid, die alleen al duidelijk bevestigd schijnt te worden aan de hand van het oude prentje van dit pand¹). Die afbeelding doet ons de woning Emmikhuizen trouwens kennen als een haaks geplaatst en gecombineerd tweetal gebouwen, elk van twee verdiepingen, die gelegen waren binnen een gracht. Een afzonderlijk duiventorentje daarbij wijst tenslotte op de uitoefening voorheen van het recht van duivenvlucht. Emmikhuizen vormde lange tijd een leengoed, terwijl de beroemde geograaf A. J. van der Aa het kwalificeerde als „oud adellijk huis”²). Doch deze fraaie aanduidingen, noch de uitoefening van duivenvlucht betekenden dat hier van een erkende Utrechtse Ridderhofstad kon worden gesproken, want als zodanig heeft Emmikhuizen nimmer op de lijsten bekend ge-

staan. De plaats moge omgracht zijn geweest maar zulks levert in deze ook al geen bewijs van riddermatigheid, zodat ter plaatse het woord „kasteel” overbodig is³).

In verband met de gegeven datering van de bouw van het huis Emmikhuizen is het zeker dat dit woonhuis gesticht moet zijn door Margaretha van Culemborg, de oudste dochter van Johan († 1557) en Agatha Willemsdochter van de Coulster. Zij was geboren in 1528 en overleed in 1608; was erfdochter van Renswoude, Emmikhuizen, Alkemade, Rijnzaterswoude, De Lier. Zij is getrouwd op 5 oktober 1550 met Philippe d’Hamale, baron van Monceau, heer van Marchiennes, zoon van Jean en Helena Hinckaert, geboren 1510 en overleden 6 oktober 1557. Omdat Margareta de enige vrouwe is geweest, die in de eerste helft der 17de eeuw Emmikhuizen in bezit heeft gehad en zelfstandig beheer heeft gevoerd, moet zij het geweest zijn, die het afvoer-kanaal heeft laten graven aldaar ter afvoering van het water in de venen. Dat water verkreeg de naam van *De Jufferswijk*, ofwel „de vaart van de jonkvrouw”. Tot in onze tijd heeft die benaming voortgeleefd in de aanduiding van één van de vakken van onze militaire Grebbelinie, geheten *De Linie van de Jufferswijk*, ook wel, maar dan minder juist als „De Linie van Juffrouw Wijk”!

Sedert de aanvang der 17de eeuw bleven het de Heren en Vrouwen van het nabije Renswoude, die het Hoge Huis weliswaar in eigendom hebben behouden, maar het niet zelf hebben bewoond en het hebben verhuurd, dan wel op andere wijze in gebruik gegeven. Hoe zij Emminkhuizen hebben verloren, was tot dusverre niet bekend. Het zal daarom wellicht gewenst zijn om deze lacune hier op te vullen.

Het verloop is geweest, dat de erfdochter Wilhelmina Henrietta van Reede, de dochter van de Overste over een Regiment Voetknechten tevens Kanunnik ten Dom, Frederik van Reede en jv. Clara Elisabeth van der Mijle Adriaansdochter dit en andere goederen overbracht aan haar man Wigbold van der Does van de beide Noordwijken Stevenszoon. Er waren drie kinderen uit het huwelijk van Wigbold en Henriette: een in 1725 overleden zoon Steven, getrouwd met Theodora Odilia van Duys, voorts een dochter Adriana Petronella, gehuwd met de Rijksgraaf Willem Adriaan van Nassau-Bergen en een jongste zoon, Frederik van der Does, heer van Alblas en Heemstede (het bekende goed onder Jutfaas), die tevens de eigenaar van Emminkhuizen was.

Toevallig kwam mij nu in handen een boedel-inventaris van deze laatste eigenaar, een *onderhands* opgesteld document op papier, dat tot titel voerde:

„Staet en inventaris van de Heerlijkheden, Vaste goederen en Roerende goederen, welke zijn gehorende aan des Hoog Edele Welgeboorne Heere Frederik baron van der Does Heere van Oud-Alblas Heemstede &&& gemaeckt en geformeert bij de Hoogh Edele Wel Geb. Vrouwe Theodora Odilia van Doijs Doudriene (!), Baronesse van der Does Vrouwe van beide de Noordwijken &&& Den Hoogh Edele Wel Geb. Heere Wigbold Johan Theodoor Baron van der Does, Heere van Noortwijk &&& en de Hoge Edelste Wel Geb. Heere Willem Adriaen Grave van Nassau, Vrijheere van Bergen Cortgene &&& als bij den Geregte van Bergen gequalificeert tot 't administreren van de perzoon en goederen van welgemelte Heere van Alblas, en zulks alles opgemaakt volgens de rekeningen der respectieve perzoonen, die zedert eenige tijdt de administratie hebben gehad, zijnde Eerstelijc . . . (enz.) ---Hujs en Landen gelegen tot of onder Emminkhuijsen in de provintie van Utrecht wert geadministreet door V.D. Spal het hujs te Emminkhuijsen met omtrent ses morgen soo Bouw als weijlant, tuijnen, bosch plantagien belent Oostwaerts den Heer van Dijl, zuydwaerts den Emminkhuijzer Berg, Westwaerts de gemeene Kerkweg, ende Noortwaerts de gemeene Grift, belast volgens de acte van taxatie met XXXVII guldens 's jaers Erfpagt, om 't Convent des Cathuijzer's tot Utrecht!). Agtien mergen zoo Bouw als hooy Lant genaemt de groote Vendel belent Oostwaerts Veltjens graefft Zuydwaerts de gemeene wegh, westwaerts Wouter Rijxen, Noortwaerts d'Erp pagten, mitsgaders volgens de voors. acte van taxatie met het Erfpagtie van agt guldens aen Gijsbertus Bos, segt geslagen belast met XXVIII guldens tien stuivers Erfpagt om 't voors. Convent. De kooy de Wijk of Baggervelt en ander Vuylvelt zijnde onbequaem turfiant met zijne beplantinge ende bepotinge streckende van de Cathuijsers

off Emminkhuijser weg tot aen de Grift bij de Nieuweweg moete met agt mergen contrubueren in de mergengelden van Veenendaal”.

Daarentegen was, zoals verder uit de inventaris blijkt, de boedel van de Heer van Alblas belast met een som van f 5000, — wegens geleende gelden, rentende 3% 's jaers sedert 25 februari 1741 verschuldigd krachtens onderhandse acte aan juffrouw Morijna van Sanden en na haar dood aan haar erfgenaam C. van Sanden „lieutenant der Cavallerie en onder-Stalmeester van Zijne Doorluchtige Hoogheid de Heere Prince van Orange en Nassau”.

Baron Frederik van der Does, die ongetrouwd bleef, heeft aanvankelijk openbare ambten bekleed, functies als Hoofdingeland van Rijnland en Baljuw van Rijsburg. Hij woonde eerst in Den Haag, maar in een notariële acte van 13 november 1747⁵⁾ heette hij „jegenwoordig verblijft houdende ten huys van den Hoogwelgeb. Heer van Bergen in Kennemerland. “Hij zal toen al krankzinnig geweest zijn maar na verloop van tijd is zijn ziekte zeker verergerd aangezien hij het Hof van Bergen, dat aan zijn zwager de Rijksgraaf van Nassau toebehoorde, verlaten moest om het nabij gelegen kasteeltje „Rampenbosch” te betrekken, waar hij „in custodie” verder leefde. Zijn bewaarders waren toen de „juffrouwen” Louise Bariel met Madelaine Pouset en al vóór 1766 Joseph Caproens samen met achtereenvolgens diens vrouwen Cornelia Timmermans en (1768) Clara Maria Michiels. Baron Fredriks eveneens krankzinnige zuster, de eerder genoemde echtgenote van de Rijksgraaf van Nassau-Bergen, bleef in verpleging op Het Hof te Bergen en ook daar zijn verschillende personen opgetreden om bij het ophouden van de staat, de huishouding te verzorgen. Daaronder: Chrétien Charles Henry Baron de Hachenberg en later Carel Jacobus Schummelketel getrouwd met jkvr. Susanna Agneta Roeters, een kapitein van de Mariniers uit Hellevoetsluis; en Vrouwe Sara Amelia Brousson geboren De Booij, de „gemaalin” van de ritmeester A. H. Brousson.

Baron Frederik „van Oud-Alblas” overleed op het buitenhuis Ramp of Rampenbosch onder Bergen waar hij in staat van voortdurende krankzinnigheid stierf op 12 december 1779. Hij werd de 19e bijgezet in de grafkelder van de familie van zijn zwager gelegen in de noord-vleugel van de dorpskerk aldaar. Na zijn dood werd volgens oud gebruik (gelijk ter herinnering aan zijn zuster Adriana Petronella geschiedde) een van zijn geslachtswapens voorziene, fraaie zilveren lepel uitgedeeld, waarvan nu één exemplaar in het Alkmaarse gemeente-museum berust. -- Quantum est in rebus inane. . .⁶⁾.

Alkmaar
Nassaulaan 39

Mr. J. Belonje

1. S. Laansma „Renswoude”, z. pl. 1966, bldz. 22/3/4. Zie ook „Jaarboekje van Oud-Utrecht” 1935, bldz. 125 evv.; M. J. C. Baron Taets van Amerongen „Hooge en Vrije Heerlijkheid van Renswoude en Emmickhuysen”, 's-Gravenhage 1914, passim.; J. Kloos „Noordwijk in den Loop der Eeuwen”, Noordwijk 1928, bldz. 123 evv.;

- dr. K. Heeringa „Inventaris van het Archief van het Kapittel ten Dom", Utrecht 1929, bldz. 298 sub 2395.
2. „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden" IV, Gorinchem 1843, bldz. 185.
 3. Tijdschrift „Zuid-Holland" XIV, 1968, bldz. 14-19.
 4. Het „droit de colombier", zie mr. H. F. W. D. Fischer „Kort Begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht" Groningen-Djarta 1950, bldz. 233.
 5. Acte voor notaris Th. van Heymenbergh te Alkmaar, inventaris notar. archief Alkmaar 458, waar blijkt, dat hij toen al niet in staat was de aangifte voor de „Liberale Gift" *persoonlijk* te doen, gelijk verplicht was. Zie ook de acten van 9 mei 1765 en 29 okt. 1766 voor notaris P. de Lange aldaar, inv. als voren dl. 672.
 6. Mr. J. H. Rombach „Alkmaars Zilver", Alkmaars Jaarboekje I, Alkmaar 1965, bldz. 73 evv.

UIT DE OUDSTE GESCHIEDENIS VAN HET HUIS GEERESTEIN TE WOUTENBERG

Vanuit Amersfoort Woudenberg binnenrijdend zien wij aan de rechterhand het huis Geerestein liggen. Het is de enige ridderhofstad die Woudenberg nog rijk is, ook al ziet het er na de demping van de slotgracht en de verbouwing van het huis in 1834 niet meer naar uit.

Over de oudste geschiedenis van het huis Geerestein wordt in de „Tegenwoordige Staat" vermeld dat het huis reeds vóór 1400 bekend was en „zo men meent, bezeten door een geslacht van dien naam, waarvan eene Erfdochter, Gisberta van Geerestein genoemd, het Huis zou overgebragt hebben in 't geslachte der Heeren van Zuylen van Nyevelt" (1). Enkele latere auteurs, zoals dr. Kurtz in het Jaarboekje „Oud Utrecht" (2) hebben dat overgenomen. In 14-de eeuwse bronnen komt echter een familienaam „van Geerestein" niet voor. De oudste vermelding van het huis in de Stichtse leenprotocollen is van 1477³.

Bij nadere bestudering van verschillende originele bronnen komt een wat ander verhaal naar voren. Gecombineerd met wat van de familie Van Zuylen van Nyevelt bekend is, luidt dat verhaal dan als volgt.

In het leenboek van bisschop Frederik van Blankenheim, begonnen in 1394, wordt „Jacob van Zulen" vermeld als beleend met twee hoeven lands, waarvan de ene de Coelniers-hoeve heet en de andere is vernoemd naar Geerlof de Valkenaar die daar een lijfrente aan had⁴). Jacob is dan al enige tijd getrouwd met Elsebe van Nyenrode; zij hebben 6 of 8 kinderen, waaronder de oudste dochter (waarschijnlijk Elizabeth), Steven en een jongere dochter Gisberta. In 1403 wordt Jacob, na de dood van zijn vader beleend met Nyevelt; in het oude protocol uit 1394 wordt de wijziging aangebracht. In 1405 trouwt Elizabeth met Jan van Renesse, wiens vader het huis Rijnauwen bij Bunnik bezat⁵). De van Renesse's waren voormannen van de Hoekse partij, die in Utrecht de Lichtenbergers genoemd werden. In 1413 wisten hun tegenstanders de Lockhorsten in de stad Utrecht de macht te grijpen: Jan werd met zijn vader, ridder Jan van Renesse van Rijnauwen en vele anderen verbannen. In 1415, na ingrijpen van graaf Willem van Holland, waren de rollen weer omgekeerd, maar het bleef onrustig. In

het volgende jaar sterft de oude Jan van Renesse en de jonge Jan erft Rijnauwen; hij zal wel met Elizabeth op Rijnauwen zijn gaan wonen.

In 1417 sterft graaf Willem van Holland en de Hoekse en Kabeljauwse twisten barsten in volle hevigheid los. In dit roerige jaar wil Jacob van Zuylen van Nyevelt zijn nalatenschap regelen; mogelijk voelde hij zijn einde naderen. De oudste akte in het huisarchief Geerestein getuigt daarvan⁶): Jacob laat bisschop Frederik op 10 november 1417 beloven om na zijn dood zijn zoon Steven te belenen (behoudens lijfrente voor Elsebe zijn moeder) met de twee hoeven lands: de eene heet nu „die Borchhove mit enen huysse dat daer op staet geheten Gerenstein" en de ander heet de „Colenershoeve". Dat zijn kennelijk dezelfde twee hoeven waarvan in 1394 sprake was; op de ene is de borch (= burcht) Geerestein gebouwd en de hoeve is daarna genoemd. De naam Geerestein lijkt afgeleid van „Geerlofs Steen", het stenen huis op Geerlofs land. Omdat in het protocol uit 1394 het huis niet genoemd wordt, lijkt het aannemelijk dat het daarna pas gebouwd is, mogelijk kort voor 1417.

Jacob sterft in 1418. Wij vinden een opmerkelijke inschrijving in het manboek van Jacob van Gaasbeek⁷). In dit manboek zijn de leenmannen genoteerd die Jacob van Gaasbeek aantrof in 1408, toen hij het leencomplex erfde. Daarbij staat Jacob van Zulen met 6 morgen lands „tot Woudenberg gelegen die Gheerlo to wesen plach". Onmiddellijk daarop volgt - met dezelfde hand geschreven - de belening aan „Joncfr Elsckeen die Jacobs wijf van Zulen ende van Nyevelt te wesen plach" in dato 26 maart 1419. Het lijkt erop dat Elsebe van Nyenrode het huis onder bescherming van Jacob van Gaasbeek, een notoire „Hoek" plaatst, hoewel het in feite een bisschopsleen was⁸). Op 8 april 1419 wordt Steven van Zulen door de bisschop met het huis Nyevelt en toebehoren beleend; daartoe wordt het oude protocol wederom gecorrigeerd, maar bovendien wordt er nu een reeks nieuwe toebehoren aan toegevoegd, waaronder als eerste: de twee hoeven in de oude omschrijving, dus met „Geerlof" etc.

Uit 1421 dateert de volgende vermelding van Geerestein: in het memoriaal van Beieren is een vrijgeleide gekopieerd, verstrekt op 21 augustus 1421 aan „Joffr Elsebe van Nyenrode Jacobs wedue van Nyevelt die Joffr van Gerestein” met haar dochter, en twee dochters-kinderen met namen Vrederic en Jan, zonen van heer Jan van Renesse⁹). Dat suggereert dat Elsebe, die toen tegen de zestig geweest zal zijn, inderdaad op het huis Geerestein woonde. Met de dochter kan Elisabeth, de moeder van de jongens Van Renesse bedoeld zijn. Het is echter bekend dat Elisabeth jong gestorven is: Jan van Renesse is hertrouwd en kreeg nog een derde zoon. Met enige fantasie zien wij de jongens op het veilige Geerestein verblijven zonder hun moeder; de genoemde dochter zou dan Gisberta van Zulen kunnen zijn. Deze Gisberta trouwde pas na 1423: zij kan aanleiding geweest zijn voor het misverstand dat er een erfdochter Gisberta van Geerestein bestaan heeft. Haar echtgenoot was overigens Gerard van Culenborch, weduwnaar van Arnolda van Seventer, Vrouwe van Renswoude en dochter van de Claas van Seventer die de Geeresteinse grond aan Jacob had verkocht.

In 1434 wordt de belening van het huis Nyevelt hernieuwd: in het boek van de nieuwe bisschop Rudolf van Diepholt wordt de inschrijving compleet met de twee hoeven herhaald¹⁰), evenals in 1457 voor bisschop David van Bourgondië¹¹). Bij deze gelegenheid draagt Steven het huis Nyevelt met enkele toebehoren over aan zijn zoon Jacob: de twee hoeven zijn er nu niet bij.

In de legger van het morgengeld uit 1446 vinden wij onder Woudenberg „Steven van Nyevelt” als eigenaar van 2½ hoeven „bij Geerestein”; bovendien gebruikt hij de belendende hoeve die van Jacob van Gaasbeek is en nog land op Ekeris; in de legger uit 1470 heeft Jacob van Nyevelt de plaats van zijn vader ingenomen¹²).

Na de dood van zijn vader wordt Steven van Zuylen van Nyevelt in 1477 beleend³) met het huis Nyevelt inclusief de twee hoeven; in een onmiddellijk volgend protocol staat zijn belening met het huis Geerestein plus de „Borchhoeve” en de „Tollenershoeve”¹³). De klerk die deze twee akten inschrijft, twijfelt blijkbaar ook aan de juistheid. In de marge naast de „twee hoeven” krabbelt hij - nogal onduidelijk - iets als: „Nota: puto comprehendendi post Gerensteyn in ist. . . latere” (Let op, ik meen dat deze begrepen moeten worden achter Geerestein op de ommezijde). En op de ommezijde schrijft hij naast Gerensteyn: „uutgegaen ut alii latere scripsi”. Bij de volgende belening van Nyevelt¹⁴) staat er bij de twee hoeven nog in de marge dat die bij de belening van Gerardus de Nyevelt horen, maar daarna wordt dat vergeten en de twee hoeven prijken nog in 1598 in het denombrement van Nyevelt¹⁵). Dat dit ten onrechte is blijkt ten overvloede nog uit b.v. de morgengeldlegger van Woudenberg uit 1599¹⁶) waarin de toenmalige eigenaar van Nyevelt niet voorkomt.

Al in 1478 draagt Steven het huis Geerestein met al zijn toebehoren over aan zijn broer Gerrit; hij behoudt Nyevelt zelf. De verdere geschiedenis van Geerestein is elders voldoende beschreven¹⁷); het huis wordt pas in 1834 door een van Gerrits nazaten verkocht.

In de akte uit 1417⁸) is ook de ligging van de goederen beschreven: ten noorden van de Borchhove ligt Zuiderbroek en ten oosten de Colenershove.

Westwaarts van de Colenershove ligt de Borchhove en Zuiderbroek, noordwaarts „die Beke” (de Lunterse Beek), oostwaarts „dat Neder Eeckrijs” ende zuidwaarts het land van Jan van Groenewoude. De Borchhoeve lag dus inderdaad op de huidige plaats van Geerestein. De Colenershoeve lag aan de andere kant van de Geeresteinselaan, tussen de Lunterse Beek en land tegenover het oude Groenewoude; de oostelijke begrenzing was mogelijk het huidige Ekris. Beide percelen zouden dan aanzienlijk groter zijn ge-

weest dan 16 morgen, zoals later als de grootte van „een hoeve lands” werd aangenomen. Wat betreft de herkomst valt nog het volgende op te merken. Zoals bekend, verkocht Jan van Culemborch in 1352 de heerlijkheid Woudenberg aan Gijsbert van Abcoude. In het manboek van Gaasbeek¹⁸) worden de leenmannen opgesomd die toen naar Gaasbeek overgingen: daar is geen Van Zulen bij. In de lijst van leenmannen van het Sticht¹⁹) komt Johan van Rijnenstein voor als leenman van het dagelijks gerecht in het Wout, dat hij van Jan van Culemborg gekocht had. De eigendommen van Gijsbert van Abcoude zijn in 1407 aan diens achterneef Jacob van Gaasbeek gekomen. Jan van Rijnenstein verkocht zijn bezit te Woudenberg in 1383 aan Claas van der Seventer, de latere Heer van Renswoude²⁰).

Amstelveen ir. W. H. M. Nieuwenhuis
Amsterdamseweg 242

Noten

1. Tegenwoordige Staat, in „Nederland in vroeger tijd” XI, blz. 287.
2. Jaarboekje Oud-Utrecht 1938, blz. 85.
3. RA Utrecht, Arch. Biss. 275, fol. 110. Bij J. A. Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen, is het huis Geerestein vermeld onder nr. 476 en het huis Nyevelt onder nr. 399.
4. RA Utrecht, Arch. Biss. 271, fol. 4v. Bij Maris nr. 475.
5. Ned. Adelsboek 1950, blz. 229.
6. Schoutenhuis te Woudenberg, Archief Geerestein, charter nr. 1.
7. RA Utrecht, Arch. Biss. 110-1, fol. 36.

8. In de Gaasbeekse leenboeken komt dit leen daarna ruim tweehonderd jaar lang niet voor. In 1634 wordt het opeens wel weer genoemd, als Gijsbert van de Poll zich ermee laat belenen (RA Utrecht, Arch. Leenhof 137, fol. 101). Deze Gijsbert pretendeerde voor een deel erfgenaam te zijn van Aert van Zuylen van Nyevelt; de familie bestreed dit en in 1648, na Gijsbert's dood, kwam alles weer in één hand terug bij Jasper van Lijnden, echtgenoot van een achternicht van Aert. Gijsbert had in 1634 kennelijk de oude papieren goed bestudeerd. Opmerkelijk is dat in deze Gaasbeekse belening de omschrijving luidt: „een halve hoeve te Woudenberg met de steeg te Woudenberg... die heerloo des Valkenaers te weesen plag”, zoals „op Sint Remigiusdag 1397 ter leen uytgegeven aan Jacob van Zuylen”. Er worden beleningen opgegeven die niet in het leenprotocol staan dus blijkbaar was een meer uitgebreide originele akte voorhanden.
9. ARA, Reg. Mem. A.D. XXI in Beijeren 1421, fol. 88.
10. RA Utrecht, Arch. Biss. 273, fol. 33v en 42v.
11. RA Utrecht, Arch. Biss. 275, fol. 7v en 8.
12. RA Utrecht, Arch. Staten, landsheerl., nr. 332 fol. 195 en nr. 346 fol. 195.
13. De „Tolleners hoeve” bij Geerestein is natuurlijk een beschrijving voor de oude „Colenershoeve”. In 1533 staat er b.v. duidelijk „Coellenaers hoeve” (RA Utrecht, Arch. Leenhof 94, fol. 57); bij diverse andere beleningsprotocollen komt men tussen de T en de C twijfelen.
14. RA Utrecht, Arch. Biss. 278, fol. 52.
15. Maris, bij nr. 399.
16. GA Woudenberg, jaar 1599 is vermeld in oudschiltgeld registers, nrs. 50 en 51.
17. R. F. P. de Beaufort, Uit de geschiedenis van Woudenberg, blz. 27.
18. RA Utrecht, Arch. Biss. 109-b, fol. 35.
19. S. Muller Fz, Registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, blz. 676.
20. W. A. Beelaerts van Blokland, Ned. Kastelen en hun Historie, III, 23.

AFSCHIED VAN DR J. E. A. L. STRUICK

Op 25 maart j.l. heeft dr J. E. A. L. Struick afscheid genomen als gemeentearchivaris van Utrecht. Daarmee kwam een einde aan een meer dan 30-jarige loopbaan bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst, eerst als chartermeester, later als archivaris. Struick werd in 1927 geboren te 's-Gravenhage. Hij bracht zijn middelbare schooltijd door op het Gymnasium Haganum en - na de oorlog - op het Canisiuscollege in Nijmegen. Van 1946 tot 1951 studeerde hij geschiedenis aan de Katholieke Universiteit. Kennis van het archiefvak verwierf hij bij dr J. A. B. M. de Jong en A. Delahaye. Het diploma „wetenschappelijk archiefambtenaar der eerste klasse” behaalde hij in 1952.

Op 15 maart 1954 werd Struick aangesteld als chartermeester bij het Oud-Archief der gemeente Utrecht. In 1964 volgde hij mr J. W. C. van Campen op als gemeentearchivaris.

Struick beperkte zich niet tot zijn eigen vak, maar was

daarnaast op een breed terrein actief. Om enkele voorbeelden van zijn vele nevenfuncties te noemen: voorzitter en secretaris van resp. de afdelingen Nijmegen en Den Haag van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurhistorie; lid van de Unesco-commissie ter redactie van het internationale archiefijdschrift „Archivum”; mede-oprichter, secretaris en voorzitter van het toneelgezelschap „De Roos”; voorzitter van de stichting „De Werf” tot bouw en beheer van de stedelijke huisvesting van zeeverkennergroepen; voorzitter van de stichting voor buurt- en clubhuiswerk aan de Rode Brug „Stella Maris”; bestuurslid en voorzitter van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG); lid van het bestuur van de stichting Utrechts Universiteitsmuseum.

Ook binnen de vereniging Oud-Utrecht was hij jarenlang actief. Hij was secretaris van het bestuur, redacteur van het Jaarboek en redacteur van het Maandblad.

Vanaf 1958 publiceerde Struick over de geschiedenis van de stad Utrecht. Zijn opzet om een breed publiek te bereiken, uitte zich in de „Wandelgids van Utrecht” en „Ach Lieve Tijd”. Ondanks zijn vele populair-historische bijdragen heeft Struick het wetenschappelijk werk niet verwaarloosd. Genoemd moeten worden zijn dissertatie „Gelre en Habsburg: 1452-1528” (1960) en - niet te vergeten - „Utrecht door de eeuwen heen”, het standaardwerk over de geschiedenis van de stad Utrecht.

Toen Struick solliciteerde naar de functie van chartermeester bij de Gemeentelijke Archiefdienst, vroeg burgemeester De Ranitz hem of hij de stad Utrecht wel kende. Struick antwoordde: „Nee, maar ik zal het wel leren”. Welnu, medewerker van de Archiefdienst en secretaris van Oud-Utrecht Hans Mathijssen beëindigde zijn speech tot de vertrekkende Struick met de woorden (vrij naar de Ster-reclame): „Ik ben ervan overtuigd dat men door de eeuwen heen zal zeggen: 't is Struick, 't is Struick wat ik gebruik”.

G.J.R.

De heer en mevrouw Struick doen zich te goed aan het koude buffet, aangericht ter gelegenheid van het afscheid van het personeel van de Archiefdienst. De nieuwe gemeentearchivaris, drs I. W. L. A. Caminda, kijkt of het goed gaat.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

BOEKENSCHOUW

A. van Gent, *De Sint Anna Broederschap van Woudenberg. Geschiedenis van een middeleeuwse zielbroederschap. z. pl. (Barneveld) 1987. 116 blz. met ill. In linnen band. Verkrijgbaar door storting of overschrijving op postrek. 59 55 86, t.n.v. A. van Gent te Barneveld, van f 25,- (incl. verzendkosten).*

De auteur behandelt in een elftal hoofdstukken de geschiedenis van deze middeleeuwse broederschap, die tot op de huidige dag is blijven voortbestaan. De inleiding bevat een korte historische uiteenzetting over het fenomeen „broederschap” sedert de eerste Christenheid.

De Woudenbergse broederschap blijkt van oorsprong een gebedsbroederschap geweest te zijn, welke leden zich verzekerden van de gebeden van de broeders en zusters tijdens het leven en na hun overlijden. Een subsidiair doel was het beoefenen van de naastenliefde door het verstrekken van voedsel aan behoeftigen. Hierop richtte zich de broederschap na de invoering van de Hervorming. Een belangrijke begiftiging richtte vrouw Catharina van Montfoort, die op het Tweede Slot van Woudenberg woonde, in 1450,

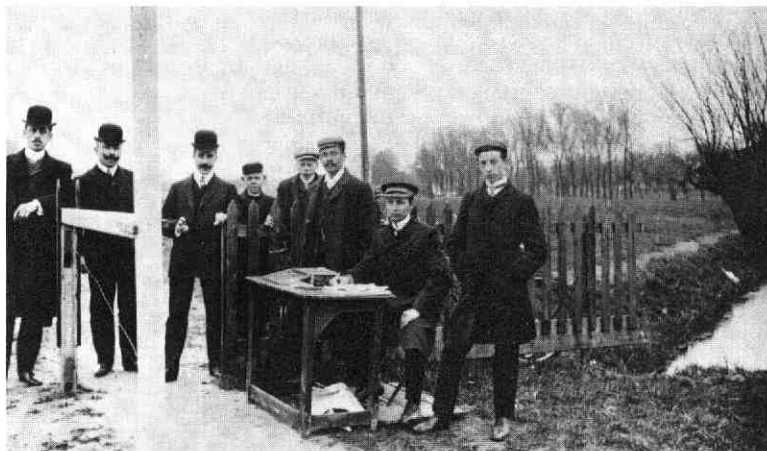
door de beschikbaarstelling van zeven morgen grond in „Slabbendel”, genaamd de Koevoetscamp. Zij verzekerde zich uit de opbrengst van deze grond van zielmissen voor zichzelf, haar ouders en voor „alle ellendige geloovige zielen”. De overige inwoners blijken door middel van testamentaire beschikkingen, waarbij losrenten op hun eigendommen werden gevestigd, soortgelijke regelingen te hebben getroffen.

Het werk schenkt voorts aandacht aan invloeden en hun gevolgen na de invoering van de Hervorming, waardoor de broederschap als „vereniging” door de Staten van Utrecht werd opgeheven, maar als „rechtssubject”, dat de drager was van de rechten op het vermogen dat door de broederschap werd beheerd, bleef bestaan.

De auteur heeft ruime aandacht geschonken aan plaatselijke verhoudingen en toestanden, waardoor men een goede indruk verkrijgt van de Woudenbergse dorpsamenleving sedert het midden van de 15e eeuw tot heden.

Een apart hoofdstuk bevattende een aantal geschiedkundige feiten over Woudenberg tussen 777 en het einde van de 16e eeuw verrijkt het geheel.

TENTOONSTELLING U.S.V. HERCULES 1882-1982

*De toegang tot het Hercules-terrein in 1906.
Foto: archief Hercules.*

Tot en met zaterdag 11 juni 1988 wordt in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht een tentoonstelling gehouden over de Utrechtse Sport-Vereniging „Hercules”. Aanleiding voor het organiseren van deze tentoonstelling was het gereedkomen van de inventarisatie van het archief van de vereniging over de periode 1882-1982. Dit archief bevat uniek materiaal, dat een goed beeld geeft van 100 jaar sport- en verenigingsleven in Utrecht. Tegelijk met het archief heeft de vereniging een grote collectie foto's aan de Archiefdienst overgedragen, die in een bijlage bij de inventaris beschreven zijn. Hoewel de tentoonstelling op een kleine oppervlakte gehouden wordt, zijn er toch bijna 200 archiefstukken en foto's te zien.

Hercules is een van de oudste voetbalverenigingen in ons land. Op 22 april 1882 richtten enkele leerlingen

van het Stedelijk Gymnasium de Utrechtse Cricket-club „Hercules” op. In 1889 werd een afdeling voetbal in het leven geroepen en werd de naam van de vereniging veranderd in U.C. & V.V. „Hercules”.

De geschiedenis van Hercules staat uitgebreid beschreven in een gedenkboek uit 1982, dat werd samengesteld door C. P. A. Nicolai, J. A. C. Bovens en Frans Henrichs. Tijdens de tentoonstelling is dit rijk geïllustreerde boek voor f 25,- te koop.

De toegang tot de tentoonstelling is gratis.

De tentoonstelling is te bezichtigen tijdens de openingsuren van de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, Alex. Numankade 199:

op maandag van 13.30-16.30 uur

op dinsdag t/m vrijdag van 9.00-16.30 uur

op zaterdag van 9.00-12.30 uur.

G.J.R.

STICHTING PUBLIKATIES OUD-UTRECHT

Na een lange voorbereidingstijd passeerde op 10 februari 1988 voor notaris Böggemann in Amstelveen de akte van oprichting van een nieuwe loot aan Oud-Utrechts stam: de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU). Al geruime tijd werd de behoefte gevoeld naast de reguliere maandbladen en jaarboeken een derde „publikatie-mogelijkheid” te creëren voor b.v. grotere cq. steeds terugkerende publikaties, zoals de Provinciale Archeologische Kroniek en de op handen zijnde gemeentelijke monumentenbeschrijvingen binnen de provincie Utrecht. Het bleek al snel, dat de Stichting in een behoefte kan voorzien, want van verschillende kanten zijn reeds reacties ontvangen en tevens werd al kopij toegezegd, die in de nabije toekomst gepubliceerd kan worden.

Het bestuur van de SPOU bestaat in eerste instantie uit voorzitter, secretaris en penningmeester van Oud-Utrecht, aangevuld met vertegenwoordigers van de provinciale en gemeentelijke overheid. Als provin-

ciaal vertegenwoordiger is inmiddels dhr. G. van Baaren aangezocht, die heeft toegezegd in het bestuur zitting te willen nemen.

Naast het bestuur is een Redactiecommissie in het leven geroepen, die belast is met de inhoudelijke kwaliteitstoetsing van de publikaties van de Stichting. Deze bestaat uit mw. E. S. C. Erkelens-Buttinger, mw. M. J. H. Willinge, dhr. R. Stenvert, dhr. E. M. Kylstra (namens de Maandbladredactie) en dhr. P. C. B. Maarschalkerweerd (namens de Jaarboekredactie). Conform haar doelstelling („het doen verschijnen van publikaties op het gebied van de oudheidkunde van de stad en de provincie Utrecht”) is op 3 mei j.l. de eerste SPOU-uitgave aangeboden aan de Commissaris van de Koningin: de Provinciale Archeologische Kroniek, samengesteld door P. van Tent. Deze eerste uitgave zal aan de leden van Oud-Utrecht gratis toegezonden worden als kennismaking met deze nieuwe Oud-Utrecht-dochter. De eerste uit de serie gemeen-

telijke monumentenbeschrijvingen (van de gemeente Houten) zal in september a.s. verschijnen; deze zal de komende jaren gevolgd worden door o.a. monumentenbeschrijvingen van IJsselstein en Bunnik. Leden van Oud-Utrecht zullen deze uitgaven met forse reductie t.z.t. kunnen aanschaffen.

Het behoeft geen betoog, dat het bestuur van Oud-Utrecht hoopt op een vruchtbaar bestaan en op een hoogwaardige „produktie“ van deze Stichting Publicaties Oud-Utrecht.

J. A. C. Mathijssen,
secretaris

ZOMEREXCURSIE NAAR BERGEN OP ZOOM

Op 2 juli zullen wij onze schreden richten naar het westen van de provincie Noord-Brabant. Aan de oevers van de Oosterschelde ligt de stad Bergen op Zoom, in de middeleeuwen als voorhaven van Antwerpen een centrum van wol- en lakenhandel. Door haar strategische ligging was Bergen op Zoom ook een vestingstad.

Hoewel een Franse beschieting in 1747 grote verwoestingen aanrichtte, zijn er nog vele monumenten uit eerdere perioden bewaard gebleven.

Het programma voor deze dag ziet er in grote lijnen als volgt uit:

10.00 uur: verzamelen voor het station van Bergen op Zoom (voor diegenen die het openbaar vervoer verkiezen: wij vertrekken om 8.17 uur naar Rotterdam, overstap 9.02 uur aldaar, aankomst Bergen op Zoom 9.53 uur).

De ochtend besteden wij aan een stadswandeling, die ons onder meer zal voeren langs het laat-middeleeuwse raadhuis, de 15e eeuwse stadspoort annex gevangenpoort en 18e eeuwse militaire bouwwerken.

Tegen de middag worden wij verwacht in de Gertrudiskerk, een bouwwerk dat tot stand gekomen is o.l.v. Antonis Keldermans.

Daarna gebruiken wij de koffietafel in een sfeervolle ambiance: in een van de oudste „steenhuizen“ van Bergen op Zoom - nu ingericht als restaurant - staat de lunch voor ons gereed.

Na deze versterking van de inwendige mens zullen we de unieke laat-15e eeuwse Markiezenhof bezichtigen, het stadspaleis van de latere markiezen van Bergen op Zoom. Het gebouw is nu in gebruik als gemeentemuseum.

Tegen 17.00 uur zullen wij de stad weer verlaten, zodat we om ca. 18.30 uur in Utrecht arriveren.

Aanmelding: vanaf 20 mei 1988 door het toezenden van een briefkaart aan mevrouw I. van den Broek, Herderlaan 10 II, 3533 BJ Utrecht, onder gelijktijdige overmaking van een bedrag van f 26,- op girorekening 56066 van de penningmeester van Oud-Utrecht te Utrecht. In dit bedrag zijn begrepen: de toegangsprijzen voor de diverse gebouwen, de lunch en een consumptie 's morgens en 's middags, **niet** de reiskosten. Het aantal deelnemers is beperkt tot 40, meldt u dus tijdig aan. *De excursie-commissie*

AGENDA

zaterdag 4 juni 1988. Excursie naar het Duitse Huis. De aankondiging van deze excursie behoeft maar weinig toelichting, want wie kent niet het beroemde complex van de Duitse Ridders aan de Springweg. Evenmin zal de problematiek rond het behoud van dit voor Utrecht zo waardevolle monument onbekend zijn. Voorstander voor behoud en restauratie is in ieder geval de Stichting Vrienden van het Duitse Huis, die ons op 4 juni zal ontvangen en rondleiden.

Opgeven: vanaf **maandag 30 mei** bij Hotel Des Pays Bas, Janskerhof 21, tel. 030-33 33 21.

Aanvang excursie: 14.00 uur (verzamenen Geertebolwerk 1).

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 5 - mei 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 59

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. werk (03465) 6 02 09
tel. privé (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

LEPELENBURG EN BRUNTENHOF 3-4

Er was eens een archivaris die een gewaagde hypothese lanceerde over de middeleeuwse geschiedenis van Nederland. Naar zijn allerminst bescheiden mening zouden vrijwel alle historische bronnen van vóór de tiende eeuw die door de „gevestigde wetenschap” aan de Noordelijke Nederlanden worden toegeschreven, in werkelijkheid betrekking hebben op het noorden van Frankrijk.

Op een heel wat kleinere schaal, maar verder volkomen analoog, opperde J. W. J. Burgers in dit tijdschrift het denkbeeld dat het voormalige huis Lepelenburg, dat tot nu toe algemeen op de zuidoosthoek van de Utrechtse Brigittenstraat gesitueerd wordt, in werkelijkheid een aantal meters verder naar het zuiden gestaan heeft, ter plaatse van het tegenwoordige Bruntenhof 3-4. Volgens deze auteur zou het grondplan van dit pand „als twee druppels water” lijken op dat van het voormalige huis Lepelenburg. Ook andere gegevens zouden er op wijzen dat Lepelenburg niet op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat, maar op de noordoosthoek van de Bruntensteeg stond¹⁾. In dit artikel wil ik een aantal van Burgers' argumenten eens natrekken en daaraan mijn eigen bevindingen toevoegen.

Om te beginnen beweert die auteur dat er op de hoek van de Brigittenstraat ooit opgravingen zijn verricht zonder dat er toen in de bodem sporen van het huis Lepelenburg zijn gevonden. Hij baseert zich daarbij op een mondelinge mededeling van B. J. M. Klück aan J. van den Hemel. Navraag leverde echter als resultaat

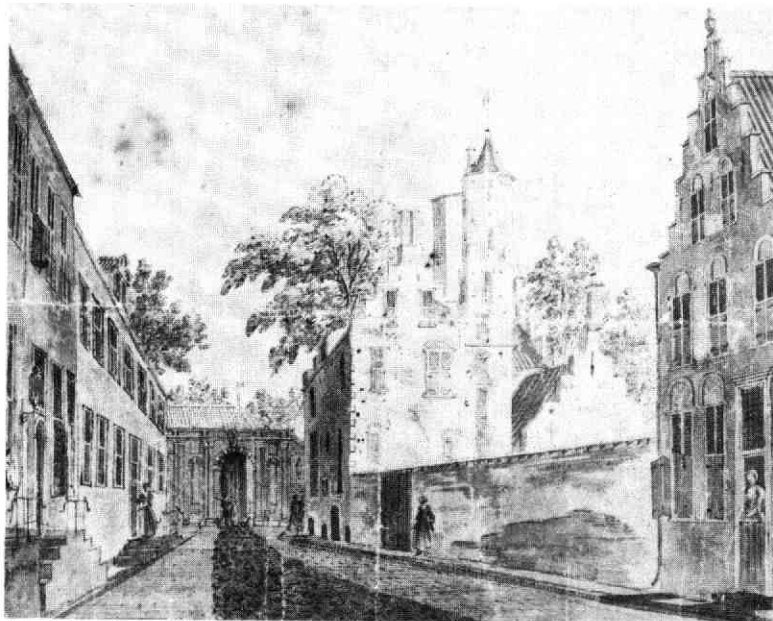
op dat een dergelijke mededeling nooit gedaan is²⁾. Volgens informatie van de archeologen van de gemeente Utrecht zijn er van die plek helemaal geen opgravingsgegevens bekend³⁾, zodat hier geen sprake kan zijn van een aanwijzing dat Lepelenburg daar niet gestaan heeft.

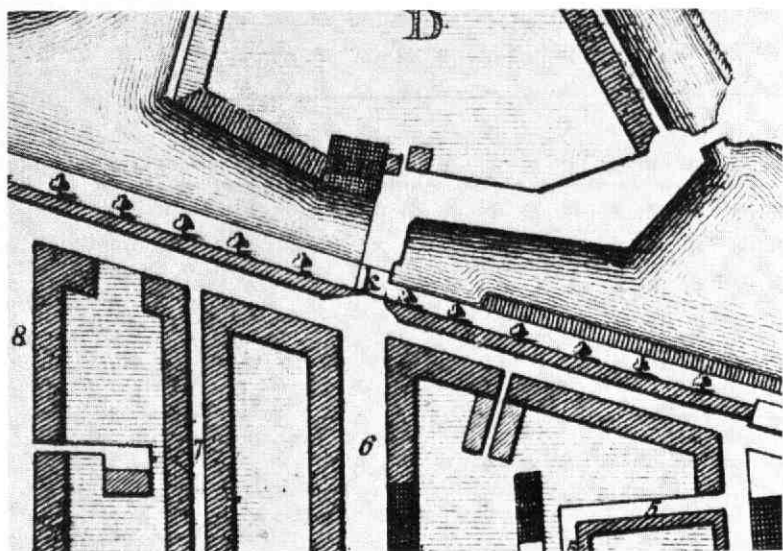
Een bekende afbeelding van Lepelenburg is de fraaie tekening van D. van der Burgh van omstreeks 1770 (zie afb. 1⁴⁾). Deze plaatst het huis op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat. We zien Lepelenburg vanuit het westen in de richting van de voormalige Maliepoort.

Voor Burgers, die het huis verder naar het zuiden wenst, is deze afbeelding vanzelfsprekend onbetrouwbaar. Hij voert daar als „argument” voor aan dat de Brigittenstraat onmogelijk recht op de Maliepoort kon aanlopen. Argument staat hier met recht tussen aanhalingstekens, want die onmogelijkheid blijkt nergens uit. De stadsplattegronden situeren deze poort juist wél in het verlengde van de Brigittenstraat. Als voorbeeld moge dienen de in 1778 - dus kort na de vervaardiging van de tekening van Van der Burgh - uitgegeven plattegrond, waarvan hier een fragment wordt afgebeeld (zie afb. 2⁵⁾).

Verder beweert Burgers dat de Brigittenstraat op de tekening haaks op de straat langs de wal ligt, terwijl in werkelijkheid de hoek tussen beide straten ongeveer 70° bedraagt. Maar wie de prent van Van der Burgh goed bekijkt, zal op grond van het perspectief,

1. Het huis Lepelenburg op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat bij de Maliepoort. Tekening in Oostindische inkt van D. van der Burgh uit omstreeks 1770. GAU, TA, Brigittenstraat nr. ? (Lepelenburg) 1770 (1).

2. Fragment van de plattegrond van Utrecht vervaardigd door leerlingen van de Fundatie van Renswoude, in 1778 uitgegeven bij J. van Schoonhoven en Comp. Uit deze afbeelding blijkt dat de Maliepoort in het verlengde van de Brigittenstraat stond en dat de doorgang haaks op de lengterichting van de stadswal lag. GAU, TA Ab 97.

dat ook voor de rest zeer zorgvuldig genoemd mag worden, eerder tot de conclusie komen dat daarop juist geen sprake is van een rechte hoek tussen de stadswal en de Brigittenstraat. Duidelijk is bijvoorbeeld te zien dat de doorgang van de poort ten opzichte van de straat een knik naar rechts maakt. Hieruit kan worden afgeleid dat die doorgang loodrecht op de richting van de stadswal, en dus niet op die van de Brigittenstraat, heeft gelegen. Dit wordt trouwens volledig bevestigd door de stadsplattegrond van 1778.

De hoek van circa 70° die de Brigittenstraat met de wal maakte, moet voor Burgers nog een „bewijs” verschaffen dat Lepelenburg daar niet gestaan kan hebben. Want, aldus de auteur, Lepelenburg had een vierkant grondplan en „een rechthoekig gebouw kan nu eenmaal niet op een scherpe hoek worden geplaatst”. Voor dit vierkante grondplan wordt echter geen ander bewijs aangevoerd dan dat het gereconstrueerd kon worden aan de hand van de bestaande afbeeldingen. Ik zou nu die afbeeldingen één voor één kunnen gaan analyseren en vervolgens tot de conclusie komen dat de zijde waar de scherpe hoek zich volgens de afbeelding van D. van der Burgh zou moeten bevinden, namelijk op de hoek van de Brigittenstraat, op geen enkele prent zodanig is afgebeeld dat hij te herkennen is. Maar ik geef de voorkeur aan een andere benadering. Een in het gemeentearchief aangetroffen plattegrond van het huis Lepelenburg uit het begin van de achttiende eeuw vertoont wel degelijk een scherpe hoek (zie afb. 3).⁶⁾ Lepelenburg blijkt dus helemaal geen vierkant grondplan te hebben gehad, zoals Burgers met zo veel stelligheid beweert.

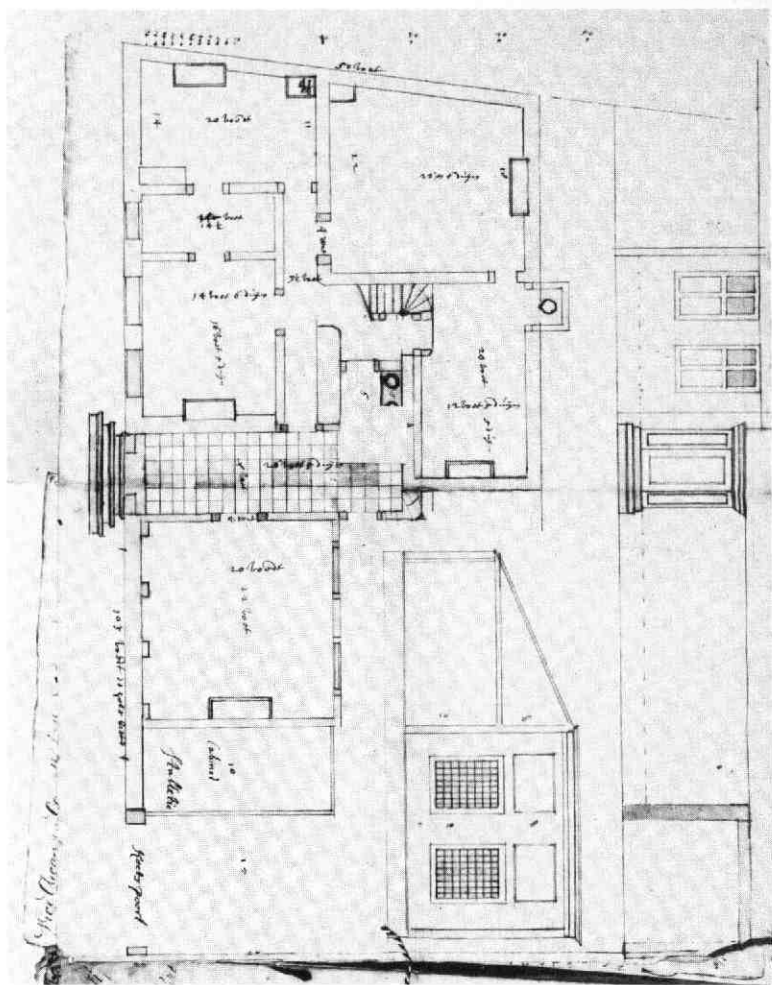
Bij zijn artikel plaatste die onderzoeker een afbeelding van Lepelenburg die van omstreeks 1760 zou dateren en het huis laat zien vanuit het zuiden. Op de voorgrond, aan zowel de west- als de zuidzijde, bevindt zich daarop een flinke tuin. Ik neem aan dat de auteur

die prent als betrouwbaar beschouwt; hij vecht de betrouwbaarheid ervan in ieder geval niet aan. Maar hoe kan ten zuiden van Lepelenburg een tuin hebben gelegen als dit huis op de noordhoek van de smalle Bruntensteeg zou hebben gestaan? Om consequent te zijn had Burgers hier op zijn minst moeten opmerken dat net als Van der Burgh ook de maker van deze tekening een fantasiesituatie moet hebben weergegeven.

Gaan we er echter van uit dat het huis op de hoek van de Brigittenstraat heeft gestaan, dan is de door Burgers bij zijn artikel geplaatste tekening volkomen duidelijk en in grote lijnen⁷⁾ in overeenstemming met de prent van Van der Burgh. Het afgebeelde huis bezit drie vleugels met in het midden een toren. Links van het huis zien we op die afbeelding een muur die langs de Brigittenstraat zal hebben gestaan en rechts de stadswal met het daarop staande begroeiing. Deze situatie komt ook voor op twee andere afbeeldingen. Op de ene, die Lepelenburg laat zien vanuit het westen, met zicht op de noord- en de zuidvleugel en daartussen de ingang van de traptoren, is links een muur met poort te zien en rechts de stadswal (zie afb. 4). De andere laat Lepelenburg in afbraak zien vanaf de wal in noordelijke richting (zie afb. 5). Van de Bruntensteeg, die volgens Burgers onmiddellijk ten zuiden van Lepelenburg moet hebben gelegen, is op geen van deze afbeeldingen een spoor te bekennen.

Deze drie tekeningen berusten in het Koninklijk Huisarchief⁸⁾. Twee ervan worden gedateerd op omstreeks 1760⁹⁾, die van de afbraak op omstreeks 1800, het mogelijke tijdstip van de sloop van Lepelenburg¹⁰⁾. Naar mijn idee dateren ze echter alle drie van de sloopdatum. Ik leid dat af uit de vervallen toestand waarin het huis op de afbeeldingen blijkt te verkeren, terwijl de tekening van D. van der Burgh 1770 het pand nog in een redelijke staat vertoont. Een ander argument daarvoor is dat op de afbeelding

3. Plattegrond van Lepelenburg van 29 oktober 1709, waarop duidelijk de scherpe hoek van het huis te zien is die zich bevonden moet hebben op de hoek van de Brigittenstraat en de stadswal. GAU, Stad S, 616*.

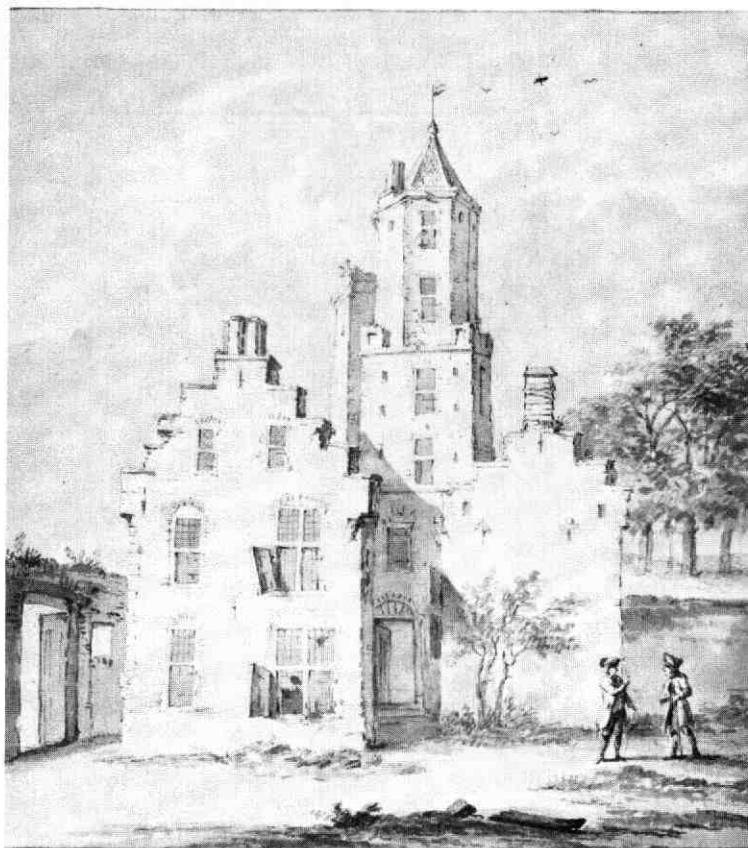
vanaf de westzijde de oostvleugel niet meer te zien is. Inderdaad is die op de prent van de afbraak ook al verdwenen. Ik heb de tekeningen niet in origineel gezien maar het lijkt me de moeite waard ze voor nadere datering eens op uitwendige kenmerken te onderzoeken.

Combineren we de gegevens die ze opleveren over de indeling van het huis met de door mij teruggevonden plattegrond, dan blijkt daarin het grondplan van de afbeeldingen goed herkenbaar, zij het dat de oorspronkelijke noordvleugel daarop is uitgebreid met een gang, een kamer en een „cabinet” of „stalletie” met daarnaast een koetspoort. Mij dunkt dat het hier om een uitbreiding is gegaan die ofwel nooit is uitgevoerd ofwel weer afgebroken was toen de zojuist vermelde afbeeldingen werden gemaakt. Een dergelijk omvangrijk grondplan van 103 x 50 voet, dit wil zeggen 27,60 x 13,40 m, zou overigens niet mogelijk geweest zijn ter plaatse van Bruntenhof 3-4, wanneer men er vanuit gaat, zoals ook Burgers doet, dat het pand een zuid-, een noord- en een oostvleugel had

met een toegang tot de toren aan de westzijde. Wat zou trouwens een muur in het verlengde van de noordzijde van het pand voor zin hebben gehad, wanneer de Brigittenstraat nog een aantal meters verder naar het noorden had gelegen? Dan zou er toch aan de noordkant van het huis een tuin of voorplein tot aan de straat zijn geweest!

Mocht het bovenstaande nog niet voldoende zijn om aan te tonen dat Lepelenburg wel degelijk op de zuid-oosthoek van de Brigittenstraat heeft gestaan en niet ter plekke van Bruntenhof 3-4, dan kunnen daar nog de gegevens aan worden toegevoegd die de openbare registers aan het kadaster over de bebouwingsgeschiedenis van het perceel opleveren. Om de zekerheid van een juist beeld te vergroten wordt zover nodig ook het westelijk aangrenzende perceel in het onderzoek betrokken.

De laatste overdrachtsakte waarin Lepelenburg nog als bestaand gebouw voorkomt, dateert van 29 augustus 1798¹¹⁾. In deze akte droegen de erfgenamen van Maria Anna Geertruyd van Bemmell, in leven

4. Anonieme pentekening van Lepelenburg gezien vanuit het westen, waarschijnlijk op het tijdstip van de afbraak, omstreeks 1800. Kon. Huisarchief, P.S-A/T 286.

douairière van Hertefeld, hun grootmoeder, aan de stad Utrecht over „de huyzinge genaamd Lepelenburg met zijn erve, thuyn, koetshuis, stallingen en an-nexe kamer, staande en gelegen binen deze stad aan de zuydzijde van de Bregittestraat op de hoek bij de Maliepoort, daar oostwaards de stadswal en z.w. (sic!) A. W. Wunderlich naastgehuist en -geleegen zijn”. De aanduiding „z.w.”, waarmee „zuidwaarts” bedoeld zal zijn, is hier problematisch. Zoals uit het vervolg van deze notitie zal blijken moet dit „westwaarts” zijn¹²).

Bij de eerstvolgende overdracht bestond het huis Lepelenburg niet meer. Op 29 augustus 1807 verkocht de stad namelijk „het ledige erf met de daaraan behorende stallinge en kamere, geweest zijnde het huis vanouds genaamd Lepelenburg, gelegen aan de zuidzijde van de Bregittestraat op de hoek bij de Maliepoort, daar oostwaards de stadswalle, ten westen juffrouw Helena Hendrica Vos, weduwe wijlen den heer Wilhelmus Alexander George Wunderlich, en zuidwaards de roomsch katholieke armenkamer binen deze stad naastgelegen zijn” aan de zojuist genoemde weduwe¹³). De overdracht vond op 4 november van hetzelfde jaar plaats¹⁴).

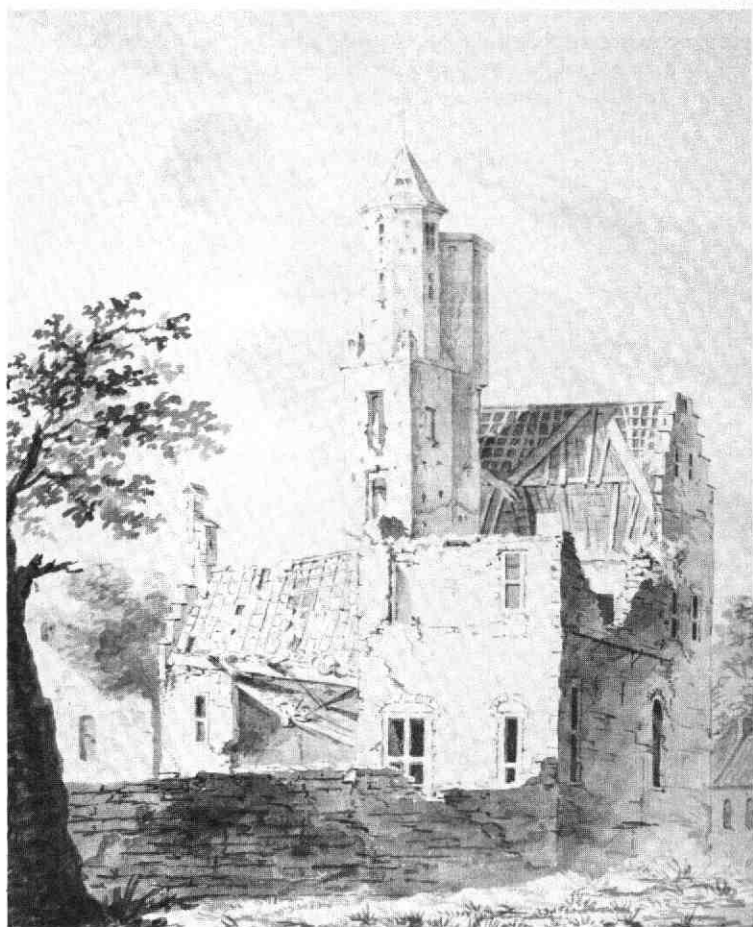
In het voorgaande is er al op gewezen dat de belending „z.w.” of „zuidwaarts” in de akte van 29

augustus 1798 onjuist was en dat dit „westwaarts” zou moeten zijn. Dit vinden we hier bevestigd¹⁵). De weduwe Wunderlich-Vos was eigenaresse van het westelijk gelegen perceel (thans Brigittenstraat 17).

Zij was dit geworden door de scheiding en deling van de nalatenschap van haar vader Arend Vos op 2 januari 1772¹⁶). Het haar toegescheiden huis werd toen omschreven als „zeekere huijzinge, erve en grond, staande en geleegen binnen deze stad aan de zijdzeide (sic!) van de Bregittestraat nabij de Maliepoort, alwaar oostwaards de nakomelingen van den heere van Rijzenborg en westwaards den heer geëli-geerde Pesters naastgehuist en -geleegen zijn”.

De weduwe verkreeg door haar aankoop in 1807 het oostelijk aan haar huis grenzend perceel, dat ze waarschijnlijk aan haar tuin heeft toegevoegd. Dat valt af te leiden uit de verkoop in 1824 door haar dochter Louisa Alida Wunderlich, gehuwd met Louis Mathurin Pelletier de Chambure en woonachtig in Parijs¹⁷), van zowel het ouderlijk huis als het daarnaast gelegen erf waar eens Lepelenburg had gestaan. Op 4 september 1824 verkocht ze bij gemachtigde aan mr. Jan Kol het „ledige erf en grond, vanouds genaamd Lepelenburg, waaragter zich bevind een stalling en koetshuis die mede onder deze koop begrepen zijn en gelegen

5. Anonieme pentekening van de afbraak van Lepelenburg gezien vanuit het zuiden. Kon. Huisarchief, P.S-A/T 287.

op den hoek bij de Maliepoort aan de zuidzijde van de Bregittestraat, vlak tegenover de huizinge van den heer kooper, daar zuidwaarts de roomsch catholieke armen, belend aan de westzijde de huizinge en erve van des verkoopers principale, en aan de oostzijde de stadswal naastgelegen zijn''¹⁸).

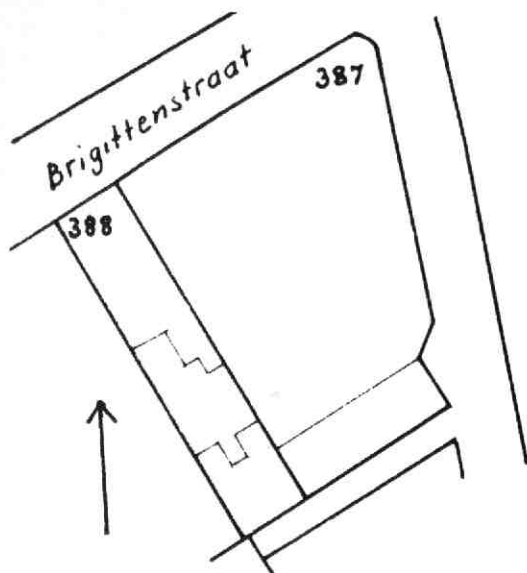
Op 9 oktober van hetzelfde jaar 1824 verkocht Louisa Alida Wunderlich aan de Utrechtse boomkweker Christoffel Frederik van Wintershoven haar ouderlijk huis, dat bij die gelegenheid omschreven werd als „eene weldoortimmerde huizinge, erve en tuin, vanouds genaamd Klein Lepelenburg, staande en gelegen aan de zuidzijde van de Brigittestraat L^a. A n°. 1115 nabij de Maliepoort, alwaar aan de oostzijde het open plein of een gedeelte van den tuin aan den heer mr. Jan Kol behoorende, en aan de westzijde de heer Hora Siccama naastgelegen zijn ---, hebbende deze huizinge een uitgang van achteren in een steegje dat aan de wal uitkomt''¹⁹). Bij dit laatste zal het om een uitgang aan de Bruntensteeg zijn gegaan.

Op 1 oktober 1832 werd in Nederland het kadaster ingevoerd, waarbij ten behoeve van de grondbe-

lasting van ieder afzonderlijk perceel een aantal gegevens werd vastgelegd, zoals de afmetingen, de soort van eigendom en gegevens betreffende de eigenaar. De percelen werden gemeten en in kaart gebracht op zogeheten minuutplannen, die de situatie op het moment van de invoering weergeven. Op dit kadastraal minuutplan treffen we het perceel waar Lepelenburg had gestaan aan onder de gemeente Utrecht, sectie B, nummer 387 (zie afb. 6). Op de begeleidende oorspronkelijke aanwijzende tafel treffen we onder dit nummer als eigenaar aan de Utrechtse koopman Jan Kol, terwijl als soort van eigendom „koetshuis'' wordt opgegeven met een oppervlakte van 690 m² ²⁰). Uit het minuutplan blijkt dat het bebouwde gedeelte van het perceel, het koetshuis, zich aan de zuidzijde daarvan bevond. Deze bebouwing had een afmeting van ongeveer 15,60 x 5, dus 78 m². Het grotere noordelijke deel, circa 612 m², heeft dus het „ledig erf of tuin'' uit de overdrachtsakte omvat.

De eerste eigendomsoverdracht van na de invoering van het kadaster betreft de scheiding en deling op 14 oktober 1848 van de nalatenschap van mr. Jan Kol. Daaronder bevond zich „een ledig erf of tuin, van-

ouds genaamd Lepelenburg, met koetshuis en stalling daarachter, staande en gelegen binnen Utrecht aan de zuidzijde van de Bregittestraat en achter de wal, kadaster B numero 387, koetshuis, groot zes roeden negentig ellen''²¹⁾.

6. Plattegrond van het perceel waarop Lepelenburg stond (387) en van het daarnaast staande huis Klein Lepelenburg (388) naar het kadastraal minuutplan van 1832. Rechts lag de stadswal, aan de onderzijde ziet men de Bruntensteeg.

Uit al deze gegevens blijkt dus zonneklaar dat Lepelenburg op de hoek van de Brigittenstraat heeft gestaan en niet verder naar het zuiden toe op de hoek van de Bruntensteeg, waar zich immers een koetshuis/stal bevond.

Wanneer is deze stal annex koetshuis gebouwd? Toen de stad in 1798 eigenaar werd van Lepelenburg, kreeg zij daarbij gewoontegetrouw de nog aanwezige eigendomsakten overgereikt. Waarschijnlijk heeft zij die bij de vervreemding van het ledig erf in 1807 niet aan de nieuwe eigenaar overgedragen, omdat het huis toen immers niet meer bestond. In ieder geval berusten deze akten met een aantal andere gegevens thans in het stadsarchief²²⁾. Onder die documenten bevinden zich naast de al genoemde plattegrond van Lepelenburg een tekening van een stal/koetshuis, waarvan de vorm grote overeenkomst vertoont met de bebouwing die in 1832, bij de invoering van het kadaster, op het perceel aanwezig was (zie afb. 7). De afmetingen van dit langgerekte gebouw (zie afbeelding), met voorin het koetshuis en achterin de stal, bedragen 61 x 16,5 voet ofwel 16,35 x 4,42 m. De bebouwing in 1832 moet, zoals reeds gezegd, ongeveer 15,60 x 5 m zijn geweest. Ondanks dit maatverschil meen ik toch te kunnen

concluderen dat het hier om hetzelfde gebouw gaat, gezien de bestemming stal/koetshuis en de langgerekte rechthoekige vorm. Helaas is het ontwerp ongedateerd, maar het handschrift op de tekening wijst op de tweede helft van de zeventiende of de eerste helft van de achttiende eeuw. Mogelijk dateert de tekening van na 29 oktober 1709, de datum van het verbouwingsplan, waarin een „stalletie“ was opgenomen dat zoals we gezien hebben misschien nooit is gebouwd. Het handschrift op het bouwplan van de stal/koetshuis komt ook voor op een aan de tekening gehechte specificatie onder de aanhef „Een memoeri van het houydt tot het koetshuys bij Leepelenboerch“, waarin een opgave van het benodigde houtwerk. Het handschrift en de spelling wijzen niet op een grote bedrevenheid in het gebruik van de ganzeveer. Uit de tekening kan ook de hoogte van het gebouw worden afgeleid: die zal tot aan de dakvoet ongeveer 4,50 en tot aan de nok ongeveer 7 m hebben bedragen.

Over de geschiedenis van dit gebouw is nog wel meer bekend. Tot de in het voorafgaande vermelde verkoop van 4 september 1824 behoorde niet „de schutting die dit erf of dat van des verkoopers principale scheiden“, die aan de verkoopster verbleef, „terwijl de muur welke van de schutting tot aan de stal strekt voor des koopers rekening blijft, die ook bij deze het recht toegekend word om deze muur zoowel als de stal en koetshuis zoo hoog te doen opbouwen en naderhand verhogen als hem goeddunken zal en verder zoodanig en in dien staat als gemelde stalling, koetshuis en erve zich bevind, zonder van den verkooper q.q. eenige schadevergoeding of reparatie te kunnen of mogen eischen voor den vervallen staat, waarin gemelde stalling en koetshuis (zich) mogt bevinden“²³⁾.

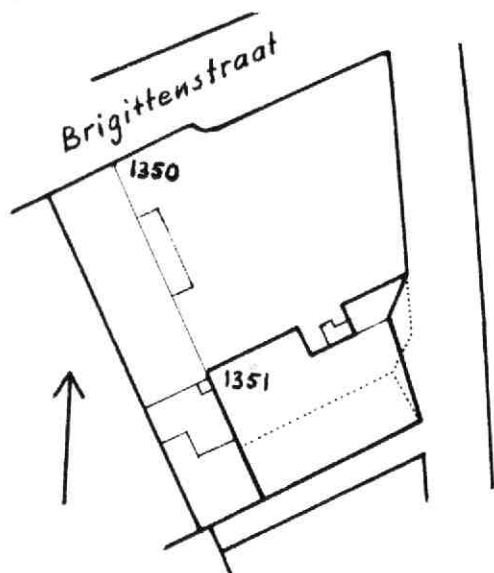
Zoals uit het kadastraal minuutplan, waarop het koetshuis gesitueerd is aan het zuidende van het perceel²⁴⁾, kan worden afgeleid (zie afb. 6), moet het bij de zojuist genoemde schutting en muur om de noord-zuid lopende scheiding tussen beide percelen handelen, waarvan het noordelijk deel uit een schutting en het zuidelijk deel uit een muur zal hebben bestaan. Waarschijnlijk had zich ter plaatse van de schutting de toegang tot de tuin bevonden. Opmerkelijk is dat in 1824 gewezen werd op de bouwvallige staat waarin de stal annex koetshuis toen verkeerde. Uit het feit dat deze met de muur hoger opgetrokken mocht worden, kan tevens worden afgeleid dat het hierbij om bebouwing van betrekkelijk geringe hoogte ging.

Zoals we gezien hebben, kwam het „ledig erf of tuin, vanouds genaamd Lepelenburg, met koetshuis en stalling daarachter“ in 1848 aan mr. Jan Kol. Deze was eigenaar en bewoner van het huis recht tegenover de tuin, op de noordoosthoek van de Brigittenstraat, waar later zijn zoon Everard Henri het imposante gebouw zou neerzetten waarvan bij de recente verbouwing alleen de buitenmuren bewaard gebleven zijn²⁵⁾. Mogelijk heeft Kol gebruik willen maken van

12 and 13 of all original documents
 2 heretofore preserved in the
 original documents

Roof 12 ft x 16 ft
 Side wall 12 ft x 16 ft
 Roof 12 ft x 16 ft
 Front wall 12 ft x 16 ft

lang, betreft de belangrijkste wijziging de stal annex koetshuis. Dit object is blijkens dit kaartje naar het noorden toe uitgebreid, terwijl de voorgevel een grotere hoek ten opzichte van de zuidgevel is gaan maken. Ten noordoosten van het gebouw bevond zich inmiddels een klein erfje.

8. Plattegrond van de perceelsindeling van Lepeleng en Klein Lepeleng naar een kadastraal hulpkaartje van 13 oktober 1888. Nr. 1351 omvat ongeveer het tegenwoordige pand Bruntenhof 3-4. Gestippeld de situatie van 1832.

De perceels- en bebouwingsverandering wijst op een omvangrijke verbouwing, waarbij de oostgevel vervangen is en de noordgevel ofwel afgebroken is dan wel gehandhaafd als binnenwand. Het lijkt er op dat bij deze verbouwing de bebouwing ook hoger opgetrokken is. Er wordt namelijk in 1889 voor de eerste keer ook een „koetsierswoning” vermeld, waarmee naar alle waarschijnlijkheid de in 1924 genoemde „bovenwoning” bedoeld zal zijn³¹⁾.

Bij de eerstvolgende verkoop, van 14 januari 1920³²⁾, werd het hele complex omschreven als „a) een heerenhuis met tuin te Utrecht aan de zuidzijde van de Bregittenstraat, plaatselijk gemerkt nr. 17, benevens een daarachter gelegen gebouw met bovenwoning en schuurtje, kadastraal bekend gemeente Utrecht sectie B nummer 3150 ter grootte van zes aren negentig centiares; b) een stal met koetshuis, koetsierswoning en erf te Utrecht aan het Lepeleng, plaatselijk gemerkt nummer 3, kadastraal bekend gemeente Utrecht sectie B nummer 3151 ter grootte van twee aren.”

De daarop volgende verkoop vormde de aanzet voor de huidige situatie. Op 14 april 1924³³⁾ werd het complex verkocht in een aantal kavels, waaronder „Koop III. Een koetshuis met stalling, mestbak en

open terrein, waarboven afzonderlijk bovenhuis en hooizolder, te Utrecht aan Lepeleng, plaatselijk gemerkt 3 en 3 bis, kadastraal bekend gemeente Utrecht sectie B nummers 3150 gedeeltelijk en 3151, te zamen ter grootte van ongeveer twee aren vier centiares of zooveel minder of meer als bij de kadastrale hermeting zal blijken.” Mogelijk was de functie van stal en koetshuis dus toen nog aanwezig. Met deze omschrijvingen kan dit overzicht van de bouwingsgeschiedenis van het perceel van Bruntenhof 3-4 gevoeglijk worden afgesloten.

Samenvattend kan op grond van al deze gegevens het volgende worden geconcludeerd. Het huis Lepeleng stond eertijds op de zuidoosthoek van de Brigittenstraat. Het pand werd tussen 29 augustus 1798 en 29 augustus 1807 gesloopt met uitzondering van een stal annex koetshuis aan de zuidzijde van het perceel, die gebouwd zal zijn in de tweede helft van de zeventiende of de eerste helft van de achttiende eeuw, mogelijk kort na 29 oktober 1709. In 1824 verkeerde dit gebouw in een bouwvallige staat. Bij de verkoop die toen plaatsvond werd door de eigenaar van het belendende perceel toegestaan deze stal/koetshuis en een aangrenzende muur te verhogen. Het gebouw werd tussen de boedelscheiding van 14 oktober 1848 en die van 13 oktober 1888, toen een kadastrale mutatie werd aangebracht, naar het noorden toe uitgebreid, terwijl ook de voorgevel moet zijn vervangen. Waarschijnlijk zal bij die gelegenheid de bebouwing ook hoger opgetrokken zijn. De functie van stal/koetshuis kan tot in 1924 zijn blijven bestaan, gezien de toen nog aanwezige mestbak en hooizolder.

Waarschijnlijk bevat het pand Bruntenhof 3-4 dus resten van een zeventiende- of achttiende-eeuwse stal annex koetshuis die behoort heeft bij het voormalige huis Lepeleng. De bebouwing is echter tussen 1848 en 1888 zo ingrijpend gewijzigd dat die overblijfselen slechts beperkt kunnen zijn. Dat het pand op de plaats staat waar zich eens Lepeleng heeft bevonden, is uitgesloten.

Zoals Trajectum, tegenwoordig Utrecht geheten, niet in Noord-Frankrijk lag, zo stond Lepeleng niet naast de Bruntensteeg. . .

Alblasstraat 8 bis
Utrecht

M. W. J. de Bruijn

Noten

1. J. W. J. Burgers, „Het huis Lepeleng”, *Maandblad Oud-Utrecht* 61 (1988) 37-42.
2. Mededeling van B. J. M. Klück.
3. Mededelingen van H. L. de Groot en T. J. Hoekstra.
4. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (GAU), Topografisch-historische atlas [TA], Brigittenstraat nr. ? (Lepeleng) 1770 (1). Onder meer afgedrukt in J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht 1968, 4de herd. 1984) 145.

5. GAU, TA, Ab 97. Afdrukt in de toelichting door M. Donkersloot-de Vrij bij *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839* (Utrecht/Maarsen 1983), 13.
6. GAU, Stadsarchief [Stad], Supplement [S], 616*. In dit nummer bevindt zich een achttal originele eigendomsakten van Lepelenburg vanaf 9 oktober 1545 tot en met 29 augustus 1798 en een aantal andere stukken betreffende het huis, waaronder twee plattegronden. De hier afgebeelde bevat op de rugzijde de aantekening „concept besteck vande timmeragie te maken op Lepelenburch” en is gedateerd 29 oktober 1709. De andere is veel slordiger en heeft klaarblijkelijk gediend als schetsontwerp, hetgeen verklaart waarom op deze schematische tekening de betreffende hoek recht afgebeeld is. De op beide plattegronden aangegeven maten van de afzonderlijke vertrekken bewijzen echter dat de hoek scherp moet zijn geweest, zelfs nog iets scherper dan de afbeelding weergeeft, namelijk ongeveer 81,5°.
7. De toevoeging „in grote lijnen” is niet overbodig. In details zijn er namelijk wel degelijk verschillen op te merken tussen zowat alle afbeeldingen. Waar het om gaat is of er uit die afbeeldingen tezamen een redelijk betrouwbaar totaalbeeld gevormd kan worden, hetgeen hier zeker het geval is.
8. 's-Gravenhage, Koninklijk Huisarchief, P.S.-A/T 285-287.
9. Althans blijkens GAU, TA Brigittenstraat nr. ? (Lepelenburg) ca 1760 (a en b).
10. Burgers, t.a.p., die zich beroept op S. Muller Fz., *Oude huizen te Utrecht* (2de druk; Utrecht 1911), 23. Muller geeft niet aan hoe hij aan dit jaartal komt.
11. GAU, Stad III, 525, jr. 1798, blz. 140-141. De originele koopvoorwaarden bevinden zich in GAU, Stad S, 616*. Burgers, t.a.p., maakt gebruik van een afschrift in het kapittelarchief van Oudmunster. Het is merkwaardig dat deze auteur de originele en officiële stukken niet geraadpleegd heeft.
12. Dit werd overigens ook reeds door Burgers opgemerkt.
13. GAU, Notarieel archief [Not.] U287a024, blz. 945-968.
14. GAU, Stad III, 525, jr. 1807, blz. 394-395. Hier luidde de omschrijving: „zeker ledig erf met de daarbij behorende stallen en kamers, geweest zijnde vanouds genaamd Lepelenburg, gelegen aan de zuidzijde van de Bregittestraat op de hoek bij de Maliepoort, zijnde Lit^a. A N°. 663, daar oostwaards de stadswalle, ten westen jufvrouw Helena Hendrica Vos, weduwe wijlen de heer Wilhelmus Alexander George Wunderlich en zuidwaards de roomsch katholieke armenkamer binnen de stad naastgelegen.”
15. Aldus ook Burgers, t.a.p.
16. GAU, Stad II, 3243, jr. 1772, blz. 1-8.
17. Burgers noemt zonder bronvermelding het jaartal 1821 en als echtgenoot van de verkoopster „K. M. Bleeker de Chambray”.
18. Rijksarchief in Utrecht [RAU], Hypotheekbewaarder Utrecht [Hypoth.] 27, dl. 13, nr. 45.
19. GAU, Not. U328a014, nr. 81.
20. Kadaster en openbare registers, bewaarplaats Utrecht [KADOR UTRECHT] en RAU, Oorspronkelijke aanwijzende tafel gemeente Utrecht, sectie B, nr. 387.
21. GAU, Not. U324c056, nr. 15117; KADOR UTRECHT, Registers van overschrijving van eigendomsovergangen [Overschr.], dl. 102, nr. 47.
22. GAU, Stad S, 616*.
23. RAU, Hypoth. 27, dl. 13, nr. 45.
24. RAU, Minuutplan gemeente Utrecht, sectie B, nr. 387.
25. KADOR UTRECHT, Oorspronkelijke aanwijzende tafel gemeente Utrecht, sectie B, nr. 370. T.a.p., Kadastrale legger, nr. 1058, volgnr. 1.
26. GAU, Not. U324c056, nr. 15117; KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 102, nr. 47.
27. GAU, Not. U321e081, nr. 12772; KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 13, nr. 45.
28. GAU, Not. U329h027, nr. 3864/41; KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 483, nr. 18.
29. KADOR UTRECHT, Kadastrale legger gemeente Utrecht, nr. 4379, volgnr. 2 en 4.
30. KADOR UTRECHT, Hulpkaartjes gemeente Utrecht, dienstjaar 1889, nr. 205.
31. KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 947, nr. 33.
32. KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 851, nr. 118.
33. KADOR UTRECHT, Overschr. dl. 947, nr. 33.

BOEKENSCHOUW

J. E. A. L. Struick, *Archief gearchiveerd. Utrecht, Gem. Archiefdienst/Broese Kemink, 1988. 45 blz. met illustr. ISBN 90-7366-08-1, prijs: f 10,-*.

Per 1 januari 1988 verliet stadsarchivaris dr J. E. A. L. Struick de gemeentediens, waar hij in 1954 als chartermeester zijn entree had gemaakt.

Zijn afscheid is op 25 maart j.l. met gepaste feestelijkheid en eerbetoen gevierd. Sinds die dag zijn velen in de stad eigenaar van dit bescheiden en charmante werkje, dat voorin van een handtekening en de afbeelding van een gebeeldhouwde kop van deze „aanhanger van het verleden” is voorzien. Verder bevat het in enkele korte

hoofdstukjes herinneringen aan de bijna 35 jaar Gemeentearchief waarop hij kan terugzien. Scharnierpunt is 1968, het revolutiejaar waarin de verhuizing plaatsvond van het oude paleis van koning Lodewijk Napoleon aan de Drift naar het nieuwe gebouw aan de Alexander Numankade. Een aantal aardige foto's, vooral van belang voor de *inner circle* van het Archief, en een waardevol Ten Geleide van wethouder C. Pot sieren de uitgave, die met een bibliografie van Struick wordt afgesloten.

Met een prachtige ets van Gerard van Rooy op het voorplat heeft Broese Kemink er een goed verzorgd boekje van gemaakt.

v. S.

Lutgard Mutsaers, *Pop in Utrecht 1956-1986. 30 jaar Utrechtse popgeschiedenis. Utrecht, Matrijs, 1987. 132 blz., met foto's. ISBN 90-70482-55-X. Prijs f 27,50.*

Popmuziek is een onderwerp dat in de prestigieuze kolommen van dit Maandblad bij mijn weten nooit eerder ter sprake is gebracht. Maar hier gaat het over 30 jaar Utrechtse popgeschiedenis en kunnen we er dus niet meer langs. Musicologe en popjournaliste Lutgard Mutsaers heeft haar bijdragen in *Vonpopp* over de Popgeschiedenis in Utrecht gebundeld, zodat er nu een ordelijk verhaal in een prettige stijl voor ons ligt, het geheel met veel foto's verlicht.

Het begin is precies te situeren: de avond van 14 september 1956 („Utrecht was in de jaren vijftig een saaie provincieplaats", zo begint het veelbelovend), toen de film *Rock Around The Clock* in de City-bioscoop in première ging. Achterin stond politie, en, jawel hoor, Utrecht bleef niet achter, de jongelui klommen op de stoelen en er werd gedanst in het gangpad. Zo begon aan de Drift de victorie, maar het zou er spoedig heel wat driftiger toegaan. Erna kwam Elvis Presley en al gauw kwamen ook de eerste Utrechtse bandjes van de grond. Op 16 oktober 1963 schreef het UN over: „tjenerbandjes, een nieuwe liefhebberij". Hoe het daarna op deze „scene" verder is gelopen, staat hier uitvoerig beschreven, inclusief de maatschappelijke gevolgen en de culturele breuk die het popgebeuren met zich meebracht. Voor het eerst ook wordt hier een inventarisatie geboden van Engelse en Nederlandstalige plaatopnamen, en van de films die in dit circuit een rol hebben gespeeld. Juist omdat op dit terrein de roem vaak uiterst kortstondig is, is het goed dat hier de drie decennia 1956-1986 zo goed zijn gedocumenteerd.

v. S.

Nienke Begemann, *Victorine. Amsterdam, Bert Bakker, 1988. 390 blz. met foto's. ISBN 90-351-055-91; prijs f 39,90.*

Over vroeger praten met familie-leden van een oudere generatie levert altijd wel iets op. In het gunstigste geval noem je het „oral history", en minimaal zijn het informatieve en/of leuke bijdragen in het trommeltje met familie-verhalen. Iemand die dat alles op papier zet met de bedoeling om het uit te geven moet toegerust zijn met een gezonde kritische zin, het vermogen om te schiften en te ordenen, en tot toetsen van wat in de loop van de gesprekken makkelijk leidt tot uitvergroting of verkleining. Enige afstand van degene die aan het woord is lijkt een andere vereiste.

Degene die hier Victorine Hefting sprekend opvoert toont zich tegen dit karwei niet opgewassen. Het magere voorwoord kan het ontbreken van een verantwoording niet compenseren. Er is geen literatuuropgave, de annotatie begint pas op p. 250, de hoofdstukken zijn niet eens genummerd, de onmisbare personen-index ont-

breekt, net als een enigermate gedetailleerde inhouds-opgave en allerlei ander gerief voor de lezer. Wel met extra ongemakken. Zo gaat het gebruik van de persoonsnamen nogal eens over in in dat van bij- of koosnamen, zonder dat dit wordt aangekondigd.

Wat overblijft is een onvoldoende geordende reeks anecdotes, afgewisseld met hier en daar een goed gelukt portret zoals dat van Willem Nagel (p. 296). Maar er staat ook onverdragelijke ego-tripperi in, waartegen de hoofdpersoon in bescherming genomen had moeten worden. Waarmee ik nog voorbij ga aan de soms ongepaste opmerkingen over mensen die nog maar onlangs zijn overleden of zelfs nog in leven zijn. Schrijfster en vertelster hadden hier mogen denken aan het citaat van de mevrouw in Eenrum die als eerste het dameskransje verliet met de onsterfelijke woorden: „Ik beveel mijn reputatie aan de dames aan" (blz. 24).

Met iets meer moeite was dit een heel wat beter boek geworden. Daarin hadden we, op een stevig onderbouwde verantwoording, het leven kunnen volgen van een boeiende, energieke en sterk ego-centrische persoonlijkheid. Dat kan nu ook, maar alleen onder de zinspreuk „Beleef het mee in Privé". Alsof een lezer geen schaamte heeft.

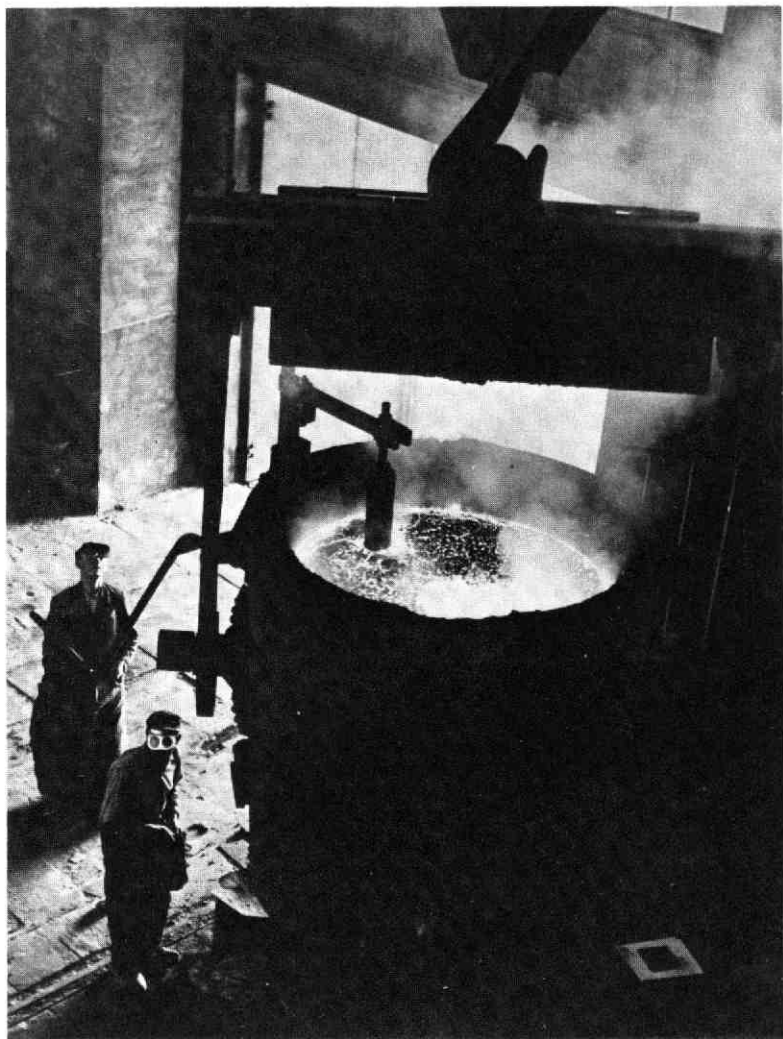
Waarom deze opmerkingen in het *Maandblad Oud-Utrecht*? Wel degelijk omdat er voor de doorzetter een paar interessante dingen over Utrecht in staan. Ik noem: de jeugd van de schrijfster aan de Koningslaan (met foto), en de huisartsenpraktijk van haar vader in Wijk C gedurende de eerste decennia van deze eeuw. Voorts: een portret van het Kunsthistorisch Instituut in de jaren dertig onder leiding van prof. Willem Vogelsang, die V., de toenmalige bibliothecaresse aan het Instituut, niet alleen op gezette tijden in zijn armen nam, maar ook gedichten voor haar schreef. Ook die zijn opgenomen. Verder zijn er interessante aanvullende mededelingen over de Utrechtse jaren (1932-1937) van Martinus („Pom") Nijhoff en de kring die zich rond hem vormde. Het meeste daarvan beperkt zich tot de eerste 140 bladzijden van dit dikke boek.

Om het eens in IDIL-termen te zeggen: het boek beweegt zich „op de grens der decentie". Het is bestemd „voor volwassenen met voldoende onderscheidingsvermogen".

v. S.

Sporen van staal. Demka: het verhaal van de arbeiders. Met een woord vooraf van Herman Bode. Samenstelling en interviews Jos Bours e.a. Utrecht, uitg. E. J. van Himbergen, 1987. 160 blz., met foto's. ISBN 90-71073-02-5. Prijs f 24,90.

In 1914 kwam het Groningse staalbedrijf J. M. de Muinck Keizer naar Utrecht. Het vestigde zich aan het Amsterdam-Rijnkanaal bij de spoorbrug Utrecht-A'dam, en ging in 1919 een samenwerking aan met Hoogovens. Twee jaar later ging het bedrijf Demka heten. Rond dat bedrijf (en Werkspoor) ontstond de arbeiders-wijk Zuilen. Een aantal crises in de Europese staalindustrie bracht de ondergang voor de Demka. De sluiting

Demka. Gietspan met vloeibaar staal (foto Hoogovens).

kwam er in 1983, en 'n paar jaar later werden de enorme gebouwen aan het kanaal gesloopt. Een stuk braakland is alles wat ervan is overgebleven.

Een bedrijfsgeschiedenis die alleen economische en financiële gegevens levert is met behulp van de archieven niet al te moeilijk samen te stellen. Veel lastiger is het verhaal van de arbeiders te schrijven: de mannen van de werkvloer laten minder papieren sporen achter, en hun mogelijkheden om de geschiedenis vast te leggen zijn ook geringer dan aan de kant van de bedrijfsleiders en -eigenaars. Een aantal interviewers is gedurende 1985 en 1986 op pad gegaan om 52 oud-werknemers van Demka - een representatieve groep - naar hun belevenissen te vragen. Niet alleen de arbeiders van de verschillende afdelingen komen aan het woord, er wordt ook naar de gezinsomstandigheden gevraagd, naar de invloed en de werkwijze van de ondernemingsraad, de verhouding directie-ondernemingsraad-beambten (de

„witte boorden“). Met name de verhalen over de slechte beveiliging doen zelfs achteraf nog huiveringwekkend aan. De walserij werd „het abattoir“ genoemd, en een vinger met het topje eraf heette „een Demkavinger“. De zes samenstellers en de uitgever hebben van hun boek een klein gedenkteken gemaakt voor de vele ex-werknemers en hun vrouwen en kinderen.

In het landelijk Humanistisch Centrum aan het Oudkerkhof was ten tijde van de presentatie van *Sporen van staal* een foto-expositie over leven en werken van de Demka te zien, waar met foto-technisch prachtige beelden de mondelinge verhalen van de arbeiders werden aangevuld. Een flink aantal van die foto's is in het boek terug te vinden.

Oud-vakbondsbestuurder Herman Bode heeft er een voorwoord voor geschreven.

Het is het portret van een voorbij industrieel tijdperk en

een verdwijnend type arbeider met zijn eigen ellende, maar ook met zijn typische beroepstrots en zijn sterke verhalen. En daarbij vertelt het een belangrijk stuk geschiedenis van de Utrechtse woonwijk Zuilen.

v. S.

Herman M. van den Berg (red.), De stenen droom, Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan C. L. Temminck Groll. 328 pag., rijk geïllustreerd. Zutphen, De Walburg Pers, 1988. ISBN 90-6011-586-4. Prijs f 75,-.

Vijftientwintig jaar geleden verscheen het boek Middel-eeuwse stenen huizen te Utrecht, en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden. Dit boek was het gevolg van de promotie van C. L. Temminck Groll. Met het verschijnen van dit boek werd de basis gelegd van het bouwhistorisch onderzoek in woonhuizen dat nog steeds volop in ontwikkeling is.

In 1957 kwam Temminck Groll, na sinds 1954 wetenschappelijk ambtenaar bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geweest te zijn, in Utrecht om de scepter te zwaaien over de gemeentelijke monumentenzorg. Hierna, en tot het moment dat hij in 1986 afscheid nam als hoogleraar restauratie aan de Technische Hogeschool in Delft, heeft hij vrijwel alle facetten van de monumentenzorg doorlopen. Hoofdarchitect bij de Rijksdienst was hij van 1964 tot 1968, en wetenschappelijk hoofdmedewerker bij het Kunsthistorisch Instituut van de Utrechtse Universiteit van 1968 tot 1972. In 1968 startte hij tevens met een architectenbureau. In 1973 werd hij de, eerste, hoogleraar restauratie in de studierichting architectonisch ontwerpen in Delft. Met het vertrek uit Delft zullen de activiteiten van Temminck Groll in de Monumentenzorg echter zeker niet beëindigd zijn.

Het vertrek van Temminck Groll was aanleiding voor het samenstellen van het boek *De stenen droom*. Dit *Liber Amicorum* is ingedeeld in vier onderwerpen: Monumentenzorg en Restauratie, Bouwkunst en Monumentenzorg overzee in de Oost en de West, Bouwhistorisch onderzoek, en Architectuur, stedenbouw en vormgeving. Uit de veelheid en gevarieerdheid van de onderwerpen blijkt wel de breedte van belangstelling van Temminck Groll. Helaas heeft dit wel tot gevolg dat Utrecht er betrekkelijk bekaaid afgekomen is. Slechts „Groot Blakenburgh, de evolutie van een Utrechts stadskasteel” van A. F. E. Kipp heeft direct betrekking op de stad. Zidelings komt Utrecht nog aan de orde in „De onderpui, het ondergeschoven kind in de monumentenzorg?”, van R. Apell en „Gothiek in de 14de eeuw”, een bewerking van een manuscript van Th. Haakma Wagenaar. Dit betekent echter geenszins dat het niet een prachtig boek is geworden waarin de vele facetten van de monumentenzorg in binnen- en buitenland aan de orde komen, en de aanschaf meer dan waard is.

EMK

GROETEN UIT UTRECHT-KERKENSTAD

Trouwe bezoekers van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent weten, dat in een stil hoekje naast het restaurant, om de zes à acht weken wisselend, een mini-tentoonstelling wordt gehouden. Op 20 juni j.l. is daar een zestigtal prentbriefkaarten opgehangen van ons mede-lid George C. van Leersum. Deze laten zien hoe sinds 1900 vanuit Utrecht kaarten van de middeleeuwse kerken als groet naar familie en kennissen in den lande werden gezonden. Bovendien wordt met een tiental ansichten de geschiedenis van de prentbriefkaart van 1880 tot 1900 weergegeven.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 6 - juni 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 59

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65 + f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. werk (03465) 6 02 09
tel. privé (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

HET UTRECHTSE KINDERZIEKENHUIS VAN 1888-1898

Het Utrechtse Kinderziekenhuis dankt zijn ontstaan aan het initiatief van enkele vooraanstaande Utrechtse einden van de vorige eeuw. Op 27 april 1888 kwamen mr J. F. de Beaufort, H. A. v. Beuningen, mr S. J. Geuns, dr P. Templeman v. d. Hoeven en dr S. K. Hulshoff bijeen en besloten tot de stichting van een kinderziekenhuis op philanthropische basis. Op 8 mei deed het comité in een circulaire een oproep aan haar stadgenoten om het benodigde geld bijeen te brengen. Vele Utrechtse notabelen betuigden door ondertekening hun instemming met dit initiatief. Daar onder waren klinkende namen zoals de jonkheren van Asch v. Wijck, prof. dr N. Beets, dr Th. Dentz, jhr mr J. E. Huydecoper van Nigtevegt, mr F. A. R. A. Baron van Ittersum, B. Reiger en tientallen anderen. In deze oproep die begint met de aanhef „Stadgenooten” lezen we ondermeer: „Op bescheiden voet willen wij aanvangen; in een der gezondste gedeelten der gemeente¹⁾ wenschen wij een huis van kleinen omvang met een tuin te huren. Voor de inrichting zal naar onze berekening eene som van hoogstens f 3.000, — nodig zijn, terwijl wij voor de instandhouding en exploitatie jaarlijksche bijdragen behoeven; f 3.000, — à f 4.000, — achten wij daartoe voor het eerste jaar voldoende.”²⁾ Op 8 juni werd de oprichting van „Het Kinderziekenhuis” zoals de naam luidde, een

feit. Voorzitter werd dr P. Templeman van der Hoeven, penningmeester mr J. F. de Beaufort en sekretaris dr S. K. Hulshoff. Op 24 juni werd door een artikel in het Utrechts Dagblad dit besluit bekend gemaakt en de bevolking aangespoord meer geld ter beschikking te stellen, omdat het exploitatiebedrag nog niet bereikt was. Het was het zesde kinderziekenhuis in ons land. Amsterdam, Rotterdam en later ook Den Haag, Arnhem en Dordrecht voorzagen al langer in deze maatschappelijk dringend gevoelde behoefte. In voorgaande jaren was men steeds meer tot de konklusie gekomen, dat het verplegen van kinderen tussen volwassenen in algemene hospitalen geen goede zaak was. Al in 1864 deed dr H. W. Monchy de uitspraak: „De ondervinding heeft geleerd, hoe nadeelig het is, kinderen en volwassenen in dezelfde lokalen te verplegen, en zoo onophoudelijk met elkaar in aanraking te brengen; elkeen weet dat kinderen aldaar veel zien, en leeren wat ongeschikt voor hen is”³⁾. Bovendien was er een grote behoefte aan een verpleeginrichting voor hen die een goede verpleging voor hun kinderen niet konden bekostigen. De bekrompe woningen in de volksbuurten met zeer slechte sanitaire voorzieningen, die in de zomer benauwd en in de winter vochtig en tochtig waren, bevorderden het herstel van de zieke kinderen niet. De armoede die geleden werd

Het bezoek van Koningin-Regentes Emma en Koningin Wilhelmina aan het Kinderziekenhuis, 11 augustus 1898. G.A.U. Top.-Hist. Atlas T.98.1.

uitte zich niet alleen in hygiënisch erbarmelijke toestanden, maar ook in slechte en onvoldoende voeding. De kindersterfte was dan ook hoog. Vooral de zuigelingensterfte door maag- en darmstoornissen kwam in de sociaal zwakke lagen van de bevolking veelvuldig voor. Als onderkomen werd het pand Oude Kerkstraat 30, de helft van een in 1880 in neo-classicistische stijl opgetrokken herenhuis, van de eigenaar A. H. Slüter gehuurd. Deze was bereid de huurprijs aanzienlijk te verlagen. Behandelend geneesheer-direkteur werd dr S. K. Hulshoff. Als directrice werd mej. J. G. Prins benoemd; deze had haar diensten belangeloos aangeboden. De eerste verpleegster werd mej. J. Wigersma, zij was twee jaar werkzaam geweest in het Binnengasthuis te Amsterdam. In de maanden augustus, september en oktober werd het pand aan de toenmalige eisen van doelmatigheid en hygiëne aangepast. Om ontsmetting en het stofvrij houden zo gemakkelijk mogelijk te maken werden de muren gladgeschuurd, kieren in vloeren en betimmering nauwkeurig met stopverf dichtgestopt en daarna meerdere malen geveerd en geveerd. Verder werden alle houten meubelen van onder tot boven met olieverf geschilderd, zodat alles met water en groene zeep goed schoon te maken was. Men plaatste gaskachels en de badkamer kreeg een warmwaterinstallatie. De souterrain-keuken kreeg een Wehle-gasfornuis met een capaciteit voor 12 personen. In het souterrain aan de tuinzijde was een isolatiekamer voor noodgevallen ingericht, zodat in onvoorziene gevallen besmettelijke zieken van andere patiënten konden worden afgezonderd. Het is overigens zeer twijfelachtig of deze kamer ooit als zodanig gebruikt is. In het jaarverslag is hiervan niets terug te vinden. Al spoedig blijkt deze kamer dan ook in gebruik als huiskamer voor de directrice en de verpleegsters.

Groot was de angst voor besmettelijke ziekten. In het reglement (art. 5) stond dan ook nadrukkelijk vermeld dat kinderen die aan een besmettelijke ziekte leden voorlopig niet mochten worden opgenomen. Niet gevaccineerde kinderen werden volgens dit reglement in de regel ook niet opgenomen. Sinds 1858 propageerde de „commissie voor koepokinenting“ de vaccinatie, maar nog in 1870/1871 stierven 734 Utrechters aan de pokken⁴). In 1872 werd de vaccinatie van schoolgaande kinderen dan ook verplicht gesteld. Ook bezoekers waarvan de woning besmet was verklaard, werd de toegang tot de ziekenzalen onvoorwaardelijk geweigerd. Een isoleerafdeling was er dus niet, besmettelijke zieken werden a priori afgewezen. Wat opvalt is dat kinderen met tuberculose wel werden opgenomen. Waarschijnlijk werd de besmettelijkheid hiervan onvoldoende onderkend. Hoewel ziekten als cholera, malaria en tyfus nagenoeg waren uitgeroeid, mede dankzij de ontdekking van kinine, kwamen epidemieën van kinderziekten nog veelvuldig voor. Tussen 1880 en 1888 maakten mazelen, kinkhoest, difterie en roodvonk talloze slachtoffers onder de kinderen, vooral in de sociaal zwakkere gezinnen uit de overbevolkte volkswijken van de grote steden. Dit werd mede in de hand gewerkt door de extreem lange en koude winters in die periode, waarin de armere bevolkingsgroepen door de inkrimping van werkgelegenheid een minimaal bestaan moesten leiden,

dat extra verzwaard werd door de hogere kosten voor levensonderhoud, met name de hogere brandstofkosten⁵). Hoe de sociale toestand was in die tijd komt treffend tot uitdrukking in het onderstaande stukje dat uit het jaarverslag van 1889 is overgenomen. „Een achtjarigen knaap o.a. die ons in het begin van 1889 hersteld verliet, ontvingen wij in December zeer ernstig ziek andermaal ter verpleging. Toen hij een weinig begon te verbeteren, toonde hij zijn dankbaarheid telkens met een glimlach en een handdruk. Op de vraag of hij zo blij was weer hier te zijn, klonk het antwoord met van geluk stralende oogen 'nou ôf ik hoor, ik lig zoo heerlijk!'. Later vernamen wij dat de overgang voor het kind zeer groot moet geweest zijn. Zijn ouders werkten toch de ganschen dag buitenshuis, en in die tijd moest ons ventje zonder warm eten en zonder vuur op broertjes en zusjes passen. Eerst als vader en moeder des avonds terugkeerden, werd de kachel aangemaakt, en alleen des Zondags was er van warm eten sprake! En waar gezonde kinderen zoveel ontberen, hoe groot moet het lijden der kleine zieken niet zijn. . .”

Vanwege het openbare karakter van het ziekenhuis kon ieder kind ongeacht zijn of haar gezindte worden opgenomen mits deze aan de voorwaarden van het huishoudelijk reglement voldeed. Dat de godsdienstige ontwikkeling van het kind toch erg belangrijk werd gevonden blijkt wel uit de vermelding van de geneesheer-direkteur die in zijn eerste jaarverslag schrijft: „Van de beginne is het aankweken van godsdienst bij de ons toevertrouwde patiëntjes een punt van voortdurende zorg.” Protestantse, katholieke en Israëliëse geestelijke verzorgers konden dan ook ten allen tijde terecht. Tevens hield de directrice dagelijks godsdienstoefeningen die een algemeen neutraal karakter hadden.

Nadat het ziekenhuis op 4, 5 en 6 november voor het publiek was opengesteld, kon op 10 november het eerste patiëntje worden opgenomen. Al direct in het begin werd duidelijk dat het ziekenhuis ook een landelijke functie zou krijgen. Van de 9 kinderen die tot 31 december van dat jaar verpleegd werden, kwamen er 5 van buiten Utrecht. Drie uit Haarlem, een uit Amsterdam en een uit Aarle-Rixtel. Omdat het ziekenhuis in eerste instantie bedoeld was voor kinderen van behoeftige ouders uit Utrecht, deze hadden bij opname reglementair de voorkeur en hen werd een verpleeggeld van 50 cent per dag gevraagd, stelde men dat voor buiten de stad wonenden op een gulden per dag. In overleg met de voorzitter van het bestuur kon de geneesheer-direkteur gehele of gedeeltelijke vrijstelling verlenen. In spoedeisende gevallen werd deze beslissing door de directrice genomen, omdat steeds 14 dagen vooruit betaald moest worden. Voor niet geheel onvermogenen en meergegoeden wisselde het tarief van 50 cent tot een gulden en van drie tot zes gulden daags. Door deze zeer beperkte en onzekere bron van inkomsten was de exploitatie grotendeels afhankelijk van contributies en giften. De laatste waren meestal in natura en konden bestaan uit linnengoed, kinderspeelgoed, groenten, fruit eieren en dergelijke, maar ook uit dienstverleningen zoals het doen van de was en het lappen van de ramen. Tevens werden er liefdadigheidsacties op touw gezet, zoals konserten, toneel- en poppenvoorstellingen en

kollektes. Ondanks deze inkomsten zou gedurende de jaren dat het kinderziekenhuis in de Oude Kerkstraat gevestigd was de exploitatie een voortdurende bron van zorg zijn. Op 24 december 1888 werden de statuten bij Koninklijk Besluit goedgekeurd en was „Het Kinderziekenhuis” ook officieel gelegaliseerd.

1889

Begin 1889 werd een tweede ziekenkamer in gebruik genomen en op 13 juli van dat jaar besloot het bestuur het ziekenhuis uit te breiden. De mogelijkheid deed zich voor het belendende pand, dat in de loop van dat jaar vrijkwam en ook van de heer Slüter was, erbij te huren. Hierdoor kon de capaciteit verhoogd worden tot 25 bedden. Men bracht deuren aan in de tussenmuur, waardoor het een geheel werd. Dit deel werd eveneens van gasverwarming voorzien en ingericht. Omdat slechts met hoge kosten en met opoffering van veel ruimte een volkomen geïsoleerde en uiterst kleine afdeling voor besmettelijke ziekten kon worden verkregen, zag men hiervan af. Men hoopte later in een der tuinen een barak voor dit doel te plaatsen. Hiervan is het echter nooit gekomen. Eind 1889 waren er vier verpleegsters in dienst benevens het nodige dienstpersoneel. Hiervan werd de oudste verpleegster mej Wigersma de 1e mei op voordracht van de directeur en de directrice door het bestuur tot pleegzuster benoemd. Op 19 oktober behaalde zij het diploma van het Witte Kruis. De andere zusters liepen nog in hun proefperiode en werden dan ook proefzusters genoemd. De oudere langdurig zieke kinderen kregen onderwijs van mej C. Rietveld. In dit eerste jaar werden 74 kinderen verpleegd met een gemiddelde verpleegtijd van 45 dagen, waarvan 14 kinderen van buiten de gemeente waren. Ontslagen wer-

den 39 herstelde kinderen, 9 verbeterde en 8 niet verbeterde, terwijl 7 patiëntjes stierven, en op 31 december nog 11 kinderen onder behandeling waren. Het zal duidelijk zijn dat de ontslagen niet verbeterde gevallen meestal niet meer te redden waren en mee naar huis genomen werden om in de schoot van het gezin te sterven. Het merendeel van de kinderen was zeer jong, 37 zelfs jonger dan 3 jaar. De hierboven genoemde getallen en die van de daarop volgende jaren zijn terug te vinden in de bijgaande tabel. Voor de verschillende operaties die moesten worden uitgevoerd werd de hulp ingeroepen van specialisten (zie bijgevoegde consulentenlijst) die waren verbonden aan de Universiteit. Ter assistentie en bijwoning van elke operatie werd beurtelings een aantal oudere studenten uitgenodigd. De meest voorkomende ziekten waren tuberculose (12), rachitis (14) en dyspepsie (13, spijsverteringsstoornissen die vooral bij babies veel voorkwam). Het voert te ver om in dit korte bestek alle ziekten en hun behandeling te beschrijven. Diegenen die daarin geïnteresseerd zijn kunnen deze uitgebreid in de jaarverslagen terugvinden.

Mr J. F. de Beaufort trad in dit jaar af als penningmeester en werd opgevolgd door jhr mr J. E. Huydecoper van Nigtevegt.

1890

In het begin van 1890 dacht men voorlopig voldoende ruimte te hebben. Er werd daarom een speelkamer ingericht. Voor het einde van de maand januari moest deze kamer echter al als ziekenkamer in gebruik worden genomen. Het bleek nu zonneklaar dat de capaciteit voor een stad als Utrecht onvoldoende was. Men ontsloeg kinderen dan ook zo gauw zij poliklinisch behandeld konden worden. De inrichting liet ook te wensen over,

omdat alleen het allernoodzakelijkste aangeschaft kon worden. Men beschikte bijvoorbeeld nog niet over een coueuse (men spreekt in die tijd over een broed-toestel). Ook het ontbreken van een isoleerafdeling was een groot gemis. Om het exploitatietekort te dekken werd het rentedragend kapitaal aangesproken, wat des te schrijnender was, omdat dit gereserveerd was voor toekomstige nieuwbouw. Deze toestand kon ontstaan door het toegenomen aantal nooddruftige patiënten. Van de 151 verpleegden moesten 116 kinderen kosteloos verpleegd worden. Kon men niet alle bedden vullen met Utrechtse kinderen, dan werden ook kinderen van buiten de stad aangenomen, die door het soms vrij hoge verpleeggeld meehielpen de kosten voor hun behoeftige lotgenoten te dekken. We zien dat het aantal patiëntjes vergeleken met het voorgaande jaar ruim verdubbeld was. Per 1 november moest daarom een vijfde verpleegster worden aangenomen. Er werkten toen de proefzusters Versteeg, Harrebomée, Peters en Becking. Om de beurt had een van hen twee weken nachtdienst. Evenals in het voorgaande jaar kwam de chirurg dr J. E. v. d. Meulen tweemaal in de week op bezoek en voerde er diverse operaties uit. De geneesheer-directeur dr S. K. Hulshoff gaf wekelijks een uur onderwijs in de diagnostiek en behandeling van inwendige kinderziekten aan medische studenten. Meest voorkomende ziekten waren tuberculose, malaria, bronchitis, longontsteking, ondervoeding bij zuigelingen door verkeerde of onvoldoende voeding, rachitis en ekseem. Ook dit jaar was er buiten de giften en kontributies veel daadwerkelijke hulp. Dankzij de directeur van de Bell Telefoon Maatschappij kwam er aansluiting en kosteloos gebruik van de telefoon. Er werd gratis glasverzekering aangeboden, glazenwasserij, beschuitverstrekking, reiniging van dekens, gordijnen enz. en verzorging van de was. Het bestuur besluit om de intekenlijsten voor donaties die met het jaarverslag worden meegegeven te laten ophalen, omdat deze nogal eens vergeten werden.

1891

Het aantal aanvragen tot opname steeg dit jaar verder, er ontstaat een wachtlijst. Het aantal verpleegden is soms zelfs 32, het absolute maximum. Van de 184 werden er 148 kosteloos verpleegd. Van vijf patiënten werd de verpleging door belangstellenden betaald. Ondanks veelvuldige mutaties wist men het verpleegsters-aantal op vijf te houden. De Nederlandse kinderartsen verenigden zich dit jaar in een „Nederlandsche Vereeniging voor Paediatric“ en men richtte een „Vereeniging Ziekenverpleging“ op, die zich ten doel stelde verpleegsters op te leiden. Het belangeloze onderwijs dat door mej Diepenhorst evenals het vorig jaar werd gegeven (zij wordt tot lagere-schoolhoofd benoemd) werd weer overgenomen door mej Rietveld. Dit jaar werd evenals voorgaande jaren met behulp van kollektebussen bij de Utrechtse Melkinrichting en Wasch- en Badinrichting, in de rijtuigen van de Utrechtse Tramwaaischappij en in het lokaal der Vereeniging voor fabrieksen handwerknijverheid (Donkerstraat) geld verkregen. Op 5 mei werd in Tivoli een liefdadigheidsconcert gegeven. Naast plaatsvervangend geneesheer-directeur dr P. W. Onnen trad op 23 april dr J. Haverschmidt als assistent-geneesheer in dienst. Dit werd veroorzaakt doordat men in toenemende mate stervende kinderen opneemt om het lijden voor hen te verzachten. Bijna alle sterfgevallen doen zich voor bij kinderen jonger dan 2 jaar; 14 onder de één jaar, 8 onder twee en de rest tussen de 2 en 9 jaar.

1892

Het nadelig saldo groeide dit jaar verder tot een exploitatietekort van f 6.000, — waardoor het opzijgelegde kapitaal van het bouwfonds opnieuw moest worden aangesproken. Verpleegd werden 180 kinderen, waarvan er 30 overlieden (26 jonger dan 2 jaar). Hiervan moesten

TABEL VAN VERPLEGING 1888-1898

	1888	1889	1890	1981	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Patiënten aanwezig op 1 jan.		4	11	23	27	30					
Opgenomen en verpleegd	9	70	140	161	153	101	153	187	191	188	205
Kosteloos verpleegd		50	116	148	146	96	111	32	10	26	57
In het ziekenhuis overleden		7	20	27	30	16	27	21	23	17	23
Verpleegdagen *		3327	6890	9327	11128	11351	9607	8836	8507	8774	10805
Op rekening v.h.Armenbestuur								98	132	106	99
Van buiten Utrecht	5	14	14	11	9	17	15	11	13	16	17
Gemiddeld aantal verpleegdagen per kind		45	45	50	62	80	26	47	44,5	54	

* De dagen die de kinderen in De Bilt doorbrachten, worden niet als verpleegdagen meegerekend.

er 146 kosteloos verpleegd worden. Ook dit jaar waren er weer de nodige mutaties onder het verplegend personeel. Een nieuwe proefzuster overlijdt binnen 5 maanden. Jhr O. J. Sickinghe werd de nieuwe penningmeester.

1893

De verpleegsters werden nu opgeleid. Ze liepen deels stage in de Diaconesseninrichting en in „Het Kinderziekenhuis” en deden examen bij de Vereeniging Ziekenverpleging. Op 10 december overleed mej A. Becking plotseling, zij was de oudste van de zusters. Bij ziekte van de zusters werd er een beroep gedaan op de Diaconesseninrichting die dan proefzusters uitleent. Er deed zich dit jaar een geval van kinkhoest (tussis convulsiva) in het eerste stadium voor, dat pas na enige dagen als zodanig onderkend werd. Dit leidde tot de besmetting van nog 7 kinderen. Geen van de 8 kinderen verloor daarbij het leven. Zij werden naar twee aangrenzende kamers overgebracht, waardoor verdere besmetting voorkomen kon worden.

De zorgelijke financiële toestand werd ook in 1893 weer bestreden met behulp van giften, kontributies en andere akties. Nadat al eerder een legaat van f 100, – was binnengekomen, krijgt men dit jaar een legaat in de vorm van een woning met een waarde van f 1.500, –.

1894

In de loop van 1894 begon het er naar uit te zien dat eind 1895 Het Kinderziekenhuis financieel bankroet zou zijn. Met name de giften waren lager geweest. Het vermoeden bestond dat veel geld aan het Gasthuis voor Ooglijders en aan de Diaconesseninrichting was toegevalen. Om de onkosten wat te verminderen werd met de Stads-Aalmoedenierskamer de regeling getroffen dat de door de stadsgeneesheren naar Het Kinderziekenhuis verwezen patiënten f 0,50 per dag ontvangen. Tevens werd de leeftijd van te verplegen kinderen opgetrokken tot 16 jaar. In de zomer gingen 16 kinderen van 18 juni tot 12 september in De Bilt op vakantie. De heer en mevrouw Boisevain hadden Huize Boschzicht belangeloos ter beschikking gesteld. Dit jaarlijks terugkerend evenement voor de daarvoor in aanmerking komende kinderen zou blijven bestaan zolang Het Kinderziekenhuis in de Oude Kerkstraat gevestigd bleef.

Dr P. Templeman v. d. Hoeven neemt ontslag als voorzitter van het bestuur. De heer H. A. v. Beuningen wordt de nieuwe voorzitter. De heer J. W. Des Tombe werd de nieuwe penningmeester en de heer D. E. H. Boxman trad als bestuurslid toe.

1895

Het aantal verpleegde kinderen stijgt verder tot 187. Door het burgerlijk ambestuur werd voor 98 patiëntjes het verpleeggeld betaald. Daarnaast moesten nu nog 32 kinderen kosteloos verpleegd worden. Dankzij de bijdragen van het burgerlijk ambestuur weet men het ziekenhuis financieel overeind te houden.

1896

In april van dit jaar wordt het 1000-ste patiëntje opgenomen. Van de 191 verpleegden bekostigde het ziekenhuis er 10 en het burgerlijk ambestuur 132. Hieruit kan men wel opmaken hoe groot de armoede in die tijd geweest moet zijn. Ook dit jaar waren er weer veel mutaties onder het verplegend personeel. Mej Rietveld die steeds het onderwijs heeft verzorgd vertrok naar Zuid-Afrika.

1897

Een jaar dat gekenmerkt werd door tragische gebeurtenissen. Op 3 april stierf na een slopende ziekte dr S. K. Hulshoff, de geneesheer-direkteur die vanaf het prille begin het ziekenhuis geleid had. Hij liet het ziekenhuis een legaat van f 1.000, – na. Dr J. Haverschmidt werd zijn opvolger. Ook de bestuursleden mr W. J. Rooyards v. d. Ham en de heer D. E. H. Boxman komen te overlijden. De heer H. L. v. d. Wall Bake trad als nieuw bestuurslid toe. Binnen vijf weken overlijdt ook een van de nieuw aangenomen verpleegsters. Ondanks al deze tegenslagen besloot het bestuur nieuwe ruimte voor het ziekenhuis te zoeken. Er moest f 50.000, – bijeengebracht worden voor aankoop en verbouwing. Een geschikt gebouw vond men aan de Nieuwe Gracht op nummer 137.

1898

De wens om een eigen gebouw te betrekken werd dit jaar tenslotte vervuld. De heer P. J. Houtzagers werd bereid gevonden als architect de plannen te maken. Zo moesten aan de tuinzijde vijf flinke ziekenzalen komen met plaats voor 60 patiëntjes, aan de straatzijde een reserve-ziekenzaal met 12 plaatsen, een vrijstaand isoleergebouw aan de Groenestraat, voorzien van keuken, badkamer, verpleegsterskamer en ontsmettingskamer. Daarmee ging een lang gekoesterde wens in vervulling. In de maand april vond de aanbesteding plaats. Enige maanden voor de verhuizing op 11 augustus werd Het Kinderziekenhuis onverwachts bezocht door Koningin-Regentes Emma en Koningin Wilhelmina (zie foto). Zij werden ontvangen door burgemeester Reiger en wethouder jhr mr J. F. de Beaufort. Het bestuur besloot het ziekenhuis het Wilhelmina Kinderziekenhuis te noemen. Op 19 oktober precies 10 jaar na de oprichting werd het nieuwe gebouw door de bestuursvoorzitter H. A. v. Beuningen feestelijk geopend. Bij deze gelegenheid kreeg de direktice mej J. G. Prins voor haar jarenlange toegewijde inzet het Ridderchap in de orde van Oranje Nassau. Het bestuur werd uitgebreid met de heer J. Duyvis, de heer J. W. Des Tombes werd penningmeester-sekretaris.

Utrecht
Oude Kerkstraat 30

Paul Werner

Noten

1. De wijk Wittevrouwen.

2. Jaarverslag 1888 blz. 9. Uit de circulaire van 8 mei 1888.
3. Jaarverslag 1888 blz. 4.
4. Ach Lieve Tijd. Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun gezondheid blz. 69.
5. Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel XIII, blz. 83, 84 en 85.

Bijlage

Lijst van consultants die in de periode tussen 1888 tot en met 1898 aan Het Kinderziekenhuis hun diensten verleenden.

Voor chirurgie: dr J. E. van der Meulen 1848-1941, lector in de heekunde aan de Universiteit 1877-1918.

Voor oogziekten: dr H. Snellen 1834-1908, hoogleraar in de geneeskunde aan de Universiteit 1877-1899.

Voor zenuwziekten: dr C. Winkler 1855-1941, hoogleraar aan de Universiteit, 1893-1896 en 1915-1925.

P. H. Lamberts, arts.

Voor oor- en keelziekten: dr A. Huysman, privatdocent aan de Universiteit.

Voor tandziekten: dr Th. Dentz 1840-1933, lector in de tandheelkunde aan de Universiteit 1877-1908.

Voor pathologische anatomie: dr C. H. H. Spronck 1850-1932, hoogleraar in de geneeskunde aan de Universiteit 1888-1923.

Voor huidziekten: dr M. S. Gutteling, privatdocent aan de Universiteit.

„Een aardse moeder met een hemelse blik“:

LITERAIRE OOGST VAN UTRECHTS KERKENJAAR 1988

Karl Marx lacht in zijn vuistje nu uitgerekend in het jaar dat Utrecht worstelt met miljoenen-tekorten op haar begroting en vrijwel armlastig is, haar vijf mede op Rijkskosten gerestaureerde kerken met luister, koninklijk bezoek en klokgelui worden gevierd.

De hemel op aarde doet het nog steeds, ook als de aarde zelf er wat zorgelijk en kaal bijligt. Juist als dat zo is, heeft de uitvinder van het „opium van het volk“ bedacht. Intussen zijn St. Maarten, St. Pieter, St. Jan, St. Marie en St. Paulus dit jaar langzaam ook voor de meest gesecculariseerde Utrechtse oren vertrouwde namen geworden, al heeft de een of ander nog moeite de Doper en de Evangelist uit elkaar te houden, voor vrijmetselaars: de Zomer- en de Winter-St. Jan.

Op 8 juli j.l. was prof. Cees Peeters, kenner van de Dom als geen ander, uitgenodigd om *Een hemel op aarde*, de grote expositie in het Catharijneconvent, te komen openen.

Hij stelde zijn gastheren en het talrijk gehoor niet te leuren, en vond dat de tentoonstelling die hij mocht inleiden de enig juiste titel droeg:

„Utrecht als een heilige stad, een romaans-gothische Rome, nee, Jerusalem, weerspiegeling van de hemelse stad, een Sion in het Westen, castra Dei sacra, een versterkte stad, waarvan het beeld bepaald wordt door de kathedraal, het paleis en de kapel van de bisschop, de gebouwen van de bisschoppelijke curie, en door de kapittelkerken, dat wil zeggen de kerken der kanunnikencolleges die de bisschop in zijn taken van

eredienst en administratie bijstaan, en tenslotte de abdijen van de monniken en de talrijke bid- en werkplaatsen die de kloosters van broeders en zusters waren. Al hun kerken omringen de kathedraal als planeeten de zon“.

Het is onmogelijk Peeters' bevlogen speech anders op te vatten dan als een uitnodiging om zich door de glans van de zichtbare dingen tot liefde voor het onzichtbare te laten opvoeren: „*per hunc in invisibilium amorem rapiamur*“. Dat is een echo van zijn leermeester Frits van der Meer, die met zijn pen zelfs de timmermansgotiek van de slechtgebouwde seminariekerk van Culemborg tot een dependance van het hemels Jerusalem kon omtoveren. Maar Van der Meer zou stellig behalve de wervelwind van 1674, de bezuinigingen in de 19de eeuw en „het voorbeeldig rentmeesterschap“ door de Reformatie over de kerkgebouwen uitgeoefend, ook de beeldenstormen hebben genoemd. Peeters deed dat niet, en zo bleef het een mooie middag, waarbij bestuurders, medewerkers aan het kerkenproject, reformatorische kerkmensen en de emeritus-aartsbisschop van die kleine en historie-gevoelige oud-katholieke kerk in ons land in roerende eendracht het herstel van het middel-eeuwse Utrechtse kerkenbestand kwamen vieren.

Met het slotbeeld: Utrecht als „aardse moeder met een hemelse blik“ en het advies om althans de aarde zo hemels mogelijk te maken, overtuigde Peeters tenslotte zijn hele publiek, kerks en niet kerks.

Theo van de Vathorst ontwierp de bronzen 5 kerkenpenning bij gelegenheid van de voltooiing van het restauratie-project. (Vgl. Mbl. O.U. maart 1988, 48.) Hier de keerzijde, gesierd met v.l.n.r. het zegel van de Hervormde gemeente en de Gereformeerde kerk in Utrecht voorstellende de ark van Noach (Gen. 8, 11), het Utrechts Gemeentewapen en het vignet van de kunstenaar. Aan de voorzijde zijn de symbolen van de vijf gerestaureerde kerken te zien. Er zijn nog exemplaren van de penning in voorraad. Te bestellen bij de Crediet-Effectenbank, Kr. Nwe Gracht 6 en Herculesplein 5 te Utrecht, en Boulevard 1 te Zeist. Prijs f 110,-. De baten zijn bestemd voor het Restauratiefonds van de Herv. gemeente te Utrecht. Ze zullen worden aangewend voor de niet-subsidabele kosten.

Augustinus in de Domstad

De tentoonstelling zelf, door drs Marieke van Vlieden ingericht, is zo opgezet dat het algemene thema - De stad van God - naar het bijzondere - Utrecht als hemelse stad - toewerkt. Augustinus, bij wie in het Westen alles begint, zet de toon voor de Middeleeuwen met zijn twee steden-leer: Jerusalem en Babylon, Abel en Kain, de hemelse stad, die aan het einde der dagen op aarde zal neerdalen, en de aardse of duivelse stad, die beheerst wordt door de zonde. De bewoners van deze zichtbare wereld zijn als pelgrims onderweg naar hun echte vaderland („in via, in patriam"): de hemelse thuishaven, waarin zij op de jongste dag zullen worden samengebracht. Intussen zijn de beide steden met elkaar in voortdurende strijd gewikkeld, niet alleen in de geschiedenis van de wereld, maar ook in het hart van elk mens persoonlijk. Wie door de grote kerkvader zo is voorgelicht, weet hoe hij tegen het middeleeuwse Utrecht moet aankijken. In het stadsplan zelf worden de kosmische dimensie van het heil en die van het keizerschap zichtbaar gemaakt. Meer dan één bisschopsstad in het Duitse keizerrijk (Bamberg, Paderborn) moest getekend worden met een kerkenkruis.

In het Utrechtse geval zijn het vier kerken die de namen dragen van de Romeinse *basilicae maiores*, met net als in de St. Paulus-buiten de Muren een gemeenschap van benedictijnermonniken in de Paulusabdij. De bouw van die kerken dateert van de eerste helft van de elfde eeuw, het episcopaat van Bernold

(1027-1054), met als belangrijke aanleiding de dood van keizer Koenraad in Utrecht (1039), wiens hart en ingewanden in de Dom werden begraven.

Uit Aken is in het Catharijneconvent de 10de-eeuwse Liutharcodex te zien (een pronkstuk uit de schatkamer van de Dom aldaar), en uit Emmerich de schrijn met relieken die Willibrord ontving uit de hand van paus Sergius.

Als al die schatten weer terug zijn op de plaats van herkomst rest ons de catalogus die dezelfde titel draagt als de tentoonstelling. De Walburg Pers heeft van dit boek - het verschijnt als deel VI van de reeks *Clavis Kunsthistorische Monografieën* - een kostelijke en rijk geïllustreerde feestgave gemaakt. De drie inleidingen zijn voortreffelijk. Het gedeelte over Utrecht als keizerlijke bisschopsstad is mede van de hand van dr Aart Mekking, die daarmee naar nog twee op stapel staande publikaties vooruitgrijpt. Ook het catalogusgedeelte - met bij vrijwel elk nummer een afbeelding - is een *Fundgrube* van gegevens over het middeleeuwse kerkelijke en maatschappelijke leven in onze stad. Een uitvoerige literatuuropgave maakt van dit mooie boek tenslotte ook een nuttig instrument. Tijdens de opening van *Een hemel op aarde* werd tevens het fotoboek *Middeleeuwse kerken in Utrecht* gepresenteerd. Flip Delemarre, de Herman Saftleven van de gerestaureerde Utrechtse kerken, begon al in 1987 de resultaten van de twintig jaar bouwactiviteit op foto's vast te leggen. Het zijn er 76 in zwart-wit

(voor architectuur-fotografie het meest geschikt, geel of ik) en 17 in kleur. Als je wilt weten wat er, bijvoorbeeld, in de Dom is gebeurd, hoef je alleen maar de foto's in Haslinghuis en Peeters' *De Dom van Utrecht* uit 1965 naast die in dit boek te leggen. De kunsthistorica Ada van Deijk geeft in een korte en zaakrijke inleiding de kern van de (bouw)geschiedenis van de Utrechtse kapittel-, parochie- en kloosterkerken weer, zodat iedereen die de foto's gaat bekijken, ook weet wat hij ziet. Ir Pieter van Traa zorgde voor de verschillende plattegronden.

Sommige afbeeldingen laten je de kerk waarom het gaat van heel onverwachte kanten zien. De Avondmaalstafel in het koor van de Dom, gezien door het grafmonument van Joris van Egmond is er zo een (afb. 13); de sluitsteen van de absis (11), en de Noord- en Zuidbeuk van de Domkoor-omgang vanuit het westen horen er ook bij (5 en 7).

Zo krijgt de historische documentatie die dit jaar van alle kanten wordt aangereikt de gelukkige aanvulling van een actuele reportage „anno ecclesiarum 1988“.

Voor de gelegenheid

Met ander, meer populair gelegenheidswerk komt het kerkenjaar onder de aandacht van zo velen als maar enigszins mogelijk is. Zo werd het na alle ingrijpende vernieuwingen tijd voor een nieuwe *Kijkids* van de Dom. De ervaren publicist Jo van Staveren heeft daarvoor gezorgd, en *Matrijs* heeft er een handig-dun en goed ogend boekje van gemaakt. Ongeveer de helft van de tekst bestaat uit een Rondwandeling, de rest bevat een korte bouwhistorie en enkele notities over toren, klokken en orgel. De foto's van het koor en die van de westwand met de oude kansel en het orgel maken de nieuwe oost-west werking van de ruimte goed zichtbaar. De tekst is helder zij het niet onverantwoord versimpelend, net als het plattegrondje op de achterkaft. Daar komt merkwaardigerwijs de „kloosterhof“ voor de dag, een woord dat in de tekst zo gelukkig was vermeden. En Joris van Egmond, de laatste bisschop voor de nieuwe indeling van 1559, was geen abt van *Saint Armand in Frankrijk* (p. 18), maar van *St. Armand bij Doornik*, Henegouwen.

Een boekje, getiteld *Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad*, een uitgave van de werkgroep publiciteit van UMK, is bedoeld als „souvenirboek“ voor een breed publiek. Er staat van alles wát, maar van niets genoeg in. Veel wit, grootletterige koppen en pagina-grote advertenties zijn de voornaamste blikvangers. De laatste hebben er wellicht voor gezorgd dat de prijs ervan zo laag kon blijven als ze nu is. Van de exposities en de overige evenementen tussen april en november 1988 worden lang niet overal de exacte data vermeld, zodat het zeker niet als Agenda kan dienen. De voorplaat van het boek met de vijf gerestaureerde kerken in een collage-achtig, door een kruis doorsneden, zwart vierkant ondergebracht, boeit nog het meest. (Ze is ook als affiche te krijgen.) Er staan trouwens ook aardige illustraties in, maar de

inhoud is verder magertjes. Als geheel maakt dit „souvenir“ de indruk het lot van alle souvenirs te zullen delen: je kijkt er zo nu en dan nog eens naar, maar je zou niet weten wat je er mee moet.

Specials

Het *Utrechts Nieuwsblad* bracht op donderdag 2 juni een *U en Cultuur*-nummer uit over Utrecht Kerkenstad 1988. Bert van den Hoed maakte daarvoor een aardig interview met ir T. van Hoogevest, de restauratie-architect van de vijf Hervormde Kerken. Wim Henk Bakker, voortreffelijk ingevoerd in de reformatorische orthodoxie, laat zijn licht schijnen over de samenstelling van de gemeentes die in vier van de vijf binnenstadskerken elke zondag bijeenkomen.

Ook *NRC-Handelsblad* besteedde aandacht aan Utrecht. Het Cultureel Supplement van 01.07.88 bevatte liefst drie artikelen over de stad. Alle geschreven in een stijl die een zekere onwennigheid verraadt waardoor nogal wat redacteurs van de kwaliteitskrant worden bevangen zodra ze zich buiten de driehoek A'dam-R'dam-Den Haag wagen. K. Schippers schrijft over de gerestaureerde kerken met respect en bewondering, maar zonder veel begrip van de geschiedenis en het eigen karakter van de gebouwen.

Op de volgende pagina's wordt de lijdensgeschiedenis van het *Museum voor hedendaagse Kunst* uit de doeken gedaan, en ter afsluiting gaat het over het „promoten“ van de stad, dat wil zeggen: het aantrekken van meer en meer cultuurliefhebbers en recreanten. Voor oningewijden in het city marketing-gebeuren boeiende lectuur. Volgend jaar is Utrecht *Spoorstad*.

Ton van Schaik

Achtereenvolgens werden besproken:

Marieke van Vlieden, *Utrecht. Een hemel op aarde*. Zutphen, De Walburg Pers, 1988.

Clavis Kunsthistorische Monografieën VI. 93 blz. met illustr. CIP/ISBN 90 6011 572 4. Prijs f 25,-.

(Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Rijksmuseum Het Catharijnevonvent van 9 juli tot en met 18 september 1988. Maandag gesloten.)

Middeleeuwse kerken in Utrecht. Door Flip Delemarre (foto's), Ada van Deijk (teksten) en Pieter van Traa (plattegronden). Zutphen, De Walburg Pers, 1988.

Clavis Kunsthistorische Monografieën V. 126 blz. CIP/ISBN 90 6011 571 6. Prijs f 25,-.

J. van Staveren, *De Dom. Kijkids*. Utrecht, Stichting Matrijs, 1988. 24 blz. met ill. ISBN 90 70482 63 0. Prijs f 8,95.

Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad. Geredigeerd door de Werkgroep PPP van UMK. Utrecht, 1988. 48 blz. met illustr. ISBN 90 72185 07 2. Prijs f 8,50.

Utrechts Nieuwsblad 2 juni 1988. *U en Cultuur* themanr. over Utrecht Kerkenstad. Verkrijgbaar bij het Informatie Centrum Utrecht aan het Vredenburg.

NRC-Handelsblad 1 juli 1988. Cultureel Supplement met drie artikelen over Utrecht.

BOEKENSCHOUW

Bert van den Hoed, *De Plek. Eenentwintig Utrechtse stadsgezichten. Met foto's van Jaap de Boer. Utrecht, Matrijs, 1988. ISBN 90 70482 60 6. Prijs f 19,90.*

Dit boekje heb ik gelezen op mijn eigen favoriete Utrechtse plek: in bed. Dat was een goede keus, want je wordt van deze verhalen langzaam rozig, daarna doezelig, en tenslotte val je er bij in slaap. Dat is niet als kritiek bedoeld, maar als aanbeveling. Tenslotte heeft iedereen zijn persoonlijke stapeltje leuke, niet al te moeilijke, tot denkwerk met een kleine *d* aanleiding gevende boeken voor op het nachtkastje.

Heeft de interviewer - zijn gesprekken verschenen in de loop van 1987 in een, pardon: *het*, plaatselijk dagblad - eerst de gesprekspartners gezocht, en daarna de plek, of eerst de plek en toen de gesprekspartner? Ik denk het eerste.

Mensen aan de praat krijgen of laten praten is altijd leuk, en hier zijn er ook nog bij die echt iets te vertellen hebben, zij het soms minder over de plek dan over zichzelf.

Twee dingen vond ik in elk geval heel mooi: de foto's van Jaap de Boer (dat zijn er dus 21), en het woord „onderlaats“ (voor „onlangs“) dat door Harmen van Meerveld wordt gebruikt (blz. 63). Interessante mensen of zij die dit wensen te worden zijn overal hetzelfde, maar deze uitdrukking stempelt het boekje tot exclusief-Utrechts. v. S.

C. L. Temminck Groll, *De romaanse kerken van Utrecht. Utrecht, Stabu/Broese Kemink 1988. 52 blz. met illustr. ISBN 90 71366 09 X. Prijs f 10,-.*

Leden van het PUG kregen dit aantrekkelijke boekje thuis gestuurd, anderen zullen er een gang naar de boekhandel en een bescheiden aankoopsooms voor over moeten hebben. Niemand krijgt daar spijt van, want zelden zal in een brochure van zo'n bescheiden omvang zoveel informatie opgeslagen zijn. Temminck Groll - over wiens Van der Monde-lezing het hier gaat - schetst romaans Utrecht op een wijze die iedere geïnteresseerde leek niet alleen kan begrijpen maar die hem ook kan begeistern. Na duidelijk gemaakt te hebben dat we het romaans veelal kennen door de ogen van de restaurateurs (Susteren als sprekend voorbeeld!) bespreekt hij achtereenvolgens de Pieterskerk, het complex-Domplein, het kerkenkruis van bisschop Bernold (11de eeuw), en tenslotte de parochie- en kloosterkerken. De trefzekerheid van dit boekje zit hem in de combinatie van een levendige en niet overmatig door technisch jargon belaste tekst en een rijke illustrering. De Utrechter van vandaag, die meer gotiek dan romaans voor zijn ogen ziet, krijgt er een historische dimensie mee aangereikt, die hem zeker hier en daar zal verrassen. Bovendien legt de

schrijver de „internationale“ verbanden: met het Rijnland, met Lombardije (de Mariakerk), met de vier grote Romeinse basilieken en met Cluny. (Ik zou niet spreken van de Cluniacenser „Orde“, p. 45.)

In kort bestek krijgt de lezer een rondleiding door de stad waardoor hij haar weer eens met andere ogen gaat zien. De schrijver heeft de nieuwste literatuur verwerkt, zoals b.v. de these van jkvr. Van Winter omtrent het klooster van de Johannieten op het late Vredenburg, dat al vóór 1122 gesticht moet zijn. Met de Engelse vertaling van de bijschriften en de Summary is het een en ander misgegaan. Tot tweemaal toe (afb. 15 en afb. 54) is sprake van „Austin friars“, waar het over Reguliere kanunniken gaat. En in de Summary wordt Holland als deel van het middeleeuwse Utrechtse bisdom overgeslagen. (Overijssel en Drente worden wel genoemd.) De Buurkerk heet hier „Church of the Neighbours“, wat wel *Church of the Citizens, Parochial Church*, o.i.d. moet zijn.

In mijn exemplaar zijn op p. 47 de twee kolommen tekst van plaats verwisseld. v. S.

A. Graafhuys en J. Kronenburg, *In en om de Domkerk. Utrecht, public. commissie Restauratie Binnenstadkerken, 1988. 96 blz., met illustr. Prijs f 16,50.*

Volgens de inmiddels bekende en gewaardeerde formule is bij de overdracht van de gerestaureerde Domkerk op 17 juni j.l. het boekje *In en om de Domkerk* verschenen, het laatste in een reeks van vijf. Het geeft in kort bestek de geschiedenis van de ter plaatse opeenvolgende aan St. Maarten gewijde kerken, met nadruk op de huidige gotische Dom. De illustraties - soms te klein om nog zinvol te wezen - vormen met de tekst een eenheid. Het sterkst is dat in het gedeelte *Random* de Domkerk, waarin niet alleen de historische omgeving wordt belicht, maar ook belangrijke gebeurtenissen op en om het Domplein, vroeger Munsterkerkhof geheten, aandacht krijgen. De Hervormde Gemeente die in de Dom kerkte was vanouds aan de orthodoxe kant. Dat begon al met Voetius, en de lijn kan worden doorgetrokken tot ds. A. Meijers (1930-1959). Het is dan ook geen toeval dat hier in 1906 de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk werd opgericht, waarin de zware broeders van de Dordtse „Formulieren van Enigheid“ verenigd zijn. Typerend voor de sfeer binnen deze protestantse modaliteit is het verzet tegen de beide gebrandschilderde ramen van R. N. Roland Holst, en de wens om in 1919 ontdekte muurschilderingen te verwijderen als zijnde „in strijd met onze Kerkelijke Reformatie“.

Wat zouden de Bonders van een halve eeuw geleden hebben gedacht van een Domkerk, waarin een vaste Avondmaalstafel met kandelaars en een dwaal op de plek van het vroegere hoofdaltaar staat, waarin een gedachteniskapel functioneert waar ieder die dat wil een kaars kan opsteken? Wat van een beeld van sint

Maarten, van een lichtprocessie waarmee de heropening gevierd is, en van een predikant die wekelijks het Avondmaal bedient in albe en stoel? Om nog te zwijgen van de koorhemden van de Cantorij en van wat die Cantorij ten gehore brengt. De zondagse en daagse praktijk van de eredienst in de Domkerk bergt op dit ogenblik (met o.m. negen getijdiendiensten per week) meer liturgische elementen uit de oude, ongedeelde catholica dan de (goedgeleide leeggelopen) r.k. kathedraal honderd meter verderop.

De grote verdiensten in deze van dr Johan van der Werf, overleden in 1979, worden terecht vermeld. Voor de goede orde: „kapittel” komt niet van *caput* (p. 6 en 49), maar van *capitulum* (hoofdstuk), en *mendicarium*, hier vertaald met „mandement” (8), betekent *bedelbrief* (van *medicare* = bedelen). Op p. 60 staat wat „het meest gefotografeerde beeld van Utrecht” wordt genoemd. Daar had nog bij kunnen worden vermeld dat geen beeld in Utrecht vaker de verkeerde naam gekregen heeft en krijgt.

Op p. 57 krijgt de veronderstelde lezer een behoefte aangepraat om in de pandhof „met de kanunniken mee te brevieren”. En we hadden net gelezen dat die kanunniken als belangrijkste liturgische taak hadden zeven keer per dag de getijden te zingen in de kerk waaraan ze verbonden waren (p. 6). Waarom zouden ze dan nog „brevieren”? Zouden de lezers weten dat brevieren hetzelfde is als de getijden bidden? Het is te hopen, want de auteurs weten het blijkbaar niet.

Het woord „hostiekelk” (p. 85) is een typisch 16de-eeuws protestants relict, net als b.v. „mispriester”. In het katholieke liturgische taalgebruik van vóór en na de Reformatie zijn die woorden volstrekt afwezig. Leuk (maar niet vermeld) is dat men in 1883 voor het beeld van de calvinistische die-hard en architect van de Unie van Utrecht, Jan van Nassau, op het Domplein geen andere maker heeft kunnen vinden dan de katholieke Westfaler J. L. Stracké.

v. S.

Herinneringen aan de Biltstraat. 's Rijksveeartsenijsschool - Veeartsenijkundige Hoogeschool - Faculteit der Diergeneeskunde 1821-1988. Tweede druk bewerkt door Mark Mombarg en Wim Kremer. Utrecht, Diergeneeskundige Studenten Kring/Broese Kemink, 1988. 115 blz., fotoboek. Prijs f 15,-. Voor meer informatie: DSK, tel. 030-53 46 78.

In 1980 moet de eerste druk van dit interessante, zij het soms macabere boekje ons ontgaan zijn. Bij gelegenheid van de verhuizing van de laatste vakgroepen van de Veterinaire Faculteit op 17 juni 1988, van de Biltstraat naar de Uithof, verscheen de tweede, enigszins bewerkte, versie ervan. De oningewijde doet het verstandigst eerst de overzichtsfoto op p. 113 te bekijken: hij zal zich verbazen over de uitgestrektheid van het diergeneeskundig imperium aan de Oostkant van de stad met zijn diverse onderafdelingen. Nog duidelijker - en chronologisch - is een en ander te zien op de plattegrond met *legenda*, waarmee het boek wordt afgesloten. Wat elke Utrechter

op zijn minst bekend zal voorkomen is het voormalige Instituut voor Veterinaire Pathologie uit 1908, sinds 1980 ingericht als Universiteitsmuseum, en het postkantoor aan de Biltstraat, waar eens de hoefsmederij gevestigd was. Een foto van het interieur toont het leslokaal hoefbeslag in vol bedrijf (27). De samenstellers verzekeren in hun Inleiding dat het VF-domein „van de Biltstraat tot aan de Numankaa” een woonfunctie zal krijgen, en dat de gebouwen zoveel mogelijk hun oude vorm zullen behouden. De ruim 100 afbeeldingen geven samen een beeld van het rommelige maar intensieve bestaan van de stad in de stad, die de Veeartsenijkunde aan de Biltstraat zo'n 167 jaar geweest is.

v. S.

H. W. M. Giezen-Nieuwenhuys, C. C. S. Wilmer, Nederlandse duiventillen, Historische duifhuizen geschilderd en beschreven. Zutphen, Uitgeverij Terra, 1987. 112 blz., rijk geïllustreerd. Prijs: f 39,50.

Veertig aquarellen van duiventillen in Nederland, geschilderd door Hetty Giezen-Nieuwenhuys vormden de aanzet tot een boek over duifhuizen en duiventillen in Nederland. De zo karakteristieke elementen van parken en landgoederen vallen vaak te makkelijk ten prooi aan verval en sloop. Het is daarom goed dat ze eindelijk voor een groot publiek geïnventariseerd zijn. Een beknopte uiteenzetting over het ontstaan en de functie van duifhuizen en duiventillen wordt gevolgd door de veertig aquarellen. De aquarellen ademen een vriendelijke landelijke sfeer die zo kenmerkend is voor de kleine bouwwerkjes. Langs de Langbroeker Wetering valt een ieder direct het op een kerkje lijkend gebouw op, met in de toren openingen voor duiven, dat zo markant gelegen is tussen de grazende schapen. Het betreft hier het restant van het huis Molenstein. Niet altijd hebben de tillen een dergelijke omvang, steeds zijn ze anders van uiterlijk, bouwstijl en formaat.

De veertig geschilderde duiventillen zijn gelukkig nog niet de laatste van hun soort in Nederland, de auteurs hebben er in totaal honderdacht geteld. De provincie Utrecht is niet slecht bedeed met deze kleinnodjes van landschappelijke architectuur: negenentwintig van de honderdacht bekende duiventillen in Nederland liggen in deze provincie.

Midden in Utrecht ligt een niet vermeld voorbeeld van een duiventil, dat niet meer als zodanig te herkennen is. Het van rond 1276 daterende huis Oudaen, aan de Oudegracht, had in de top van de traptoren uitvliegopeningen en gemetselde duivenhokken. Hier zal wel sprake zijn van de mogelijkheid om postduiven te houden.

Ondanks deze kleine, gemakkelijk te vergeven, omissie, is het boek Nederlandse duiventillen zeer de moeite waard, en een geslaagde poging deze gebouwtjes weer eens onder de aandacht te brengen. Voor het goed verzorgde kleurrijke boek is het bedrag van nog geen veertig gulden zeker niet te hoog.

E. M. K.

BERICHTEN

Middeleeuwse kerken getekend door Johan Grabijn

De Zwolse kunstenaar Johan Grabijn is al jaren in de ban van historische kerkinterieurs. Met groot vakmanschap heeft hij enkele tientallen gezichten in Nederlandse kerken uitgebeeld en hiermee al enige malen succesvol geëxposeerd. Zijn bladen hebben een behoorlijk formaat (ca. 40 × 60 cm) en zijn in verschillende, door de kunstenaars zelf ontwikkelde aquareltechnieken uitgevoerd. Afhankelijk van het onderwerp kiest hij voor diverse tinten bruin of voor warme kleuren.

Grabijn treedt met zijn specialiteit in de voetsporen van een van onze grootste architectuurschilders uit de Gouden Eeuw, Pieter Jz. Saenredam, beroemd om zijn kerkinterieurs. De Gemeentelijke Archiefdienst heeft in haar verzameling Utrechtse stadsgezichten een groot aantal tekeningen die Saenredam in 1636 tijdens een bezoek aan deze kerkenrijke stad maakte. Enkele van Grabijns aquarellen zijn een rechtstreeks vervolg op Saenredams kerkinterieurs van 350 jaar geleden, wanneer de kunstenaar hetzelfde standpunt inneemt.

In het kader van de manifestatie Utrecht Middeleeuw-

se Kerkenstad 1988 heeft Grabijn zich op deze stad gericht en er 17 tekeningen van kerkinterieurs gemaakt: 4 van de Dom, 3 van de Janskerk, 3 van de Buurkerk, 3 van de Jacobikerk en 4 van de Nicolaïkerk.

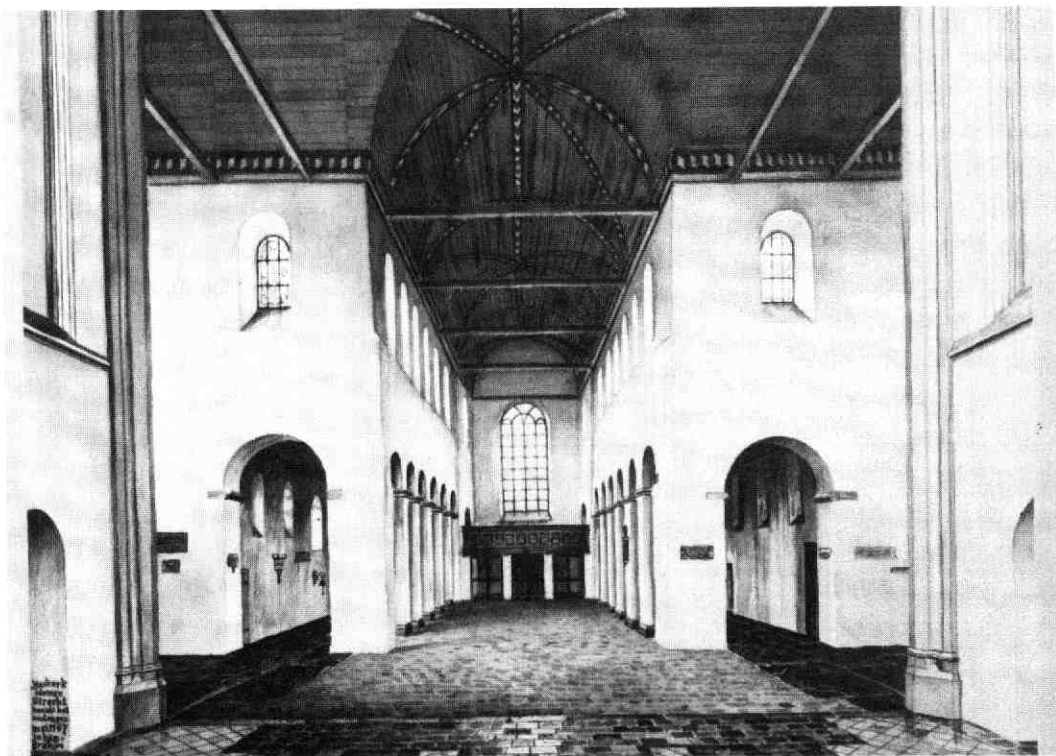
De hele serie is - op één na - aangekocht door de Gemeentelijke Archiefdienst met steun van het K. F. Hein Fonds, het Carel Nengerman Fonds en Wang Nederland B.V.

Deze aquarellen worden tot en met 31 augustus geëxposeerd in de hal van het Archiefgebouw, aangevuld met 4 tekeningen van Johan Grabijn (o.a. van de Pieterskerk) die al eerder voor de eigen collectie werden verworven. Waar mogelijk zijn ook vergelijkingen gemaakt met de tekeningen van Pieter Saenredam.

Gemeentelijke Archiefdienst
Alex. Numankade 199, Utrecht

Openingstijden:
maandag
dinsdag-vrijdag:
zaterdag en zondag gesloten
toegang gratis

13.30-16.30 uur
9.00-16.30 uur

„Het interieur van de Janskerk naar het westen gezien.

Firapeel, vereniging voor mediëvistiek, geniet inmiddels de nodige bekendheid dankzij de vele activiteiten die zij in haar bijna vijfjarige bestaan georganiseerd heeft. Minder bekend is, dat Firapeel sinds een jaar samen met de Vrije Studierichting Mediëvistiek in Utrecht een tijdschrift uitgeeft.

Madoc, nog bescheiden van opzet en omvang, richt zich in de eerste plaats tot de eigen achterban, maar is ook voor een ruimer publiek van middeleeuwenliefhebbers bedoeld. In korte artikelen worden op begrijpelijke wijze uiteenlopende facetten van de middeleeuwen belicht. Ter illustratie volgen hier de artikelen uit de laatste *Madoc* (maart 1988, 2e jaargang nr. 1): „Arabische embryologie in de middeleeuwen“, „Het beeld van de heilige vrouw in Ierland (650-1150)“, „De Middeldeense, de Oudnoorse en de Middelnederlandse Karel ende Elegast“, „Echtelijk lief en leed“ (boekbespreking), „Madoc in Amerika“ (boekbespreking) en „Dantes beeld van de aarde“. Tevens bevat *Madoc* aankondigingen van Firapeelactiviteiten, mededelingen voor mediëvisten en een uitgebreide agenda met tentoonstellingen, symposia en dergelijke.

Madoc verschijnt vier maal per jaar. De prijs voor een jaarabonnement bedraagt f 8,-. Men kan zich abonneren door dit bedrag over te maken naar gironummer 5611140 t.n.v. MADOC. *Madoc* is gratis voor Firapeelleden en mediëvisten verbonden aan de Utrechtse Universiteit. Redactie-adres: redactie *Madoc*, Vrije Studierichting Mediëvistiek, Trans 10, 3512 JK Utrecht. Voor informatie over Firapeel kunt u schrijven naar Secretariaat Firapeel, Postbus 13177, 3507 LD Utrecht, of telefonisch contact opnemen met Marjolaine Tepe, tel. 030-31 50 76.

V. A. M. van der Burg. *De familie Van der Burg in het Sticht. Een eeuw recente familiegeschiedenis. Zeist, 1987. Verkrijgbaar door overmaking van f 25,- op postgiro 1603026 t.n.v. de auteur te Zeist.*

Op het familieboek Van der Burg (1979) is een aanvulling verschenen: een boekje van 32 pagina's, formaat A4. De Van der Burgen kwamen uit Schiedam en vestigden zich, na een verblijf in het Gelderse, in 1896 in Zeist. Nog altijd woont daar familie. Achtereenvolgens komen per hoofdstuk ter sprake het gezin Van der Burg-Richardson Bennernagel (1896-1935), plebaan Jan van der Burg (1894-1969) en Antonius van der Burg (1896-1978). De auteur kon voor deze publicatie putten uit schriftelijke bronnen en uit de mondelinge overlevering, hetgeen deze familiehistorie soms heel gedetailleerd maakt. Van plebaan Van der Burg, die o.a. van 1921 tot 1936 secretaris van het aartsbisdom Utrecht was en van 1946 tot 1965 pastoor van de Catharinakerk in de stad, geeft dit boekje een levensbeschrijving.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 59

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. werk (03465) 6 02 09
tel. privé (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT:

HET OUDSTE STEDELIJK MUSEUM VAN NEDERLAND

Inleiding

In 1838 - thans honderdvijftig jaar geleden - werd te Utrecht de collectie oudheden, die in enkele vertrekken in het stadhuis was ondergebracht, voor het publiek opengesteld. Hiermee was het oudste stedelijk museum van Nederland gesticht¹⁾. Weliswaar was veertig jaar eerder, in 1798, te Haarlem het Teyler's Museum geopend, maar die collectie van voornamelijk naturalia en natuurwetenschappelijke instrumenten, was gesticht door een particulier en wordt tot op de dag van vandaag beheerd door een stichting. Na Utrecht ontstonden stedelijke musea te Dordrecht in 1842, Den Haag in 1851 en Leiden in 1862. Al deze stedelijke musea - het Utrechts museum - hebben één zaak gemeen: in de loop der jaren werd het accent van „historie“ verlegd naar „kunst“.

In deze bijdrage wordt beknopt ingegaan op de geschiedenis van het Utrechts museum. Het accent ligt daarbij op de afdeling schilderijen.

Geen kunst, maar oudheden

In 1824 kwam men in Utrecht met het vervangen van het oude, 16de eeuwse, stadhuis door het huidige gebouw. Parallel met de bouwactiviteiten ontwikkelde de toenmalige burgemeester, Jonkheer H. M. A. J. van Asch van Wijck, plannen om in het nieuwe stadhuis „oudheden“ bijeen te brengen, die betrekking hadden op de stad Utrecht. Naast de zorg voor een goed onderkomen, lagen ook de ordening en de uitbreiding van de collectie de burgemeester na aan het hart. Hierin werd hij overigens gestimuleerd door Ridder Florent van Ertborn²⁾. Van Ertborn was in 1828 gouverneur van de provincie Utrecht geworden; hij bleef dat tot 1830. Voorheen was hij, sinds 1817, burgemeester van zijn geboortestad Antwerpen.

De naam Florent van Ertborn is verbonden met de schitterende collectie van meer dan honderd 15de en 16de eeuwse, voornamelijk Vlaamse, schilderijen, die thans in het bezit zijn van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. In zijn testament, opgemaakt te Karlsruhe op 27 april 1832, bepaalde Van Ertborn dat zijn verzameling schilderijen na zijn dood - hij stierf in 1840 - in het bezit zou komen van de stad Antwerpen. Voor adviezen over zijn collectie nam Van Ertborn geregeld contact op met gezaghebbende verzamelaars zoals de gebroeders Boisserée te Keulen en deskundigen zoals dr Waagen, directeur van het museum te Berlijn. Belangstelling voor de middeleeuwen hadden Van Asch van Wijck en Van Ertborn gemeen. Maar binnen de grenzen van deze belangstelling is er nauwelijks een grotere tegenstelling denkbaar: Van Ertborn bouwde een prachtige „kunst“-collectie op; Van Asch van Wijck

daarentegen beperkte zich, bijna krampachtig, tot „historische“ voorwerpen. Schilderijen bijvoorbeeld, die geen directe relatie hadden met de Utrechtse historie of topografie, kwamen voor Van Asch van Wijck niet in aanmerking. Toch had hij, zoals hij dat in 1839 omschreef, als doel „om overblijfselen uit vroegere eeuwen, die met de naam middeleeuwen werden bestempeld, te verzamelen om daardoor de kennis van de toestand der kunsten te bevorderen“.

In 1830 was de nieuwbouw van het Utrechtse stadhuis klaar. Het is zeker geen toeval dat uitgerekend in datzelfde jaar de burgemeester in een vergadering op 16 juli melding maakt van de schenking van twee schilderijen: een 16de eeuwse „Voetwassing“ (afb. 1) en een portret van keizer Hendrik IV, geschilderd door Jan van Bijlert (afb. 2). In dezelfde vergadering werd ook melding gemaakt van de aankoop van een schilderij: een 16de eeuwse paneeltje met de voorstelling van „De verzoeking van de heilige Antonius“ (afb. 3). Op deze drie schilderijen, die zich nog in de collectie van het Centraal Museum bevinden, komen we nog terug.

Evenmin kan het toeval zijn, dat tegen het eind van hetzelfde jaar, op 20 november 1830, een aantal schilderijen, dat het stadsbestuur eerder in bruikleen had gegeven aan het Genootschap Kunstliefde, werd terug gevraagd³⁾. Die schilderijen, waarvan het grootste gedeelte bewaard is gebleven in het Centraal Museum, waren afkomstig van de Utrechtse tekenakademie.

1. Anonim Utrechts, *De voetwassing* 1572 (?). Utrecht, Centraal Museum.

Deze akademie werd in 1696 opgericht door de schilder Gerard Hoet. Deze kunstenaar beschilderde onder meer een zaal in de schitterende woning van de Utrechtse zijdefabrikant David van Mollem, die „De dood van Seneca” van Gerard van Honthorst (afb. 4) in zijn bezit had. Houbraken schrijft in zijn biografie van Hoet, dat alle lasten van de Utrechtse Tekenakademie op diens schouders neer kwamen⁴⁾. Toen Hoet in 1715 naar Den Haag vertrok, kwam de Tekenakademie inderdaad in verval. Toch zou de instelling nog een eeuw blijven bestaan: eerst in 1815 werd de Tekenakademie opgeheven. Het bezit ging stilzwijgend over naar het Genootschap Kunstliefde, dat in 1807 was opgericht.

In dat bezit bevonden zich waarschijnlijk schilderijen, die afkomstig waren uit instellingen, zoals kloosters en gasthuizen, waarvan het beheer na de reformatie door de stad was overgenomen.

2. Jan van Bijlert, Portret van Keizer Hendrik IV, 1641. Utrecht, Centraal Museum.

Wat er in Utrecht aan schilderijen uit deze instellingen bewaard is gebleven, geeft nauwelijks een indruk van wat daar oorspronkelijk aanwezig was. Zo waren er in het begin van de 19de eeuw in het St. Jobsgasthuis zeker vijftig schilderijen aanwezig, waarvan de meeste vervaardigd waren door bekende 17de eeuwse kunstenaars. Van deze schilderijen is momenteel geen enkel exemplaar meer te achterhalen⁵⁾. Volgens een bewaard gebleven notitie zou Van Bijlert's schilderij „De collectanten van het St. Jobsgasthuis”, thans in het Centraal Museum, uit dat gasthuis afkomstig zijn⁶⁾. Het schilderij komt echter niet voor in de inventarissen.

Mogelijk zitten er tussen de schilderijen, die door het stadsbestuur in 1830 werden teruggenomen van het Genootschap Kunstliefde, ook werken die afkomstig waren uit de zogenaamde Collegiekamer.

In 1644 werd door het Utrechtse stadsbestuur een aantal regelingen getroffen ten aanzien van de schilderijen. Onder meer werd toen toestemming gegeven om een Collegiekamer in te richten: een ruimte waar de schilders permanent werk voor verkoop konden exposeren. Voor dat doel werd een grote zaal in het voormalige Agnietenklooster, waar thans het Centraal Museum gevestigd is, ter beschikking gesteld. Kort na de oprichting van deze expositiezaal - de oudste in haar genre in Nederland - waren er al klachten over het slecht functioneren. Toen in 1674 het gebouw als weeshuis in gebruik werd genomen, schijnt de Collegiekamer niet meer als zodanig in gebruik te zijn⁷⁾. Wat daar aan schilderijen is achtergebleven, is mogelijk in het bezit van de stad overgegaan.

Oud schilderijenbezit

In de middeleeuwse stadhuisen zetelde niet alleen het stadsbestuur, er werd ook recht gesproken.

Een belangrijk onderdeel van de „schepenkamer”, waar de rechtspraak plaats vond, waren de gerechtigheidsstaferelen: voorstellingen - meestal schilderijen, maar soms ook wandtapijten of beeldhouwwerken - die bedoeld waren als navolgenswaardige voorbeelden voor degenen die als rechter optraden. De oudste voorbeelden van gerechtigheidsstaferelen waren voorstellingen van „Het laatste oordeel”. Ook in het Utrechtse stadhuis was zo'n voorstelling aanwezig. Ze werd in 1518 besteld⁸⁾. Toen staferelen met „Het laatste oordeel” als verouderd werden afgeschreven, kwamen andere voorstellingen in de plaats, met name vooral „Vrouwe Justitia”. Ook in Utrecht was dat het geval. In opdracht van het stadsbestuur werd in 1756 door Jacob Buys een „Vrouwe Justitia” geschilderd. Het schilderij bevindt zich thans in het Centraal Museum.

In het stadhuis waren ook schilderijen aanwezig, die met het bestuur te maken hadden. Uit de stadsrekeningen van 1539-1540 valt op te maken dat er meningsverschillen waren ontstaan over de grenzen van de stad Utrecht. Er werd een onderzoek ingesteld en in 1541 gaf het stadsbestuur aan de schilder Evert van Schayck opdracht om de resultaten op een schilderij vast te leggen (afb. 5)⁹⁾.

In de 17de eeuw werden in opdracht van het stadsbestuur ook enkele schilderijen vervaardigd. Ongewild gebeurde dat op initiatief van de toenmalige burgemeester Cornelis Booth¹⁰). Voor de „schoutenkamer“ maakte Willem van Swanenburg in 1658 een „Gezicht op het kasteel Vredenburg te Utrecht“, „De burgemeester van Utrecht“ en „De stadsbanier van Utrecht“. In 1663 schilderde Adriaen Honich voor de Raadskamer „Het stadhuis te Utrecht“. Voor de schoorsteen van dezelfde kamer schilderde Willem Doudijns in 1667 een symbolische voorstelling: „De Nederlandse Maagd, die het geloof beschermt en het geweld overwint“. In hetzelfde jaar, 1667, werd door het stadsbestuur aan de schilder Isaac Willaerts de opdracht gegeven om de 16de eeuwse portretten van leden van de Jeruzalembroederschap, die geschilderd waren door Jan van Scorel en in het stadhuis waren terechtgekomen, te restaureren¹¹). Al deze schilderijen bevinden zich in het Centraal Museum.

Opvallend is het feit dat het stadsbestuur voor het uitvoeren van deze opdrachten geen beroep deed op een van de bekende Utrechtse kunstenaars.

Verliezen

Het aantal schilderijen, dat in bezit was van de stad Utrecht, was aanzienlijk groter, dan hiervóór ter sprake kwam. Vóór de verbouwing van het stadhuis in 1824, werden schilderijen uit dit gebouw overgebracht naar het stadstimmerhuis. Welke schilderijen dat waren, en hoeveel, is niet bekend. Maar het moet zeker een aanzienlijke collectie geweest zijn. Een notitie, die na de opening van het nieuwe stadhuis in 1830 werd vastgelegd door de Utrechtse architect, schilder en kunstenaar Christiaan Kramm, werpt enig licht op de zaak¹²). Kramm vermeldt dat het stadsbestuur de verhuizing had overgelaten aan werklui, „die de schilderijen als oude prullen beschouwden“. Die schilderijen werden zodanig tegen mekaar aange-goooid, dat vele er „met lappen bij hingen“. Kramm kwam deze situatie op het spoor omdat de marineschilder Schotel hem verzocht om een afbeelding van een Spaans galjoen te leveren. Kramm wist, zo vermeldt hij, dat er enkele schilderijen met zeelagen, door Vroom geschilderd, in de gerechtszaal van het stadhuis gehangen hadden. In de ruimte, waar de schilderijen in verband met de verbouwing van het stadhuis waren opgeslagen, vond Kramm toen inderdaad wat hij zocht. Maar, zo besluit hij zijn notitie, slechts enkele schilderijen zijn er op het nieuwe stadhuis te vinden; „waar zijn bijna de meeste schilderijen gebleven?“. Diezelfde vraag blijft nog steeds onbeantwoord. Noch de schilderijen van Vroom, noch die van andere kunstenaars zijn ooit terug gevonden. Overigens was het toen niet de eerste keer dat er schilderijen uit bezit van de stad Utrecht verloren gingen. In november 1816 stortte de zolder van de Aalmoezenierskamer in, ten gevolge van de enorme voorraad turf die daar voor de uitdeling aan de armen was opgeslagen. De onderliggende ruimte werd gebruikt als depot voor schilderijen uit bezit van de stad. Wat in de Aalmoezenierskamer (voorheen Brigitten-

3. Navolger van Hieronymus Bosch, *De verzoeking van de heilige Antonius*, ca. 1525. Utrecht, Centraal Museum.

klooster) aan schilderijen opgeslagen was, werd voor het grootste gedeelte vernield.

Kramm¹³), die ook van deze ramp verslag doet, beschreef de situatie als „een wonderlijke puinhoop“: stukken en flarden van schilderijen vermengd met turf! Wat er nog heel was gebleven, werd openbaar verkocht. Ook dat bleek een zeldzaam spektakel te zijn. Alles werd voor spotprijzen verkocht. Een Engelse kunsthandelaar kon, zo vervolgt Kramm zijn verslag, niet op de onvoorziene veiling aanwezig zijn, alhoewel hij in Utrecht woonde. De man nam echter voor vijftig gulden een schilderij over van iemand, die het op de veiling gekocht had. Dat schilderij, aldus Kramm, bleek „De doop van Johannes“ van Nicolas Poussin te zijn! De kunsthandelaar verkocht het stuk met forse winst naar zijn geboorteland.

Zonder enige twijfel bevonden zich onder de schilderijen, die toen verloren gingen, werken die oorspronkelijk behoorden tot het bezit van kloosters, gasthuizen etc. Het is zeker niet ongegrond om zich af te vragen of de aankopen en het terugnemen van een bruikleen in 1830 niet gezien moeten worden als een compensatie voor deze verliezen. Toch zal men het toen waarschijnlijk niet echt als een ramp ervaren hebben. Kunsthistorische of esthetische overwegingen speelden nauwelijks een rol.

In hetzelfde licht moet ook de afwijzing van het aanbod van de collectie van de heer F. J. O. Boymans gezien worden. Dat is wellicht een juistere verklaring dan de opmerking van Kramm, die spreekt over een „personele vete“ tussen de heer Boymans en burgemeester Van Asch van Wijck¹²). Herhaalde malen

4. Gerard van Honthorst, *De dood van Seneca*, ca. 1630. Utrecht, Centraal Museum.

heeft de heer Boymans zijn belangrijke verzameling aan de stad Utrecht aangeboden. In 1847 werd de stad Rotterdam tenslotte eigenaar. De collectie vormde de basis voor het museum Boymans-Van Beuningen. Overigens is het bijzonder boeiend dat eerst in 1833, en uitgerekend in verband met de collectie van de heer Boymans, gesproken wordt over het stichten van een „museum“ te Utrecht; voordien was er alleen sprake van een „verzameling“.

De collectie voor het publiek toegankelijk

Het Utrechtse stadsbestuur heeft zich nooit uitdrukkelijk uitgesproken over het oprichten van een museum of over het vormen van een collectie. Een dergelijk besluit is althans nergens terug te vinden. Maar wel wordt vanaf 1830 regelmatig melding gemaakt van aankopen en schenkingen ten behoeve van de stedelijke collectie. Op woensdag 5 september 1838 werd die collectie in enkele bovenzalen van het stadhuis officieel geopend. Bezichtiging was alleen mogelijk op woensdagmiddag. Kinderen beneden de veertien jaar werden niet toegelaten. Iedere bezoeker - echter met uitzondering van vrouwen! - was verplicht de catalogus te kopen. Kennelijk verwachtte men geen drommen bezoekers: de eerste oplage van de catalogus bleef beperkt tot vijfhonderd exemplaren. Twee jaar later, in 1840, verscheen wel een tweede editie en omstreeks 1845 een derde.

Utrecht was de eerste plaats in Nederland, waar een stedelijke collectie voor het publiek werd opgesteld. Alleen al om die reden is de achttien pagina's tellende catalogus, die toen verscheen, een historisch document. Die catalogus werd overigens wel bekritiseerd, zowel bij het verschijnen als later.

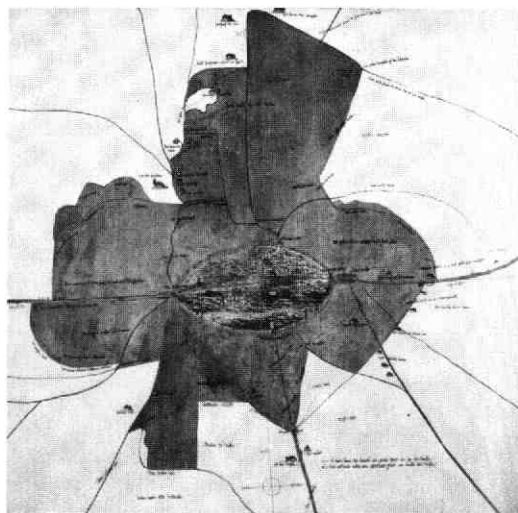
Zo schreef Muller bijvoorbeeld in 1878, dat er over de catalogus niet veel goeds te zeggen viel¹⁴). Muller, die met zijn scherpe kritiek niets en niemand spaarde, was, toen hij zijn commentaar schreef, als stadsarchivaris ook belast met de zorg voor de collectie van de stad Utrecht. Zijn commentaar richtte zich met name op de uiterst summiere omschrijving van de voorwer-

pen, die tot de collectie behoorden. Die kritiek is niet ten onrechte. Maar men moet daarbij wel bedenken, dat er toen nauwelijks voorbeelden beschikbaar waren. Blijkbaar werden de veilingcatalogi uit die tijd als model gebruikt: die zien er precies zo uit.

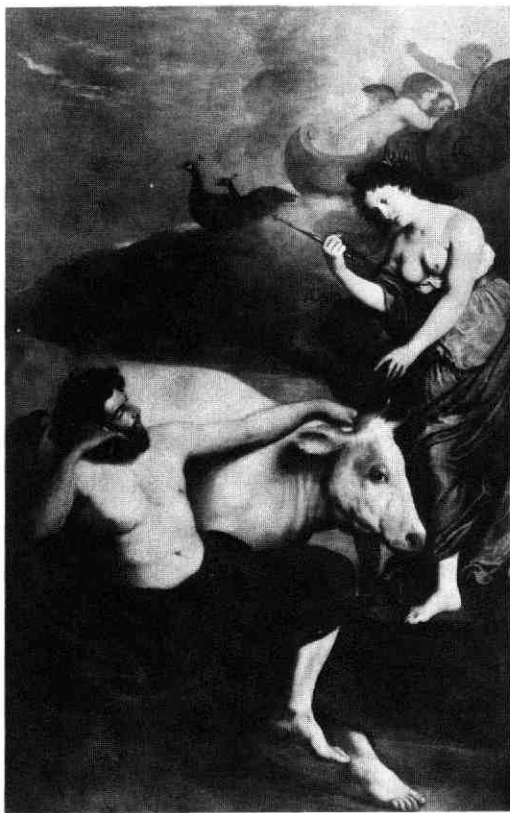
Op zeer duidelijke wijze vermeldt de titel van de catalogus uit 1838, dat het gaat om een verzameling, die in hoofdzaak betrekking heeft op de stad Utrecht¹⁵). De catalogus is onderverdeeld in drie rubrieken: de eerste, beeldhouwwerk „en andere oudheden“ bevat eenendertig nummers; de tweede, schilderijen, telt dertig nummers; de derde met tekeningen, grafiek en cartografie, bevat negenenvijftig nummers. Onder de schilderijen, die in de catalogus vermeld worden, vinden we „De voetwassing“ (afb. 1) en „De verzoeking van de heilige Antonius“ (afb. 3) - beide uit de 16de eeuw - en het portret van keizer Hendrik IV, door Jan van Bijlert geschilderd (afb. 2). Ze kwamen reeds ter sprake.

Tegenwoordig spelen kunsthistorische aspecten ten aanzien van deze schilderijen een belangrijker rol dan historische. „De voetwassing“ (afb. 1) is een typisch voorbeeld van de Utrechtse schilderkunst uit de tweede helft van de 16de eeuw¹⁶). Het portret van keizer Hendrik IV (afb. 2), in 1641 in opdracht van het kapittel van de Utrechtse Mariakerk geschilderd door Jan van Bijlert, neemt binnen het oeuvre van de kunstenaar een aparte plaats in. „De verzoeking van de heilige Antonius“ ten slotte (afb. 3), boeit vooral als een werk, dat in de periferie van Hieronymus Bosch ontstaan is¹⁷).

Anderhalve eeuw geleden lagen kunsthistorische overwegingen beslist niet aan de basis om de drie schilderijen in de collectie én de catalogus op te nemen. „De voetwassing“ (afb. 1) was historisch van belang omdat het schilderij een memorietafel was, waarop de stichters zijn afgebeeld¹⁸).

5. Evert van Schayck, *Plattegrond van Utrecht*, 1541. Utrecht, Centraal Museum.

6. Jan Gerritsz. van Bronchorst, *luno met Argus en lo*, ca. 1650. Utrecht, Centraal Museum.

Het portret van Hendrik IV (afb. 2) was interessant als beeltenis van de keizer, die doorging als stichter van de Utrechtse Mariakerk. Het schilderij was oorspronkelijk bestemd voor de grote kapittelzaal van die kerk¹⁸).

„De verzoeking van de heilige Antonius” (afb. 3) werd in 1830 gevonden bij het afgraven van een gedeelte van de stadswallen. De veronderstelling dat het paneeltje uit een van de Utrechtse kloosters afkomstig was, en tijdens de reformatie in de grond verborgen was, maakte deze „archeologische vondst” tot een historische curiositeit.

Uit de titel en de inhoud van de catalogus van 1838 blijkt duidelijk de historische opzet van de collectie van de stad Utrecht. Wat de schilderijen betreft, werd uitsluitend datgene geëxposeerd, wat een aanwijsbare historische op topografische betekenis had. De rest werd opgeborgen.

Een schilderijmuseum

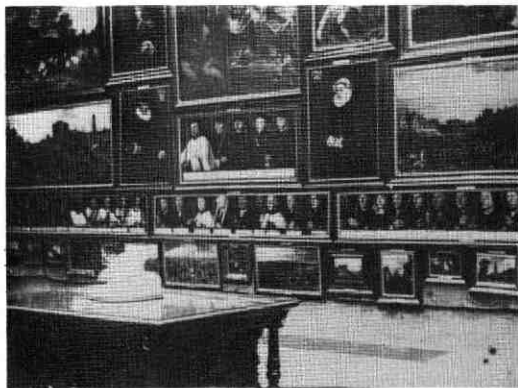
In 1870 verzocht het Genootschap Kunstliefde aan het stadsbestuur om schilderijen in bruikleen te mogen ontvangen. Het Genootschap Kunstliefde zou dat bruikleen, samen met het eigen bezit aan schilderijen, onderbrengen in een museum. Het stadsbestuur ging

- veertig jaar nadat het een bruikleen van schilderijen van het Genootschap had teruggevraagd - akkoord. Het Genootschap Kunstliefde ontving meer dan vijftig schilderijen in bruikleen. Tot die schilderijen behoorde onder andere „De dood van Seneca” van Gerard van Honthorst (afb. 4).

In 1873 werd het „Museum Kunstliefde” plechtig geopend in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

Het stadsbestuur had aan het bruikleen van de schilderijen een aantal voorwaarden verbonden. Het Genootschap Kunstliefde was onder meer verplicht te zorgen voor de restauratie van de schilderijen en voor de uitgave van een goede catalogus. In 1885 verscheen de catalogus, die samengesteld was door A. D. de Vries, conservator van het Nederlands Museum (thans Rijksmuseum te Amsterdam), en S. Muller, stadsarchivaris en tevens verantwoordelijk voor de collectie van de stad Utrecht¹⁹). Voor zijn tijd is de catalogus een zeer degelijke en in wetenschappelijk opzicht verantwoorde studie. Tot op de huidige dag is het een belangrijke bron. Het paneeltje met „De verzoeking van de heilige Antonius” (afb. 3) wordt, om maar een voorbeeld te noemen, in deze catalogus voor het eerst toegeschreven aan Hieronymus Bosch²⁰).

In de inleiding van de catalogus wordt terloops iets opgemerkt, dat verband houdt met de andere eis, die het stadsbestuur had gesteld: de restauratie van schilderijen²¹). Twee schilderijen van de 17de eeuwse Utrechtse kunstenaar Jan Gerritsz. van Bronchorst - „luno met Argus en lo” (afb. 6) en „Iuppiter beveelt Mercurius om Argus te doden” (afb. 6) - waren op de zolders van het stadhuis terecht gekomen. Eén van de schilderijen - „luno met Argus en lo” (afb. 6) - was door een lekkage zodanig beschadigd, dat aan restauratie voorlopig niet gedacht kon worden. Dat schilderij werd ook niet opgenomen in de catalogus. Wel wordt in een voetnoot de wens uitgesproken, dat er van het schilderij „gered zal worden wat er nog te redden valt”. Die wens is in vervulling gegaan, want beide stukken zijn bewaard gebleven en bevinden zich thans in het Centraal Museum.

7. Gedeelte van het interieur van het Museum Kunstliefde te Utrecht, ca. 1910.

8. Gerard van Honthorst, *De koppelaarster*, 1625. Utrecht, Centraal Museum.

Een „Centraal Museum“

In 1843 - vijf jaar na het openstellen van de stedelijke collectie - overleed burgemeester Van Asch van Wijck, de eigenlijke stichter van het museum. Na zijn overlijden trad er ten aanzien van de collectie een stagnatie op²²). Met de aanstelling, in 1874, van S. Muller als stadsarchivaris, kwam daar verandering in. Vanaf haar ontstaan werd de collectie „oudheden“ beschouwd als een onderdeel van het archief en als zodanig ook beheerd door de stadsarchivaris. Deze cumulatie bleef bestaan tot 1940.

In 1878 publiceerde Muller een catalogus van de stedelijke collectie, die inmiddels als „Museum van Oudheden“ betiteld werd²³). De verzameling telde toen meer dan tweeduizend voorwerpen. Deze hoeveelheid bracht ruimteproblemen mee. De verhuizing, in 1891, naar het buitengoed Hoogeland, aan de rand van de stad, bracht de oplossing. Twintig jaar later, in 1911, presenteerde Muller concrete plannen voor een centraal museum: een gebouw, waar een aantal collecties gecentraliseerd zouden worden. Muller was al eerder met dit plan gekomen, maar het werd toen als utopisch genegeerd²⁴). Om welke collecties ging het? Op de eerste plaats ging het natuurlijk om de stedelijke collectie, inclusief de schilderijen die in bruikleen gegeven waren aan het Museum Kunstliefde.

Het Museum Kunstliefde (afb. 7) was in 1905 van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen verhuisd naar een eigen gebouw. De jaren die daarop volgden, leidden voor het Genootschap Kunstliefde tot een financieel débâcle. Een verzoek aan de stad, uitgerekend in het jaar 1911, om een financiële bijdrage, werd afgewezen. Erger nog: ten gevolge van deze afwijzing was het Genootschap genoodzaakt het bruikleen van de stad terug te geven. De geschiedenis van het Museum Kunstliefde was hiermee echter nog niet afgelopen. Het definitieve einde kwam in 1918. Om uit de financiële perikelen te komen zag het Genootschap Kunstliefde zich toen genoodzaakt om de schilderijen uit zijn museum te verkopen. De stad kocht toen drieënzestig schilderijen waaronder „De aanbidding door de koningen“ en „Latona en de Lycische

boeren“ van Abraham Bloemaert. Die schilderijen behoren thans tot de topstukken van het Centraal Museum.

Op de tweede plaats zou de collectie Romeinse en Germaanse oudheden uit het bezit van het Provinciaal Utrechts Genootschap een plaats krijgen in het Centraal Museum. Die archeologische verzameling was al in 1847 ondergebracht in het stadhuis.

Ten slotte zou ook de collectie religieuze kunst van het Aartsbisshoppelijk Museum een onderdeel vormen van het Centraal Museum.

In feite was een verzoek van het bestuur van het Aartsbisshoppelijk Museum de directe aanleiding voor de daadwerkelijke realisatie van het Centraal Museum. In 1909 verzocht dat bestuur aan het Utrechtse stadsbestuur om de kloostergang van het voormalige St. Catharinaklooster in gebruik te mogen nemen. Meteen werd toen bekeken of dat klooster eventueel geschikt zou zijn voor de realisatie van het Centraal Museum. Dat bleek niet het geval te zijn. De gevaren bij brand werden als het grootste bezwaar naar voren gebracht²⁵). Muller stelde toen een ander gebouw voor: het voormalige St. Agnes- of Agnietenklooster. Na langdurig wikken en wegen ging het stadsbestuur op 20 januari 1916 akkoord met het voorstel. Op 1 augustus 1921 werd het Centraal Museum der stad Utrecht geopend²⁶).

Meer kunstmuseum dan historisch museum

Bij de opzet en de inrichting van het Centraal Museum was, vreemd genoeg, geen rekening gehouden met uitbreiding van de collectie. Er waren zelfs geen depots gepland! Niet verwonderlijk dus, dat gebrek aan ruimte het eerste probleem werd na de opening in 1921. De oplossing voor het ruimte-probleem werd gevonden in de reorganisatie van de zalen. De strenge selectie had een opsplitsing in afdelingen tot gevolg: historie; schilderijen; prenten en tekeningen; kunstnijverheid en kostuums. Tot op heden zijn deze afdelingen in het Centraal Museum blijven bestaan, thans met een eigen conservator per afdeling²⁷).

De oorspronkelijke inrichting van het Centraal Museum was het werk van Muller. In 1918 was hij weliswaar afgetreden als stadsarchivaris, maar hij bleef belast met de inrichting van het museum.

Muller werd op 1 januari 1919 opgevolgd door dr. W. C. Schuylenburg. Hij was stadsarchivaris en - voor het eerst werd de titel gebruikt - „Direkteur van het Centraal Museum“. Schuylenburg bemoeide zich, als historicus, bij voorkeur met het stadsarchief; het museumwerk liet hij over aan een kunsthistorica, Jonkvrouw De Jonge. Direkt na zijn aanstelling zorgde Schuylenburg ervoor, dat Jonkvrouw De Jonge, die sinds 1917 in het museum werkzaam was, als conservator werd aangesteld. Na de reorganisatie van de collectie in 1925, zou de accent-verlegging van „oudheden“ naar „kunst“ steeds duidelijker worden. Vanzelfsprekend was de aanwezigheid van een kunsthistorica hier niet vreemd aan. De vaststelling van Muller²⁸), die in 1904 schreef dat „het historische standpunt bij de samenstelling der musea meer en meer werd verlaten en het artistieke op de voor-

grond trad'', was werkelijkheid geworden. Overigens was het niet zo, dat Muller toen een hoge pet op had van kunsthistorisch werk. In zijn „Verslag'' van 1918 schreef hij dat een kunsthistoricus zich natuurlijk wel bezig hield met de beschrijving van de museumcollectie, maar wanneer dat eenmaal gebeurd was, bleef er, behalve wat lopende of toevallige zaken, niets anders over dan aankopen te doen. Maar, zo besloot Muller zijn opmerking, „voor een museum als het Utrechtse heeft juist dit werk niet veel te betekenen''! Jonkvrouw De Jonge zou het tegendeel bewijzen.

In 1933 verscheen de eerste catalogus van de schilderijen in het Centraal Museum. In de inleiding van die catalogus wordt opgemerkt, dat het museum bij de opening in 1921 beschikte over een aantal schilderijen van Utrechtse kunstenaars, maar dat het toen niet mogelijk was een goed overzicht te geven van de ontwikkeling van de schilderkunst in Utrecht. Na 1921 is alles in het werk gesteld om dit euvel te verhelpen.

„Thans'', zo vervolgt de inleiding van de catalogus, „na 12 jaar stemt het tot voldoening te kunnen vaststellen, dat het met betrekkelijk geringe middelen mogelijk is gebleken de verzameling zodanig uit te breiden, dat nagenoeg alle Utrechtse schilders van naam met representatieve werken erin voorkomen''⁽²⁹⁾.

In de catalogus van 1933 zijn 243 schilderijen van Utrechtse kunstenaars opgenomen. In de catalogus die in 1952 verscheen, is het aantal schilderijen van Utrechtse kunstenaars opgelopen tot 367.

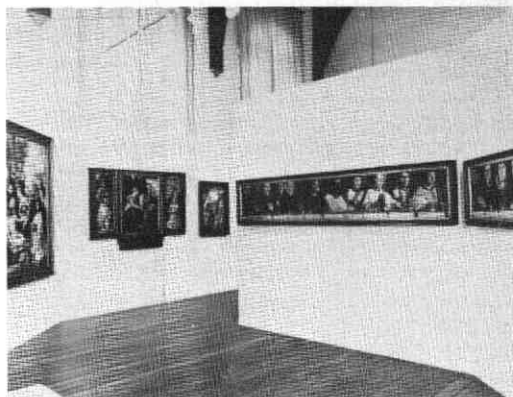
Een bijzondere vermelding verdient de schenking van „De graflegging'' van Dirck van Baburen, door de directeur van het museum, Schuylenburg, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Centraal Museum in 1938.

Een belangrijk onderdeel van de catalogi van 1933 en 1952 is het overzicht van de geschiedenis van de Utrechtse schilderkunst, dat daar is opgenomen. Nooit eerder was een dergelijk helder en verantwoord overzicht gepubliceerd.

Het is zeker geen toeval dat in hetzelfde jaar, waarin Jonkvrouw De Jonge de eerste editie van de schilderijencatalogus van het Centraal Museum publiceerde, in 1933, ook Arthur von Schneiders belangrijke publikatie „Caravaggio und die Niederländer'' verscheen⁽³⁰⁾. Jonkvrouw De Jonge had jarenlang goede contacten met Arthur von Schneider, maar ook met een andere Duitse kunsthistoricus, Wolfgang Stechow. Hun adviezen speelden een niet onbelangrijke rol bij de opbouw van de schilderijencollectie van het Utrechtse museum.

In 1940 vond in het Centraal Museum een belangrijke kentering plaats. Op 31 december van dat jaar legde Schuylenburg zijn ambt neer. Het stadsbestuur achtte een cumulatie van de functie van stadsarchivaris met die van museumdirecteur niet langer gewenst. Per 1 januari 1941 werden beide functies gesplitst. Jonkvrouw De Jonge werd toen directeur van het Centraal Museum.

Jonkvrouw De Jonge legde haar functie als directeur van het Centraal Museum neer in 1951. In hetzelfde jaar werd een meesterwerk uit de Utrechtse schilderkunst van de 17de eeuw aangekocht: „De

9. Gedeelte van de schilderijen-afdeling van het Centraal Museum te Utrecht, 1983.

koppelaarster'' van Gerard van Honthorst (afb. 8). Het jaar daarop verscheen de reeds genoemde nieuwe schilderijencatalogus. En eveneens in 1952 werd de tentoonstelling „Caravaggio en de Nederlanden'' gehouden⁽³¹⁾. Vier van de belangrijkste museale taken zijn hiermee aangegeven: verzamelen; bestuderen; publiceren en exposeren.

Thans

De museale taken, zoals die hiervóór zijn genoemd, zijn onverminderd blijven bestaan. Met de aankoop van een aantal schilderijen uit het Museum Kunstliefde, in 1918, werd de basis gelegd voor het verzamelbeleid zoals dat thans nog geldt: een zo representatief mogelijke collectie opbouwen van de Utrechtse schilderkunst.

Voor een museum als het Utrechtse is het praktisch uitgesloten om voor schilderijen van de belangrijkste Utrechtse kunstenaars de prijzen te betalen, die thans gewoonlijk gevraagd worden.

Minder spectaculair, maar niet ondankbaar, is de aanvulling van de collectie met verantwoorde stukken van minder bekende Utrechtse meesters.

Exposities hebben, meer dan voorheen, een belangrijk aandeel in het takenpakket van het museum gekregen. Regelmatig worden in het Centraal Museum te Utrecht kleinere exposities gehouden. Dat was bijvoorbeeld het geval met de serie „Een schilderij Centraal'': zes kleinere exposities rondom een schilderij uit de collectie.

Aan de presentatie van de vaste collectie wordt steeds meer aandacht besteed. De eerste fase van de herinrichting van de schilderijen-afdeling van het Centraal Museum - Jan van Scorel - is gerealiseerd (afb. 9); de rest volgt dit jaar.

Toen burgemeester Van Asch van Wijck bijna anderhalve eeuw geleden begon met het verzamelen van voorwerpen die betrekking hadden op de historie van de stad Utrecht, stond hij er waarschijnlijk niet bij stil, dat hij daarmee de stichter zou worden van het eerste

„stedelijk museum” in Nederland. Maar zeker heeft hij zich niet gerealiseerd dat de collectie, die hij bijeen bracht, zou uitgroeien tot één van de belangrijkste Nederlandse musea.

De grote verdienste van Van Asch van Wijck lag in het feit dat hij begon met te redden wat er te redden viel. Het resultaat was in 1838 te zien, toen de stedelijke collectie voor het publiek werd opengesteld. Nog kwalitatief noch kwantitatief was dat bijzonder spectaculair. Althans niet in de ogen van de twintigste eeuw. Thans is de collectie van het Centraal Museum een onmisbaar instrument geworden voor een ieder die zich bezig houdt met de studie van bepaalde facetten uit de historie van Utrecht. Niet in het minst geldt dat voor de Utrechtse schilderkunst. Op alerte wijze is sinds 1918 gebouwd aan een collectie schilderijen van Utrechtse kunstenaars, waarvan de importantie thans, meer dan ooit te voren, internationaal de aandacht trekt.

Vianen,
Goudenregenstraat 54

J. A. L. de Meyere

Noten

1. Tenzij anders vermeld is voor dit artikel vooral gebruik gemaakt van S. Muller, *Catalogus van het Museum van Oudheden* (Inleiding), Utrecht 1878, III - XIV; A. D. de Vries, A. Bredius en S. Muller, „Geschiedenis van het museum”, *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885, V - XX; S. Muller, *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden te Utrecht* (Inleiding), Utrecht 1892, 1-4; S. Muller, „Inleiding”, *Catalogus van het Museum van Oudheden*, Utrecht 1904, III - XXVIII; W. C. Schuylenburg, „Inleiding”, *Catalogus van het Historisch Museum der stad (Centraal Museum)*, Utrecht 1928, I - VII; C. H. de Jonge, „De stedelijke verzamelingen”, *Catalogus der schilderijen (Centraal Museum)*, Utrecht 1952, V - XIII; M. E. Houtzager, „125 jaar Centraal Museum”, *Catalogus 125 jaar Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1964, 7-36.
2. Zie over Van Ertborn: A. H. Cornette, *Een Antwerpsch maeceen Ridder Florent van Ertborn 1784-1840*, Antwerpen 1938.
3. De geschiedenis van het (nog bestaande) Genootschap Kunstliefde is uitvoerig beschreven in J. W. C. van Campen, *Het Genootschap Kunstliefde 1807-1947*, Utrecht 1947.
4. A. Houbraken, *De Groote Schouburg der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen*, dl. 3, 's-Gravenhage 1753, 241. Houbraken vermeldt ten onrechte 1697 als stichtingsjaar van de Utrechtse Tekenenacademie.
5. S. Muller, *Schilders-Vereenigen te Utrecht*, Utrecht 1880, 133-139.
6. Notitie van B. W. F. van Riemsdijk uit 1915 in Muller's exemplaar *Schilders-Vereenigen*... (zie noot 5), in het Stadsarchief te Utrecht.
7. S. Muller (zie noot 5), 29-32. Zie verder J. de Meyere, *Het Agnietenklooster*, Utrecht 1988, 41-43.
8. In de rekeningen van de stad Utrecht van 1518 wordt vermeld: *Herm. Jansz., gemaect een tafereel, op Hasenberch daer 't oordeel in staet*. Het huis Hasenberch was een deel van het Utrechts stadhuis.
9. J. A. L. de Meyere, „Utrechtse schilderkunst in de twee-

de helft van de 16de eeuw”, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1978, 107-108 en dezelfde, *Utrecht op schilderijen*, Utrecht 1988, 35-37.

10. Van Cornelis Booth, die zeer geïnteresseerd was in de historie van zijn stad, verscheen in 1685 te Utrecht een *Beschrijvinge Der Stadt Utrecht*. Zie voor de genoemde schilderijen J. de Meyere, *Utrecht op schilderijen*, Utrecht 1988, 114-118, 156, 158 en 164.
11. De portretten van leden van de Jeruzalem-broederschap hingen in de Palmintempel, de kapel van de broederschap. Het bezit van de broederschap wordt in 1615 door het stadsbestuur in beheer genomen en in 1656 gemortificeerd. Zie uitvoerig E. de Jongh en J. A. L. de Meyere, *Een schilderij centraal - De Jeruzalemvaarders van Jan van Scorel*, Utrecht (Centraal Museum) 1979-1980.
12. C. Kramm, *Aanteekeningen* (handschrift). Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
13. C. Kramm, „Nog iets over het Brigitte-klooster”, *Utrechtsche Volks-Almanak voor het jaar 1867*, 148. In de *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885, X staat dat bejaarde inwoners zich nog herinnerden dat de schilderijen voor deze veiling op straat werden gezet, in een lange rij tegen elkaar aan. Verkoop vond plaats „bij voet of bij de el”!
14. S. Muller, *Catalogus van het Museum van Oudheden*, Utrecht 1878, VII.
15. *Verzameling van oud beeldwerk en andere oudheden, schilderijen en teekeningen, meestal tot de stad Utrecht betrekking hebbende*, Utrecht 1838.
16. J. A. L. de Meyere (zie noot 9), 183. Mogelijk is „De voetwassing” in 1572 ontstaan. In dat jaar werd Gerrit Borre van Amerongen, die links op het schilderij gekniel is voorgesteld, kanunnik van de Utrechtse Mariakerk. Links op het schilderij zijn zijn ouders gekniel voorgesteld.
17. Voor uitvoerige informatie over deze „Verzoeking van de heilige Antonius” ben ik zeer veel dank verschuldigd aan de professoren Walter S. Gibson, Charles de Tolnay en D. Bax. Zie uitvoerig: J. A. L. de Meyere, „Een 'St. Antonius-kwelling' van een navolger van Hieronymus Bosch, in het Centraal Museum te Utrecht”, *Antiek*, jrg. 21, nr. 2, aug.-sept. 1986, 74-80.
18. Op 28 november 1640 was er in het kapittelhuis van de Utrechtse Mariakerk een bijeenkomst, waar bepaald werd hoe de voorstelling er uit zou moeten zien. Op 29 januari 1641 besloot het kapittel om aan Jan van Bijlert driehonderdvijftig gulden te betalen voor het leveren van het schilderij en zes gulden voor het doek (Resolutie van het kapittel van St. Marie. Rijksarchief, Utrecht). Niet alleen de informatie over de prijs die betaald wordt is interessant, maar ook de tijdsperiode waarin het schilderij gemaakt werd.
19. A. D. de Vries, A. Bredius en S. Muller, *Catalogus der schilderijen en het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885.
20. Het schilderij was in 1873 van het stadhuis overgebracht naar het Museum Kunstliefde. *Idem*, 3-5, nr. 2.
21. *Idem*, XII.
22. Typerend in dit verband is het aantal schilderijen, dat in de eerste catalogi van de stedelijke collectie wordt vermeld: in 1838 dertig; in 1846 vijftig en in de uitgave van 1870 is dat vijftig gebleven.
23. S. Muller (zie noot 14).
24. Voor het eerst lanceerde Muller zijn idee voor een centraal museum in zijn *Jaarverslag* 1899.

25. In datzelfde (geheel gerestaureerde) gebouw is sinds 1979 het Rijksmuseum Het Catharijneconvent gevestigd, waarin onder meer de collectie van het Aartsbischooppelijk Museum is ondergebracht.
26. Alhoewel het Centraal Museum in 1921 een feit was, werd toch nog in 1928 een catalogus uitgegeven onder de titel *Catalogus van het Historisch Museum der stad Utrecht*.
27. De collecties van het Aartsbischooppelijk Museum en het Provinciaal Utrechts Genootschap vielen niet onder beheer van het Centraal Museum.
28. S. Muller, „Inleiding”, *Catalogus van het Museum van Oudheden*, Utrecht 1904, XXVIII.
29. *Catalogus der schilderijen - Centraal Museum Utrecht*, 1933, VIII.
30. A. von Schneider, *Caravaggio und die Niederländer*, Marburg/Lahn 1933.
31. Deze expositie werd eerst in het Centraal Museum te Utrecht gehouden en daarna in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen.

HET „PELGRIMSTEKEN” VAN DE STROSTEEG

Aan de Strosteege werd in 1972 een opgraving verricht op de plek waar weldra een parkeergarage zou verrijzen. Een van de vondsten was een tinnen „pelgrimsinsigne” dat vooralsnog niet kon worden gedetermineerd. In 1977 werd de vondst gepubliceerd in de eerste archeologische kroniek die de stadsarcheoloog T. J. Hoekstra het licht deed zien. Een tekening van de voor- en achterzijde begeleidde deze vondstmelding. In de vitrine, die aan pelgrimstochten werd gewijd in het museum Het Catharijneconvent, was het „pelgrimsteken” sedert 1979 een aantal jaren geëxposeerd. Maar onbekend bleef uit welke plaats een Utrechtse pelgrim het insigne dan wel meenam. Inmiddels zijn er veel publikaties over allerlei aspecten van het middeleeuwse pelgrimsgebeuren verschenen. Reden om hier terug te komen op de publikatie van 1977. Op grond van het werk van Michael Mitchiner, *Medieval pilgrim and secular badges* (1986), kan het bewuste „pelgrimsteken” geïdentificeerd worden als afkomstig uit Charing. De schrijver publiceert dertien insignes uit dit bedevaartsoord, die alle grote gelijkenis met elkaar hebben. Het in Utrecht gevonden „pelgrimsteken” hoort hier onmiskenbaar bij.

Pilgrims' way

Charing ligt op de bedevaartsroute die loopt van Winchester naar Canterbury. Dat is de route van het westen naar het oosten die de *pilgrims' way* wordt genoemd. In Winchester kwamen de pelgrims, die naar het graf van de heilige Thomas Becket wilden reizen, samen. Daar verzamelden zich o.a. buitenlandse pelgrims die in Portsmouth en Southampton met de boot aankwamen uit bijvoorbeeld Frankrijk, Spanje en Italië. In Winchester werd in de kathedraal het graf van Sint Swinthun bezocht. Het iets verder gelegen Farnham was de uiteindelijke verzamelplaats op de *pilgrims' way*. Vandaar liep of reed men naar het oosten waarbij in het midden van de route drie varianten gekozen konden worden op grond van de terreinsgesteldheid en het seizoen. Vóór Charing kwam men

in Boxley. In Boxley Abbey, waarvan ook pelgrimstekens bekend zijn, werd een kruisbeeld vereerd dat was voorzien van een uurwerk en een netwerk van draden. Daardoor kon het beeld op allerlei manieren bewegingen maken: de ogen openen en sluiten, de mond bewegen, de handen opheffen om te zegenen en het hoofd van smart buigen. Het Heilig Hout van Boxley is zo'n typisch laat-middeleeuws voorbeeld van een door de kerk niet erkend wonderbeeld dat grote aantrekkingskracht had op de gelovigen. In dit geval liet de bisschop de verering oogluikend toe. Twaalf mijl van Boxley lag Charing dat koning Ethelbert van Kent in de vroege 7de eeuw aan Augustinus, de eerste aartsbischoep van Canterbury, geschonken had. De parochiekerk van Sint Petrus en Paulus bezat een beroemde relik: het stenen blok waarop Johannes de Doper was onthoofd. Richard I Leeuwenhart (1157-1199) had deze relik meegebracht uit het Heilig Land en schonk hem aan de aartsbischoep van Canterbury. Nadat de pelgrims het blok hadden vereerd, en de Utrechtse pelgrim zich evenals de anderen het insigne had aangeschaft, trokken ze verder. Chillingham was de laatste etappeplaats. Daarna bereikten zij het heilig Canterbury waar op het graf van de martelaar-aartsbischoep Thomas Becket menigvuldige wonderen geschieden.

Pelgrimsteken

Pelgrimstekens worden in de regel in zeer grote aantallen vervaardigd. Ze worden gegoten in een lood-tin legering in mallen van klei, hout, lei- of speksteen. Als een mal kapot gaat, moet er een nieuwe worden gemaakt. Zo is het mogelijk uit één bedevaartplaats een groot aantal verschillende insignes te hebben. In zijn publikatie geeft Mitchiner voor Charing dertien typen. Basistype is hier het ronde insigne met een diameter van 19-22 mm. Ajour is een mannenbuste te zien, die nu eens gekroond is (Richard Leeuwenhart), dan weer zonder kroon is uitgevoerd (Johannes de Doper). Het geheel is omgeven door een randschrift. In de meest gave vorm luidt dat: IAN.COUL.MASE. (Ioannis colli masse). De vertaling: O blok van Johan-

BOEKENSCHOUW

N. F. Hofstee, *Geschiedenis van de Utrechtse Universiteit in penningen. Academia Rheno-Traiectina in nummis. Utrecht, Bureau van de RUU/Universiteitsmuseum, 1986. 95 blz. met illustraties. ISBN 90 6926 009 3 CIP. Prijs f 19,50*

In 1643 bevestigde de Utrechtse Vroedschap dat de gene die aan de universiteit de doctorsgraad zou verwerven met een gouden penning zou worden vereerd. Nog hetzelfde jaar kwam de penning gereed. Er stond een keurige Latijnse inscriptie op, die tot in de negentiende eeuw ongewijzigd bleef. Toen in 1979 iemand de s van „drs.“ had weggewerkt, werd hem een Latijnse bul ter hand gesteld waarop de naam van de gepromoveerde in de eerste naamval stond, terwijl er een accusativus had moeten te staan. De opheffing van het Instituut voor Klassieke Talen kon toen niet lang meer op zich laten wachten, en in 1985 werden door de vaandel dragers van de maatschappelijke relevantie Latijn en Grieks uit het universitaire programma geschrapt. Een Letterenfakulteit dus (of misschien intussen een *Letterenwinkel*) zonder de klassieke talen. Zoiets als het Amsterdamse Stadhuis zonder palen, een boom zonder wortels, Jan Klaassen zonder Klaas. Utrechtse die met een Latijnse zin of een snippertje Grieks worstelen moeten zich voortaan wenden tot de VVV of de chef-cultuur van *Het Stadsblad*. Of tot een andere universiteit. Zo heeft in dit boekje een Leidse classicus voor de (heel precieze) vertaling van de Griekse en Latijnse inscripties op de penningen gezorgd. Waar hem dat schikt geeft hij ook de herkomst van citaten aan (blz. 81). Bij de meest voorkomende tekst - de zinspreuk van de Universiteit - laat hij dat na. De *Sol iustitiae*, Zon der gerechtigheid, komt uit de Schrift. Ze is te vinden bij de hekseluit van de zogenaamde kleine profeten: Maleachi (4, v. 2).

Op p. 37 lees ik een maçonnieke tekst met de bekende drie puntjes, bij Th. Dentz. Op de penning zelf staan telkens vier puntjes. Numismatiek is een vak vol haast onzichtbare kleinigheden. Achtereenvolgens komen de universitaire eeuwfeesten en lustra aan de beurt, dan hoogleraren, vervolgens de al genoemde promotie-penningen, enkele gebouwen en afzonderlijke faculteiten, enig gemengd goed en tenslotte de studenten.

De foto's zijn over het algemeen van redelijke kwaliteit, de beschrijvingen zijn accuraat en de vertalingen zoals gezegd correct. Hofstee vermeldt ook zijn bronnen en achterin geeft hij een lijst van medailleurs en ontwerpers. Met de beschrijving van 142 penningen is in het kader van 350 jaar RUU een geheel eigensoortige bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van de Utrechtse Academie.

v. S.

Rinke Doornekamp, *Een spoor terug. De verdwenen Utrechtse stationswijk. Teksten van R. Doornekamp en Arjaan van Nimwegen. Utrecht, Boekhandel Van der Galie, 1987. 39 blz., prijs f 12,50*

Vond ik de oude stationswijk mooi? Soms weet ik het niet meer. Eigenlijk herinner ik me alleen maar afbladerende 19de eeuw, wind en zebrapaden waaraan geen eind kwam. Een oranje knipperbol, die op een dag ook weer was verdwenen, en waar ze nog 'n drankje naar hebben genoemd. Als ik het allemaal nog eens precies voor me wil zien, kijk ik naar de tekening *Het Stationsplein* van W. F. Meyer in *Utrecht getekend* (1980). Onveranderlijk breekt er bij die aanblik iets door van: al die „kwartieren“ met namen van middeleeuwse bisschoppen kunnen me gestolen worden als ik daar nog eens 'n uurtje mocht rondwandelen. In plaats van ons in vrede te laten met een goed-Utrechts rommeltje hebben ze ons Dantes *Inferno* met roltrappen cadeau gedaan.

Het jubileumboekje van boekhandel Van der Galie (1957-1976) heeft zout in die wond gestrooid. In een reeks van acht prachtige gouaches heeft Rinke Doornekamp op heel persoonlijke wijze maar tegelijk met grote precisie de stationswijk weergegeven. Arjaan van Nimwegen schreef op wat de kunstenaar daarbij te vertellen had. Dat zijn mooie, welomlijnde herinneringsbeelden.

„Nostalgie“ is een te zwak woord voor wat deze beide heren oproepen. Zeker als je ook nog een reeks dames- en herenhoeden uit de jaren dertig onder de tekeningen ziet opduiken. Ter controle staan op één pagina ook telkens vier fotootjes afgedrukt, en daar zie je het zelf: „Niks geen bijzondere buurt, en ik geloof dat maar weinig mensen hem echt missen“ (p. 38).

Wie „Een spoor terug“ (let op de dubbele betekenis van *spoor*) nog niet in zijn bezit heeft, moet het alsnog te pakken zien te krijgen. Vooral natuurlijk degenen die de situatie van vóór 1971 nog „bewust hebben meegemaakt“.

v. S.

BUNDEL PROFESSOR VAN WINTER

Op 22 december a.s. zal professor dr. jkvr. Johanna Maria van Winter afscheid nemen als hoogleraar middeleeuwse geschiedenis bij de Rijksuniversiteit te Utrecht. Ter gelegenheid daarvan zal haar een bundel, getiteld „Convivium“, worden aangeboden. Deze bundel zal artikelen van haar naaste collega's over de volgende onderwerpen bevatten: Melis Stoke en

de afkomst der Hollandse graven, het beeld van de vrouw bij Gregorius van Tours, Breukelen in de middeleeuwen, historische informatiesystemen en de computer, het Utrechtse Marthagasthuis, verwantschapstermen in de vroege middeleeuwen, ascese in heiligenlevens, de rol van arbeid bij heremieten, Willem Procurator en de Brederodes. Voorts zullen een overzicht van de publicaties van prof. Van Winter en een lijst van intekenaren worden opgenomen.

Bij voorintekening - vóór 31 oktober a.s. door overmaking van het verschuldigde bedrag op postbanknummer 4489940 ten name van Uitgeverij Verloren te Hilversum onder vermelding van „Bundel van Winter” - bedraagt de prijs f 30,-; na die datum f 40,-.

STICHTING ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE VAN DE STAD UTRECHT

Als laatste activiteit in het kader van de manifestatie „Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988” wordt door de Vereniging Oud-Utrecht en de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) een lezing georganiseerd.

Agenda

Donderdag 13 oktober 1988. Lezing door drs Roland Blijdenstein over het Monumenten Inventarisatie Project.

Het op grote schaal inventariseren van (jonge) monumenten is op het moment bijzonder actueel, nu het Rijk begonnen is met het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). De provincie Utrecht was op eigen initiatief reeds met een dergelijke inventarisatie begonnen en heeft hierin inmiddels de nodige ervaring opgedaan.

De inventarisaties worden, voorzien van een inleiding, in boekvorm uitgegeven. Hieraan heeft de Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU) haar medewerking verleend. In september verschijnen de eerste delen over Houten, Bunnik en IJsselstein. De heer Blijdenstein is belast met de uitvoering en de coördinatie van deze inventarisatie. Hij zal een uitleg geven over de werkwijze, de gevolgde inventarisatiemethodiek en de problemen, waarop men zal stuit.

Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

Prof. Dr.-Ing. A. Wolff, Dombaumeister te Keulen, zal spreken over de vroege bouwgeschiedenis van de Utrechtse Dom in vergelijking met die van Keulen. De kunsthistoricus prof. Wolff is directeur van het bouwbureau en de bouwloods van de Keulse Dom. Hij is als geen ander bekend met de bijzonderheden van de gotische kathedraalbouw die in beide bisschopskerken zijn aan te wijzen. Zo zijn er in het koor van de Utrechtse Dom, waarvan de eerste steen werd gelegd tussen 1252-1255, elementen terug te vinden die letterlijk naar Keuls voorbeeld zijn gekopieerd.

De lezing zal worden gehouden op 26 oktober om 19.30 uur in de Senaatszaal van het Academieggebouw aan het Domplein te Utrecht. Nadere inlichtingen: A. Pietersma (Oud-Utrecht), tel. 030-73 66 64; mw C. C. S. Wilmer (STABU), tel. 030-73 66 35.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 9 - september 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

J. A. C. Mathijssen
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 71 18 14 tst. 34

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14
I.S.S.N.: 0030-6738

UTRECHTSE BIJBEL ALS RESTANT VAN BLOEIEND GEREFORMEERD LEVEN

De snelle afbraak van het gereformeerde leven in de stad Utrecht is ook het maandblad „Oud-Utrecht“ niet ontgaan¹). Weliswaar werd verheugd melding gemaakt van het vijftigjarig bestaan van de Tuindorperkerk (1937-1987), maar daarbij viel aan het verlies van de vier grote binnenstadskerken blijkbaar toch niet te ontkomen.

De Afscheiden Begijnekerk (1854-1937), Breedstraat 40, was de eerste, die onder de slopershamer viel, maar voor dit gebouw stond een nieuwe, grotere kerk gereed om betrokken te worden aan de Van Riel-laan in de nog in aanbouw zijnde wijk Tuindorp, toen nog gemeente Maartensdijk. De Begijnekerk leefde voort in de fraaie Tuindorperkerk van A. van der Kraan, o.m. door het orgel, dat van de oude naar de nieuwe kerk overgebracht werd.

De oudste en grootste Doleantiekerk, de Oosterkerk, Maliebaan 53, die in 1887 werd gebouwd, was sinds 28 december 1980 niet meer in gebruik en viel begin 1984 ten offer aan ontferkelijking, „Samen op weg“, geldgebrek, cityvorming of welke reden men verder nog zou kunnen aanvoeren.

De iets jongere en iets kleinere Westerkerk (1891), Catharijnekade 9, werd op 9 april 1966 verkocht aan

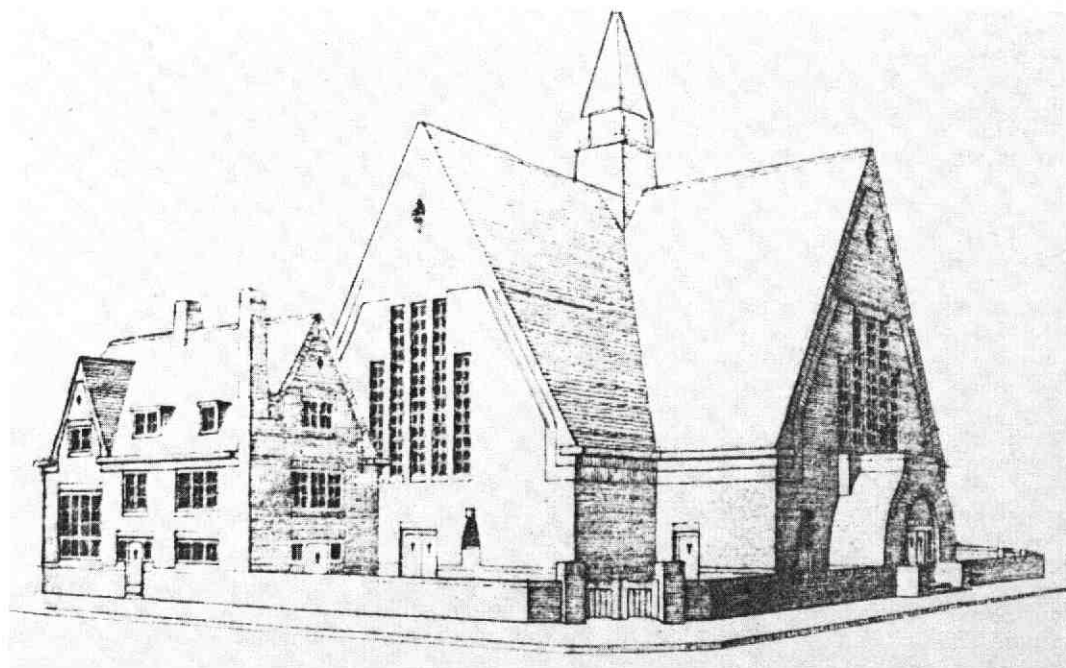
de Gereformeerde Gemeente. De Noorderkerk (1923), Royaards van den Hamkade 20, werd 2 september 1978 overgedragen aan de Pinkstergemeente Samuël en de Zuiderkerk (1925), Kromme Rijn 1, werd voorjaar 1987 afgebroken.

Zo was in vrij korte tijd, twintig jaar, het georganiseerde en uitgekristalliseerde gereformeerde leven uit de stad Utrecht verdwenen, althans voor wat de binnenstad betreft.

Wat overbleef

Natuurlijk is het slopen of afstoten van een kerkgebouw een min of meer weemoedige zaak. Generaties Utrechters trouwden in de „Ooster“ en ook in de andere kerken liggen veel herinneringen. Zelf werd ik in de Zuiderkerk gedoopt door ds. R. E. van Arkel (1885-1943), die van 1921 tot zijn dood in Utrecht stond. Na het aanschouwen van de afbraak van de „Ooster“ en drie jaar later van de „Zuider“ begon ik vol nostalgie te zoeken naar sporen, die zouden kunnen resten van de vier kerkgebouwen, waarvan overigens alleen de „Noorder“ en de „Zuider“ architectonisch enige betekenis hadden.

De Noorderkerk van D. J. Heusinkveld, was zo'n echte gereformeerde villakerk, met een sfeer van ruimte

De Noorderkerk, tot 1978 in gebruik bij de Gereformeerde kerk van Utrecht en daarna verkocht aan de Pinkstergemeente „Samuël“.

en openheid, geheel anders dan de Zuiderkerk, waar het strakke en konsekwente kubisme van A. Kool in 1955 bij de toen heersende „restauratiwoede” met niets ontziende ijver werd verwoest. De kerk is niet meer. Vreemd genoeg bleef datzelfde kubisme in de niet veraf gelegen synagoge als door een wonder bewaard.

Beide Utrechtse architecten, Heusinkveld en Kool, die getoond hadden best een kerk te kunnen bouwen, zonden ook een ontwerp in voor de Tuindorperkerk, maar de keuze viel op de tekening van de Rotterdammer Van der Kraan, die toen overigens ook al een paar kerken op zijn naam had staan.

Maar wat rest ons nog van de gebouwen, die vóór 1937 in gebruik waren?

Van de „Ooster” is er nog het monumentale orgel, dat naar de Tuindorperkerk is gegaan, daarbij teruggerestaureerd tot een instrument, dat niemand zich meer kon herinneren. In de consistorie van diezelfde Oosterkerk hingen de portretten van alle predikanten sinds de Afscheiding, tenminste voorzover ze in goede harmonie uit Utrecht waren vertrokken of er emeriteerd of overleden waren. De meeste predikanten gingen trouwens niet meer weg uit Utrecht. Niet zelden stond een dominee er meer dan twintig jaar. Het was een echt eindstation voor gereformeerde „leraars”, zoals ze in die tijd nog wel werden genoemd.

Ook deze waardevolle portrettengalerij, een beeldend en daardoor zeer aansprekend archief, is niet meer. De portretten werden gedumpt in een vochtige kelder, hebben daar nog onder water gestaan en zijn vervolgens afgevoerd, met het groot vuil naar ik moet aannemen.

De „Wester” ging met het prachtige orgel over in andere handen. Datzelfde moet van de „Noorder” worden gezegd, hoewel het orgel daar heel wat minder voorstelde. De „Zuider” werd tot de grond toe afgebroken, waarbij alleen de gedenksteen „Zijn Naam moet eeuwig eer ontvangen” uit 1925 bewaard is gebleven.

Het is algemeen bekend, dat men gemakkelijker toegang heeft tot rooms-katholieke kerkorgels dan tot protestantse. Ook in de Zuiderkerk bleek dat. Vlak voor de sloop vroeg ik beleefd, of ik het orgel nog eens mocht bespelen. Dat kon niet, want... Enfin, daar moesten zoveel personen van gewicht hun toestemming voor geven, dat er gewoon niet aan te denken viel. Voorzover mij bekend was er een paar weken later van het orgel geen spaan meer over. De Westerkerk had in 1890, nog voor de ingebruikneming dus, van een zuster der gemeente een fraaie kanselbijbel gekregen, waarin de dolerende ds. H. Hoekstra (1852-1915), die van 1885 tot 1892 in Utrecht stond had geschreven: Geschonken door ene zuster der gemeente, G. Smaling, voor den predikstoel in de Westerkerk”. Maar er stond nog heel wat meer in die bijbel, een Paulus Aerts. van Ravesteyn uit 1660, die in 1923 meeging naar de Noorderkerk, waarschijnlijk omdat juffrouw Grietje Smaling in die wijk woonde en zulks wenste. Grietje, die

in 1836 was geboren als oudste dochter van Dirk Smaling en Elizabeth Maria Plomp, had de bijbel van haar ouders geërfd en schonk deze in 1890 voor de toen in aanbouw zijnde Westerkerk.

Afgezien van de summier gegevens van de familie Smaling bevatte de kanselbijbel van de Noorderkerk een vrij uitvoerige berichtgeving van Jacob Pietersen (1622-1696), wiens levensloop in het boek staat vermeld. Zijn beide huwelijken, de geboorte van zijn zeven kinderen, die hij alle overleefde, het sterven van zijn eerste vrouw en de mededeling van zijn dood op 20 juli 1696 door zijn tweede vrouw zijn allemaal terug te vinden in dit waardevolle document.

Naast de persoonlijke gegevens bevat de Ravesteyn-bijbel ook het verslag van Pietersen van de gebeurtenissen in 1672, 1673 en 1674. Het is in deze jaren de tijd van radeloosheid, reddeloosheid en redeloosheid. Om kort te gaan: in 1672 trekt Lodewijk XIV, de Zonnekoning, aan het hoofd van zijn troepen de stad Utrecht binnen. Anderhalf jaar later moeten de Fransen Utrecht weer verlaten, omdat het getij in de oorlog gekeerd is. Weer een jaar later, op 1 augustus 1674, wordt Utrecht getroffen door een windhoos, die Pietersen beschrijft en waarvan de spanning en de emotie na 300 jaar nog natrijt in zijn verslag.

Jacob Pietersen was zeer wel ter tale en bloemrijk en uitvoerig deelt hij mee, hoe het hem is vergaan. De eerbiedige toon is een opvallend gegeven in zijn verslaggevende arbeid, waarin we een bijzondere en authentieke weergave vinden van de gevoelens van een gewone burger, die zijn tijd beschrijft.

Het was niet eenvoudig de kanselbijbel van de Noorderkerk te achterhalen, maar dat is toch gelukt. Ook het ontcijferen kostte mij beslist wel enige inspanning. Het is de moeite waard een deel van het materiaal hier op te nemen. Het betreft het jaar 1672, dat ik in wat aangepast Nederlands vrij zal trachten weer te geven.

Jacob Pietersen en zijn kroniek

Dit gedeelte begint met de vermelding van de dood van Pietersen's vrouw: „In 't jaar na de geboorte onzes Zaligmakers Jezus Christus 1669 op den 10. Junij is mijn lieve huisvrouw in den Heere onzen Godt ontslapen... .

1672. Op den 27. Mei, op Pinkstermaandag, kwam de tijding te Utrecht, dat de koninck van Vranckrijk Wesel had ingenomen, tot grote droefheid van de vrome patriotten van ons vaderland en van Gods kerk en gemeente.

Den 10. Junij kwamen daar al twee Franse konvooien tot Utrecht om gekommitteerden te zoeken van Utrecht en van de andere provinciën om met de koninck van Vranckrijk te handelen zo men beste kon tot Zeist.

Den 13. Junij is de koninck van Vranckrijk met zijn volk of leger, dat nog meest tot Zeist bleef, tot Utrecht gekomen zonder enige tegenstand, in 't hert van ons lieve Vaderlandt, nadat hem alle die streken, steden en fortressen waren overgegeven, of zo men riep van enigen van onze regenten verkocht, tot grote droefheid van de vromen, die onze vrome trouwe

Titelblad van de Ravesteynbijbel, die als kanselbijbel in de Westerkerk (1891-1923) en daarna in de Noorderkerk (1923-1978) is gebruikt.

Int Jaer na de geboorte onser salich marckus jesus christus
 1669 op den - 10 Junij is mijn lieve gijnsaren avontuerghe van gijst gijst
 dieze werelt overleefte ende inden jaer onser ghet ontfleespen
 op pinxtenmaandag
 1672 op den - 27 mij quam de bidinge tuerrecht dat koninck van vranckrijck wese
 had in genemen tot groete doef gijst vande weene patrierthey van on vader land
 inde jaer van gods lieve ende genade - - -
 den - 10 Junij quam daer al twee franse koninghen tot vrecht en gekonistren
 de ghehe van vrecht inde vande andere provinsie en met de koninck van vranck
 te fanchen seamen beschen tot - sijst -
 den - 13 Junij is de koninck van vranckrijck met sijn volck of liege dat na
 moet tot sijst bleef tot vrecht geheent sonde winc tegen standt int jaer van
 ons lieve vader land // nae dat sijn alle die sterke stede en fortvesten waren daer
 gegens of gijst men vief van vrecht van onse regenten verheft tot groete doef
 vader vranck dat onse weene teuthe prins van orantien vande weene regenten
 weene jaer door gods liege inde genade soe sijn inde soe dijn graven fader van
 soe getrouwelijck gijst bewaert tot den jaer 1672 inde den gijst dat dijn
 groete alwijs god belijft ons lieve vader land te ontbleet vande weene
 weene gijst nae vrecht dages daer nae gijst dijn groete alwijs gijst ons
 weene in fongre spruiften gegens vande soe fesselijck stam tot groete blijfscap
 inde vrecht vande liefgebet van ons lieve vader land inde weene
 van gods lieve

Fragment uit de kroniek van Jacob Pietersen van de jaren 1669 en 1672.

prinsen van Oranje en vrome regenten nevens haar door Gods zegen en genade zo zeker en zo duur gewonnen hadden en zo getrouwelijk hadden bewaard tot den Jaren 1650 en toen heeft het dien groten alwijzen Godt belijft ons lieve vaderland te ontblooten van de trouwe vrome goede man, maar weinige dagen daarna heeft die grote almachtige Godt ons weer een jonge spruit gegeven van die kostelijke stam tot grote blijdschap en vreugde van de liefhebbers van ons lieve vaderland en voornamelijk van Godts kerkck.

Den 10. Augustus zijn beide heren de pensionaris De Witt en zijn broer de ruwaard van Putten door het vonnis van de rechter veroordeeld en gebannen uit het vaderland zo deerlijk om het leven gebracht omdat ze beschuldigd werden ons vaderland over te geven aan de koninck van Vranckrijck en de prins van Oranje te vermoorden door de burgerij om het leven gebracht in Den Haag . . ."

Zo gaat Jacob door. In het jaar 1673 kan melding worden gemaakt van het vertrek van de Fransen, op donderdag, 12 november 's morgens vroeg. „Daar

Godt almachtig voor geloofd en geprezen moet zijn voor zulk een genadige onverwachte verlossing . . ."

De Fransen namen intussen wel twintig burgers als gijzelaar mee, omdat ze nog heel wat moesten innen van de aan de stad Utrecht opgelegde boete van vier en een halve ton gouds.

In 1674, op 22 juli (ouden stijl), op den biddag, steekt er 's avonds tussen 7 en 8 uur een storm op, „zoals er bij mensengedenk nooit geweest is hier te land en die deed ook zulke grote ongemene schade, dat zulks hier nooit gehoord is". De stad Utrecht wordt inderdaad in een grote puinhoop herschapen. Van de 35 torens doorstonden slechts zes de strijd. Gelukkig was de Domtoren vrijwel onbeschadigd, maar met de kerk was het des te erger gesteld: „den Domskerck gans ingeslagen . . ." Nu wreekte zich de zuinigheid en besluiteloosheid van burgerij en stedelijke overheid ten aanzien van de bouw, waarbij het middenschip eigenlijk nooit goed was voltooid en absoluut onvoldoende werd gestut. Het bouwen had blijkbaar te lang geduurd om er echt bij betrokken te blijven en de gotiek was daarbij al geruime tijd over zijn hoogtepunt heen, zodat het getob in Utrecht alle zin scheen

te verliezen. Maar al met al: „soo dat Godt almachtig hier getoont heeft dat Hij te vreesen is . . .“ Het zou nog ruim anderhalve eeuw duren, voor de puinhopen werden opgeruimd in de overtuiging, dat er van herbouw nooit meer iets komen zou. We mogen nu nog dankbaar zijn, dat het koor er sinds een paar jaar mooier dan ooit bij staat en dat de toren in de loop van de 19e eeuw niet is afgebroken, wat een poos het plan is geweest.

Dit laatste dateert niet meer uit de tijd van Jacob Pietersen. Dinsdag, 20 juli 1696 sterft hij, naar zijn vrouw vertelt „tot God opgenomen in hemel daarboven, daar geen verdriet meer zal zijn, maar triomferen met de hemelse heirscharen daarboven“.

De kanselbijbel bestaat nog, maar weinigen herinneren zich het bestaan ervan. Veel gereformeerden van vandaag zijn niet erg lang van memorie. Bij het zoeken naar de bijbel werd mij gewezen op het portret van de

grootvader van de schrijver van de artikelen over de Zuider- en de Tuindorp kerk. Niemand wist meer de naam van de man, laat staan iets over het leven van deze kleurrijke Utrechtse predikant, die destijds toch met een uitbundig grafmonument werd geëerd. Gebouwen, bouwers en slopers van gereformeerd Utrecht, hun namen zijn vergeten. Van de laatste categorie valt dat niet te betreuren, van de eerste twee des te meer.

Hilversum, Joh. de Wittstraat 4

Drs W. Smit

1. H. J. Ph. Kaajan, kleinzoon van dr. H. Kaajan (1879-1940), die vanaf 1920 gereformeerd predikant te Utrecht is geweest, schreef een tweetal artikelen over de Utrechtse gereformeerde kerken in de maandbladen *Oud Utrecht* van juni 1986 en van mei 1987.

EGILBOLDUS, VERSCHIJNING EN VERDWIJNING VAN EEN BISSCHOP

EEN HISTORIOGRAFISCHE STUDIE

De traditie

Het woord „traditie“ is een gevaarlijk woord: het suggereert het bestaan van een geheel van feiten die waar zijn. Dát ze waar zijn, is echter niet altijd zeker en het komt neer op de door Jan Romein zo treffend geformuleerde stelling: Geloof niet wat de geschiedschrijvers zeggen, maar evenmin dat zij het zonder grond zeggen¹). We zijn vijftig jaar verder en de geschiedenis van de historiografie, door weinige enthousiasten beoefend, is ook verder: we zoeken naar de grond van hun schrijven. Al te vaak beroept men zich op „de traditie“ zonder zich af te vragen wie eigenlijk de zaak over-leveren. Dat dit vaak niet meer is na te gaan, is geen verontschuldiging: men moet het onderzoek doen. Het zal blijken in deze verhandeling, dat men dan vaak, althans vaker dan men zich bewust is, een overleveraar kan betrapten en zijn be-wering als juist of onjuist kwalificeren.

De Utrechtse bisschoppen zijn overgeleverd in een lijst van omstreeks 1345, netjes op volgorde genummerd, zodat men aan het begin van deze eeuw nog rustig kon schrijven over „Ansried, achtthiende bisschop van Utrecht“ alsof er een vaste reeks bisschoppen bestaat, waaraan niet getwijfeld kan worden. Men zag daarbij eeuwen lang over het hoofd, dat die lijst van Willibrordus als eerste en Jan van Arkel als 47e bisschop al in twijfel is getrokken door Heda, die²) vermeldt: Egihardus episcopus, in catalogo om-issus (weggelaten in de lijst). Heda is zo netjes, de nummering verder maar als van ouds te laten en hoe-wel de nieuwe bisschop een waarschuwing moest zijn, blijft men de bisschoppen volgens „Beka“³) nummeren⁴). Dat wordt pas losgelaten, wanneer in

1912 een posthuum artikel van Pijnacker Hordijk ver-schijnt⁵), waarin met gebruikmaking van Utrechtse necrologia⁶) een nieuwe lijst is opgesteld, nu vooral op directe bronnen steunend. Het is noodzakelijk ge-weest, dat men de overlevering losliet, maar men heeft de vitae van bisschoppen en missionarissen vrij-wel uitgesloten, wat het overzicht minder duidelijk maakt. Intussen wordt het resultaat van Pijnacker Hordijk algemeen aanvaard: Strubbe en Voet⁷) ver-melden bij de 5de en 6de bisschop „bestaan be-twist“, maar verder gaat men nog niet. De bisschop waarover we speciaal willen spreken, Egilbold, wordt door Pijnacker Hordijk en Strubbe-Voet weggelaten, maar verschijnt weer in de laatste bisschopslijst van 1979⁸). Daar vinden we ook de genoemde 5de en 6de bisschop terug.

De overlevering

Romein geeft in het eerste hoofdstuk van zijn Ge-schiedschrijving een overzicht van de „Utrechtse school“ en dan blijkt de eigenlijke historiografie „schamele resten“ te bevatten en daarvan zou Beka de oorzaak zijn⁹): „Dat er zoo bitter weinig over is van vóór 1350 in Utrecht moet zijn opgetekend, is zeer waarschijnlijk mede aan die samenvatting te wij-ten. Beka had gesproken, en „men“ wist het dus. Het betere was hier niet de vijand van het goede, maar het goede - Beka - de vijand van wat voor ons het betere zou geweest zijn: de Utrechtsche opteekeningen zelf.“ Als men Beka's chronographia echter nauw-keurig nagaat, dan blijken de berichten waarvan we de bronnen niet weten, toch vrijwel geïsoleerde be-richtjes te zijn: waar heeft hij de priorin Hulindis van

het Sint-Servaasklooster vandaan?¹⁰) Het bericht is nogal cryptisch (is Hulinde met de nonnen meegegaan of niet? wanneer is het precies gebeurd? kende Beke de verdere lotgevallen van de Sint-Servaas-abdij behalve dat hij ook nog weet, dat bisschop Willibrand er is begraven?), want Beke zegt dat het in hetzelfde jaar is gebeurd als het sneuvelen van bisschop Otto II, waar hij (door zijn bron) flink in de war is: 1225 i.p.v. 1227. Dit geval is maar een voorbeeld, waaruit we moeten leren dat Beke soms toespelingen maakt, die we zelf maar moeten uitzoeken. Behalve dergelijke toespelingen hebben we zijn bronnen vrij volledig, zodat Beke geen argumenten mag leveren voor veronderstelde verloren bronnen.

Ik zoek die dus niet¹¹). De moeilijkheid is, dat men steeds van een geschiedschrijver zegt, dat hij betrouwbaar is of juist niet, en daar moeten we het mee doen. De werkelijkheid is, dat ieder feit op zichzelf moet worden beschouwd, waar dan een gemiddelde uit kan worden gehaald. Zo weten we, dat Beke zijn bisschoppen steeds een eervolle begrafenis bezorgt: Willibrordus in Echternach, Bonifatius in Fulda (volgens hun vitae), Gregorius in Utrecht, Albericus I evenzo („ad praefatam ecclesiam”), Theodardus en Harmacarus ook, Rixfridus „bij de vorige bisschoppen”, Fredericus volgens zijn vita in de Salvatorkerk, na de dienst vermoord en op zijn aanwijzing in de crypte gelegd, zijn opvolger Alfricus (die wij Alberik II plagen te noemen) ook al daar, en zijn opvolger Ludgerus evenzo „ad praefatam ecclesiam”, in de genoemde kerk. En pas zijn opvolger Hungerus is in ballingschap gegaan wegens de Noormannen, zodat men niet meer weet, waar zijn graf ligt. Nu weten we, dat na Frederik de bisschoppen in ballingschap zijn gegaan en een Luikse bron, aan Beke onbekend, vermeldt het graf van Alberik in Susteren, met sterfdatum 14 nov., wat in een Utrechts necrologium wordt bevestigd¹²); en al kan men twisten, of het over Alberik I of II gaat, de opgave van Beke klopt niet. Hij heeft de begrafenis van de bisschoppen volgens eenzelfde schema verteld als zijn veldslagen met blinkende zwaarden en wapperende vaandels. Na Hungerus komen de bisschoppen met moeite weer op hun oude plaats: Odilbald wordt een keer Tavantienensis episcopus genoemd en van zijn opvolger Radbod lezen we in zijn vita, dat hij een paar maal Utrecht heeft kunnen bezoeken, maar dat hij in de Lebuïnuskerk te Deventer is begraven. Pas Balderik woont weer in Utrecht en bouwt de stad op. Maar Beke vertelt ongestoord, dat Odilbaldus te Utrecht bij de eerwaarde vaders rust en Egilboldus ligt in dezelfde kerk. Radbod echter, zo vertelt zijn vita, rust te Deventer.

En als we dan lezen: „wenn man Beka Glauben schenken darf, so wurde Bischof Egilbert (898/99) sogar 899 in Utrecht bestattet”¹³), dan mogen we zeggen: hier kunnen we Beke géén geloof schenken, nog afgezien van het feit dat hij hem geen Egilbert noemt. Wat is er gebeurd met de geschiedschrijving na Beke?

We kunnen zeggen, dat men schuchter iets heeft toegevoegd: Heda mist bisschop Hegihardus en voegt hem in, zonder echter de nummering te wijzigen. Daar

kunnen we ons niet meer aan storen: als we bisschoppen moeten toevoegen of schrappen, dan doen we het. Maar bij genealogen bestaat een soort aarzeling om iemand te schrappen¹⁴) en dat schijnt ook op geschiedschrijvers over te slaan, want hoewel Pijnacker Hordijk over Egilboldus *la mort sans phrase* uitsprekt door alle variaties van Odilbaldus via Egilboldus tot Engelbertus aan één persoon toe te kennen, wat ik in mijn Beke-uitgave als algemeen aanvaard beschouwde¹⁵), laat de *Series* hem weer verschijnen en dus moet ik de zaak opnieuw onderzoeken, waarbij een onbekend gegeven de bekende, maar soms verwaarloosde komt versterken.

Beke's bron

Ik heb eens gezegd dat ik een middeleeuws geschiedschrijver zó goed wil leren kennen, dat ik hem over zijn schouder volg als hij schrijft. In dit geval lukt dat vrijwel.

Beke heeft zijn bisschoppenlijst opgesteld naar de vitae, waarin we gewoonlijk de voorganger en de opvolger van de in de titel genoemde bisschop aantreffen. Zo vinden we Bonifatius-Gregorius-Albericus (II), Rixfridus-Fredericus-Albericus (II) en later Balduinus-Ansfridus-Adelboldus. En wat ons nu bezighoudt, Egilbertus-Radbodus-Baldericus.

De bewaarde handschriften van de Vita Radbodi zijn uit de 15de eeuw, de druk van Surius uit 1578¹⁶), en voorzover zij de naam van de voorganger noemen, heet deze Egilbertus. Beke heeft een ouder handschrift gehad en hij las: Egilboldus. Hij is niet origineel genoeg om die naam te variëren, dus die moet in zijn handschrift hebben gestaan. Hoewel Odilbaldus zijn naam op velerlei manier moet laten spellen, heeft Beke dat niet begrepen. Hij vindt Odilbaldus in de kroniek van Regino en zegt dat ook: „Op 13 december 900 sterft Odilbaldus na 34 jaar bestuur over Utrecht. Deze Odilbaldus wordt door Regino, abt van Prüm, een heilig man genoemd, die in Utrecht bij zijn eerwaarde voorgangers is begraven.” Als men dit zo leest, zou men denken dat Regino ook iets weet van zijn begrafenis, maar dat is niet zo. Beke las bij Regino: „In die tijd is Odilbaldus, een heilig man, bisschop van Utrecht, gestorven, in wiens plaats Radbod als eerwaardig bisschop is gekozen”¹⁷).

Beke werkte in Egmond¹⁸) en vond daar een exemplaar van Regino, waarin „de jaartallen van 866 af met één verhoogd” zijn¹⁹), en hij noteerde het overlijden van Odilbaldus op 13 december 900, na 34 jaren bestuur (866-900)²⁰).

Egilboldus volgt hem op, regeert 10 maanden en sterft op 25 sept. zonder jaartal²¹). Dat is maar goed, want zijn opvolger Radbod sterft 29 nov. 917 na 17 jaar regering. De werkelijke Regino heeft echter het jaartal 899 voor de opvolging Odilbald-Radbod en dat klopt met het bericht van de Vita Radbodi, dat diens benoeming is gebeurd op aandrang van koning Arnulf, die 8 dec. 899 is gestorven. Alles klopt, indien we Regino geloven: Odilbald sterft 25 sept. 899 en een paar maanden later wordt Radbod door de koning benoemd en vóór juni 900 gewijd. Een bisschop Egil-

fuit. apud rem goare. Ex regno arnulfus inter fuit. harto ap-
 chi episcopus. Cuonradus. & eberhardus comites. Ex parte har-
 li. halschuric. episcopus. & odacur comes. Quid uero in eodem conuenit
 seorsum sine presentia regis tractatum sit. postea euenit. rei
 luce clarius manifestauit. Eodem anno richarius abba in
 monasterio prumensi constituit. Qualiter autem erga me ag-
 tum sit. idcirco hoc in loco notare distuli. ne forte iniuri-
 is prouocat. ultra quam christiana patientia permittit. persecutio-
 nis meae causas exaggerasse uideretur. & ne plura rationi
 oratio. quae multiplex atque plura est fastidium inferret audi-
 entibus. Res enim gestas ut super prius. notare statui. ne
 rerum gestarum causas certis rationum indicibus enucleare.
 Et qui in aliis actibus breuitate studemus. in nostris uerbo
 sitatis uitium cauere debemus. Cap. Quendibold denuo
 cum exercitu adductus uenit. multitudinem totis uiribus
 expugnare molitur. sed cum minime conatur ei perficeret.
 episcopus iussit si reginharum & odacurum & socios eorum ana-
 thematizarent. sed cum illi anathematis sententiam
 perferre recusarent. minus exprobrationibus & contume-
 liis uitit. & sic soluta obsidione unusquisque ad propria re-
 dit. Et a tempestate odibaldus sanctus uir treiectensis ecclesie
 presul. crebrius humanis sublatul. ad celeste regnum tran-
 siuit. In eius loco subrogatus est ratbodus uenerabilis
 antistes. Circa consummationem memorati anni. arnulfus im-
 perator migratu a seculo. in. kal. decembris. sepultusque est honori-
 fice in odingas. ubi & pater eius tumulatus iacet. Anno
 domini inc. dcccc. i. Procures & optimates qui
 sub ditione arnulfus fuerant. ad forachheim in unum con-
 gregati. ludouicum filium prefati principis quem ex legi-
 timo matrimonio suscepit regem super se creant.
 & coronatum regis insignibus indutum in fastigio

Egilboldus episcopus
 deinde uenit

De Codex Cottonianus Tiberius C XI uit het British Museum, beschreven Oppermann, *Fontes Egmundenses*, blz. 55-56, bevat de kroniek van Regino, geschreven met een hand „van omstreeks 1100“, die Oppermann hand A noemt en die ook een Utrechts cartularium in dezelfde codex afschreef. Het Regino-handschrift behoort tot de groep waarin een aantal jaartallen met één is verhoogd; het fragment staat op f° 119 onder 900 i.p.v. 899. Op het bericht over Odi(l)baldus volgt nog een bericht over de dood van keizer Arnulf, die overleed 29 nov. 899 (III kal. dec.), maar men ziet in de volgende regels „Anno Domini inc. DCCCC I.“ Beke heeft in zijn kroniek ook 900 voor het overlijden van zijn bisschop Egilbold, want hij kon het niet corrigeren, doordat de *Annales Egmundenses*, die hier ook al Regino afschreven, dezelfde fout maakten.

bertus van 11 april 899 moet dus nog op Odilbaldus slaan (òf helemaal niets met de Utrechtse bisschoppen te maken hebben)²²⁾, en we moeten een deel van de moeilijkheden aan Beke wijten, die weer wordt verontschuldigd doordat zijn bron een jaar te laat noteerde. Hij zal in zijn mening zijn gesterkt doordat hij hetzelfde jaar in zijn Annales vond, waar we lezen: „In het jaar 900 overleed Odilbaldus, bisschop van Utrecht, en Egiboldus wordt bisschop in zijn plaats.” Egiboldus staat op een rasuur²³⁾ en we moeten zoeken naar een Chronicon Egmondanum voor nadere hulp: de lezing blijkt ook daar Ratbodus te zijn²⁴⁾. Men vraagt zich af, of onze vriend Beke hier heeft geknoeid. Dat is vrijwel zeker gebeurd in de kroniek van Regino. Daar staat op f° 119 op het eind van het jaar 899, maar in het handschrift van Egmond op 900, een aantekening in de marge, zodat vóór de naam Ratbodus als opvolger van Odilbaldus wordt genoteerd: egiboldus episcopus p. . . deinde vero ratbodus (bisschop Egibold . . . daarna echter Ratbod).

We betrappen de aanvuller vrijwel op heterdaad, maar kunnen zijn gezicht niet meer onderscheiden, en dat het Johannes de Beke is, kunnen we niet bewijzen, al wijst alles naar hem. Dat Egibold stamt uit zijn handschrift van de Vita Radbodi, lijkt ons van een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid.

De zaak wordt enigszins versterkt door de overweging dat in Utrechtse necrologia behalve de datum van „Egilbertus” geen sterfdatum te vinden is van de echte Odilbald, want die is door Engelbertus vervangen.

Utrechtse kronieken

Behalve necrologia (die echter van later datum zijn: in dat van Oudemunster worden citaten uit Beke gegeven) en „Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd”²⁵⁾ vinden we geen geschriften die ons verder helpen. De Catalogus episcoporum Ultrajectinorum²⁶⁾ is volgens de uitgever door Beke niet gebruikt: „ik vond gedurig afwijkingen”; ik wil overwegen, of niet deze catalogus is geschreven ná Beke's Chronographia en in oppositie daartegen. Men zou de opmerking over het graf van bisschop Ansfried²⁷⁾ in de Dom kunnen beschouwen als een antwoord op de onplezierige aanmerking dat men bij Beke het graf niet kon aanwijzen. In ieder geval mogen we de opmerking dat „Eylboldus” twee jaar heeft geregeerd als een nog grotere dwaasheid beschouwen dan de tien maanden van Beke. Het zijn allemaal pogingen om een niet passende deksel toch op de pan te krijgen, maar de Series heeft ongelijk met de dood van Odilbaldus maar een jaar te vervroegen: zijn sterfdatum is 25 sept. 899 en zijn opvolger moet al zijn aangewezen vóór 8 dec., sterfdatum van koning Arnulf.

Mogen de bisschopslijsten in Utrecht wijzen op armzalige annalistiek, we mogen niet vergeten dat twee van de beste middeleeuwse geschiedwerken in Utrecht zijn geschreven: dat van Alpertus over Ansfried en Adelbold en dat van de auteur van de Narracio de Groninghe over Otto II en Wilbrand.

Terugkeer

In 1958 verscheen in de Serie Die Stiftskirche des H. Viktors zu Xanten, band II deel 3: F. W. Oediger, Das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten, waarin op blz. 95 staat: 27 dec. obiit Baldericus episcopus, en op blz. 37 op 3 mei Ansfriedus episcopus. Hun datums kloppen met die van Beke en het zijn kennelijk bisschoppen van Utrecht. En op blz. 76: (8 kal. oct.) obiit Engelbertus episcopus et Sigismund et Nitger. Wie de andere twee zijn, weet ik niet, maar Engelbertus zal wel zijn de bisschop die Pijnacker Hordijk noteert als variant van Odilbald: Engelbertus episcopus Traiectensis op 7 kal. oct. in het necrologium van Oudemunster. Die ene dag verschil maakt niets uit: het moet dezelfde zijn, maar wie is het nu precies?

Oediger noteert erbij: „Egilbertus, bisschop van Utrecht (+ 899), zoals ook in de Vita Radbodi en Oudemunster bij 24(II) sept. (i.p.v. 25 sept.), Tabula Egm. 28) Egiboldus 13de ep. Trai. 901 25 oct. (zal wel een drukfout zijn), kanselier van koning Zwentibold (schijnt op de naam Egilbertus te slaan), niet identiek met Odilbald.” In een gecompriëerde noot is men niet altijd duidelijk, maar in de Monumenta Germanica Diplomata deel IV (1960) wordt Egibold identiek met Odilbald verklaard, maar met verwijzing naar Oediger volgt dan: „doch scheint es entgegen der bisherigen Meinung . . . gegen 900 einen Bischof Egilbert von Utrecht gegeben zu haben . . .” Men moet wel veel namen door elkaar halen, maar Regino, die in die tijd leefde, wist het toch het best. Beke heeft Egiboldus ertussen geknoeid en het jaartal verkeerd genoteerd. En nu wordt achteloos het sterfjaar van Odilbald gewijzigd in 898 om een Keulse kanselier ertussen te schuiven, die nauwelijks de tijd heeft gehad om zich te melden. En wanneer Grosse²⁸⁾ zegt: Bruch irrt jedoch, wenn er glaubt, Adelbold und Egilbert sind identisch gewesen, dan moet ik zeggen, dat ik alleen over Egibold als variant heb gesproken, maar dat ik in dit geval de gangbare mening blijf volgen: we hoeven dan niet het sterfjaar van de bisschop te vervalsen door 899 in 898 (tegen alle overlevering) te wijzigen. Mag er een Egilbert als kanselier en misschien ook bisschop in die tijd hebben rondgelopen, we moeten hem niet verwarren met onze Odilbald. Arnulf had ruim twee maanden de tijd om een opvolger te zoeken en dat lukte: Radbod. Het spook keert met een nieuwe naam terug. Maar laten we de vraag, waar dan wel de sterfdatum van Odilbald is gebleven, mogen beantwoorden: die staat er wél, als Engel/Egilbertus.

Narcissenlaan 14
Heemstede

H. Bruch

1. J. M. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem 1932, achter de titelpagina. Het ziet er uit als een citaat, maar het is een citaat van Romein zelf.
2. Editie van Furmerius (1611), p. 223, en van Buchelius (1643), p. 52, na Alphricus de 9e bisschop.
3. Hoewel ik heb aangetoond, dat de man Johannes de Beke of heer Jan Beke heette, blijft men hem Beka noemen. Ik denk erover, maar weer tot de ingeburgerde vorm terug te keren.
4. In tijdschriftartikelen en in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*.
5. *Nederlandsch Archievenblad* XX, blz. 18 vlgg., met inleiding van S. Muller Fz.
6. A. J. van Rossum, *Archief Gesch. Aartsb. Utrecht* X (1882), blz. 270-320; XI (1883), blz. 1-56, 212-253, 347-373; XII (1884), blz. 108-188. Het necrologium van Oudemunster wordt op „eerste helft 14de eeuw” gedateerd, maar het bevat, speciaal bij bisschop Borchard en bij Floris V, berichten die aan Beke (nà 1345) zijn ontleend.
7. Strubbe en Voet, *De Chronologie van de Middeleeuwen*, Antwerpen en Amsterdam, 1960, blz. 309 vlgg.
8. *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis*, series V, Germania. Tomus I archiepiscopatus Coloniensis, Stuttgart 1982, p. 167-265: Traiectum (Utrecht), door W. Jappe Alberts en Stephen Weinfurter (1979), blijkbaar het jaar waarin de Utrechtse lijst is afgesloten.
9. *Geschiedschr.*, blz. 6.
10. *Chronographia Johannis de Beke* ed. Bruch, Rijks Geschiedk. Publicatiën n° 143, 's-Grav. 1973, cap. 66c reg. 53-54. Zie hiervoor Maandblad Oud-Utrecht 60e jg nr 6, juni 1987, blz. 60, waar weer wordt verwezen naar verdere literatuur.
11. De Annales Traiectenses deperdit of hoe men de veronderstelde bron van Annales Sancte Marie en Annales Egmundenses wil noemen, zijn door Meilink in een artikel in *Nederlandsche Historiebladen* 3e jg (1941), blz. 101, tot vage Domannalen teruggebracht, waarbij een aantekening in een Egmonds handschrift kan worden aangehaald; men zie *Supplement bij de Geschiedschr. van Romein* van Bruch (Haarlem 1956), blz. 6-7.
12. Aegidius Aureaevallensis, *Geste episcoporum Leodiensium*, MG SS XXV, p. 51, geschreven omst. 1100, zegt: in ecclesia Sustrensi sepulti sunt duo sancti confessores, presides successive Traiecti Inferioris... beati Albrici festivas 18 kal. dec., welke datum wij ook vinden in het Necrologium van Oudemunster: 18 kal. dec. obiit Albricus episcopus.
13. R. Grosse, *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert* (diss. Keulen), 1987, p. 10.
14. De Rijmgenealogie geeft (*Fontes* p. 71) aan Floris I één dochter (unam filiam), die koningin van Frankrijk wordt. Haar naam noemt de schrijver niet, want dat doet hij meestal niet bij dochters, en zo is zij te Egmond anoniem gebleven. In Franse bronnen heet ze Berta, getrouwd met Filips I. Beke kent haar naam evenmin als Melis Stoke, maar omdat het kind een naam moet hebben, noemt hij haar Machtildis. Moderne genealogen geven Floris nu twee dochters: Berta en Mathilde.
15. *Chronographia*, p. 62: (7 kal. oct.) „in werkelijkheid de sterfdatum van Odilbaldus, van wie Egilboldus een dubbelganger is.” Oppermann noemt hem nog in 1909: *Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht*, Teil 2, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst jg 28, S. 172 Anm. 73. In 1933 schrijft hij: „De juiste sterfdatum van Odilbaldus is in dit necrologium (lees: bij Beke) aan den apokriefen bisschop Egilbold ten deel gevallen.” Mr J. W. C. van Campen beschrijft in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1960, blz. 25-45, *De Noormannentijd, de bisschoppen Hunger, Odilbald en Radbod*.
16. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, 's-Grav. 1981, blz. 86, en Brig. Ahlers, *Die ältere Fassung der Vita Radbodi*, Frankf. a/M., 1976, blz. 11.
17. Wij vertalen wat vrij. Letterlijk staat er: Ea tempestate Odilbaldus sanctus vir, Traiectensis ecclesie presul, e rebus humanis sublatus ad celeste regnum transivit. In eius loco subrogatus est Ratbodus venerabilis antistes. De Annales Egmundenses nemen dit over met de woorden: Anno 900 Odilbaldus Traiectensis presul obiit et Egilboldus in loco eius subrogatus antistes.
18. En niet in Utrecht, zoals Coster, *De Kroniek van Johannes de Beke*, diss. Utrecht 1914, blz. 272, zeer duidelijk zegt, „nl. dat hij niet tot Utrecht, maar tot Holland behoort heeft.” Maar zelfs Carasso, *Repertorium*, blz. 312, vermeldt dat er nog wordt getwijfeld.
19. Oppermann, *Fontes* p. 62, met verdere verwijzingen.
20. *Chronographia*, cap. 30.
21. Cap. 31 en 33b.: 7 kal. oct.
22. De *Series* van noot 8 vermeldt op p. 181 noot 129 een Engelbertus episcopus Traiectensis, die volgens het necrologium van Oudemunster sterft op 24 sept. (lees: 25 sept., maar over één dag verschil gaan we niet moeilijk doen), maar hoewel het probleem, hoe de naam van bisschop Odilbald telkens weer wordt gevarieerd, niet bevredigend is opgelost, blijft er in de voorstelling van de *Series* een ander probleem: waarom is de schimmige bisschop Egilbold wél en de bisschop Odilbald, die 34 jaar het bisdom heeft bestuurd, niet in het necrologium aanwezig? Ik kan daarop alleen antwoorden met „hij is er wél, nl. onder de naam Engelbertus.”
23. *Fontes* p. 124 geeft de toelichting: „door een hand uit de 14e eeuw op de plaats van een uitgekrabd woord. Ratbodus Regino.” Wat uitgekrabd is, wordt bewaard in het Chronicon Egmundanum, dat Ratbodus leest. Het latere geschrift bewaart hier een oudere lezing. Ik ben overtuigd dat Beke ook hier heeft geknoeid, maar kan uit de beschikbare copieën geen voldoende bewijs halen.
24. *Bruch, De plaats van het Chronicon Egmundanum in de Hollandse geschiedschrijving*, Holland jg 8 (1976), blz. 204. Ik heb overigens alleen maar aangetoond, dat de aan het Chronicon voorafgaande graven- en abtenlijsten van na 1269 dateren en niet (volgens Oppermann) van '52-'55, wat de algemene argumentatie niet wijzigt.
25. Titel van S. Muller Fz bij zijn uitgave *BMHG* XI (1886), 465 vv. De Annales S. Marie zijn inderdaad van 1138, maar van de Bella Campestris heb ik aangetoond dat ze van Beke gebruik hebben gemaakt. Het Repertorium geeft geen oordeel.
26. De datering is: na 1342 (optreden van bisschop Jan van Arkel) en vóór 1364 (zijn overplaatsing).

27. Ansfridus zou begraven worden in zijn klooster te Amersfoort, maar zijn lijk is door een overval naar Utrecht gevoerd en in de Dom begraven, volgens de Catalogus „in het zuidelijk deel bij de ingang van het koor.” Dat is blijkbaar het antwoord op de opmerking van Beke. Het klooster te Amersfoort was inmiddels als Sint Paul naar Utrecht overgebracht en wellicht zijn er relieken aldaar herbegraven.
28. Dat is een bron uit 1464, die Beke copieert, liefst met fouten erbij, maar in dit geval niet. Ik heb de Tabula besproken Tijds. v. Gesch. 77 (1964), blz. 317-321, recensie BGN 19 xx (1964-65), blz. 278 („een definitief antwoord”). Desondanks citeert men het „quasi-Necrologium” nog steeds, het laatst in 1987. Maar dat

is geen Utrechtse maar Hollandse geschiedenis.

29. Grosse, in noot 13 aangegeven werk, blz. 19 noot 24 beroept zich op de *Series* blz. 180/181 noot 129, waar wordt betoogd, dat er omstreeks 900 in Keulen inderdaad een Egilbertus cancellarius et archicapellanus is geweest en dat Egilbertus episcopus door Oediger met datum 24 sept. wordt vermeld. In noot 130 lezen wij een algemeen betoog, dat de geleerden tot nog toe Egilbertus als naamvariant van Odilbaldus beschouwen, terwijl Egilbertus in een oorkonde van 11 april 899 van de aartsbisschop van Keulen wordt genoemd. Hij past niet tussen sept. en dec. van dat jaar. Men maakt het goed door 899 door 898 te vervangen, maar dan doet men de bron toch teveel geweld aan.

BOEKENSCHOUW

Marijke Küper en Ida van Zijl, Rietveld Schröder Archief. Utrecht, Centraal Museum 1988. 203 blz. met illustr., in omduos. Uitgave t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling. Prijs f 25, —.

Het Rietveld Schröder Huis. Houten, Unieboek 1988. 128 blz. met foto's. Prijs f 49,90. ISBN 90 269 4347 4 (geb.).

Sinds het Centraal Museum in 1983 het Rietveld Schröder Huis onder zijn beheer heeft gekregen ontving ook de belangstelling voor de architect en zijn ideeën nieuwe impulsen. In 1987 werd het huis als museum ingericht en opengesteld, nadat het eerst een met grote zorg uitgevoerde historische reconstructie had ondergaan. Dit gebeurde onder leiding van Bertus Mulder, die aan het eind van de jaren vijftig nog voor Rietveld had gewerkt, en later ook enkele persoonlijke zaken voor hem had geregeld. Hoe hij dat karwei heeft aangepakt - eerst het exterieur (1974), vervolgens tuin en hek (1983) en tenslotte het interieur (1986-87) - staat in het boek over het RS-Huis uitvoerig beschreven door de architect Mulder zelf. Hij doet dat nuchter en systematisch, maar tegelijk met respect voor de bedoelingen van de meester, en die van de vroegere bewoonster van het huis. De herinneringen aan de bewoningsgeschiedenis zijn verdwenen, schrijft Mulder, maar toch is het huis niet leeg. Er is iets anders voor in de plaats gekomen. Het overgrote deel van dit met veel smaak uitgegeven boek wordt ingenomen door een interview dat Truus Schröder op 12 en 14 mei 1982 is afgenomen door Lenneke Büller en Frank den Oudsten. De bewoonster van het befaamde huis was toen 92. Ze vertelt over haar huwelijk, het eerste contact met Rietveld in 1911, de voorbereiding en de totstandkoming van het huis en het „gebruik” ervan. Een diepgaand en verhelderend gesprek, dat heel goed kan dienen voor een eerste kennismaking met Rietveld's denkbeelden en de rol die mevr. Schröder zelf in zijn leven heeft gespeeld. De Engelse kunsthistoricus Paul Overy geeft een gedocumenteerd overzicht van

de geschiedenis van het huis. Het werk is met veel historische (zwart-wit) en hedendaagse (kleuren-) foto's verlucht.

Bij de overdracht van het RS-Huis aan het Utrechtse Centraal Museum was tevens de inboedel en het archief van mevr. Schröder inbegrepen. Dat laatste omvat ontwerpen, teksten, correspondentie, foto's en literatuur. Mevr. M. Küper heeft deze hele collectie geïnventariseerd en daarmee voor onderzoekers toegankelijk gemaakt.

Om alles éénmaal aan een groter publiek te tonen had het CM deze zomer (1988) een expositie van het Rietveld Schröder Archief ingericht. Het boekje met de gelijknamige titel geeft een indruk van wat het archief zoal bevat. Erg leuk om te lezen is het artikel over Rietveld en de Gooise schoonheidscommissies. De toenmalige burgemeester van Laren sprak in verband met ontwerpen van Rietveld zelfs over „kippenhokkenstijl”. Uitvoerig wordt stil gestaan bij Rietveld's idee van een kernwoning, dat stamt uit de jaren 1927-1929. Een drietal projecten buiten Utrecht wordt in afzonderlijke artikelen beschreven: de Houten Zomer Huizen (1936), een project dat mede door de economische crisis geen succes werd, het Ekawo-project Haarlem (1938), speciaal bestemd voor vrouwen, en het Mgr. Verriet Instituut op Curaçao (1949), een tehuis voor gebrekkige kinderen.

Een aantal interieurs en drie afzonderlijke meubelontwerpen (Gerrit Rietveld begon als meubelmaker in het bedrijf van zijn vader) krijgen eveneens aandacht. Al bij al lijkt een representatieve keuze gedaan uit het rijke en gevarieerde archiefbezit.

Met name uit de archivalia met betrekking tot het Rietveld Schröder Huis wordt duidelijk dat Rietveld's denkbeelden over architectuur te maken hebben met de manier van wonen die hem voor ogen stond. Dat wonen hield tegelijk een stijl van leven in, die streefde naar de weelde van de soberheid. Een stijl die zich afzette tegen het burgermanscomfort en het burgermansprestige van het Interbellum.

Ook deze ideële en idealistische achtergrond komt in beide publicaties goed uit de verf.

v. S.

NAJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op donderdag 24 november a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering op 26 mei 1988
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1989
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1988. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr P. J. Schadée te Utrecht.
6. Samenstelling van het bestuur. In verband met het vertrek van de heer J. A. C. Mathijssen stelt het bestuur voor de heer drs A. Pietersma te benoemen tot secretaris.
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies en lezingen.
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering rond 20.45 uur zal drs J. de Meyere, conservator schilderijen van het Centraal Museum spreken over „150 jaar Centraal Museum”.

A. Pietersma
provisioneel secretaris

BIJ DE BEGROTING VOOR 1989

Het is ons een genoegen u voor 1989 de ontwerpbegroting voor te leggen.

De begroting is gebaseerd op 1800 betalende leden.

Door kostenverhogingen en uitbreiding van activiteiten meent het bestuur een geringe contributieverhoging van f 5,- per lidmaatschap te moeten toepassen.

Voorstel verhoging.

Minimum contributie was f 42,- wordt f 47,-

Leden van 65 jaar en ouder was f 36,- wordt f 41,-

Jeugdigen was f 25,- wordt f 30,-

Namens het bestuur,

H. J. Jurriëns, penningmeester

	jaarrekening 1987	begroting 1988	ontwerp- begroting 1989
BATEN			
Kontributie	f 74.284,-	f 71.920,-	f 80.920,-
Advertenties	f 4.620,-	f 4.950,-	f 4.950,-
Winst verkoop voorraden	f 5.978,-	f 4.000,-	f 5.030,-
Donaties	f 12.184,-	f 12.000,-	f 13.000,-
Rente	f 9.655,-	f 9.030,-	f 6.100,-
	f 106.721,-	f 101.900,-	f 110.000,-
LASTEN			
Jaarboek	f 47.841,-	f 43.500,-	f 43.000,-
Maandblad	f 46.593,-	f 46.000,-	f 46.000,-
Overige activiteiten	f 113,-	f 1.000,-	f 1.000,-
Kosten van beheer	f 6.080,-	f 6.500,-	f 7.000,-
Algemene kosten	f 8.473,-	f 4.900,-	f 5.000,-
Archeologische Kroniek			f 10.000,-
	f 109.100,-	f 101.900,-	f 112.000,-

BERICHTEN

Provinciale Archeologische Kroniek 1980-1984

Voor het eerst sinds 1976 verschijnt van de hand van provinciaal archeoloog drs W. van Tent de **Provinciale Archeologische Kroniek**. De kroniek is een gepopulariseerde versie van de jaarverslagen die de provinciaal archeoloog maakt ten behoeve van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de provincie. Deze publieke verslaglegging maakt het archeologisch onderzoek in de provincie Utrecht voor elke geïnteresseerde lezer toegankelijk.

De kroniek behandelt de periode 1980-1984; in deze jaren heeft een aantal grootschalige opgravingen plaatsgevonden, die de kennis van de Utrechtse archeologie sterk heeft uitgebreid. Dit betreffen onderzoeken naar het vroeg-middeleeuwse grafveld Elst (gem. Rhenen), nederzettingen uit de ijzertijd en Romeinse tijd op het industrieterrein Doornkade te Houten en te Oud-Leusden, sporen van Romeinse bewoning in de omgeving van Vechten (gem. Bunnik) en het grootschalige onderzoek te Wijk bij Duurstede. Behalve aan genoemde grote onderzoeken wordt ook per gemeente een overzicht gegeven van andere archeologische verkenningen, waarnemingen en publikaties, die in de jaren 1980-1984 hebben plaatsgevonden.

Op 3 mei is de kroniek aangeboden aan de Commissaris van de Koningin in Utrecht en het boekwerk ligt te koop bij boekhandel Broese-Kemink en bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199 voor de prijs van f 12,50.

De Provinciale Archeologische Kroniek wordt uitgegeven door drukkerij Kerckebosch te Zeist in samenwerking

met de nieuw opgerichte **Stichting Publikaties Oud-Utrecht** (SPOU), een „dochter“ van de Vereniging Oud-Utrecht, die zich ten doel stelt publikaties te verzorgen op het gebied van de oudheidkunde van stad en provincie Utrecht in de ruimste zin des woords. Voor de komende jaren staan meerdere publikaties op stapel bij de SPOU, o.a. betreffende „monumentenbeschrijvingen“ van verschillende Utrechtse gemeenten.

Contactpersoon: drs W. J. van Tent, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort. Tel. 033-1 26 48.

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 10 - oktober 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. (030) 51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma (a.i.)
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65+ f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (030) 43 44 74

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

AGENDA

Woensdag 9 november 1988. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht. Lezing door drs M. Kamperman-Mulder (docente klassieke talen avondschool Utrecht) over: a. Romeins Tunesië; b. het „Tapis de la Crea-ció“, een middeleeuws wandtapijt met Latijnse tekst (Gerona, Spanje). Met dia's. Plaats: Stadskaasteel Oudaen, Oudegracht 99, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 8 december 1988. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht. Lezing door drs J. W. Drijvers (medewerker R.U. Groningen) over: Pelgrimages naar het Heilige Land in de late Oudheid (na 313). Met dia's. Plaats: Stadskaasteel Oudaen, Oudegracht 99, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

EEN TIJDBESTENDIG PASPOORT

Paus Adriaan terug in zijn geboortestad.

Voor Henk van Ulsen bij zijn 40-jarig toneeljubileum

Terugkomen in Utrecht, dat kan voor een man die er vijfhonderd jaar geleden is geboren, alleen met een tijdbestendig paspoort¹). Hoe ik daarop de hand heb kunnen leggen, en door welke instanties dat is gecontroleerd, moet u mij niet vragen. - Laat het u en mij een vreugde zijn dat we elkaar weerzien, al kan de ontmoeting maar kort zijn. Zelfs voor een paus is de terugkeer in zijn geboortestad een gebeurtenis die hem ontroert, ja hem aangrijpt.

Ook in Rome waar ik als laatste niet-Italiaanse paus de ogen sloot in het jaar des Heren 1523, heb ik vaak aan Utrecht moeten denken. De Domtoren en de Oudegracht, waar mijn ouders woonden, waren de beelden die mij het meest veelvuldig voor de geest kwamen. En daaraan is weinig veranderd, Deo gratias! Ook de parochiekerk van Sint Geerte, waar we thuishoorden, is er nog. Net als de grote kapittelkerken van Sint Pieter en Sint Jan. Op de abdijterreinen van Sint Paulus is het gerechtsgebouw verrezen, zag ik.

Met ontroering herkende ik de toren van de Buurkerk, die vanouds de kerk van de burgerij was. In mijn jongensjaren woonde daar de vrome zuster Bertken in haar kluis, en na mijn verkiezing tot paus is mijn wapen er opgehangen, uit vreugde dat een burger van Utrecht op de Stoel van Petrus was verheven.

Het enige middeleeuwse godshuis dat in beheer van de oude kerk is gebleven, is het gebouw waarin wij elkaar vandaag treffen: de kerk waar in de absis de zetel van de aartsbisschop staat opgesteld, die nog een naamgenoot van mij is. - Waar de Mariakerk stond, die door Saenredam zo weergaloos is geschilderd, staat nu een glablerde ruïne van wat in de vorige eeuw het „Gebouw van Kunsten en Wetenschappen” werd genoemd. „Kunsten en Wetenschappen”, daarvoor moest je in mijn tijd naar Leuven. Toen ik deze morgen langs de Mariaplaats kwam werd mijn oog getroffen door een rechtopstaande kast met een kijkglas, een constructie die ik nooit eerder had gezien. En dat klopte, want het geval bleek er nog maar een paar maanden te staan²). Elke burger en elke vreemdeling kan er gratis in kijken, wat in Nederland iets heel bijzonders is. De laatste keer dat in Utrecht iets gratis werd aangeboden was ter gelegenheid van mijn pauskeuze, toen er een brooduitdeling voor de armen is gehouden. - Wat de kijker ziet - dank zij een vernuftig samenstel van periskopen, is het riool van St. Marie, de slokop die tot in deze eeuw dienst heeft gedaan. Voor het eerst is er iets zichtbaar gemaakt van de oude middeleeuwse riolen van deze stad. „Loertoeter” hebben ze het instrument genoemd. Een woord dat in geen enkel lexicon te vinden is, maar er nu spoedig genoeg een plaatsje zal krijgen.

Toen ik nog een jongen was hoorde ik de mensen al spreken van een gangenstelsel onder de stad, van kelders en riolen, van een onzichtbare stad onder de stad en van een Beest dat onder de Dom zou huizen en dat nu en dan vervaarlijk gromde³). Echt bang ben ik van die verhalen nooit geweest. Mijn vader Florens en mijn lieve moeder Geertruid haalden hun schouders erover op: het waren verstandige mensen, nuchtere Utrechtse die zich niets wijs lieten maken.

Wel heb ik die verhalen altijd onthouden, en ze overall met me meegenomen: naar Zwolle waar ik de Latijnse school volgde, en naar Leuven waar ik meer dan de helft van mijn levensdagen doorbracht, eerst als student en later als professor in de theologie. Al mijn successen in de wetenschap hebben het beeld van dat onderaardse Utrecht niet doen verdwijnen. Toen ik later de jonge kroonprins Karel opvoedde, aan het hof in Mechelen verkeerde en later zelfs naar Spanje werd gestuurd om er te regeren en er - Heer, erbarm U! - over legers te bevelen, ook toen dacht ik dikwijls aan die stad onder mijn geboortestad. Van Utrecht zelf, het echte Utrecht, was ik geheel vervreemd, maar het onderaardse Utrecht bleef mij achtervolgen.

Ik dacht aan de duistere gangen en krochten van het mensenhart. Van wat daarin beweegt en bruist en kookt. Is er ook in de mens niet een verdieping onder zijn echte bewustzijn? Iets, dat hem misschien méér maakt tot de mens die hij is, dan hij beseft? Niemand had natuurlijk nog gehoord van die grote joodse geleerde uit Wenen, Sigmund Freud, die dat „onderbewuste” aan het licht zou brengen. Maar als theoloog had ik wel dikwijls nagedacht over de woorden uit het boek Judit, woorden die me niet loslieten:

„De diepte van het mensenhart kunt u niet eens peilen, noch vermog u de bewegingen van zijn geest te vatten. Hoe zult u dan de Eeuwige, die dat alles gemaakt heeft, kunnen doorzien?”⁴).

„De bewegingen van zijn geest”. - Wat zou die heftige Duitse Augustijner-monnik Maarten Luther hebben bewogen, mijn beroemde tijdgenoot? Ik heb hem in de 16de eeuw een ketter genoemd, en de keizer aangespoord zijn beweging met wortel en tak uit te roeien. Maar zijn religieuze gedrevenheid en zijn woede tegen de aflaatkramers, die waren echt. Niemand twijfelt daar nu nog aan, ook niet de man die vandaag in de schoenen van de Visserman Petrus staat, ginds in Rome. Ikzelf was trouwens de eerste om de fouten van Rome toe te geven tegenover die mensen, die ze later „protestanten” zijn gaan noemen. Dat was geen frase, want de hele wereld wist van het kopen en verkopen van ambten, van de vrouwen die op de hoeken van elke straat in Rome te huur stonden voor de mannen, van het misbruik van alles wat heilig is, het nepotisme en de gifmoorden. Geen wonder dat de ziekte van het hoofd op de leden is overgegaan, of om het in mijn eigen woorden van toen te zeggen: „van de pausen op de bisschoppen en op de prelaten van lage-

*Henk van Ulsen als Adrianus VI
(foto Karel Richel, Utrecht)*

re rang⁵⁾). Wie zal „de diepte van het mensenhart” peilen van die andere tijdgenoot, de geleerde Erasmus, met wie ik ooit briefwisseling heb gehad? Was hij de eeuwig besluiteloze, de laffe zelfs, de man die geen stelling durfde nemen, zoals onze grote Johan Huizinga hem heeft afgeschilderd?⁶⁾

Ook ik heb me destijds aan hem gestoten. Onder allerlei loftuitingen - die leer je in Rome snel hanteren - nodigde ik hem uit naar de Eeuwige Stad te komen en me te helpen het aangerichte kwaad te herstellen. „Kom als de winter voorbij is”, schreef ik hem, „Onze bibliotheek staat voor u open”. Maar zelfs dat laatste bracht de man uit Rotterdam niet in beweging. Later pas hoorde ik dat Erasmus zich lovend over mij had uitgelaten: „Als Adrianus tien jaar langer had geleefd zou de hervorming, althans die van de clerus, wel geslaagd zijn”, heeft hij betoogd⁷⁾. Dat jaar in Rome, in het gezelschap van mijn trouwe gedienschte Margriete en van mijn ongelukkige en maar zelden geestige nar, heeft me dat niets geholpen⁸⁾. Intussen was de kerk „het kleed zonder naad” uiteengereten, verscheurd, geschonden. Mijn bereisde opvolger uit Polen heeft in deze stad, in het huis dat naar mij, de geringste van zijn voorgangers, „Paushuizen” heet, de verdeeldheid opnieuw besproken. Nu met leiders van andere christelijke gemeenschappen onder één dak, het mijne. Soms moet je, om een klein beetje gelijk te krijgen, vijf eeuwen geduld hebben. „Het herstel van de eenheid onder de christenen is een prioriteit in het leven van de kerk”, heeft Johannes Paulus ginds in Paushuizen gezegd, en ik prijs hem erom⁹⁾.

Wel denk ik dat de hervorming opnieuw in Rome zal moeten beginnen, zoals toen. Ook in het hart van de paus van vandaag en zijn Curie-kardinalen kan niemand kijken. Maar alles wat hen beweegt zal wel gemengd zijn, zoals het bij alle mensen is. Na mijn dood hebben prelaten van de Curie betoogd dat ik tegenover Luther nooit de schuld van de H. Stoel had mogen bekennen. Maar als de Schrift het uitschreeuwt dat de zonden van het volk voortkomen uit de zondigheid van de priesters, moet dan een paus, die herder over herders is, in het vage blijven? Kritiek op anderen wordt pas aanvaard als er ook gestage zelfkritiek is.

Dat is een gedachte die de huidige opvolger van Petrus, de eerste niet-Italiaanse paus sinds deze nederige Utrechter, misschien van dienst kan zijn¹⁰⁾. - Al moet een voormalig professor in de scholastiek, net als ieder weldenkend mens, onderscheid maken. Distincties: dat was destijds mijn grote kracht! Behalve eerezuchtige prelaten, rovers, straatmoordenaars en hoeren leefden in het Rome van mijn dagen natuurlijk ook heiligen. Zoals die naamloze parochiepriesters die tijdens de pest op hun posten bleven om de slachtoffers van dienst te kunnen zijn.

Wie zal zijn éigen hart doorgronden, wie zal de bewegingen van zijn eigen geest vatten? „Ik oordeel mijzelf niet eens”, zegt de apostel. In mijn dagen ging ik door voor een heilig mens. Misschien is mijn deugdzzaamheid wel een risico geweest. Ik deed de pauselijke hofhouding aan de kant, en wilde dat de kardinalen hetzelfde deden. Ik stuurde de kunstenaars en de dansers weg, ik begunstigde geen familieleden, ik las iedere dag de mis en ik at alleen. Met zulke dingen wint men de volksgunst niet. Hiernaast in het museum, in mijn dagen het convent van de Carmelieten, hangt een portret van mij. Een kopie van dat van meester Jan van Scorel. De eerste gedachte van de toeschouwer zal niet gaan in de richting van gevoel voor humor. Lachen deed ik alleen als mijn nar de gewichtige en flikflooiende Italiaanse Curie-heren imiteerde.

De humor is in Rome weer gaan bloeien, toen ik eenmaal de ogen had gesloten. Cynische humor. Mijn huisarts kreeg bij die gelegenheid een krans aan zijn deur met het opschrift: „Aan de bevrijder van het vaderland”. En op straat vertelden de Romeinen elkaar dat die Germaan vast bezwaken was aan het drinken van bier. Om u de waarheid te zeggen: de twintig maanden van mijn regering gaven weinig reden tot lachen. Behalve de onrust in Duitsland was er de onenigheid onder de christelijke vorsten, de dreiging van de Turken, de tegenwerking in het Vaticaan zelf en tenslotte: de pest, waaraan dagelijks tientallen mensen bezwaken. Van alle kanten drong men erop aan dat ik de wijk zou nemen naar de Campagna. Ik heb het geweigerd. De herder hoort daar te zijn waar de

kudde is. Daarin althans heb ik mijn Heer en Meester trouw nagevolgd. In andere dingen was ik wellicht niet zo voorbeeldig als ik wel had moeten zijn. Een professor in Nijmegen heeft eens uitgerekend hoeveel nominale functies ik bekleedde. Ambten, waaraan geen taken, maar wel inkomsten waren verbonden¹¹). Alleen al in Utrecht waren dat er verscheidene. De proosdij van de St. Salvator, die vlak naast de Domkerk stond, leverde 6000 dukaten per jaar op. Nu is er nog het beeld van de Salvator, de Redder van de wereld, in de voorgevel van Paushuizen. Dan was ik kanunnik van de Dom, waaraan ook een prebende vastzat, kanunnik van de Mariakerk, en een tijdlang ook nog vicaris van St. Pieter, al moest ik daar wel zelf de plaatsvervanger betalen. Met de nieuwe tijd en met de hervorming van de kerk had dat niet veel van doen. Toen ik eenmaal op de Stoel van de apostel Petrus was gekozen, heb ik dat wel ingezien. En ik ben zelfs naar een ander uiterste doorgeslagen. Mijn huishoudster kreeg niet meer dan één dukaat per dag voor de dagelijkse behoeften. „Kanunnik van Utrecht” noemde ik mezelf; ik ben het me altijd blijven voelen. Tot het einde heb ik heimwee gehouden naar de stad van mijn jeugd, er naar verlangd mijn oude dag door te brengen op de plek die naar mij „Pausdam” is genoemd. - Het kruis van kerken dat de heilige bisschop Bernold in de elfde eeuw over de stad heeft gelegd, is ook het kruis dat mijn arme leven heeft getekend. Op mijn eerste graf hebben ze laten zetten: „Het zwaarste kruis in zijn leven was te moeten regeren”. Al mijn Utrechtse vrienden, Erasmus en zelfs koning Hendrik VIII kunnen getuigen dat dat de waarheid is. En dan . . . de tijd waarin een mens leeft. Ach, wat is dat belangrijk¹²)! - Want nog duisterder dan de onderaardse krochten van de stad, duisterder ook dan de diepte van het mensenhart, is de gang van de tijd.

Ton H. M. van Schaik

Noten

- De hier gepubliceerde tekst werd voorgedragen door de acteur Henk van Ulzen in de kathedrale kerk van St. Catharina te Utrecht op zaterdag 22 oktober 1988, ter inleiding van een stadswandeling door Utrecht in het kader van de Teleac-cursus *Steden en hun verleden*. De KRO-televisie zond er een deel van uit op zondag 23 okt. in het programma *Vijf voor twaalf*. De titel van de voordracht zinspeelt op de in het najaar van 1988 gerucht makende politieke affaire rond een nieuw „fraudebestendig” paspoort. Twee staatssecretarissen moesten als gevolg hiervan hun ontslag aanbieden, en in de nacht van 22 op 23 september lieten de coalitiepartijen CDA en VVD het net niet op een kabinetscrisis aankomen.
- De *loertoeter* werd onthuld door burgemeester M. W. M. Vos-van Gortel en wethouder W. P. C. van Willigenburg op vrijdag 16 september 1988. Het plan ertoe is ontworpen door de heer K. Kos van de Werkgroep Directe Voorzittingen Binnenstad.
- Het literaire motief van een onderaards Utrecht is o.m. terug te vinden in de roman *Vandaag geen spreekuur* van Johannes Geerlinck, pseudoniem van dr. Johan

- Brouwer (1898-1943). Ook Cola Debrot en Chris van Geel waren vertrouwd met het beeld van „het beest onder de Dom”. vgl. *Querido's letterkundige reisgids van Nederland* (Amsterdam, 1982) 208, alsmede: Hans van Straten, *Cola Debrot en de nachtelijke stemmen bij het Damplein*. Utrecht-Bunnik, Sjaalmanpers, 1985.
- Judit 8, 14.
 - In de instructie voor de Rijksdag te Neurenberg (1522-23) die Adrianus meegaf aan zijn legaat Francesco Chiericati stond letterlijk: „Wij weten dat ook bij deze Heilige Stoel gedurende een reeks van jaren veel verwerpelijks is voorgekomen, misbruik van geestelijke zaken en overtreding van de geboden, ja alle mogelijke ergernis. Geen wonder dat de ziekte van het hoofd op de leden is overgegaan, van de paus op de prelaten”.
 - Huizinga's *Erasmus* verscheen in 1934. Jan Romein betoogde later dat H. daarin zichzelf had getekend: „weifelend tussen de partijen, de niet-strijder”. De Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl tekende protest aan tegen Huizinga's verwijt jegens Erasmus dat hij niet vóór Luther koos: „De ware grootheid van Erasmus was dat hij weigerde te kiezen voor één van de twee extremismen die toen de wereld bedreigden”. P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen* (Utrecht, 1963) 244.
 - Op 20 augustus 1531 schrijft Erasmus aan Julius Pflug (1499-1564), „Sed tamen si licuisset illi in cathedra Petri sedere decem annos, haberemus illam urbem, ni fallor, aliquanto puriorem”. vgl. *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterod.* ed. P. S. Allen et H. M. Allen, Ep. 2522, nr. 136-137. Het citaat is ook te vinden in: Julius Pflug, *Correspondance*, ed. par J. V. Pollet, Tome I (1510-1539), Leiden 1969. Het staat enigszins geparafraseerd in: J. Bijloos, *Adrianus VI. De Nederlandse paus* (Haarlem, 1980) 81. - Met dank aan dr. A. M. M. Dekker.
 - Van Ulzen was al vertrouwd met de figuur van paus Adriaan door het toneelstuk *De nar van de paus* van Ton Vorstenbosch, dat in 1986 werd opgevoerd in het kader van de viering van 350 jaar Rijksuniversiteit Utrecht. Door een enkele allusie wordt met deze productie een verband gelegd, zoals b.v. de naam Margriete.
 - Toespraken van Johannes Paulus II bij zijn bezoek aan Nederland* (Leusden-Utrecht, 1985) 103-104. In dezelfde toespraak noemde de paus Adrianus' instructie voor Neurenberg - zie noot 5 - „een oecumenisch document”.
 - „Deze paus en de Nederlandse katholieken zouden dicht bij elkaar kunnen komen als Johannes Paulus II van zijn kant zijn cultuur-kritische instelling zou aanvullen met een kerk-kritische instelling, waarbij het kerkelijk-geldende en gangbare minder geïdentificeerd wordt met Evangelie en wil van God”. Dr. L. ter Steeg in: *JP II tien jaar paus*. Themanummer van 1-2-1. *Informatiebulletin van het Secretariaat van het R.K. Kerkgenootschap in Nederland*, 16 (1988) nr. 17 (30 sept.) 703.
 - R. R. Post, „Studiën over Adriaan VI. De beneficijs van Adriaan Florenszoon”. *Archief over de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 3 (1961) 341-351.
 - Op Adrianus' definitieve graf in de kerk van Santa Maria dell'Anima te Rome staat het opschrift: „Proh dolor quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque virtus incidat”. (Helaas, wat maakt het veel uit, in wat voor tijd zelfs de beste man regeert). Een afbeelding met leesbaar opschrift in: *Herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI. Gedenkboek-Catalogus* (Utrecht, 1959) afb. 69.

DE SCHENKING VAN DE DOMRAMEN*)

Het initiatief

Op 12 oktober 1924 schreef R. („Richard“) N. Roland Holst een brief aan de Leidse historicus Johan Huizinga, waarin hij schertsend beloofde diens naam te noteren in een hoekje van het evangelistenraam, dat hij voor de Domkerk aan het maken was. Roland Holst wilde daarmee laten uitkomen, dat er nooit iets van het plan voor het raam terecht zou zijn gekomen, als Huizinga er niet in geslaagd was de „Schorers“ voor het plan te interesseren¹⁾.

Met die „Schorers“ bedoelde Roland Holst twee leden van de commissie voor de aanbidding van het Domraam, M. R. Radermacher Schorer, de penningmeester, en Huizinga's neef K. J. Schorer. Van hen beiden heeft vooral Radermacher Schorer een belangrijke rol in de organisatie rond de schenking van het evangelistenraam gespeeld. In de werkzaamheden voor de totstandkoming van het latere, oudtestamentische glas had deze trouwens een even groot aandeel. Want in de commissie voor dat raam fungeerde hij wederom als penningmeester.

Het archiefmateriaal laat zien, dat ook verscheidene andere leden van de beide commissies veel werk hebben verzet. Maar Radermacher Schorer was niet alleen zeer actief; hij nam als persoonlijke vriend van Roland Holst een bijzondere plaats in. Waarschijnlijk is het voor Roland Holst heel plezierig geweest, dat hij via Radermacher Schorer wat minder formele contacten met de twee commissies voor de Domramen onderhouden heeft. De persoonlijke vriendschap steunde mede op Radermacher Schorers intense belangstelling voor de eigentijdse kunst. In zijn voormalige woning te Utrecht, Wilhelminapark 12, kan die interesse nog gemakkelijk worden vastgesteld. De architect S. („Sybold“) van Ravesteyn heeft daarin een verbouwing mogen uitvoeren. De typische ronde vorm van de tuinkamer herinnert aan diens werk. Radermacher Schorer had al op jeugdige leeftijd contact met kunstenaars. Als student speelde hij de hoofdrol in het toneelstuk Willem IV, dat in 1911 tijdens het lustrum van de Rijksuniversiteit van Utrecht werd opgevoerd. Het Utrechtsch Studentencorps had voor dit spel de hulp van de schilder Anton Molkenboer ingeroepen. Na zijn studie volgde Radermacher Schorer zijn vader op als directeur van een verzekeringsmaatschappij, die onder hem tot de Tiel-Utrecht uitgroeide. In het Utrechtse culturele leven nam hij een prominente plaats in. Van 1930 tot 1954 bekleedde hij bestuursfuncties in de vereniging Oud-Utrecht. Maar hij is ook bestuurslid van Kunstliefde en andere soortgelijke instellingen geweest. Van zijn kennissenkring maakten behalve beeldende kunstenaars ook schrijvers als H. Marsman, J. C. Bloem, Clara Eggink en natuurlijk de echtgenote van de schepper van de Domramen, Henriëtte Roland Holst-van der Schalk deel uit. Radermacher Schorer bezat een schitterende bibliotheek²⁾. Radermacher Schorer behoorde niet bij de initiatiefnemers tot het evangelistenraam. Het idee om

in de Domkerk een gebrandschilderd raam te laten aanbrengen ontstond dankzij de inspiratie, die van de in 1921 begonnen Dom-restauratie uitging. Verscheidene personen waren los van elkaar op de gedachte gekomen: C. W. Wagenaar - in dezelfde weken betrokken bij de oprichting van Oud-Utrecht -, de voorzitter van de vereniging van collectanten in de Dom M. Bokhorst en de predikant P. Veen. De architect, die de restauratie leidde, D. F. Slothouwer bracht hen bij elkaar. Reeds bij het eerste onderlinge overleg op 1 februari 1923 verloren de plannen hun onbestemde karakter. Slothouwer overtuigde hen van de aantrekkelijkheid van een door een kunstenaar van formaat gemaakt glas. Hij was het, die wees op Roland Holst, hoogleraar aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. Hij stelde zich onmiddellijk met deze in verbinding³⁾.

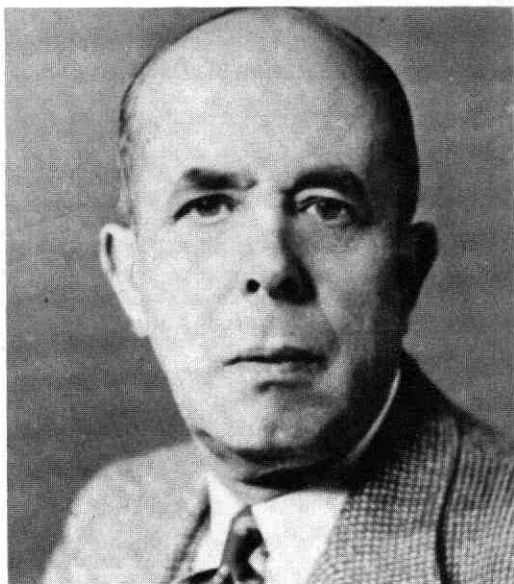
Bij Roland Holst bleek er meer dan bereidheid om het raam te vervaardigen aanwezig te zijn. Hij was enthousiast. In de weken, die volgden, won Roland Holst verder informatie in over de precieze bedoeling. Hij bracht een bezoek aan de Domkerk om zich ter plaatse te oriënteren. Hij vroeg tekeningen van het venster. Hij overlegde met W. Bogtman van het gelijknamige glazeniersatelier in Haarlem over de waarschijnlijke kosten. Toen hij van Veen hoorde, dat een voorstelling met de evangelisten overwogen werd, vroeg hij deze om nadere informatie⁴⁾. Twee dagen later maakte hij zijn neef Adriaan Roland Holst deelgenoot van zijn blijdschap: „Stel je voor in één van de allermooiste gebouwen van Holland, den Dom te Utrecht, daarin wenschen zij een raam van 26 meter hoog bij 8 breed.“ Sedert de vijftiende eeuw was zo'n opdracht niet meer voorgekomen, schreef hij. Het lokte hem bijzonder aan „de binnenruimte van dat prachtige gebouw met één toover van kleur te overgieten“. „Zwijg als een pot hoor!“ bond hij de dichter op het hart⁵⁾.

De raamlobby

Op 30 mei 1923 deed zich echter een complicatie voor, die het raamplan op losse schroeven zette. Op een vergadering van de kerkvoogdij van de hervormde gemeente viel het besluit het glas niet te aanvaarden. De reden voor de weigering was, dat de kerkvoogden en notabelen (vertegenwoordigers van de hervormde gemeente) vonden, dat het raam van Roland Holst niet paste in het Dom.

Zij hadden twee weken eerder, op 16 mei, de gelegenheid gehad ontwerptekeningen en glaspanelen te zien om een indruk te krijgen van het aangeboden raam. Deze indruk was negatief. Waar Roland Holst het tegenover zijn neef over een „toover van kleur“ had gehad, werd juist dat aspect gehekeld. Eén van de kerkvoogden sprak de vrees uit, dat het een afschuwelijk effect zou geven, als de zon door het raam scheen. De kerkvoogden en notabelen achtten de kleuren veel te schel⁶⁾.

Roland Holst had wel enige twijfels over de verlening van de opdracht gekoesterd, met name wat de vraag betrof, of het benodigde geld er zou komen. Een negatieve beslissing van de kerkvoogdij had hij echter niet verwacht. Tijdens het weekend, dat voorafging aan de dag van de kleine expositie voor de kerkvoogden en notabelen, had Huizinga bij hem gelogeerd. Deze was op de hoogte. Na afloop van de bezichtiging van de panelen schreef Roland Holst hem, dat het glas een zeer goede indruk had gemaakt⁷). Hierin vergiste hij zich dus volkomen. Maar ook de commissieleden zelf hadden zich op de reacties van de kerkvoogden en notabelen verkeken. Tot de commissieleden behoorden sinds een aantal weken ook A. M. Brouwer, die als hoogleraar aan de theologische faculteit verbonden was. Hem viel de taak toe Roland Holst adviezen te geven, die op de theologische inhoud van de voorstelling op het geplande raam betrekking hadden. In maart had hij een uitvoerig stuk over het eigene van elk van de evangelisten opgesteld. De expositie stemde Brouwer kennelijk zo optimistisch, dat hij al ideeën over een oudtestamenteisch raam in het noordertransept ontvouwde⁸). Het besluit van de kerkvoogden en notabelen stelde Roland Holst diep teleur. Hij ervoer de weigering als een belediging. In zijn verontwaardiging meende hij, dat het raamplan beter kon worden opgegeven. Hij maakten liever een ex-libris van twee vierkante centimeter „vanuit een niet verpeste sfeer dan een heel domraam“ vanuit een sfeer, die „verzuurd“ was, schreef hij Slothouwer⁹). Op een suggestie, dat het glas te duur zou zijn, ging hij in een brief aan Veen geërgerd in. Hij wees Veen op de geringheid van de som, die voor hemzelf overbleef, en gaf deze de verzekering, dat Bogtman financieel „de meest gedesin-

Jhr. Radermacher Schorer

teresseerde man“ was, die hij kende¹⁰). Met de nodige argwaan bezag Roland Holst de pogingen van de leden van de commissie voor de schenking van het raam om de kerkvoogden en notabelen alsnog tot andere gedachten te brengen. Maar Veen en de zijnen kregen gedaan, dat er een nieuwe vergadering van de kerkvoogden en notabelen werd uitgeschreven voor 15 juni 1923, waarop de kwestie wederom op de agenda stond. Bij monde van Veen probeerde de commissie mogelijke misverstanden uit de weg te ruimen. De president-kerkvoogd W. C. Röell van Hazerswoude stuurde de vergadering zo, dat zij zich bereid verklaarde het oordeel van de rijkscommissie voor de monumentenzorg af te wachten en het besluit van 30 mei te heroverwegen, als dit oordeel gunstig zou uitvallen¹¹).

Het is duidelijk, dat er intussen krachten ontketend waren, die ten gunste van Roland Holst werkten. Een aanwijzing in die richting verschaft de ergernis bij de kerkvoogden en notabelen, dat de zaak naar „de gemeente“ was uitgelekt. Hun houding had daar kritiek opgeroepen. Ze waren zelfs voor „kruidenierszielen“ uitgemaakt¹²).

Voor de commissie was het belangrijk, dat zij achter de schermen steun van invloedrijke personen genoot. De almachtige literator-journalist P. H. Ritter jr. was bijvoorbeeld een voorstander van het raam. Voorts had het ongetwijfeld betekenis, dat Huizinga omstreeks half mei zeer lovend over het ontwerp van Roland Holst aan Schorer schreef, en deze en Radermacher Schorer zich voor de verwezenlijking van het idee om het zuidertransept van de Dom van een brandschilderd raam te voorzien gingen inspannen. Ook van het waarderende oordeel van de Utrechtse hoogleraar in de kunstgeschiedenis, W. Vogelsang trok Roland Holst profijt¹³). Door dit soort positieve geluiden raakten de kerkvoogden en notabelen van de hervormde gemeente in hun weerzin tegen het raam

Ex-libris van Jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer, ontworpen door R. N. Roland Holst. Voor de handen heeft de dichter Adriaan Roland Holst geposeerd ('s-Gravenhage. Ned. Lett. Mus. en Doc.c., R. N. Roland Holst aan A. Roland Holst, 20-3-1924).

geïsoleerd. Dat isolement werd nog groter, toen de monumentencommissie - met Vogelsang - op 19 juli 1923 als haar oordeel gaf, dat de veronderstelling, als zou een sterk gekleurde beglazing niet in een middeleeuwse kerk thuishoren, ongegrond was. In het transept van de Domkerk waren in 1480 en 1485 brandschilderde ramen aangebracht. De toenmalige glazen waren zeer kleurig. De monumentencommissie beval het glas van Roland Holst warm aan, omdat het naar haar mening juist zo heel goed in de Dom zou passen¹⁴).

De kerkvoogden en notabelen hebben lang gewacht, voor zij zich op dit schrijven beraadden. Op 12 oktober 1923 kwam het pas op een vergadering ter sprake. Met kennelijke tegenzin gaven zij bij die gelegenheid toe aan het oordeel van de deskundigen van monumentenzorg. Door de toen gehouden stemming verviel het afwijzingsbesluit van 30 mei en werd het raam alsnog aanvaard¹⁵).

In dezelfde tijd, dat de kerkvoogdij in Utrecht het raam van Roland Holst uiteindelijk toch accepteerde, werd te 's-Gravenhage een raam van Jan Toorop geweigerd voor de Grote Kerk aldaar. Het werd vervolgens voor plaatsing in de Domkerk aangeboden. Op 11 januari 1924 beraadslaagden de kerkvoogden en notabelen over dit nieuwe aanbod. Het ontwerp voor het glas beantwoordde aan hun smaak, zodat zij besloten dat het aangebracht zou worden in de Jan van Arkelkapel. Deze beslissing bracht een enorme consternatie teweeg in Utrecht. Vele hervormden schokte het, dat zij Toorops roomskatholicisme zonder moeite uit de ontwerp-tekening meenden te kunnen afleiden. Ten gevolge van de onrust hierover kon van deze schenking niets komen. Roland Holst bleven dergelijke moeilijkheden bespaard, omdat hij er van begin af aan van overtuigd is geweest, dat de plaatsing van het raam in een protestantse kerk consequenties had. Ook Slothouwer en de leden van de commissie voor het evangelistenraam stelden zich op dat standpunt¹⁶). Aan Roland Holst kon pas een officiële opdracht om zijn ontwerp uit te voeren worden gegeven, als er een gezonde financiële basis gelegd was. Vooral bij de geldwerving bleek, hoeveel nut het had, dat Radermacher Schorer penningmeester was van de Domraamcommissie. Hij verkeerde in kringen, die in staat waren het project met een royale gift te steunen. Zijn administratie onthult voor het nieuwsgierige nageslacht wie bijdroegen. De kosten in verband met het evangelistenraam zouden uiteindelijk f 15.410,85 bedragen. Radermacher Schorer gaf zelf f 1500,-, een tante van hem, mevrouw F. A. Radermacher Schorer van Nieuwerkerke-Royaards f 2000,-. Van W. H. J. Royaards was een gift van f 1000,- afkomstig, evenals van mevrouw B. M. Hooft Graafland-van Hengst. J. F. de Beaufort en W. C. van Beuningen gaven respectievelijk f 700,- en f 500,-. Ook vele anderen, onder wie koningin Emma en de burgemeester van Utrecht J. P. Fockema Andreae, hebben er met aanzienlijk bijdragen voor gezorgd, dat Radermacher Schorer over het benodigde geld beschikte. De lijst van schenkers telt in feite een betrekkelijk beperkt aantal namen. Het is interessant

om vast te stellen, dat zich daar ook die van Catharina van Rennes onder bevindt¹⁷).

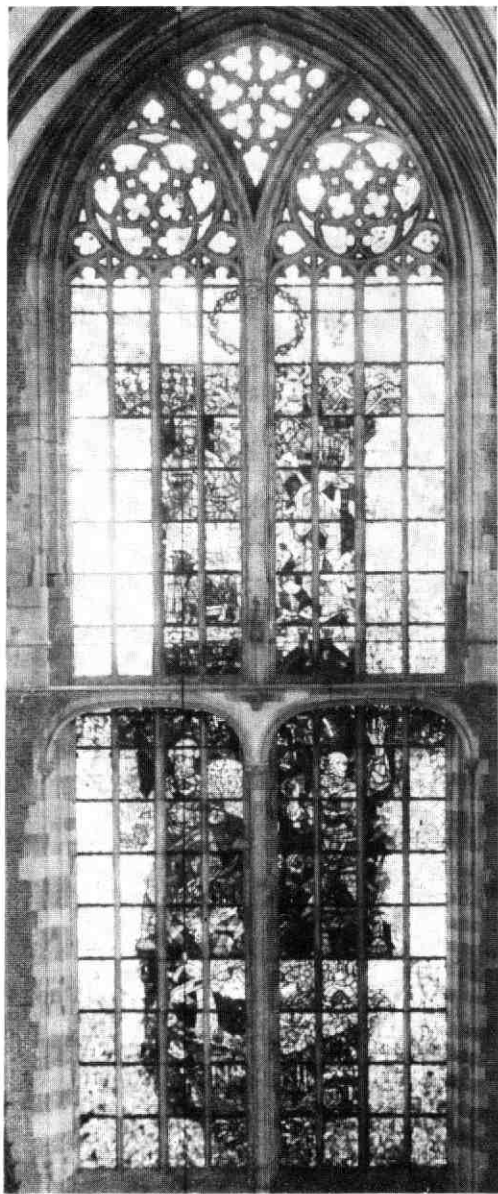
Met het raam van Roland Holst liep het, nadat de financiën in april 1924 rond waren, voorspoedig. Het evangelistenraam werd op 9 december 1926 officieel aan de kerkvoogdij overgedragen.

De schenkers

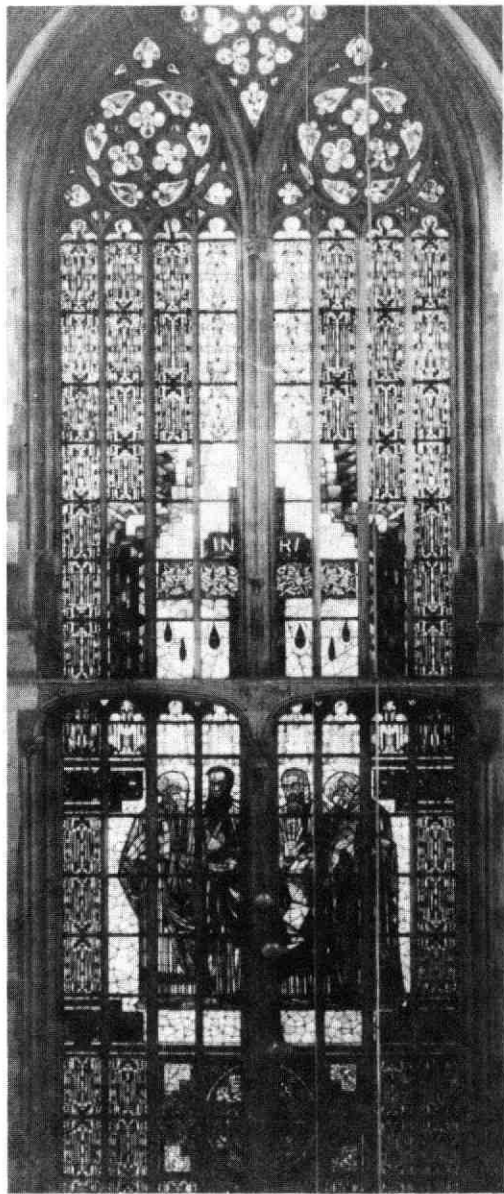
L. van Tongerloo heeft in publicaties voor het jaarboek en het maandblad van Oud-Utrecht over de resultaten van haar onderzoek naar de achtergrond van glasschenkingen in de eerste helft van de zestiende eeuw gepubliceerd. De glazen onthullen gegevens over de schenkers en vormen daarom een belangwekkende bron voor de mentaliteitsgeschiedenis. Ten aanzien van ramen uit 1926 en 1936 is er op zichzelf geen aanleiding om ze op een soortgelijke manier te bekijken. Toch levert het archiefmateriaal over deze ramen gegevens op, die juist voor de onderzoeksresultaten over de schenkers van glazen in de zestiende eeuw interessant blijken te zijn. Bij die vroegere - primair met een religieus doel gedane - glasschenkingen was het voor gevers vanzelfsprekend, dat hun maatschappelijke positie via de ramen tot uiting kwam. Zo was het bij particulieren gebruikelijk om een familiewapen op het glas te laten afbeelden. De belangrijke schenkers kregen een venster toegewezen, dat zich vanaf het altaar gerekend aan de rechterzijde de „evangeliezijde“, dus aan de noordkant van de kerk bevond: de minder belangrijke aan de linkerkant, dus aan de zuidzijde¹⁸).

De commissie voor het evangelistenraam liet haar keuze meteen op de zuidkant vallen. Die voorkeur had niets te maken met de veranderde oriëntatie van de kerkruimte met de plaats van de kansel en de opengelegde bijbel erop, van waaruit de rechterkant de zuidzijde van de Dom is. De reden van deze keuze was zonder enige twijfel de esthetische factor, dat de zon zuidelijke ramen verlicht. De zonnestand maakte de keuze bovendien in tweede instantie principieel, want reeds in 1923 bracht Brouwer naar voren, dat een evangelistenraam aan de zuidkant en een oudtestamentisch raam aan de noordkant goed de tegenstelling tussen het nieuwe en het oude testament zou doen uitkomen. In zijn concept voor het oudtestamentische raam van 1928 herhaalde hij, dat het een mooie gedachte was, dat op het nieuwtestamentische glas in het zuidertransept het volle licht viel, terwijl het oudtestamentische glas zich in gedempt licht bevond¹⁹).

Bij het voornemen om de kerkvoogdij een raam voor de Dom aan te bieden is aan de middeleeuwse schenkingen gedacht. In de circulaire, die verspreid werd om geld in te zamelen, stond tenminste dat voor het lichtvenster in het zuidertransept in de vijftiende eeuw een glas was geschenken door de kanunnik Simon van der Sluijs²⁰). Bij het oorspronkelijke raam is het één man geweest, die de schenking deed. Het nieuwe raam was afkomstig van een groep schenkers, die naar buiten toe anoniem bleven. De twintigste-eeuwse gevers wilden evenals Van der Sluijs de Domkerk met hun schenking verfraaien ten behoeve

Het Evangelistenraam (1926) in het zuidertransept.

Het Oudtestamentische raam (1936) in het noordertransept.

van de mensen, die daar voor de eredienst bijeenkwamen. Maar een persoonlijk religieus doel hadden zij niet. Zij waren vooral geïnteresseerd in de kunstenaar, van wiens bekwaamheid tot het scheppen van zo'n groot raam zij hoge verwachtingen hadden. In plaats van het raam van de kanunnik Van der Sluijs kwam het raam van de kunstenaar Roland Holst. Voor het raam in het noordertransept, waar zich eertijds een glas bevond, dat door de Utrechtse bisschop David van Bourgondië aan de kerk was geschonken, geldt die verwisseling van plaats tussen schenker en kunstenaar nog sterker. Voor dit raam is een gift bin-

nengekomen van niet minder dan f 20.000, —. Dit bedrag dekte 4/5 van de begrote kosten. Maar de schenker wilde beslist onbekend blijven. Toen het raam in 1936 officieel werd overgedragen, moest ook hij een uitnodiging krijgen. Als betrof het een soort Vadertje Langbeen schreef de voorzitter aan de secretaris over „de groote gever”; „maar ik mag zelfs van zijn handlanger den naam U niet noemen, stuurt U mij dan liever een uitnodiging voor hem, die ik dan doorzend”.²¹⁾ De schenker wilde zich zeer bewust tegenover Roland Holst op de achtergrond houden.

Het „tweede Roland Holst-raam“

Na de feestelijke onthulling van het evangelistenraam in december 1926 was het heel spoedig tot een actie voor meer gebrandschilderde ramen in de Dom gekomen. Dit streven ging niet uit van de commissie, die zich voor het juist aangebrachte raam had beijverd. Op 4 maart 1927 stelde de Utrechtse psychiater P. Bierens de Haan aan Radermacher Schorer voor een nieuwe commissie op te richten. Deze commissie zou niet uit de hervormde gemeente van Utrecht moeten voortkomen. De Dom was een nationaal monument, zodat het volgens Bierens de Haan terecht zou zijn, als ook die nieuwe commissie een nationaal karakter had. De samenstelling ervan kreeg pas in het begin van 1928 haar beslag. Tot degenen, die de uitnodiging om lid te worden aannamen, behoorden behalve Huizinga, die zijn interesse voor de Domramen ditmaal een openbaar karakter gaf, onder meer de architect H. P. Berlage, Chr. P. van Eeghen - directeur van de Nederlandsch-Indische Handelsbank -, F. 's Jacob - directeur van de Holland-Amerikalijs -, Slothouwer en Vogelsang. Van de vorige commissie hadden Radermacher Schorer, Brouwer en Veen er zitting in. Bierens de Haan was voorzitter, de ingenieur Daan Jansen secretaris²²).

De circulaire, die verspreid werd om geld in te zamelen, verschilde aanmerkelijk van de vorige. In die voor het nieuwtestamentische raam lag de nadruk op de relatie met de gebruiksfunctie van het kerkgebouw: het rondschriven bevatte een uitvoerige uiteenzetting over de voorstelling op het raam, mede bedoeld om te laten zien dat het de commissie ernst was met wat zij over haar motieven uitsprak. Deze commissie wilde een raam, dat paste bij de protestantse eredienst. Het werd de kerkvoogdij aangeboden als gedenkraam om de interesse van de hervormde gemeente voor de restauratie tot uiting te brengen. In de circulaire voor het tweede glas viel het accent op de artistieke waarde van een modern gebrandschilderd raam. Weliswaar werd er in meegedeeld, dat Brouwer weer de iconografische aanwijzingen zou geven. Maar over de voorstelling werd verder alleen gezegd, dat deze aan het oude testament zou worden ontleend. De commissie hoopte „dat zeer velen in ons land, die voor de schoonheid van onze oude architectuur en van onze moderne decoratieve kunst gevoelen, zullen bijdragen om de opdracht van een tweede Roland Holst-raam mogelijk te maken“²³).

De kerkvoogdij reageerde ditmaal van stonde af aan positief op het plan voor het nieuwe glas. Toch deden zich wederom moeilijkheden voor, hoewel van een andere aard. Mede ten gevolge van de economische crisis bleek het heel lastig te zijn voldoende geld bijeen te krijgen. De bewaard gebleven correspondentie toont de inspanningen om potentiële gevers te vinden. Naar aanleiding van een toezegging van de weduwe van de zoöloog A. A. W. Hubrecht, mevrouw J. M. Hubrecht-Molewater, schreef Bierens de Haan suggestief aan Radermacher Schorer: „U weet natuurlijk, dat die Molewaters zeer aanzienlijke suikerfortuinen vertegenwoordigen; kent ge ook nog andere leden van die familie?“²⁴). De speurzinn van de com-

missie haalde echter weinig uit. Op de verzoeken om geld werd vaak negatief gereageerd. De tante van Radermacher Schorer, die voor het vorige raam f 2000,- had gegeven, schreef hem thans, helaas te moeten zeggen dat het haar in het geheel niet convenieerde, gelijk zij het uitdrukte²⁵). Uiteindelijk kreeg de commissie voor het oudtestamentische raam f 30.050,47 bijeen, voor welk bedrag tevens drie koorramen mogelijk waren. Ook al schonken verscheidene personen aanzienlijke bedragen, als C. J. K. van Aalst f 1200,-. Bierens de Haan zelf f 800,- en Van Eeghen en W. Th. van der Schalk elk f 500,-, en al kwamen er toch nog veel kleinere giften binnen: zonder de anonieme f 20.000,- zou het tweede raam er niet geweest zijn²⁶).

Het noordertransept-raam en de drie koorramen werden op 10 juni 1936 aan de kerkvoogdij overgedragen. In zijn toespraak zei Bierens de Haan, dat het de „diepste zin der kunst“ is, „dat zij tot God leidt“. Ondanks de accentuering van het esthetische verloor dus ook de tweede commissie het religieuze niet geheel uit het oog²⁷).

De tijdgeest

Bij de adviseur voor de beide ramen, Brouwer, heeft de religieuze inhoud van de voorstelling steeds op de voorgrond gestaan. Hij had het idee, dat de ramen moesten prediken. Het zou meer in de lijn van de traditie hebben gelegen, wanneer tegenover het evangelistenraam als pendant een profetenraam was aangebracht. Brouwer prefereerde echter een raam met Mozes, Elia, Aäron en David.

In hun hoedanigheid van wetgever, profeet, priester en koning vormden zij evenzeer een voorafschaduw van het nieuwe testament als de profeten. Het werk van Mozes, Elia, Aäron en David in het oude testament zou in Jezus Christus vervolmaakt en vervuld worden²⁸). Brouwers voorkeur werd ingegeven door zijn persoonlijke overtuiging als aanhanger van de zogenaamde ethische theologie. De ethische theologen legden een sterke nadruk op de individuele geloofservaring. Brouwer meende, dat bij Mozes, Elia, Aäron en David de onderlinge verschillen gemakkelijker zouden zijn weer te geven dan bij Jesaja, Jeremia, Ezechiël en Daniël. Op het nieuwtestamentische raam was het bijzondere van elk van de evangelisten evenzo sterk naar voren gehaald. Onder meer had Brouwer Roland Holst de aanwijzing verschaft, dat Mattheüs de meest joodse van de evangelisten was. De accentuering van het individuele had in 1937 voor de Mattheüsfiguur een trieste consequentie. Als gevolg van de verslechterende situatie voor de joden in Duitsland was de neus van Mattheüs, die Roland Holst een joods aanzien had gegeven, karikaturaal gaan aandoen. Op 30 mei 1937 bracht Bierens de Haan het probleem in een brief aan Daan Jansen ter sprake. De aanwezigheid van een steiger bij het evangelistenraam leek een uitgezochte gelegenheid te bieden om Roland Holst te vragen de neus te veranderen. Maar Bierens de Haan was bang voor de reactie van Roland Holst op het verzoek. Hij vertelde, dat hij Roland Holst de vorige dag ontmoet had, maar geen

kans had gezien deze „over de befaamde joden-neus“ van Mattheüs te spreken. Hij had het plan gehad te doen, alsof Roland Holst zelf al die verbetering wilde en hij hem daarom dienstvaardig even op de steiger attendeerde. Nu moest Jansen de zaak maar met Roland Holst opnemen. Jansen wist Roland Holst van de noodzaak van de verandering te overtuigen. Bierens de Haan bedankte Jansen hiervoor met woorden, waarin de verontwaardiging over misplaatste grappen doorklonk: „Wie heeft voor dezen nu ooit aan de neus van Mattheüs gedacht?“ Zo toog de intussen 68-jarige kunstenaar in juni 1937 aan het werk om met een noodgedwongen concessie aan de tijdgeest de laatste hand aan zijn ramen te leggen²⁹). De nationale commissie voor gebrandschilderde ramen in de Dom had nog verdere plannen, maar ze slaagde er niet in meer in die te verwezenlijken. In 1938 stierf Roland Holst. In 1939 moest de ijver voor nieuwe ramen plaats maken voor zorg om de bestaande te bewaren. De commissie heeft ervoor gezorgd, dat Roland Holsts glazen met het oog op eventuele oorlogshandelingen uit de lichtvensters genomen werden. Hiermee eindigden in feite de werkzaamheden³⁰). Roland Holst wilde de activiteiten van Radermacher Schorer belonen met een klein gebrandschilderd raampje, dat diens „deugden“ in beeld bracht³¹). Maar deugden worden meestal snel vergeten. Dat geldt ook voor die van hem en de overige leden van de commissies voor de Domramen. Dankzij hun ijver en de bijdragen van een groot aantal gevers en geefsters is Utrecht twee kunstwerken rijker geworden, waarvan de recente „museale“ opstelling de onverminderde waardering ervoor bewijst. Door glaspanelen tegen chemische stoffen in de buitenlucht beschermd, zullen ze de aandacht van geïnteresseerden in de kunst van de twintigste eeuw blijven trekken³²).

Utrecht
Jura 43

F. G. M. Broeyer

Noten

*] Op de manifestatie Mens en Wetenschap tijdens het lustrum van de Rijksuniversiteit in 1986 is het eerste resultaat van mijn archiefonderzoek m.b.t. de ramen van R. N. Roland Holst in de Domkerk openbaar gemaakt. Mevrouw L. van Tongerloo, die in dezelfde - door het Aannemingsbedrijf H. J. Jurriëns B.V. gesponsorde - stand iets van haar onderzoek rond gebrandschilderde ramen in de 15de en 16de eeuw toonde, wekte interesse voor het element van de schenking.

1. 's-Gravenhage, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, R. N. Roland Holst aan J. Huizinga, 12-10-1924.

Literatuur over de Domramen - a. van primair belang:

A. M. Brouwer, *De vier Evangelisten*, Zutphen 1931, blz. 211-213 (bijlage); R. N. Roland Holst, *Toelichting bij het Glasraam voor het Noorder Dwarsschip van de Domkerk te Utrecht*, Utrecht 1936 (herdruk in: H. Roland Holst-van der Schalk, *Het Vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam, Antwerpen 1950³, blz. 253-260); b. recent:

Th. Haakma Wagenaar, „De gebrandschilderde ramen in de Dom“, in: *Het Vijf Kerken Restauratieplan*, 12 (= 14) (1986), nr. 3, blz. 1-8;

F. G. M. Broeyer, „A. M. Brouwer, R. N. Roland Holst en de Utrechtse Domramen“, in: *Kerk en Theologie*, 38 blz. 270-294.

Het artikel van Haakma Wagenaar gaat vooral in op het aspect van de vormgeving binnen de architectuur van de Domkerk, mijn artikel in *Kerk en Theologie* op dat van de invloed van de hoogleraar in de theologie, A. M. Brouwer op de voorstelling van de beide glazen.

Voor het artikel hier is voor het eerst ook de documentatie over de Domramen gebruikt, die van het nog niet geïnventariseerde archief Jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer deel uitmaakt. Ik ben de Gemeentelijke Archiefdienst erkentelijk voor de toestemming dit te raadplegen.

2. Zie over Radermacher Schorer o.a.: J. G. van Gelder, „Jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer“, in: *Jaarboekje van „Oud-Utrecht“*, 1956, blz. 25-27.

3. GAU, Kerkvoogdij Herv. Gemeente, nr. 203, C. W. Wagenaar aan D. F. Slothouwer, 30-1-1923; Roland Holst aan Slothouwer, 3-2-1923; t.a.p., nr. 161, Notulen Kerkvoogden en Notabelen, Toespraak P. Veen, 15-6-1923.

4. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 203, Roland Holst aan Slothouwer, 21-2-1923, 3-3-1923, 6-3-1923, 8-3-1923; Slothouwer aan Roland Holst, 6-3-1923; Haarlem, Collectie Bogtman, W. Bogtman aan Roland Holst, o.a. 15-3-1923; GAU, t.a.p., nr. 230, Roland Holst aan Veen, 12-3-1923.

N.B. De plaatsaanduiding van de collectie Bogtman is voorlopig. De briefwisseling Roland Holst - W. en A. Bogtman zal binnen afzienbare tijd in een openbaar archief worden opgenomen.

5. 's-Gravenhage, Ned. Lett. Mus. en Doc.c., R. N. Roland Holst aan A. Roland Holst, 14-3-1923.

6. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 161, Notulen Kerkvoogden en Notabelen, 11-5-1923, 30-5-1923.

7. 's-Gravenhage, Ned. Lett. Mus. en Doc.c., Roland Holst aan Huizinga, 16-5-1923. Zie ook GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 230, Roland Holst aan Veen, 14-5-1923.

8. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 230, Brouwer aan Veen, 17-5-1923. Brouwer informeerde ook Roland Holst over dit plan (vgl. diens antwoord: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Roland Holst aan Brouwer, 21-5-1923).

N.B. De laatstgenoemde brief is kort geleden door Brouwers zoon, A. M. Brouwer te Zeist, aan het Rijksprentenkabinet overgedragen, waar de ontwerptekeningen etc. voor de Domramen zich bevinden.

9. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 203, Roland Holst aan Slothouwer, 3-6-1923.

10. GAU, Archief Jhr. dr. M. R. Radermacher Schorer, Roland Holst aan Veen, 10-6-1923.

11. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 161, Notulen Kerkvoogden en Notabelen, 15-6-1923. Voor Roland Holsts ergerenis over de discussie, die zijn plannen voor het Domraam oproepen hadden, vgl. o.a.: t.a.p., nr. 230, Roland Holst aan Veen, 12-6-1923.

12. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 161, Notulen Kerkvoogden en Notabelen, 15-6-1923.

13. Vgl. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 203, Roland Holst aan Slothouwer, 27-6-1923; t.a.p., nr. 230, K. J. Schorer aan Veen, 2-7-1923 (zie ook Roland Holst aan Veen, 14-5-1923), 9-7-1923; 's-Gravenhage, Ned. Lett. Mus. en Doc.c., Roland Holst aan Carel Scharten, 9-7-1923.

14. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 161, Notulen Kerkvoog-

- den en Notabelen, 12-10-1923. Bespreking van de brief van de afd. B. van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg d.d. 19-7-1923.
15. T.a.p. De vreugde van Roland Holst was vanzelfsprekend groot. Vgl. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 203, Telegram Roland Holst aan Slothouwer, 13-10-1923; Haarlem, Collectie Bogtman, Henriëtte Roland Holst van der Schalk aan W. Bogtman, 14-10-1923. Henriëtte Roland Holst had in Zwitserland, waar ze wegens ziekte verbleef, juist een telegram van haar man ontvangen. Zij wilde ook Bogtman gelukwensen.
 16. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., Notulen Kerkvoogden en Notabelen, 11-1-1924, 23-4-1924, 26-11-1924, 17-12-1924, 23-12-1924. Voor de mening van Roland Holst over de eisen, die een protestantse kerk voor het werk van de kunstenaar impliceert, zie o.a.: t.a.p. nr. 230, Roland Holst aan Slothouwer, 7-2-1923.
 17. GAU, Archief Radermacher Schorer, Domramen 1923-1927, Verantwoording giften.
 18. L. van Tongerloo, „De Glazen van de Cisterciënser kloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers”, in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1982, blz. 18-41; id., Crabeth's, Egmond's en Glazen van de Catharijnekerk”, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 57, (1984), blz. 1-8.
Evangeliezijde: waar het evangelie gelezen wordt.
 19. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 230, Brouwer aan Veen, 17-5-1923; t.a.p., nr. 234, A. M. Brouwer, „Gedachten over een ontwerp voor het raam in het Noordertransept van de Domkerk te Utrecht”.
 20. GAU, Documentatie Domkerk, ramen, Circulaire van de „Commissie voor het Gedenkraam”, januari 1924.
 21. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 242. P. Bierens de Haan aan D. Jansen, zonder datum: „Dinsdagmorgen” (1936).
Zie voor de gift van f 20.000, — voorts t.a.p., nr. 233, Jansen aan Bierens de Haan, 2-4-1931; t.a.p., nr. 229, Notulen „Nationale Commissie tot Stichting van gebrandschilderde ramen in den Dom”, 18-4-1931.
 22. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 233, Bierens de Haan aan Radermacher Schorer, 4-3-1927; t.a.p., nr. 229, Notulen „Nationale Commissie”, Ledenlijst. Zie ook, t.a.p., nr. 234, Circulaire met de namen en adressen van de leden.
 23. GAU, Documentatie Domkerk, ramen, Circulaire van „De Commissie voor het Gedenkraam”, januari 1924; Circulaire, beginnende met „L.S. Onze tijd kenmerkt zich . . .”, zonder datum.
 24. GAU, Archief Radermacher Schorer, Domramen 1928-1936, Bierens de Haan aan Radermacher Schorer, zonder datum (1928).
 25. T.a.p., Mevrouw Douairière Jhr. mr. F. H. Radermacher Schorer van Nieuwerkerke aan Radermacher Schorer, 15-10-1928.
Er is zelfs in de jaren 1928 en 1929 iemand ingeschakeld, die tegen een vergoeding bezoeken aflegde om geld in te zamelen. Ook dat ging niet. Vgl. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 238. De economische crisis begon overigens pas in 1929.
 26. Ik heb niet kunnen ontdekken, wie de „grootte Anonymus” (GAU, Archief Radermacher Schorer, Bierens de Haan aan Radermacher Schorer, 5-12-1930) geweest is, die de f 20.000, — gaf. De zaak liep via de door Bierens de Haan als „handlanger” aangeduide persoon (t.a.p.). Zie ook t.a.p., Bierens de Haan aan Radermacher Schorer, 3-12-1930.
Aardig is, dat er ook een N.N. was, die via de kosten van de Domkerk f 1, — gaf (t.a.p., Verantwoording giften). Roland Holst was uitermate verheugd, toen hij van de grote gift hoorde. Vgl. t.a.p., Roland Holst aan Radermacher Schorer, 29-11-1930. „Het is een ongelooflijk bericht - en dat in deze tijden!”
 27. P. Bierens de Haan, *Rede ter Overdracht aan HH Kerkvoogden van het Noorder Transeptram en de drie hoge centrale Choorramen van den Dom te Utrecht gebrandschilderd door prof. R. N. Roland Holst*, Utrecht 1936, blz. 7.
 28. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 234, A. M. Brouwer, „Gedachten over een ontwerp voor het raam in het Noordertransept van de Domkerk te Utrecht”. Zie voor de door Roland Holst gewenste invloed van een theoloog en de opvattingen van Brouwer mijn in noot 1 vermelde artikel.
 29. GAU, Kerkvoogdij Herv. G., nr. 233, Bierens de Haan aan Jansen, 30-5-1937, 14-6-1937, 25-6-1937.
 30. GAU, t.a.p., Schrijven Jansen namens de Nationale Commissie, 9-9-1939; Jansen aan Radermacher Schorer, 19-11-1939, 8-3-1942.
 31. 's-Gravenhage, Ned. Lett. Mus. en Doc.c., Roland Holst aan Radermacher Schorer, zonder datum (voorjaar 1936). Zie ook t.a.p., Roland Holst aan Radermacher Schorer, dec. 1926: een tekening als geschenk.
 32. T. van Hoogervest, „De voortgaande restauratie van de Domkerk en de Buurkerk” in: „*Het Vijf Kerken Restauratieplan*”, 11, (1983), nr. 1, blz. 1-3.
- De namen onder de oproep voor een bijdrage voor het oudtestamentische raam.*
- Dr. H. Th. 's JACOB, Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht. Eereleden.
Dr. J. P. FOCKEMA ANDREAE, Burgemeester van Utrecht.
Dr. P. BIERENS DE HAAN, te Utrecht en Rijsenburg. Voorzitter
Ir. DAAN JANSEN, te Utrecht. Secretaris, Dillenburgstraat 17.
Jhr. dr. M. R. RADERMACHER SCHORER, te Utrecht Penningmeester, Wilhelminapark 12.
Dr. H. P. BERLAGE, te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. M. BROUWER, te Utrecht.
Mr. CHR. P. VAN EEGHEN, te Amsterdam.
Mevr. M. ELOUT-DRABBE, te Domburg.
Dr. Ir. G. W. VAN HEUKELOM, te Bilthoven.
Prof. Dr. J. HUIZINGA, te Leiden.
Ir. F. s' JACOB, te Rotterdam.
Prof. Dr. G. VAN DER LEEUW, te Groningen.
Mr. J. F. VAN ROYEN, te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Ir. D. F. SLOTHOUWER, te Amsterdam.
Ds. P. Veen, te Utrecht.
Prof. Dr. W. VOGELANG, te Utrecht.
- De namen onder de oproep voor een bijdrage voor het evangelistenraam.*
De Commissie voor het gedenkraam voornoemd,
Ds. P. Veen, Voorzitter
Prof. Dr. A. M. BROUWER.
Jhr. Dr. K. J. SCHORER.
Jhr. Dr. M. R. RADERMACHER SCHORER, Penningmeester. Wilhelminapark 12.
M. BOKHORST.
C. W. WAGENAAR, Secretaris.

DE ROUWKAS VAN GEERTRUYD JOHANNA COENEN

Op 22 november 1767 overleed Geertruyd Johanna Coenen op de leeftijd van 75 jaar. Zij was sinds 4 november 1755 getrouwd geweest met Joachim Bouricius en woonde in Utrecht aan de Kromme Nieuwegragt bij de Maertensdam.

Zij overleed kinderloos en werd begraven in de Janskerk. Zij stamde uit een memorabel geslacht¹⁾. In de begraafboeken wordt reeds melding gemaakt van een Pieter Coenen die in 1586 overleed; hij was hoveling van Prins Willem van Oranje. Zijn zoon, mr. Pieter Coenen, was secretaris van Maurits en van Frederik Hendrik. Diens zoon heette Johannes, waarna in de volgende generatie weer een mr. Pieter optreedt, de vader van onze Geertruyd²⁾.

Joachim Bouricius, haar man, liet voor haar nagedachtenis een z.g. rouwkas maken, een wapenbord met de wapens van de geslachten van de familie³⁾ (foto). Het bord vermeldt de overlijdensdatum; het is aan de onderkant versierd met de afbeelding van een zandloper met aan weerszijden een vleugel, van een vogel en van een vleermuis, symboliek van de dag en nacht voortgaande tijd. Het hoofdwapen, in het midden, is ovaal en duidt erop dat het een dame betreft. Het is een alliantie wapen, samengesteld uit dat van de familie Coenen en dat van haar man Bouricius. Het wapen van de familie Coenen is in rood met een zilveren molenijzer, dat van het geslacht Bouricius in blauw met zilveren jachthoorn.

Het was ten tijde van de Republiek een veel voorkomend gebruik rouwborden of rouwkassen te laten maken. Rouwborden, kleiner dan rouwkassen en ruitvormig, werden voor de begrafenisstoet uit de kerk binnengedragen. Zij werden, evenals de rouwkassen, opgehangen en versierden de kerk, zoals dat ook het geval was met de z.g. kerkversierselen. Dit waren houten borden met teksten van de Tien Geboden of Artikelen van de Geloofsbelijdenis.

Er zullen weinig Nederlanders zijn voor wie het begrip „beeldenstorm“ geen bepaalde associaties oproept. De „roomse afgodendienst“ moest worden aangepakt. Inderdaad is in het laatste kwart van de 16e eeuw in vele kerken op min of meer hardhandige wijze huisgehouden. Verwijderd werden beelden van heiligen en beelden waarvan de voorstelling in verband stond met God, Christus of de Heilige Geest.

Het eigendom van de kerkgebouwen ging over naar stad of heerlijkheid; zij bepaalden wat er in die kerken ging gebeuren, hetgeen dikwijls in strijd was met wat de kerkeraden voorstonden. Wilden deze de orgels verwijderen (in de geest van Calvijn), de overheden dachten aan orgelconcerten. Zij wilden de kerken zeker niet alleen voor de eredienst beschikbaar stellen. Eerst tegen de helft van de 17e eeuw begon men de gemeentezang wederom door orgelspel te ondersteunen.

Zo bleef men begraven in de kerken. Vele grafmonumenten ter nagedachtenis van „grote Nederlanders“ werden opgericht (b.v. het grafmonument van luitenant admiraal Willem van Gendt in de Domkerk). Eerst in de tijd van Napoleon kwam hieraan een einde. De kerken werden met rouwborden volgehangen. In de Utrechtse Buurkerk hingen in 1759 583 borden. In 1795 kwam er een radicaal einde aan deze ontwikkeling toen Franse troepen ons land bezetten en de roep om „vrijheid, gelijkheid en broederschap“ weerklonk. De representanten van het voormalig gewest Utrecht besloten in hun vergadering van 3 februari 1795 dat „volgens het Fransche systema“ en uit hoofde van gelijkheid alle onderscheidingstekens moesten verdwijnen uit de kerken der hervormde godsdienst⁴⁾. En zo verdwenen rouwborden en rouwkassen, de wapenschilden en herenbanken en grafstenen. Dit alles leidde hier en daar tot wilde taferelen, zoals in de Domkerk te Utrecht waar „een woeste hoop de overhand“ kreeg. De borden „wierden van boven nedergegooid, aan spaanders gehakt en voor brandhout aan het gemeen ten prooy gelaten“. Reeds een dag later, op 4 februari, verklaarden de overheden „met aandoening“ van de onvoor-

zichtigheid te hebben gehoord. Er werd bepaald dat de borden door de nabestaanden van de overledenen moesten worden weggehaald. Een daad overigens waar wel enige moed voor nodig was vanwege de gespannen toestand. Het merendeel van de borden bleef dan ook in de kerken. Daarna werd bevolen de nog staande oude wapenborden naar „het deezer Stadskinderhuys te doen transporteren en aldaar te laten aan stuk slaan en verband" (noot 4).

In het algemeen kan van de rouwborden worden gezegd dat de kunstenaarvervaardigers van de borden niet altijd even nauwkeurig waren bij het overnemen van de wapens, hier en daar vrij interpreteren en dat zij ze bij restauraties soms overschilderden in andere dan de originele kleuren.

Geschilderde wapen kwamen veel voor zoals op portretten, koetsen en zelfs op avondmaalsgerei. Maar het kopiëren was lang niet altijd nauwkeurig.

Ook met onze rouwkas is dit het geval. De onderschriften van de wapens kloppen niet: zo komt de naam Ormea voor onder twee wapens terwijl onder het laagst geplaatste van deze twee wapens de naam V. d. Beecke hoort.

Verder komt een aantal kleuren niet overeen met de officieel vermelde kleuren⁶⁾.

In ieder geval is in de Janskerk de grafsteen van Geertruyd verdwenen en werd ook de rouwkas meegenomen. Deze laatste kwam tenslotte in handen van de antiquair van wie het Rijksmuseum Het Catharijneconvent het in 1975 heeft gekocht.

Vanaf de opening van het museum in 1979 heeft de rouwkas gehangen in de z.g. Maagdenhuiszaal. Een sieraad, herinnerend aan de tijd van de Republiek en het Calvinistische kerkinterieur.

Spoorlaan 35

J. L. Flipse

Bilthoven

Noten

1. Met dank voor de gegevens versterkt door Jhr. A. S. J. W. Coenen van den Oosterhoff te Zandvoort.
2. Gegevens afkomstig uit de begraafboeken nrs. 131, 136 en 137, de trouwboeken nrs. 98 en 103 van het Gemeentelijk archief Utrecht.
3. Documentatie Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht. De zestien wapens zijn die van de zestien betovergrootouders van mevrouw Bouricius-Coenen. Links die van vaderszijde en rechts die van moederszijde. De grootouders zijn: Mr. Johan Coenen, Maria de Veer, Francois Ormea en Paulina Wilhelmina Maa-s.
De overgrootouders zijn: Mr. Pieter Coenen, Hester van Sijpesteijn, mr. Quirijn de Veer, Cornelia van den Corput, Abraham Ormea, Catharina van der Beecke, Paulus Maas, Agneta Geuls.
De betovergrootouders zijn:
Pieter Coenen, Geertruid Snels, mr. Johan van Sijpesteijn, Catharina van Nijenrode, Albert de Veer, Simonetta Schaack, Johan van den Corput, Maria Buysen, Bernardina Ormea, Lucretia Fontein.
De overigen kwartieren waren niet te achterhalen.
4. Zie het artikel van de heer A. Graafhuis in het maandblad Oud-Utrecht 1960.
5. Met dank voor de gegevens verstrekt door de heer A. C. A. van Soest te Haarlem.

SINTERKLAASVERKOOP

Ook dit jaar wordt er bij de Gemeentelijke Archiefdienst een Sinterklaasverkoop georganiseerd en wel op **donderdag 1 december a.s. van 19.00-20.30 uur**. Foto's van de Gemeentelijke Fotodienst, fotografische reproducties van materiaal uit de Topografisch-Historische Atlas, alsmede publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst, de Vereniging Oud-Utrecht, de STABU, de Utrechtse Kastelenstichting en de Stichting M'75 zullen tegen sterk gereduceerde prijs te koop worden aangeboden.

Het adres van de Gemeentelijke Archiefdienst is: Alex. Numankade 199, Utrecht (tel. 030-73 66 11).

maandblad oud-utrecht

61e jaargang nr. 11 - november 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma (a.i.)
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 42,-

C.J.P.-houders: f 25,-; 65 + f 36,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738

PAROCHIE-GESCHIEDENISSEN UIT STAD EN PROVINCIE

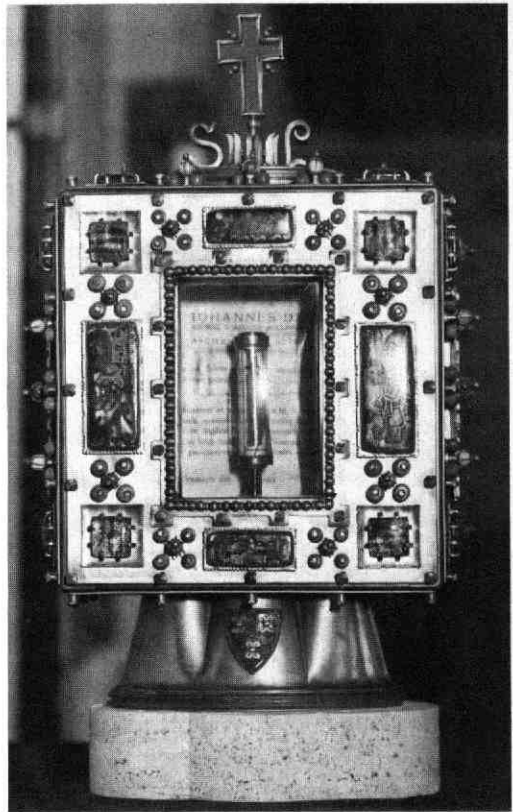
Jubilea, fusies en opheffingen, maar ook media-evenementen als N.C.R.V.'s *Kerkepad* zijn nogal eens aanleiding tot publicaties over de geschiedenis van katholieke parochies of reformatorische gemeenten. In de loop van enkele jaren heeft zich in mijn werkkamer een stapeltje van zulke boekjes gevormd, alle handelend over Utrechtse gemeenschappen (stad/provincie), en alle door enthousiaste amateur-geschiedschrijvers tot stand gebracht, in een enkel geval bijgestaan door vakmensen.

Het lijkt me juist om in de stad te beginnen. Daar vierden de drie parochies in het Noorden, St. Jacobus, St. Ludgerus/Ludger en St. Salvator ieder afzonderlijk een jubileum, en bovendien was het 12½ jaar geleden dat ze besloten tot samenwerking in de R.K. Parochiegemeenschap Utrecht-Noord. Beknopt maar duidelijk en zonder opsmuk geeft het boekje *Historie van de R.K. Gemeenschap Zuilen* de geschiedenis van de afzonderlijke parochies: de Ludgerus van 1919, de Salvator van 1933 en de Jacobus van 1954.

Interessant is de foto van het beeld van Ludger als bisschop, vervaardigd door Leo Jungblut, dat de geelstrekken vertoont van dr. W. H. G. van Albach, de classicus en amateur-musicus, onder zijn collega's bekend als „de Gladde”, die van 1933 tot 1959 „op Zuilen” pastoor was. Het oostelijk deel van de Ludgerusparochie werd parochie St. Salvator, die in haar geheel in de betonbuurt gelegen was. In de jaren dertig leefde hier 70 procent van de mensen van de steun. Twintig jaar later, ten tijde van de discussie „Zuilen ja dan nee bij Utrecht” werd de parochie van St. Jacobus gesticht (1954). Het brochure-achtige boekje, waarvan de schrijver zich niet bekend maakt, besluit met een overzicht van de kerkelijke situatie anno 1984.

Terloops brengt het ook de vroegere kapel van het Slot Zuilen ter sprake, gelegen juist over de grens met het „Utrechtse” Zuilen. Daar ligt op de rechteroever van de Vecht, in het beschermde dorpsgezicht Oud-Zuilen, het kerkje dat nu in gebruik is als hervormde kerk van de wijkgemeente Zuilen. Als zodanig dateert het van 1848, maar de geschiedenis reikt terug tot die van de middeleeuwse slotkapel. De archivaris F. Schoonheim heeft in een keurig uitgegeven boekje van dertig bladzijden bij elkaar gebracht wat over de geschiedenis ervan bekend is. Met name de illustraties zijn goed gekozen, en de verantwoording is voorbeeldig. Er is een tweetal bijlagen opgenomen uit 1654, het jaar van de afbraak en de herbouw van de kerk.

Van de verdere provinciale parochies wordt hier verslag gedaan volgens het beginsel van anciënniteit. De kerk van St. Petrus' banden te Rijsenburg is dan het eerst aan de beurt. De eerste steen ervan werd gelegd

Reliekschrijn van de parochie-patroon in de Ludgerkapel te Utrecht. Een werkstuk van Leo Brom uit 1955 (fotodienst Gem. Utrecht).

in 1809, „het vierde jaar der Regeering van Z. M. Lodewijk Napoleon”, zoals erop te lezen staat. In 1985, bij het 175-jarig bestaan van kerk, parochie en dorp, is een bundeltje historische artikelen, herinneringen en overpeinzingen uitgegeven, dat een paar min of meer serieuze historiografische stukken bevat naast anecdotische bijdragen die uitsluitend voor inwoners van het dorp relevant zijn. De sloop van het grootseminarie uit 1857 („een troosteloos gezicht, dat is ons seminarie, de schande van 't Sticht”) deed het oude lied *Rijsenburg zal niet sterven* in een leugen verkeren. De kunstzinnige pastoor redde de gevelsteen, de grote houten deuren van vóór de brand van 1938, en het tabernakel van de kapel. Dezelfde herder maakte zich verdienstelijk met het vervaardigen van een *Beschrijving* van de parochiekerk van St. Petrus' banden te Rijsenburg, waarvan in 1986 een tweede, vermeerderde uitgave het licht zag. Van de onthulling en de heraldische betekenis van de gevelsteen (het

wapen van J. Zwijssen) werd bericht in het *Mbl. Oud-Utrecht* febr. 1987, 20. In de *Beschrijving* is met name de speurtocht interessant naar de herkomst van een kelk en ciborie uit het oudste parochiebezit. Die voerde naar de in 1796 verbeurd verklaarde Cisterciënser-abdij van Cambron even ten noorden van Mons/Bergen in Henegouwen.

In 1976 bestond de parochiekerk van St. Jan de Doper in Mijdrecht-Wilnis honderd jaar. Een bij die gelegenheid in het licht gegeven boekje vermeldt dat de kerk op grondgebied van Wilnis staat, terwijl de pastorie in Mijdrecht is gelegen. Een opgave van bronnen en literatuur ontbreekt, zodat we in blind vertrouwen moeten lezen. Daar staat tegenover dat de lay-out, de illustrering en de omslag heel geslaagd zijn. Ook is *parochie*-geschiedenis hier wat al te nadrukkelijk opgevat als geschiedenis van het kerkgebouw, alsmede die van de achtereenvolgende pastoors. Men zou veronderstellen dat hier de verbrede ecclesiologische inzichten van Vaticanum II enigermate zouden hebben doorgewerkt.

Toen de Gemeenten Mijdrecht en Wilnis in 1985 hun 900-jarig bestaan vierden, is als nuttige aanvulling op de parochiegeschiedenis een inventarisatie gepubliceerd van kerkelijke kunstbezittingen uit de parochie(s). Gedurende het gedenkjaar was in het parochiehuis een expositie ingericht van dit kunstbezit, waarvan een catalogus de blijvende vrucht is. De kunsthistorici J. M. A. van Cauteren en P. J. te Poel

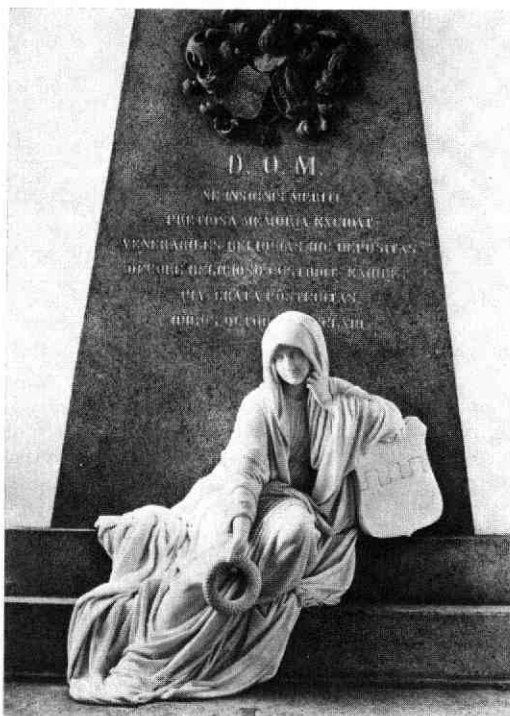
leiden het catalogus-gedeelte voortreffelijk in, en maken duidelijk dat de parochie met haar rijke collectie 17de- en 18de-eeuws zilver (veelal doubletten: er waren twee schuilkerken) bepaald tot de meer met aards slijk gezegende in de Hollandse Zending behoort. Dat niettemin hun altaarschel uit 1874 een wat al te aanmatigend opschrift draagt, kan de huidige Mijdrechtenaren niet worden aangerekend. Op de voetrand ervan staat te lezen dat hun geluid over heel de aarde ging. („In omnem terram exivit sonus eorum”). Mede dank zij het voortreffelijke foto-werk mag deze catalogus er zeker wezen. De eerder vermelde parochiegeschiedenis blijft er qua niveau belangrijk bij achter.

Neo-Gotiek

Voor de neo-gotiek in onze provincie zijn de jaren tachtig van de vorige eeuw een belangrijk decennium. In 1883 kwam de r.k. kerk van Vinkeveen gereed, en in 1885 die van Breukelen, Houten, Maarssen en Vleuten. Vinkeveen, Maarssen en Houten waren ontworpen van Alfred Tepe. Breukelen en Vinkeveen kregen hun neo-gotische aanzien van minder bekende architecten, resp. Margraij en Nic. Molenaar. Overal werd het eeuwfeest met een publicatie herdacht. Naar de maatstaven van de historische verantwoording mikken de boekjes over Vinkeveen en Vleuten het hoogst. Bij het eerstgenoemde was ook J. M. A. Vercauteren weer betrokken, reden wellicht waarom opnieuw het kunstbezit grote aandacht krijgt. Te Vinkeveen is in 1911 door een constructiefout in de fundamenteën de vloer van het koor ingestort, en in 1914 waaide de spits van de toren. Over het „jansenisme” en de opvolging Codde-De Cock koesteren de auteurs wel erg simpele, en voor een deel achterhaalde opvattingen (p. 14). Curieus en typerend voor de Utrechtse verhoudingen is het verhaal over hoe achtereenvolgende pastoors van Vinkeveen een soort regionaal Lourdes trachtten te maken. Ze kregen van Henricus van de Wetering de kous op de kop. Deze volstond met de opmerking dat hij zich verzette „tegen het scheppen van bedevaartplaatsen zonder dat daarvoor grond bestaat”. Voor Vinkeveen is dit een dubbelzinnige constatering.

Houten en Maarssen

Houten heeft het boekje met de parochiegeschiedenis voor een goed deel gevuld met de parochiegids, zodat wie om actuele informatie komt, tegelijk een stuk geschiedenis mee naar huis krijgt. Hier vallen de fraaie tekeningen op, de duidelijke kaartjes en plattegronden, alsmede de nauwkeurige annotatie. De bouwheer van de „nieuwe” kerk wilde de toren op de Brink als voorbeeld van de zijne, die liefst ook wat hoger moest zijn. Tepe zou hem van die illusie afhelpen: het plan was financieel eenvoudig onhaalbaar. De oplossing werd hierin gevonden dat de toren niet vóór, maar op de kerk werd geplaatst, zodat hij toch nog de zestiende-eeuwse voorganger enigermate „het water kon aanreiken”. Op een foto op p. 31 wordt B. J. Alfrink, oud-kapelaan te Houten 1929-30, voor kardinaal De Jong aangezien. Ook de

Grafmonument familie Van Oosthuysen in de parochiekerk van Driebergen-Rijsenburg (foto: Wil Rikmanspoel).

Laat-gotische kalkstenen fries, opgenomen in de schouw van de r.k.-pastorie te Houten. V.l.n.r. een bisschop, Maria met kind, en Franciscus van Assisi.

datering vervalt daarmee. Foto-onderschriften maken is ook een vak.

Een monumentale en prachtig gelegen Tepe-kerk is te bewonderen in Maarssen. De H. Hartkerk aldaar is gesitueerd in een bocht van de Vecht, alsof ze er altijd geweest is. Hier heeft J. van Veldhuizen, na tientallen jaren ijverig gegevens te hebben verzameld, de parochiegeschiedenis op papier gezet. Hij heeft zich als auteur laten bijstaan door Herbert van Zijl. De samensteller heeft hier geluk, in zoverre Maarssen een aantal pastoors heeft gehad die landelijke vermaardheid genoten. Van hen is de aartspriester Gerardus van Nooy zelfs enige tijd vice-superior van de Hollandse Zending geweest, en als zodanig een eclatante mislukking. Behalve zijn vrome sterfbed zijn ook andere, aanzienlijk minder stichtende bijzonderheden van zijn levenswandel bekend, die hier niet worden vermeld. (Vgl. A. F. Manning, *De betekenis van C. R. A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden. Utrecht 1956, 78-81*). De reeds bestaande literatuur is volstrekt onvoldoende benut. Ook over Alfons Ariëns, dr. Willem van Koeverden („de Koe”) en A. E. Rientjes, al evenzeer mensen van grotere bekendheid, is er al heel wat biografische literatuur. De schrijver schetst eerst de parochiegeschiedenis van ± 700 tot 1985, om daarna afzonderlijke hoofdstukken te wijden aan de regulieren, de onderwijsgeschiedenis, het kunstbezit, het verenigingsleven enz.

Vleuten

De Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens heeft *100 Jaar Willibrordkerk* als speciale uitgave opgenomen in haar publicaties. D. W. Graven-deel heeft het ovegrote deel van het historische gedeelte voor zijn rekening genomen. (Waarom onder drie achtereenvolgende hoofdstukken steeds dezelfde auteursnaam wordt vermeld is een raadsel.) Meer dan veertig jaar was H. S. Ohl pastoor te Vleuten (1903-1944). Van mijn ouders heb ik de overlevering ontvangen dat hij op zomerse zondagmiddagen met een veraarlijke hond door de landelijke dreven van zijn ambtsgebied trok om er de vriende stelletjes uit te berm te jagen. Op vele foto's is deze clericale veldwachter te zien: nog met Schaepmanpetje, kuitbroek in lange jas. De man sliep, zo vertelt ons dit boek, net een dubbelloopsjachtgeweer naast zijn bed om ongewenste bezoekers te weren. Er is in Vleuten een laan genoemd naar deze energieke herder, die, toen

hij in zijn negentigste levensjaar stierf, niet alleen de schuld van de kerk had afgelost, maar haar bovendien een aanzienlijke uitbreiding had gegeven.

Familie-album Breukelen

Tenslotte is er in de reeks het gedenkboek van de St. Jan de Doper-parochie in Breukelen 1885-1985. Dit hinkt op twee concepten: het is een soort bronnenuitgave, en het is een familie-album. Een echte parochiegeschiedenis kun je het dus niet noemen. Mij viel op dat Breukelen (net als Vleuten) het instituut van de „kerklammeren” kende: elk jaar werd bij veehouders een aantal lammeren geweid die als schapen werden verkocht. De opbrengst ervan was voor de kerk. Voor de aankoop van de lammeren werd de zogenaamde „Schapencollecte” gehouden. Bij het boekje van Breukelen staat op de binnenzijde van de omslag te lezen: „Deze uitgave heeft niet de pretentie geheel juist te zijn”. Wie zo laag inzet, behoeft eigenlijk helemaal niet op kritiek te rekenen. Laat mij er althans dit van zeggen, dat er 'n paar kostelijke foto's in zijn opgenomen, o.m. een van een priesterfeest waarbij alle deelnemers op het erf van een boerderij poseren. Gegevens over personen ontbreken jammer genoeg. Van een typische roomse humor getuigt het rijmpje dat in 1943 snel op de door de Duitserse geroofde klok werd geplakt: „Wie met Gods klokken schiet, die wint de oorlog niet”. - Een rijmende profeet te Breukelen (U.).

Conclusie en Kerkepad

Alle parochiegeschiedenissen zijn met grote toewijding geschreven, maar met uiteenlopende resultaten. Hier en daar ligt een publikatie beslist onder een aanvaardbaar niveau en kun je spreken van verspilde moeite. Vaker is het op onderdelen acceptabel, en op andere voor verbetering vatbaar. Valt er niet een eenvoudige handleiding te ontwerpen voor deze vorm van regionale geschiedschrijving? Die zou duidelijk moeten maken dat het met een min of meer aangeklede lijst van pastoors/predikanten, een overzicht van de bouwgeschiedenis van de kerk, en wat grepen uit het verenigingsleven niet bekeken is. Zoals gezegd: ijver en liefde voor de plaatselijke gemeenschap is er genoeg. Met enige professionele hulp zouden de deskundigheid en de vaardigheid waarmee wordt gewerkt, gediend zijn.

Dit is tenslotte ook de plaats om aandacht te vragen

voor het leuke boek *Een zwerftocht langs tien jaar Kerkepad*, geschreven door Gé Verheul. Hij gaat niet alle routes nog eens overdoen, maar maakt een keus uit de bijzonderheden die hem voor de voeten kwamen. Dat betreft verscheidene thema's die zowel met het gebouw, de aankleding ervan en de symboliek, als met plaatselijke gebruiken te maken hebben. In 1977 ging de succesvolle serie van de NCRV-televisie van start. In dit Utrechtse kerkenjaar kwam ook onze stad uitvoerig aan de orde, wat in een grote stroom bezoekers resulteerde. Achterin het boek staat per provincie een overzicht afgedrukt, voor Utrecht beslaat dat de p. 135-137. Het is popularisering op een acceptabel peil, met veel goed foto-werk en precies de uitleg die nodig en te behappen is. Er is een woordenlijst van bouwkundige termen en een plaatsnamenregister. Een fraai souvenir van een reeks geslaagde televisie-uitzendingen, waarvoor het idee indertijd door de schrijver van dit boek geleverd werd.

Ton H. M. van Schaik

Achtereenvolgens werden besproken:

- *Historie van de R.K. Gemeenschap Zuilen*. Utrecht, 1984. 28 blz. met illustr. Verkrijgbaar aan de pastorie van de Jacobuskerk, Pr. Bernhardln. 40, tel. 43 20 14. Prijs f 5,-.
- F. Schoonheim, *De Hervormde kerk van Oud-Zuilen*. uitg. Herv. Wijkgemeente Zuilen, 1980. 29 blz. met illustr. Verkrijgbaar bij A. Loenen, Dorpsstr. 8, Oud-Zuilen, tel. 44 54 94. Prijs f 5,-.
- *175 Jaar Rijsenburg*. Onder red. van George Marlet jr. en E. van der Plas-Emond. Driebergen, 1985. 67 blz. met illustr.
- A. J. M. Sturkenboom, *Beschrijving van de parochiekerk van St. Petrus' banden te Rijsenburg*. 2de verm. uitgave, 1986. 18 blz. Te verkrijgen door f 2,- over te maken op postrek. 1464403 t.n.v. par. St. Petrus' banden te Driebergen-Rijsenburg.
- P. G. Gowdy, M. H. van Putten en G. B. Wienk, *Een eeuw parochiekerk Mijdrecht-Wilnis*. Mijdrecht-Wilnis, 1976. 36 blz. met illustr.
- J. M. A. van Cauteren en P. J. te Poel, *Kerkelijke kunst uit de parochie Mijdrecht-Wilnis*. Mijdrecht-Wilnis, Kerkbestuur par. St. Jan de Doper, 1985. 36 blz. met illustr. Adres r.k. pastorie: Bozenhoven 175, 3641 AE Mijdrecht, tel. 02729-8 12 35.
- J. M. A. van Cauteren, H. M. Kunneman en P. van Zwieten, H. Hartkerk Vinkeveen-Waverveen 1883-1983. Vinkeveen, Eeuwfeestcommissie, 1983. 127 blz. met illustr. Adres r.k. pastorie: Kerklaan 2, 3645 EV Vinkeveen, tel. 02972-13 75.
- L. M. J. de Keijzer, *Honderd jaar r.k. kerk Houten 1885-1985*. Uitg. Houten, par. OLV ten Hemelopneming, 1985. 64 blz. met illustr. (vanaf blz. 51 parochiegids). Adres r.k. pastorie: Loerikseweg 12, 3991 AD Houten, tel. 03403-7 12 84.
- J. van Veldhuizen, *Een eeuw H. Hartparochie Maarssen 1885-1985*. Maarssen, 1985. 96 blz. met illustr. Prijs f 14,50 (afgehaald), verzendkosten f 2,60. Adres van de auteur: Langegracht 24, 3601 AH Maarssen, tel. 03465-6 15 26.
- D. W. Gravendeel, W. L. J. Batenburg en W. J. H. de Frankrijker-van de Berg, *100 Jaar Willibrordkerk Vleuten*. Uitg. Hist. Ver. Vleuten-De Meern-Haarzuilens, 1985. 73 blz. met illustr. Speciale uitg. van de Ver. Inlichtingen:

mevr. De Rooy, 't Zand 1 te Vleuten, postcode: 3451 GP, tel. 03407-14 83.

- *Hoe het groeide*. 100 Jaar parochiekerk Breukelen 1885-1985. Breukelen, 1985. blz. niet genummerd. Met illustr. Prijs f 7,50. Verkrijgbaar bij M. A. Perdon, Schepersweg 204, 3621 JR Breukelen, tel. 03462-6 21 13.
- Gé Verheul, *Een zwerftocht langs tien jaar kerkepad*. Kampen, J. H. Kok, 1986. 160 blz. met illustr. ISBN 90 242 5000 4. Prijs f 35,-.

Corrigendum

In het november-nummer zijn in het artikel over de Domramen op p. 127 de onderschriften verwisseld. Onze verontschuldigen.

AGENDA

Maandblad Oud-Utrecht dec. 1988

Wij zullen het nieuwe jaar op veler verzoek beginnen met een herhaling. **Zaterdag 21 januari** staat een bezoek aan huis Oudaen op het programma. Drs. F. Kipp zal deze keer de rondleiding verzorgen. Hij is al jaren werkzaam als bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht en heeft onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis van dit middeleeuwse versterkte huis (Archeologische- en Bouwhistorische Kroniek 1986, MBOU 1987-11, p. 210-215).

Aanvang 10.00 uur, verzamelen in de hal van Oudaen.

Maximum aantal deelnemers 25, opgeven vanaf 9 januari bij Hotel Des Pays Bas, Janskerkhof 10, tel. 33 33 21.

AANKONDIGING

Het is al bijna een traditie: het **derde symposium** in de reeks symposia over de provincie Utrecht. Dit maal is de **Vechtstreek** aan de beurt.

In tegenstelling tot voorgaande jaren zal het symposium dit jaar alleen op zaterdag plaatsvinden en wel op **11 maart** in het CSB-gebouw in Utrecht. Schrijft u deze datum vast in uw agenda. In een volgend maandblad worden bijzonderheden betreffende het programma, de wijze van opgeven en dergelijke bekend gemaakt.

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1987

Voorwoord

De voorplaat van dit boekje toont de haardstenen van een huis aan het Predikherenkerkhof. Enkele tientallen centimeters onder de grond kwamen deze fraaie stenen uit 1553 tevoorschijn. De vondst is daarbij letterlijk een bewijs hoe restauraties ook onze stadsgeschiedenis verrijken. Het is bovendien merkwaardig dat een steen met een vredige voorstelling van Sint Maarten die zich in een kamer van de prior van het Predikherenklooster bevond, opnieuw aan het licht bracht hoe Utrecht tussen 1570 en 1580 in een frontlijn positie lag van de godsdienststrijd. In 1580 ging Utrecht over tot de Reformatie. Paapse voorstellingen konden toen maar beter niet getoond worden. Het is tegen die achtergrond dan ook frappant dat de laatste jaren nogal wat religieuze relikten uit die roerige periode van onze geschiedenis na ruim 400 jaar weer tevoorschijn zijn gekomen, zoals bijvoorbeeld de noordmuur van de kerk van de St. Paulusabdij die in deze Kroniek beschreven wordt. De inhoud van dit boekje is een levend bewijs hoe spannend restauraties soms kunnen zijn.

*W. P. C. van Willigenburg,
Wethouder Monumenten.*

Inleiding

Er ontbreekt iets in deze Kroniek! Dit jaar staan er - bij hoge uitzondering - geen verslagen van opgravingen in. Wordt er in Utrecht dan helemaal geen ondergrondse archeologie meer bedreven? Welzeker! Maar door allerlei omstandigheden was het niet mogelijk de resultaten daarvan in deze Kroniek op te nemen. U houdt ze echter wel tegoe, want ze zullen in de eerstvolgende Kroniek verschijnen, samen met berichten over de spannende zaken die zich binnen de muren van het Archeologisch Depot afspelen en die, ook al vinden ze niet ondergronds plaats, toch alles met archeologie te maken hebben. Als het meezit hoeft u daar zelfs geen heel jaar op te wachten. Het streven van de redactie is er namelijk op gericht de Kroniek weer in het voorjaar (april/mei) te doen verschijnen, zodat de berichtgeving over archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Utrecht weer actueler zal zijn.

Overigens hebt u al gemerkt dat de omvang van deze Kroniek niet opvallend minder is dan die van zijn directe voorgangers. Over het bouwhistorisch onderzoek in Utrecht zijn trouwens hele boeken vol te schrijven. En dat is dan ook gebeurd. Ongeveer gelijktijdig met deze Kroniek komt - in twee delen - het lang verwachte deel van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst uit dat over de huizen in de oude stad handelt. De volledige titel vindt u in het hoofdstuk Publicaties van deze Kroniek. Omdat er ook in 1987 aan dit standaardwerk veel tijd en energie besteed is, is het niet misplaatst hier de auteurs, mw drs M.J. Dolfin, ir E.M. Kylstra, drs J.M.H. Penders en alle anderen die aan de totstandkoming van dit "magnum opus" hebben meegewerkt, van harte met het resultaat te complimenteren. In deze, en ook al in vorige Kronieken, is van het manuscript van deze publicatie al uitvoerig gebruik gemaakt.

Een andere manier om een groter publiek met de voortbrengselen van historische bouwkunst en -kunde in aanraking te brengen werd op 12 september 1987 in Utrecht ten doop gehouden: de eerste Nationale Open Monumentendag werd door ZKH Prins Claus letterlijk met een (overmaatse) sleutel geopend (afb. 1). In Utrecht kon men wandelen, fietsen, autorijden of varen naar en langs een aantal monumenten, voor welke tochten folders waren gemaakt. Deze waren verkrijgbaar bij een centraal informatiepunt in de hal van de bioscopen Camera en Studio. In de zaal van Studio was een diaprojectie over het ontstaan en de groei van Utrecht te zien onder de titel "Hoe zit Utrecht in elkaar?". In de hal van het Stadhuis was een - zeer druk bezochte - Monumentenmarkt ingericht, waar allerlei organisaties op het gebied van monumentenzorg en stadsgeschiedenis zich konden presenteren (afb. 2).

In 1987 werd door de Gemeenteraad de definitieve beslissing over de huisvesting van het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodenvondsten en van de archeologen en bouwhistorici genomen. Zij zullen allen in het Pandhuis achter Oude Gracht 227 ondergebracht worden. Het ernstig verwaarloosde gebouw - de voormalige middeleeuwse en latere lommerd - zal eerst gerestaureerd en van binnen geheel nieuw ingericht moeten worden, zodat het wel enige tijd zal duren voordat de verhuizing een feit is.

Plannen om tot uitbreiding van de samenwerkingsovereenkomst tussen de Provincie en de Gemeente Utrecht en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te komen door ook de archeologi-

Afb. 1 ZKH Prins Claus opent op 12 september 1987 de eerste Nationale Open Monumentendag.

sche collectie van de RU Utrecht in het gemeenschappelijk beheer op te nemen, werden door de betrokken instellingen positief benaderd. Omdat daardoor meer depotruimte nodig zal zijn en omdat het niet efficiënt is een groot deel van een mooi gebouw als het Pandhuis voor opslag te gebruiken, werd de mogelijkheid onderzocht een deel van het Fort Rhijnauwen van Staatsbosbeheer te huren om daar een zogenaamd "dood" depot te vestigen. Daar kan archeologisch en bouwhistorisch materiaal opgeslagen worden dat wel bewaard moet worden, maar dat niet dagelijks bij de hand hoeft te zijn. Naar het zich laat aanzien kan nog in 1988 een huurovereenkomst gesloten worden.

Al deze ontwikkelingen maakten het noodzakelijk voorbereidingen te treffen voor de verhuizing van depots en werkruimten. Dat eerste bood meteen de gelegenheid tot een herinventarisatie van de vondsten. Door de aanwezigheid van voldoende computers bestaat de gelegenheid alle gegevens in een data-base op te slaan (afb. 3).

Een nog verdergaande automatisering kon bereikt worden door de aanschaf van een zogenaamde digitizer, waarmee tekeningen in een computer worden ingelezen. Met het invoeren van de talloze archeologische veldtekeningen is inmiddels goede vordering gemaakt. Na de opgravingstekeningen zullen ook de bouwhistorische opmetingen daarin opgenomen worden.

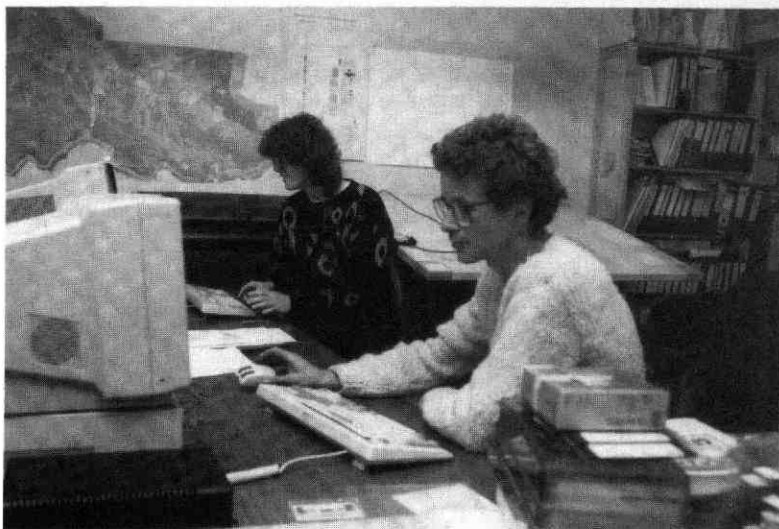
Utrecht is geen eiland dat van de rest van de wereld is afgezonderd. Talloze contacten in binnen- en buitenland op archeologisch en bouwhistorisch gebied maken dat de Utrechtse gegevens bijdragen aan een grotere kennis van het materiële verleden van andere steden en dat, omgekeerd, kennis van situaties elders het inzicht in de Utrechtse historie verdiept.

In de eerste plaats is daar de samenwerking met de provincie Utrecht en met het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de personen van drs W.J. van Tent, provinciaal archeoloog, en prof. dr C. Isings, conservator van het PUG, beide beheerders van een deel van het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodenvondsten.

Afb. 2 De Monumentenmarkt in de hal van het Stadhuis op 12 september 1987.

Afb. 3 Computer en archeologie

Met de RU Utrecht bestonden niet alleen contacten op organisatorisch gebied in verband met het depot, maar ook op inhoudelijk gebied. Zo werd door studenten van het Kunsthistorisch Instituut weer een aantal scripties geschreven op basis van in Utrecht verzamelde gegevens. Men zie daarvoor onder het hoofdstuk Publicaties. Hetzelfde geldt voor de afdeling Restauratie van de Technische Universiteit Delft.

Met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden en worden intensieve contacten onderhouden op het gebied van de automatisering op archeologisch gebied.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd menigmaal door de bouwhistorici bezocht voor vruchtbare uitwisseling van gegevens. In dat verband mag vooral drs ing D.J. de Vries genoemd worden, die door middel van dendrochronologisch onderzoek een aantal Utrechtse huizen exact kon dateren.

Geheel verschillende onderdelen van de Rijksuniversiteit Utrecht hebben hun verbindingen met de bouwhistorici en de archeologen: met het bouw bureau worden afspraken gemaakt voor onderzoek in te verbouwen eigendommen van de Universiteit, op het Laboratorium voor Veterinaire Pathologie is het röntgenapparaat krachtig genoeg om door een klont ijzer heen een Romeinse dolkschede te herkennen (afb. 4). Aan het Kunsthistorisch Instituut werden, zoals boven al vermeld, (doctoraal)scripties geschreven op basis van bouwhistorische gegevens (zie onder Publicaties), terwijl met de Faculteit der Letteren en met het Universiteitsmuseum gesproken werd over het onderbrengen van de Archeologische Collectie van de RU.

De binnengemeentelijke verbindingen waren, zoals te verwachten is, talrijk: de Gemeentelijke Archiefdienst en de Gemeentelijke Fotodienst leverden in beeld en geschrift gegevens over oude en nieuwe situaties. In het bijzonder moet hier de heer L.A. van Haaften gememoreerd worden, die als geen ander thuis was in de collectie oude bouwtekeningen, die basismateriaal voor de bouwhistorici vormen. Ook is het van onschatbaar nut voor archeologen en bouwhistorici, die in een historisch belangrijke stad werken, als zij kunnen beschikken over de kennis en de ervaring van een onderzoeker die zich op basis van het archiefmateriaal onder andere met ruimtelijke zaken bezig houdt. De talloze historische gegevens die drs M.W.J. de Bruijn uit de geschreven bronnen weet op te duiken en te verklaren, geven het onderzoek naar de materiële geschiedenis van Utrecht grotere diepte.

Over de tentoonstelling in het Centraal Museum is sinds de vorige Kroniek niets naders mede te delen.

Afb. 4 Röntgenopname van een Romeinse dolkschede en het resultaat van de restauratie (detail). Foto Instituut voor Veterinaire Pathologie RU Utrecht en Peter van Hout.

Dichter "bij huis" zijn wethouder drs W.P.Chr. van Willigenburg met zijn niet aflatende belangstelling voor alles wat de archeologie en bouwhistorie van Utrecht betreft, en de Secretarie. Met de Diensten die eens samen de ROVU vormden, zoals de Dienst Ruimtelijke Ordening en de Dienst Openbare Werken, bestonden vele manieren van samenwerken. Dat was in nog grotere mate het geval met de Dienst Volkshuisvesting, waarvan de afdeling Monumenten deel uitmaakt. Daar - het is al vaak, maar nooit te vaak gezegd - vinden de Utrechtse archeologen en bouwhistorici hun veilige onderdak en dragen zij door hun specialistische kennis bij tot het zo gaaf mogelijk overdragen van het monumentale Utrechtse erfdeel aan het nageslacht.

En dan de "werkvloer" waar bouwhistorici en archeologen hun basismateriaal verzamelen voor de verdere uitbreiding van de kennis over de materiële geschiedenis van Utrecht. Zonder de hulp en medewerking van de tallozen op de bouw en in de bouwput zou de oogst schraal zijn. Hoewel een hardnekkig volksgeloof vaak nog anders wil, zijn archeologen en bouwhistorici bij de in Utrecht werkzame aannemers steeds welkom. Vooral voor de bouwhistorici betekent dit bij sommige projecten een langdurige samenwerking. Als voorbeelden van dergelijke positieve bijdragen van de "bouwwereld" kunnen - onder vele andere! - de uitgebreide onderzoekingen in de huizen Geertestraat 28, Jeruzalemstraat 8-10, Oude Gracht 151 en Predikherenkerkhof 1 genoemd worden. Zonder de vergaande medewerking van de bouwbedrijven Van den Brink, Stuyvenberg en Van Zoelen zou het nooit tot de in deze Kroniek gepubliceerde resultaten gekomen zijn.

Voor zover zij niet met name in het hoofdstuk Personele Zaken vermeld worden, is dit de plaats allen, die bijgedragen hebben tot het succesvol laten verlopen van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht in 1987, architecten en aannemers, opzichters en uitvoerders, metselaars en timmerlieden, opperlieden en grondwerkers namens ons allen van harte te bedanken.

T.J. Hoekstra/A.F.E. Kipp

Personele zaken

Mensen komen en gaan. Het aantal personen dat in de afgelopen vijftien jaar zijn bijdrage geleverd heeft aan het archeologisch en bouwhistorisch werk zal de honderd zeker overschrijden.

Door omstandigheden moest dit jaar afscheid genomen worden van A.A. van Berkel. Vanaf 1979 heeft hij zeer waardevol archeologisch werk verricht, vooral op het gebied van meten en tekenen.

Meten en tekenen vormen ook een zeer belangrijk onderdeel van het bouwhistorische werk. Men hoeft er deze Kroniek maar voor op te slaan, of het wordt in één oogopslag duidelijk dat K(ees) Terhorst daar meesterlijk in is geworden. Daar is het leermeesterschap van B(art) J.M. Klück mede debet aan: hij is dus behalve een voortreffelijk onderzoeker ook nog een groot didacticus. Maar dat wisten we eigenlijk al lang. Dat tekeningen ook in een klein (computer)kastje kunnen, weten H.J.W. Ottenschot en C.A.M. van Rooijen. Onder leiding van H.L. de Groot zijn zij mede-uitvoerders van een grootscheeps automatiseringsprogramma voor vondsten en tekeningen. Daarnaast waren zij allen ook te vinden aan de "productiezijde", namelijk bij de opgravingen die alle geleid werden door H.L. de Groot. M. Smit had de dagelijkse leiding op de opgraving aan de Lauwerecht (waarover in de volgende Kroniek). Van de overige werkers in het veld worden hier - als deel voor het geheel - M. van der Theems en A. van der Giessen genoemd.

Ook het bouwhistorisch onderzoek kent zijn vrijwilligers in allerlei gedaanten. J. van der Hoeve verrichtte bouwhistorisch onderzoek en deed inventarisaties. H.J. Slot (nu eens niet als laatste genoemd) vond naast zijn werk als gids in de Domkerk, tijd voor het doen van opmetingen.

Binnen de muren van de drie vestigingen waarover de archeologen en bouwhistorici (nog) zijn verdeeld, gebeurde van alles: P.C. von Hout restaureerde, foto-

grafeerde. R. de Zwarte beheerde het depot en - samen met C. Isings - de steeds verder groeiende archeologische handbibliotheek.

De nestoren van het archeologisch gezelschap weerden zich als gebruikelijk. Voor H.W. Scherpenhuyzen zijn er altijd aardewerk restauraties. Daar hield ook Tj. Pot zich mee bezig, maar daarnaast bracht hij, samen met anderen, niet alleen de kennis over het middeleeuwse Utrechtse aardewerk verder (zie onder Publicaties), maar ook die over de mensen die dat aardewerk gebruikten, voor zover ze tenminste hun skeletten voor onderzoek achtergelaten hadden.

Op het gebied van uitwerken van gegevens, van verder onderzoek en publicaties waren in 1987 L.R.P. Ozinga (publicatie opgravingen Domplein), M. Smit, M. Snelleman, J. Jacobs, K. Richter, B. van Holst en L. Brandsma actief. Voor het werk van studenten en andere studiosi raadplege men de lijst van publicaties in deze Kroniek. Want daar immers ligt het einddoel van alle archeologische en bouwhistorische onderzoekingen: het publiek moet uiteindelijk kennis kunnen nemen van de resultaten, hetzij door publicaties, lezingen of tentoonstellingen. Alle bovengenoemden - en allen die om wat voor reden dan ook niet genoemd zijn - dragen met hun werk bij tot dat doel.

T.J. Hoekstra/A.F.E. Kipp

Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU)

Heeft de STABU in 1987 aan haar doelstellingen voldaan? Het antwoord op die vraag hangt af van het aantal projecten dat zij binnen haar doelstellingen heeft weten te verwezenlijken en wat dat betreft is, zoals verderop zal blijken, 1987 een goed jaar geweest.

Op 12 september was de STABU tijdens de Open Monumentendag op de Monumentenmarkt in de hal van

het Stadhuis vertegenwoordigd. Daar werd op grote schaal gebruik gemaakt van de in 1987 verschenen folder, waarin de doelstellingen van de Stichting uiteengezet worden. De uitvoerend secretaris vertegenwoordigde het bestuur in het organiserend comité van de Open Monumentendag.

Dat de STABU geen unicum is, blijkt uit het feit dat in nog drie andere steden gelijksoortige Stichtingen zijn opgericht. Het zijn de Stichting Archeologie Den Haag (STADH), opgericht in 1985, de Stichting Archeologie Haarlem, die in 1986 tot stand kwam, en de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van s-Hertogenbosch en Omgeving uit 1987. Zoals uit de naam blijkt, bestaat de grootste overeenkomst tussen de Bossche Stichting en de STABU. In 1987 werden de eerste stappen gezet om tot uitwisseling van gegevens en ervaringen met deze zusterstichtingen te komen.

Op 24 februari werd de tweede Nicolaas van der Monde-lezing gehouden door drs T.A.S.M. Panhuyzen, gemeentelijk archeoloog van Maastricht. Hij sprak in een tot de laatste plaats bezette Senaatszaal van de RU Utrecht over "Trajectum ad Mosam - Stad Sinds Servaas".

Een financiële bijdrage voor het maken van vergrotingen in kleur werd gegeven aan een kleine fototentoonstelling, die in de Pieterskerk ingericht was ter gelegenheid van de aanbidding aan de burgemeester, mev. drs M.W.M. Vos - van Gortel, van het eerste exemplaar van het boek "Sprekende Graven" door mev. drs E.L. Hoffmann - Klerkx.

Een andere kleurrijke bijdrage bestond uit het financieel mogelijk maken van een kleuromslag van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1986.

Een groot project ging op 1 april 1987 van start. Op die dag begon drs L.R.P. Ozinga in opdracht van de STABU aan het voorbereiden en persklaar maken van de uitgave over de opgravingen op het Domplein en omgeving uit de jaren 1936, 1938, 1949 en latere jaren. Het betreft hier het Romeinse deel van die opgravingen, zodat, na publicatie in het voorjaar van 1989, eindelijk een goed en up-to-date overzicht van Utrechts oudste geschiedenis beschikbaar zal zijn. Pogingen een studie over de Utrechtse kleipijpen uit de 17e en 18e eeuw uit te geven, mislukten. Maar gelukkig besloot de Stichting Stichtse Historische Reeks het werk in haar fonds op te nemen. Het boek zal nu, met een subsidie van de STABU voor een omslag in kleur, in november 1988 verschijnen.

Geheel aan het eind van het jaar 1987 kon een groot project beginnen. Het betreft het uitwerken van een groot aantal veldtekeningen van opgravingen die in Utrecht in de afgelopen 15 jaar gedaan zijn. De heren C.A.M. van Rooijen en H.J.W. Ottenschot verrichten dit werk met de zeer geavanceerde apparatuur die in het Archeologisch Depot aanwezig is (zie afbeelding 3).

Een belangrijke, nog steeds onvervulde wens van het bestuur is het doen uitwerken en uitgeven van de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek in het huis Oudaen. De aanzienlijke financiële middelen die

daarvoor nodig zijn, konden nog steeds niet bijeengebracht worden.

Uitgebreider gegevens over de activiteiten van de STABU, bijvoorbeeld met betrekking tot de instellingen die de uitvoering van de projecten financieel mogelijk maakten, zijn te vinden in het jaarverslag van de Stichting over 1987 dat op aanvraag verkrijgbaar is via het secretariaat van de STABU, Postbus 19246, 3501 DE Utrecht.

Het bestuur van de STABU

Tentoonstellingen en bruiklenen

Onder de titel "Het Benen Tijdperk" richtte het Provinciaal Museum van Drenthe een tentoonstelling in, die een goede indruk geeft van de diversiteit aan gebruiksvoorwerpen die sedert het Paleolithicum in Nederland uit been, gewei, hoorn en ivoor zijn vervaardigd. Twintig van de geëxposeerde stukken zijn uit Utrechtse opgravingen afkomstig. Van Assen, waar hij van 3 oktober 1987 tot 4 januari 1988 stond, reisde de tentoonstelling naar het Museum Kam te Nijmegen (22 januari tot 9 mei 1988), naar het Goois Museum te Hilversum (3 juni tot 4 september 1988) en tenslotte naar het Archeologisch Museum te Maastricht in België (17 september tot 18 december 1988).

Op de kamer van wethouder W.P.Chr. van Willigenburg werd een vitrine ingericht met voortbrengselen van de middeleeuwse Utrechtse pottenbakkersindustrie aan de Oudenoord en de Hogelanden.

Aan de Stichting tot Restauratie en Instandhouding van Oudaen is een representatieve collectie misbak-sels van de 16e-eeuwse majolicaproductie ter expositie in een vitrine in een kamer van het huis uitgeleend. De misbak-sels zijn afkomstig van een ovenplaats, die tijdens de restauratie in het zijhuis ontdekt werd (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 187-197).

R. de Zwarte

Het Utrechts Documentatiesysteem

Na het bijzondere jaar 1986, waarin het Utrechts Documentatiesysteem na vijf jaar voorbereiding voor het publiek werd opengesteld, was 1987 een "gewoon jaar": door de inzet van de vele medewerkers groeide de hoeveelheid beschikbare informatie gestaag door tot ca 22.500 kaarten.

Het UDS is een systeem dat allerlei informatie, ook complexe, op zeer eenvoudige wijze aan het publiek wil aanreiken. Dat stelt de medewerkers menigmaal voor systeemtechnische problemen. Het verzinnen van oplossingen voor dergelijke en andere onverwachte problemen, het inwerken van nieuwe mensen, het overleg met instanties, het bewaken van de voortgang, kortom: de coördinatie van het project blijkt inmiddels een forse taak te zijn geworden, onmisbaar voor de continuïteit. De onderafdeling Monumenten leverde hierin een bijdrage, waardoor het werk van de vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het Utrechts Monumentenfonds (zie Jaarverslag UMF 1987) en van de projectstagiaires

van de onderafdeling Monumenten tot één geheel gesmeed werd. Door goede samenwerking met de Gemeentelijke Sociale Dienst en met de afdeling Personeelszaken van de ROVU kon in 1987 geprofiteerd worden van de zeer gewaardeerde inzet van de projectstagiaires Hilly van Eerten, Mary de Laat, Lore Nizet, Anton Nuijten en Bettina van Santen. Verwerkt werd heel diverse informatie, variërend van gegevens over de hedendaagse kunstenaars van De Blauwe Wissel tot de bij iedere straat opgenomen vernummering van 1890 van wijkhuisnummers naar straathuisnummers. Uit de schatkamers van de Gemeentelijke Archiefdienst werden niet alleen weer 19e-eeuwse bouwtekeningen bewerkt, ook werd na vruchtbaar overleg begonnen met het bewerken van oude en nieuwe afbeeldingen uit de Topografische Atlas. Het identificeren van tal van reeds lang verdwenen panden op die afbeeldingen is zeer arbeidsintensief, maar tegelijk ook fascinerend speurwerk. Wat helaas nog

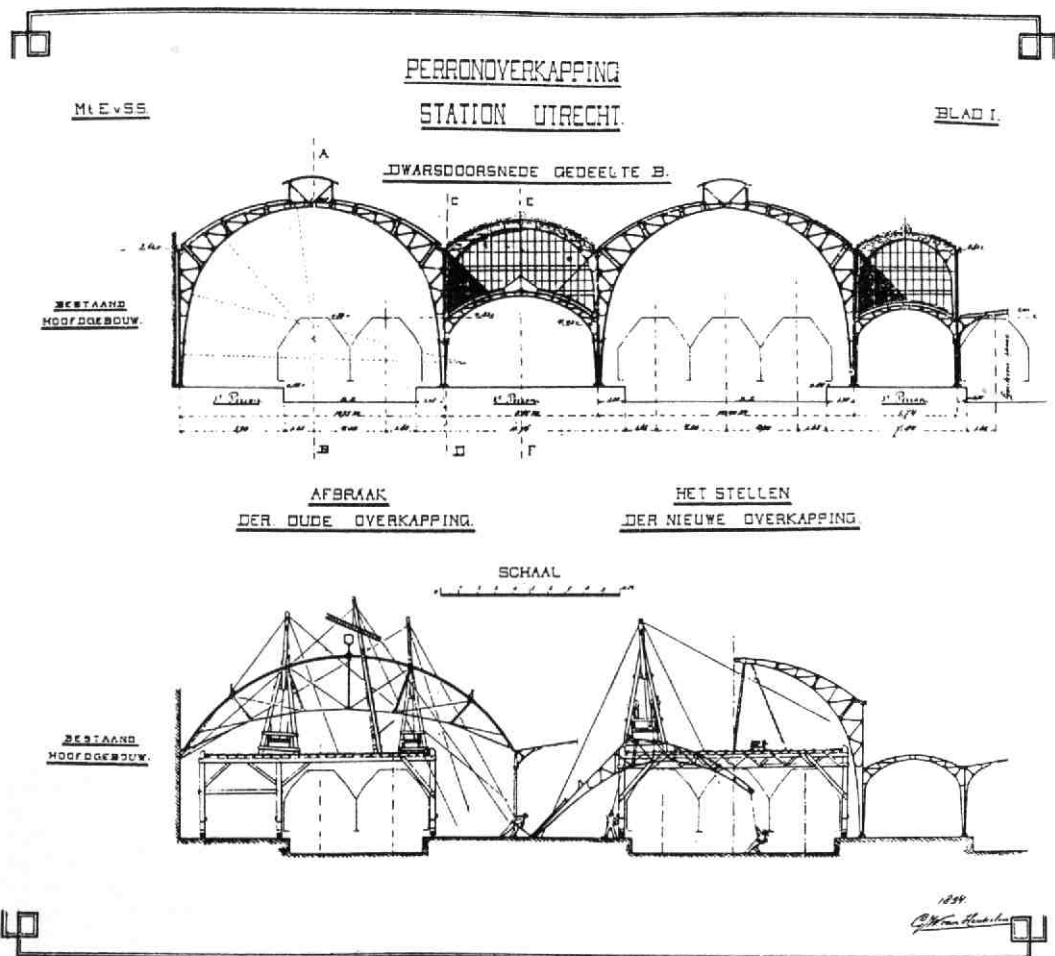
weinig gebeurt, deed Truus Brandsma: de gegevens die zij in het kader van haar studie Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit over panden aan de Bemuurde Weerd verzamelde, verwerkte zij zelf in het UDS, waardoor deze nu voor iedereen gemakkelijk te vinden zijn.

Van de verdere werkzaamheden spreekt een klus als het bewerken van bijvoorbeeld bouwhistorische rapporten meer tot de verbeelding dan het iedere medewerker maar al te zeer bekende kopiëren, stempelen en opbergen.

Jean Penders

Publicaties

M. Smit (mmv J.-E. Dilz), Ceramiek uit een laat 13e-eeuwse vulling van een immuniteitsloot van de Sint Paulusabdij te Utrecht. In: T.J. Hoekstra & H.L. Janssen eds., *Corpus van gedateerd middeleeuws aarde-*

werk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen, aflevering 4. Amersfoort/Laarne 1987. Robert Vlek, *The mediaeval Utrecht Boat. The history and evaluation of one of the first nautical archaeological excavations and reconstructions in the Low Countries*. (National Maritime Museum Greenwich, Archaeological Series no 11 = British Archaeological Reports, International Series 382). Oxford 1987. Tarquinius J. Hoekstra, De Dom van Adelbold, bisschop van Utrecht (1010-1026). In: A.J.J. Mekking ed., *Utrecht, Kruispunt van de middeleeuwse Kerk* (Clavis Kunsthistorische Monografieën VII). Zutphen 1988, 95-108.

Tjeerd Pot, Huib L. de Groot & Cees A.M. van Rooijen, *Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van de inhoud van twee 14e-eeuwse pottenbakkersafvalkuilen en een vergelijkende kogelpot-studie. Opgraving Oudenoord 1984* (Archeologisch speurwerk in Utrecht II). Utrecht 1988.

P.K. Smiesing, *Onder de Rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht* (Stichtse Historische Reeks 14). Zutphen 1988.

M.J.W. de Bruijn, Wanneer werd het huis Jeruzalemstraat 8-10 in Utrecht gebouwd? *MBOU* 1987-2, 13-16.

H. Dam ed., *Utrecht aan de Werf*. Utrecht 1987.

A.F.E. Kipp, Groot Blankenburgh. De evolutie van een Utrechts stadskasteel. In: Herma M. van den Berg et al. eds., *De Stenen Droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll*. Zutphen 1988, 196-211.

M.J. Dolfijn, E.M. Kylstra & J.M.H. Penders, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. Deel II: De provincie Utrecht. Eerste stuk: De gemeente Utrecht. Derde aflevering: Utrecht, de huizen binnen de singels. A: Een geïllustreerde beschrijving. B: Een beknopt overzicht in woord en beeld*. 's-Gravenhage 1988

Marieke van Vlieden, *De Rode Poort. Beschrijving en geschiedenis van een 14e-eeuwse piscina in een vooraanstaand woonhuis te Utrecht*. Doctoraalscriptie KHI RU Utrecht. Utrecht 1987.

E.J. Nusselder, De bouwgeschiedenis van Janskerkhof 13/13a en Drift 2. In: *Kantongerecht Utrecht* (Rijksgebouwdienst). s-Gravenhage 1986.

Chris Kolman, "Ten voordele en cieraet van dese stad" *Verstening van middeleeuwse houten gevels in Utrecht, 1600-1750*. Doctoraal bijvak-scriptie KHI RU Utrecht. Utrecht 1986.

Harry Bemelmans, *Schenkelspanen*. Scriptie TU Delft. Delft 1987.

Chuck van Hesteren, Erik Hulsebosch & Paul Maks, *Ir. van Heukelom en zijn stations* (in het bijzonder het Centraal Station te Utrecht). Scriptie TU Delft. Delft 1987. (afb. 5)

J.M. van Es, *De kappen van de Domkerk*. Stagerapport RDMZ, Zeist 1987.

Peter Tekelenburg, *Winkelpuilen in de binnenstad van Utrecht*. Doctoraalscriptie KHI RU Utrecht. Utrecht 1987.

T.J. Hoekstra/A.F.E. Kipp

Reacties en aanvullingen naar aanleiding van onderzoeken uit voorgaande jaren

Domplein (Domkerk)

In 1984 werd - als losse vondst - bij opgravingen tijdens de restauratie van de Domkerk een stuk van een Romeinse dakpan gevonden. Op de achterzijde daarvan was - vóór het bakken - in de nog zachte klei - een inscriptie aangebracht. Slechts een deel van de dakpan is bewaard gebleven en van de inscriptie rest ons nog slechts het volgende (afb. 6):

I X K S I I P

Aangevuld zou men kunnen lezen:

XIX K(alendas) Sep(tembres)

of: X K(alendas) Sep(tembres)

of: IX K(alendas) Sep(tembres)

dat wil zeggen respectievelijk 14, 23 of 24 augustus. Romeinse dakpannen met een datum erop worden wel vaker gevonden; de datum wordt vaak voorafgegaan of gevolgd door een getal. Ze zijn te beschouwen als een notitie, die aangeeft dat iemand (soms ook met naam genoemd) op een bepaalde dag een bepaald aantal dakpannen vervaardigd heeft. Vaak een aantal, zo leren ons de verschillende vondsten, van tweehonderd twintig of daaromtrent.

Het bekendste voorbeeld van een complete inscriptie in dit genre uit Nederland is de dakpan uit de Houdern, de militaire pannen- en pottenbakkerij bij Nijmegen. Daar staat onder meer:

Kal(endis) lun(iis) Quartus laterclos n. CCXIII

wat vertaald luidt: Op 1 juni heeft Quartus 214 dakpannen gemaakt. J.H. Holwerda trok op grond van dit en andere voorbeelden (bijvoorbeeld een te Mainz gevonden dakpan met de datum XIII K(alendas) Maias, 19 april) de conclusie dat pannen slechts in de voorzomer gemaakt werden. Alleen dit gedeelte van het jaar zou geschikt zijn voor de fabricage van dakpannen. In de zomer zou de kans bestaan tot te snel drogen en barsten. De vrees hiervoor moge in het hete Italië gerechtvaardigd zijn, ten onzent lijkt de hele zomer wel geschikt voor het maken van dakpannen. Dat is ook in overeenstemming met de vondsten, zoals die uit de Domkerk, waarvan de data van de voor- tot de nazomer lopen.

LIT: D. Baatz, Späthadrianische Siegelstempel der 8. Legion von der Saalburg. *Saalburg Jahrbuch* 27,

Afb. 6 Fragment van een Romeinse dakpan met inscriptie gevonden in de Domkerk

1970, 31-53. Gerald Brodribb, *Roman brick and tile*, Gloucester 1987. J.H. Holwerda & W.C. Braat, *De Holdeurn bij Berg en Dal. Centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd* (Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Supplement 26), Leiden 1946. L.J.F. Janssen, *Nieuwe ontdekkingen van Romeinsche Oudheden te Holdeurnt onder Groesbeek*, Arnhem 1850. G. Spitzelberger, Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien, *Saalburg Jahrbuch* 25, 1968, 65-184. *Germania Romana. Ein Bilderatlas herausgegeben von der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, 2. erweiterte Auflage, Bamberg 1924, Bd V, Tafel XL, 6.

S.L. Wynia, *Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit Amsterdam*

Achter St Pieter 180

Bij bouwhistorisch onderzoek in het pand Achter St Pieter 180 (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 124-126) was de aandacht vooral gericht op de zware 11e- of 12e-eeuwse voor- en achtermuur van een van de gebouwen, die tot de immunitet van St Pieter behoord hebben. Zij stonden op de plaats van de beide langmuren van de in zijn huidige vorm uit de 17e eeuw daterende voorste beuk van het huis. Zij leken - met uitzondering van het ondergrondse deel - geheel verdwenen, zodat de vraag omtrent de hoogte van het oorspronkelijke tufstenen gebouw open moest worden gelaten. De tekening van de bestaande toestand die bij de bouwvraag uit 1899 voor de nieuwe veilingzaal ter plaatse van de rechter helft van het oude huis hoort, blijkt echter op dit punt aanvullende informatie te kunnen verschaffen. Daaruit valt op te maken, dat de genoemde zware tussenmuur tussen de voorste en de achterste beuk van het huis in de thans niet meer bestaande rechter helft, zowel op de beganegrond als op de verdieping, tot 1899 moet hebben bestaan, en wel ter dikte van de in de kelder aangetroffen onderbouw. Dit wijst er op, dat het tufstenen gebouw vermoedelijk van meet af aan twee bouwlagen telde.

A.F.E. Kipp

Kromme Nieuwe Gracht 43

Bij het verslag van het bouwhistorisch onderzoek van Kromme Nieuwe Gracht 43 door D. Valentijn (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 109-114), waarbij dankbaar gebruik kon worden gemaakt van het door M.W.J. de Bruijn uitgevoerde archiefonderzoek betreffende dit pand, bleef de vraag open wanneer en door wie het huis zijn huidige, 18e-eeuwse aanzien heeft gekregen. Op grond van een groot verschil in verkoopprijs werd de desbetreffende verbouwing geplaatst tussen 1712 en 1728.

Inmiddels heeft Bart Klück geattendeerd op een noti-

tie in het verzamelboek "Afbeeldingen van denkstenen" van N. van der Monde (GAU/TA Sa 1), die op dit punt een stap verder kan helpen. Van der Monde schrijft daarin: "In het huis in den Regenboog over de Jerusalemsteeg, Wijk F No 370, gebouwd door den heer S. Beeldsnijder, in een glasraamde" en dan volgt een schets van het gespiegelde monogram "SBBSS", dat zich als decoratie in de voorgevel van het huis in de boogtrommel boven het dominerende middenvenster van de beganegrond bevindt.

Via de transportregisters in het GAU bleek de heer S. Beeldsnijder niet te achterhalen, maar wel een Maria Petronella Beeldsnijder, vrouw van de uit Amsterdam afkomstige mr Willem Hendrik Schlosser, advocaat voor het Hof van Utrecht, die op 3 augustus 1728 het huis kocht. Dit betekent, dat "de Heer S. Beeldsnijder" van Van der Monde moet worden gescheiden in de heer Schlosser en mevrouw Beeldsnijder, en dan kan worden geconcludeerd, dat de datum van de grote, 18e-eeuwse verbouwing dus kort na 1728 moet liggen.

A.F.E. Kipp

Nieuwe Gracht 29

Ter verheldering van het beeld van de ruimtelijke structuur van het rond 1700 gebouwde hoekpand Nieuwe Gracht 29, waar tijdens verbouwingswerkzaamheden in 1986 bouwhistorisch onderzoek werd gedaan (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 207-209), is hierbij afgebeeld een isometrische structuurschets van de oorspronkelijke indeling van dit huis (afb. 7).

A.F.E. Kipp

Nieuwe Gracht 51, schuilkkerk van St Catharina

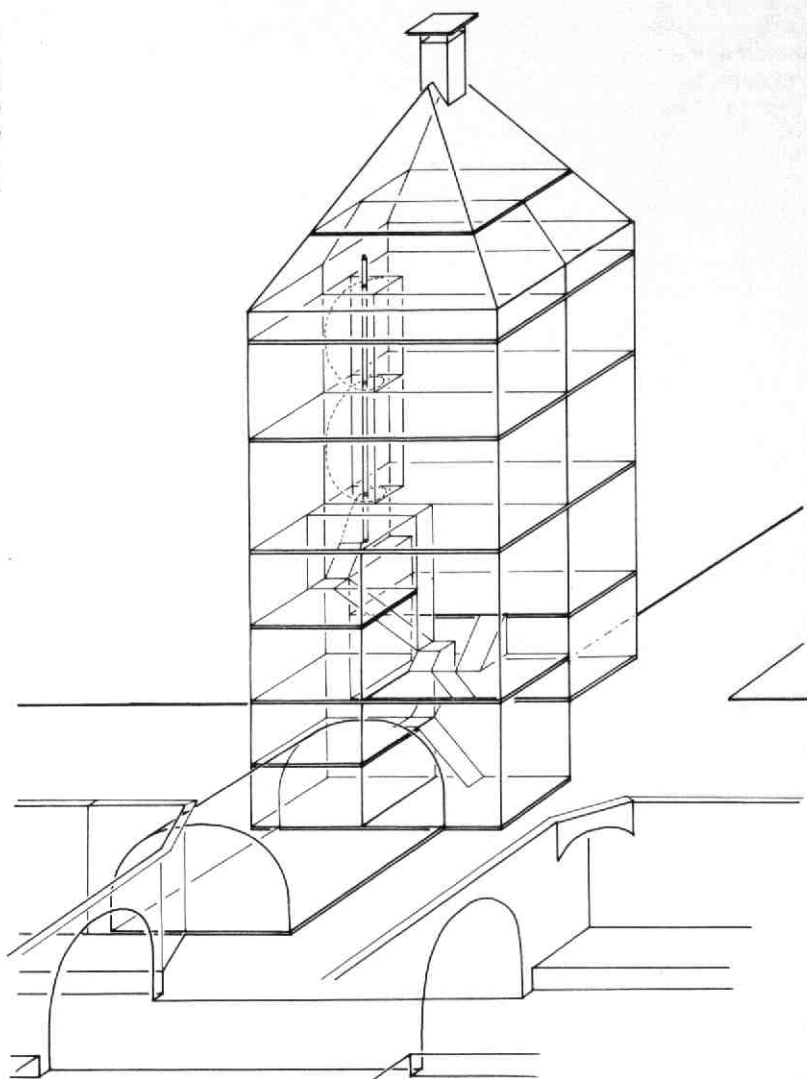
Naar aanleiding van het bouwhistorisch onderzoek in het pand Nieuwe Gracht 51, waarin restanten van de schuilkkerk van St Catharina bewaard gebleven bleken te zijn (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 133-137), is Iris Kockelbergh uit Mortsel (België), in het kader van haar studie over een Jezuïetenaltaar, erin geslaagd een tot nu toe onbekende tekening te identificeren als een gezicht in de bovengenoemde schuilkkerk van St Catharina, in de richting van het altaar. Hierdoor is het beeld van deze schuilkkerk, waarvan verder geen afbeeldingen bekend zijn, een stuk duidelijker geworden.

A.F.E. Kipp

Mariastraat 47/49

In het verhaal over het onderzoek van Mariastraat 47-49 (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 200-202), het hoekhuis aan de Mariaplaats, werd de veronderstelling uitgesproken, dat het - ooit uitspringende - westelijke bouwdeel van dit huis waarschijnlijk gebouwd moet zijn tussen 1559 en 1616. Uit archief-

Afb. 7 Structuurschets van de oorspronkelijke opzet en indeling van het rond 1700 gebouwde hoekpand Nieuwe Gracht 29. Tek. A.F.E. Kipp. (zie ook afb. 95).

onderzoek door M.W.J. de Bruijn is inmiddels de concrete bouwdatum gebleken: toestemming voor de bouw ervan werd gevraagd en verleend in het jaar 1616. In datzelfde jaar werd de naast het huis gelegen immunitetsmuur, die tot dan toe de scheiding vormde tussen de eigenlijke Mariaplaats en het Mariakerkhof, afgebroken om de markt op een deel van het Mariakerkhof te kunnen uitbreiden.

A.F.E. Kipp

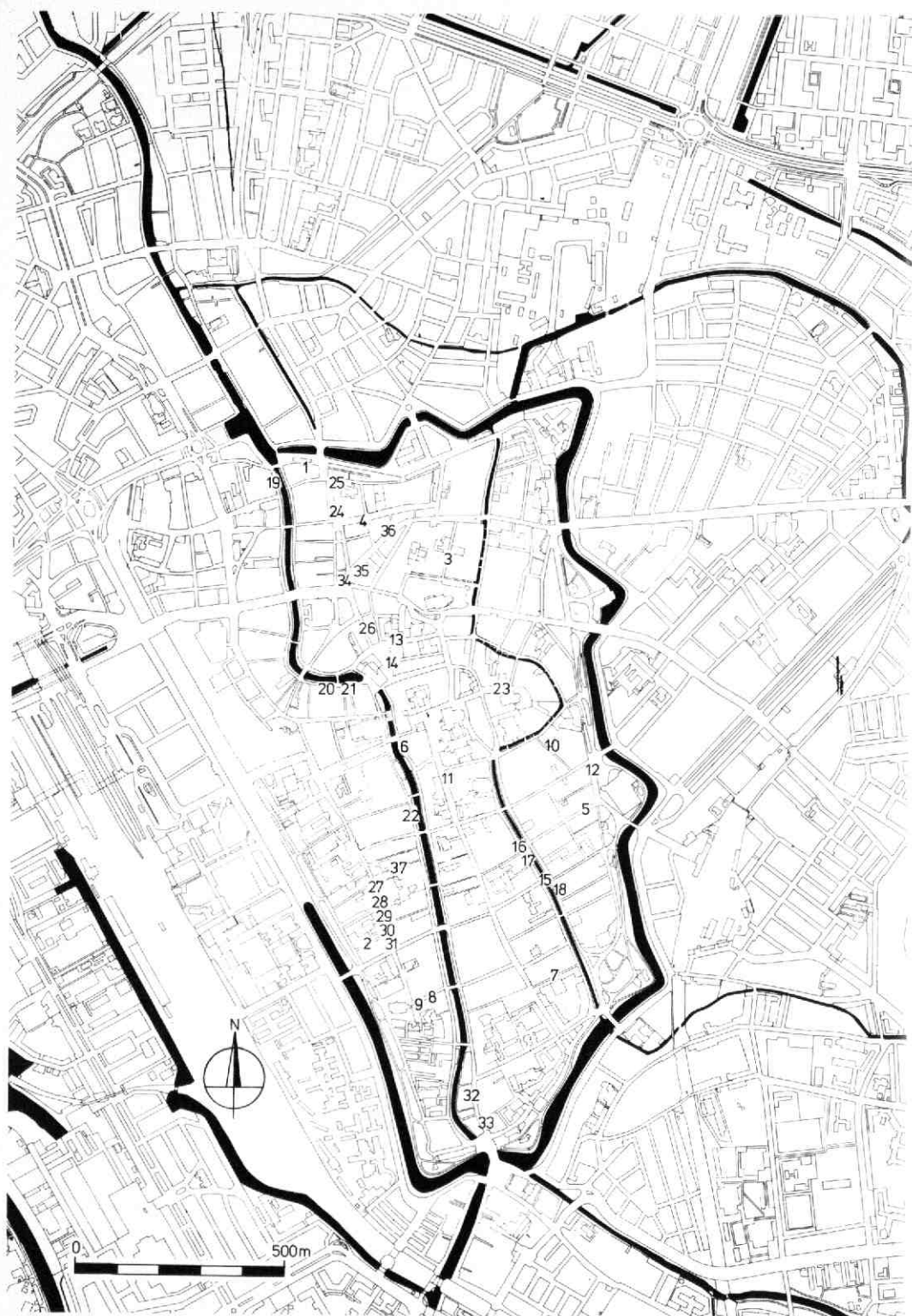
Onderzoekingen en vondsten

Deze rubriek is gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 8. De archeologische vondsten en de gegevens over de opgravingen bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodenvondsten, Voetiusstraat 2, 3512 JM Utrecht.

De bouwhistorische documentatie berust bij de afdeling Monumenten van de Dienst Volkshuisvesting, Ravellaan 96, Postbus 8015, 3503 RA Utrecht.

De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn gemaakt door de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht. De samenwerking met de fotografen, zowel buiten in weer en wind, als binnen in de fotostudio en in het negatieven-archief, kenmerkt zich nu al meer dan 15 jaar door een zo grote mate van vanzelfsprekendheid, dat men haast zou vergeten hoe bevoorrecht de onderzoekers zijn met het bestaan van een dergelijke Dienst. De bewijzen daarvan staan weer in grote getale in deze Kroniek.

Ook bij de produktie van deze Kroniek staat de techniek niet stil: de tekstverwerker heeft definitief zijn intrede gedaan. Een dergelijk apparaat werkt echter (nog) niet vanzelf. Daarom is hier een woord van grote dank aan drs Marian Rappoldt op zijn plaats. Zij voerde grote delen van de tekst in en deed en passant

Afb. 8 Kaart van het centrale gedeelte van de gemeente Utrecht. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming of vondst.

een aanzienlijke kennis van het handschrift van bouwhistorici op. Ook bij de eindredactie speelde zij een niet te onderschatten rol.

Voor de kwaliteit van het drukwerk stond drukkerij De Boer-Cuperus weer garant, terwijl de heer H. Danvers er met zachte doch duidelijke dwang voor zorgde dat het hele productieproces op tijd liep.

T.J. Hoekstra

Gebruikte afkortingen

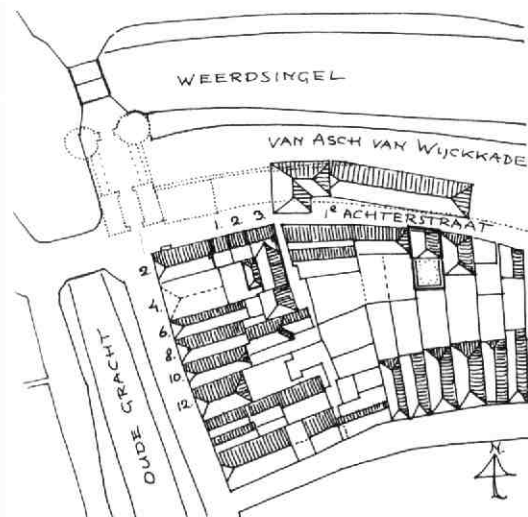
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
Cat	Catalogus
CMU	Centraal Museum Utrecht
KHI	Kunsthistorisch Instituut
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht

LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
Van der Monde	N. van der Monde, Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht, 3 dln., Utrecht 1844-46.
Opm	Opmeting
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topgrafische Atlas
TU	Technische Universiteit
Tek	Tekening

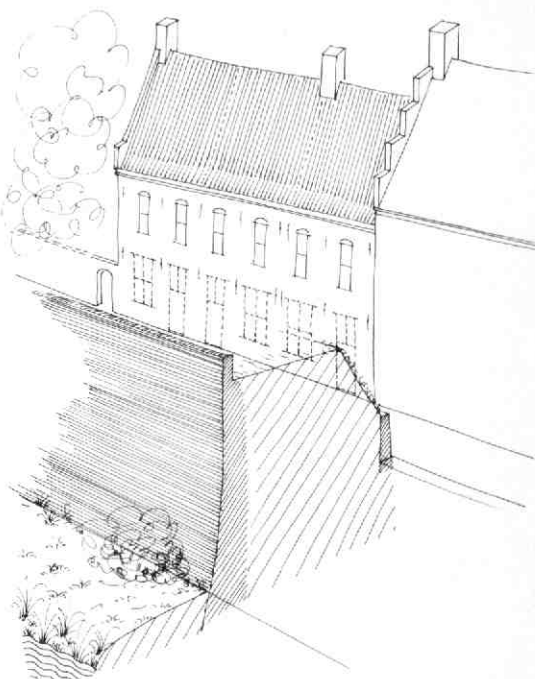
1. 1e Achterstraat 2 en 3

In aansluiting op het bouwhistorisch onderzoek tijdens de renovatiewerkzaamheden aan 1e Achterstraat 1 in 1984 volgden nadien de panden 2 en 3 (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 55-57)(afb. 9). Tegenwoordig vormen zij een vlak achter de stadsmuur bij de voormalige Weerdpoot gelegen middeleeuws huis, dat in de 15e eeuw in één opzet werd gebouwd achter het oudere hoekpand aan de Oude Gracht (afb. 10).

Dit huis bestond vanouds uit een beganegrond en verdieping van vrijwel gelijke hoogte, en een zolder met vliering. Het is merkwaardig genoeg nooit onderkelderd geweest (afb. 11). Dit bleek onder meer uit onder de

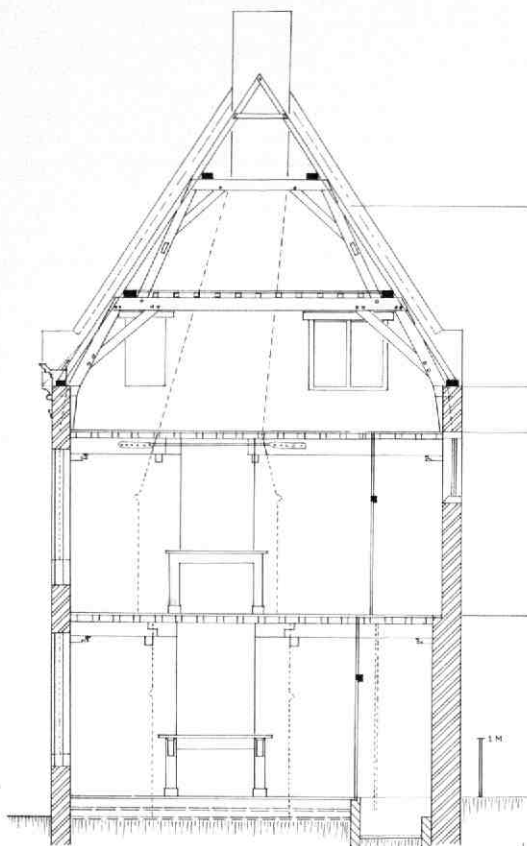
Afb. 9 1e Achterstraat 2 en 3. Situatietekening met aanduiding van de vroegere steeg achter de wal, de stadswal, en de voormalige Weerdpoot. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 10 1e Achterstraat 2 en 3. Schetsmatige reconstructie van het huis achter de stadswal. Tek. A.F.E. Kipp.

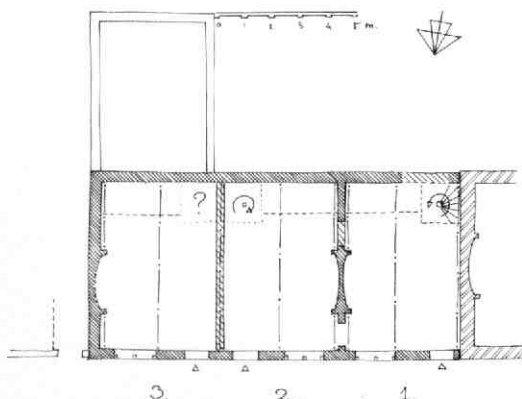
beganegrondvloer aangetroffen, oude plavuizenvloeren in nr 1 en uit een grote middeleeuwse put met aansluitende gemetselde riolering in nr 2. De balklagen bestaan uit eiken moer- en kinderbinten en zijn voorzien van peerkraalsleutelstukken met vlakke zij-kanten, die met twee houten toognagels aan de balken zijn vastgezet (afb. 13 C).

De eiken kapconstructie, die voorzien is van ingekaste telmerken (rechts gebroken), bestaat uit een

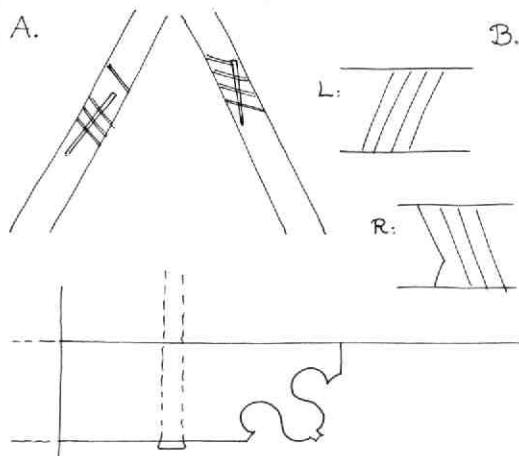

Afb. 11 1e Achterstraat 2 en 3. Dwarsdoorsnede van nr 3, gezien naar het noorden. Tek. A.F.E. Kipp.

onderspant met krommers en een bovenspant met rechte benen (afb 13 B). Tot voor kort had deze kap nog al zijn doorlopend genummerde, oorspronkelijke sporen in de vorm van enigszins gekantrechte naaldhoutstammetjes met ingezaagde telmerken. In nr 3 bleken tijdens de verbouwing nog de sporenparen 27

Afb. 12 1e Achterstraat 2 en 3. Plattegrond van de beganegrond van het huis, met bouwsporen. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 13 1e Achterstraat 2 en 3. Voorbeelden van linker en rechter telmerken in de kap. A: sporenpaar 31. B: spant 4. C: sleutelstuk op de eerste verdieping. Tek. A.F.E. Kipp.

(tegen de tussenmuur) tot en met 43 (tegen de eindgevel) bewaard te zijn gebleven (afb. 13 A).

Op een paar plaatsen werden in de voor- en achtergevel sporen aangetroffen van smalle, hoge vensters. Een zolderachtig karakter van de verdieping laat zich echter moeilijk verenigen met de middeleeuwse stookplaatsen aldaar.

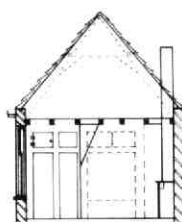
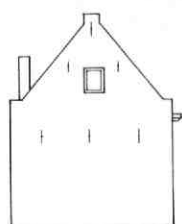
De tot de nok doorlopende tussenmuur tussen de nrs 1 en 2 stamt uit de bouwtijd en bevat rug aan rug de sporen van twee middeleeuwse stookplaatsen op beganegrond en verdieping (afb. 12). Ook de linker zijmuur van nr 3, de eindgevel van het huis, bevat sporen van twee stookplaatsen boven elkaar. Of de tussenmuur tussen de nrs 2 en 3 in zijn huidige vorm eveneens uit de bouwtijd stamt is twijfelachtig, al lijkt hij uit hetzelfde materiaal te bestaan als de voor- en achtergevel. Gelijkaardig aan de muur tussen de nrs 1 en 2 is hij in ieder geval niet: hier zit op de verdiepbalklaag op die plaats een moerbalk met sleutelstukken, maar daar twee strijkbeelden.

De reeds in nr 1 geconstateerde merkwaardigheid, dat de middeleeuwse stookplaatsen zich niet in de as van de dwarsmuren bevonden (wat bleek samen te hangen met oude bedsteewanden aan de achterzijde), werd ook in de nrs 2 en 3 aangetroffen. Net als in nr 1 waren ook in nr 3 deze wanden - in gewijzigde vorm - nog aanwezig (afb. 12).

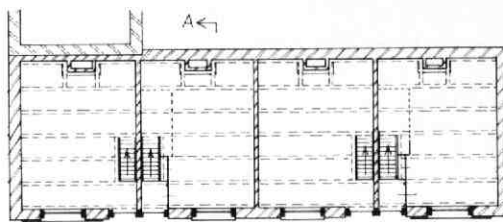
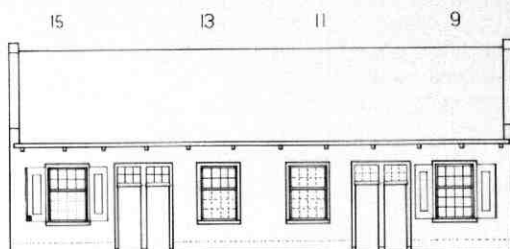
In hoeverre het pand 1e Achterstraat 1-2-3 aanvankelijk één huis vormde, danwel vanouds was ingedeeld in drie vrijwel gelijke delen, die eeuwenlang als afzonderlijke (huur-)woningen hebben gediend, is niet geheel duidelijk geworden. Vast staat dat het casco in één keer werd gebouwd, dat alledrie de delen op de beganegrond en op de verdieping sporen van middeleeuwse stookplaatsen vertonen, dat de tussenmuur tussen de nrs 1 en 2 uit de bouwtijd stamt en dat die tussen de nrs 2 en 3 mogelijk van later datum is, danwel later gewijzigd is.

A.F.E. Kipp

Afb. 14 Andreasstraat 9-15. Plattegrond van de beganegrond, doorsnede, voorgevel en linker zijgevel. Tek. Bart Klück.

Ø A

A ←

2. Andreasstraat 9-15.

Deze vier kamers zijn in de 18e eeuw gebouwd in een slop evenwijdig aan de Andreasstraat. Tot voor kort hadden zij een blinde achtermuur - in feite een oude tuinmuur - en als uitzicht op slechts 2 m afstand, een andere oude tuinmuur. De huisjes zijn gebouwd volgens de traditionele, gespiegelde opzet (zie bijvoorbeeld Eligenstraat 39-45 in deze Kroniek), met toepassing van technieken die zuinigheid beoogden zonder de degelijkheid uit het oog te verliezen (afb. 14).

Zo waren de voor- en zijgevels tegen optrekkend vocht op een voet van hardgebakken steen geplaatst. De oude achtermuur werd relatief droog gehouden door de schouwjes die daar tegenaan geplaatst waren, in tegenstelling tot de in dit soort huisjes gebruikelijke rug-aan-rug haarden.

De tussenmuren zijn halfsteens, wat het mogelijk maakte steeds twee voordeuren in één kozijn met zware middenstijl te vatten.

De balklaag is (ook al ongebruikelijk) evenwijdig aan de voorgevel gelegd. Dat heeft als voordeel dat het gevaar van verrotte balkkoppen - vaak veroorzaakt door verwaarloosde goten - minimaal is.

Trap, portaaltje en bedstede waren tegen de tussenmuur geplaatst, wat de kans op burengerucht (snurken uitgezonderd) verminderde. De zoldertjes van de kophuisjes hadden vermoedelijk een klein dakkapelletje aan de achterzijde. De behoeften moesten in een gemeenschappelijk buitensecreet gedaan worden.

B.J.M. Klück

3. Boothstraat 17

Bouwhistorisch woonhuisonderzoek heeft in Utrecht meestal betrekking op huizen van middeleeuwse oorsprong of op huizen die vanuit een middeleeuws voorstadium zijn verder gegroeid. Wel kent de stad vrij veel 17e-eeuwse huizen, maar ook deze zijn voor een

E R V E N
TE KOOP.
B I N N E N
U T R E C H T.

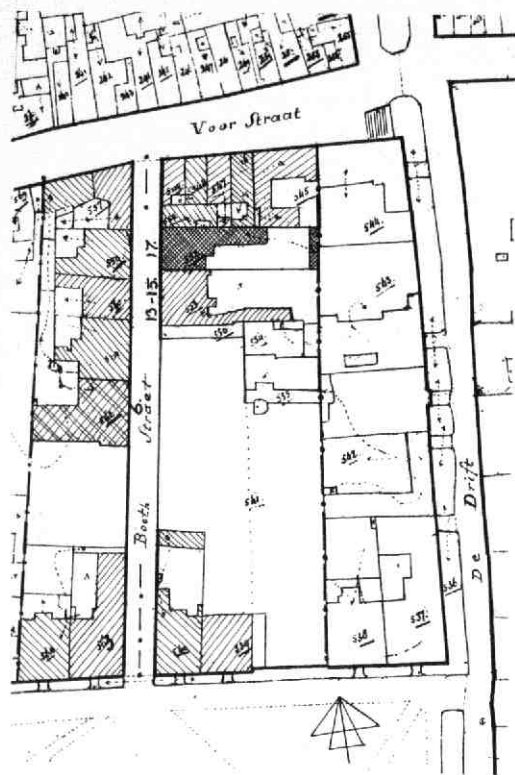
En doet te weten dat men upt de handt van meenighe is te verkoopen verscheptene schoone rude grootte Erben/ om met Huyfinghen betimmert te worden/ ten weder-spden bande Booth-straat op 't S^e Jans kerck-hof/ ende inde selve straat/ als mede t' eynden van dien aende Woonstraet.

Imant daer inne gadinge hebbende addresseere sijn haenden Heere van Draeckensteyn ofte aende Heere Out-Burgemeester Booth, binnen Utrecht/ ofte by den Notaris Frans Uytenbogaert woonende achter de Nieuwe kerck/ ende by S^e Jeronimo de la Croix, Marchelaer inde vafte goederen woonende aende Supt-3pde van de Burg binnen Amsterdum.

Segget voort,

Tot Utrecht, By Meinardus van Drennen, Boeck-verkoopet woonende onder de Doncker-gaart, Anno 1659.

Afb. 15 Boothstraat 17. Affiche van de verkoop van de te bebouwen kavels langs de nieuw aangelegde Boothstraat, 1659. GAU.

Afb. 16 Boothstraat 17. Situatietekening. Tek. A.F.E. Kipp.

belangrijk deel tot op zekere hoogte door hun middeleeuwse voorgeschiedenis bepaald, al was het alleen maar door het gebruikmaken van bestaande middeleeuwse zijmuren of door de inpassing in een bestaande perceelstructuur.

Boothstraat 17 is echter een karakteristiek (en gedateerd) voorbeeld van een royaal 17e-eeuws nieuwbouwhuis uit de bouw golf die na de Reformatie in de oost helft van de binnenstad op gang kwam.

In 1658 kocht oud-burgemeester Cornelis Booth het claustrale erf dat hoorde bij het huidige pand Boothstraat 6, en nam in samenwerking met zijn buurman het initiatief voor de aanleg van de Boothstraat op de grens van beide erven. Deze straat vormde een nieuwe verbinding tussen het Janskerkhof en de Voorstraat en kwam in 1659 gereed. Nadien werden grote delen van de beide aangrenzende claustrale erven verkaveld en werden de aldus ontstane percelen als bouwgrond verkocht (afb. 15). Op 25 november 1662 kocht bouwmeester/metselaar Ghijsbert Thonisz van Vianen een groot erf aan de oostzijde van de straat. Reeds op 24 december van hetzelfde jaar verkocht hij het noordelijke deel daarvan (ter plaatse van Boothstraat 17) door aan Thomas van Wijckerslooth (afb. 16). In de koopacte werd geregeld dat deze, mits hij de wens daartoe vóór april 1663 kenbaar maakte, de balken van zijn nieuw te bouwen huis mocht inlaten in de noordmuur van het huis dat Van Vianen op de zuidelijke helft van het

grondstuk (nu Boothstraat 13/15) ging bouwen. Daaruit blijkt, dat beide huizen in 1663 werden gebouwd, beide vermoedelijk naar ontwerp van Van Vianen, die in dergelijke gevallen vaak als een soort projectontwikkelaar optrad.

De oorspronkelijke opzet van het huis is nog goed herkenbaar. Het is in één keer gebouwd als tweebeukig huis van twee bouwlagen met kelders en kap. Alle stookplaatsen zaten in de assen van de zijmuren.

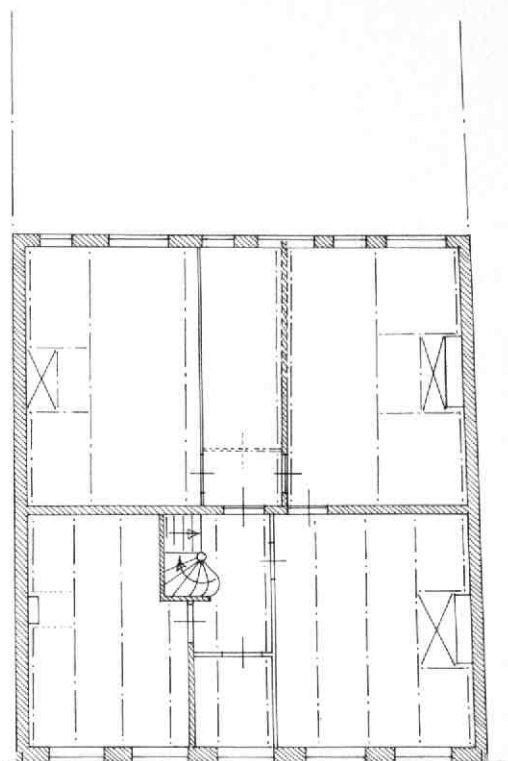
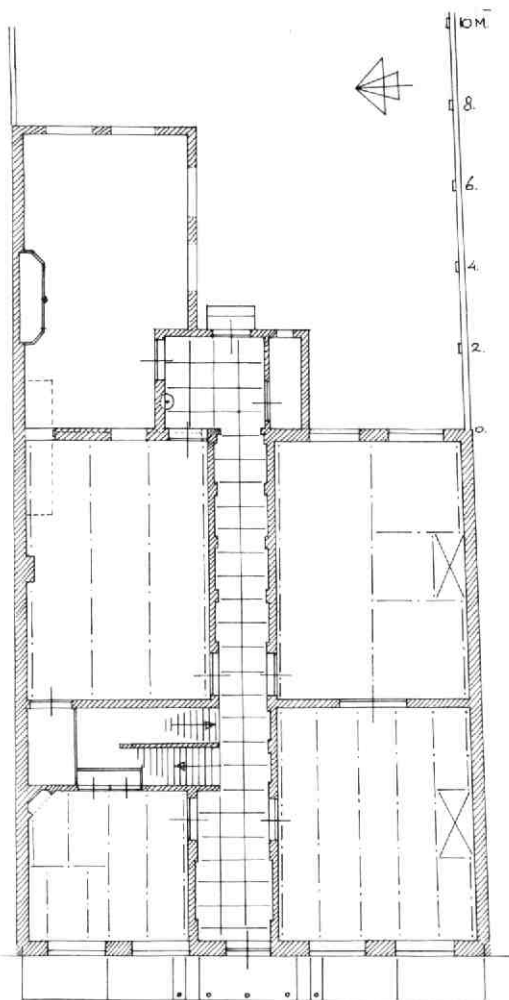
Onder het huis liggen vier kelders met kruisgraatgewelven. De boven het straatpeil liggende begane grond heeft vanouds in het midden een hal met daarachter de trap en een kleinere gang (afb. 17). De zijwanden van de hal en van de gang zijn geleed door twee reeksen nissen (met inspringende ronde hoeken) boven elkaar (afb. 18). In dit ritme passen ook de kamerdeuren, die aan de gangzijde nog hun 17e-eeuwse kozijnprofielen en de daarop aansluitende zandstenen neuten hebben bewaard (afb. 19).

Van de spiltrap op de overgang van de hal naar de gang, die oorspronkelijk van de begane grond tot de zolder liep, werd in de 18e eeuw de onderhelft vervangen door twee steektrappen met een tussenbord ter hoogte van een insteekkamertje. Op de verdieping sluit daarop de oude trap aan, die een grenen spil heeft met een ingesneden leuning en een peervormige beëindiging. De eveneens grenen treden zijn voorzien van oortjes aan de kant van de spil (afb. 20). De dragende stootborden zijn in de spil vastgezet met een toognagel.

Van de vier kamers waren er drie voorzien van een stookplaats (afb. 17). De kleine voorkamer lijkt vanouds een hoekschouw te hebben gehad. In de beide grote kamers rechts van de gang kwamen in het pleisterwerk achter het behang de aftekeningen van de oorspronkelijke, van een geprofileerde kroonlijst voorziene hangschouwen uit 1663 te voorschijn. Deze werden in het kader van de 18e-eeuwse modernisering van het interieur vervangen door nieuwe schoorsteenpartijen, die in het recente verleden zijn verdwenen. De vierde ruimte, links achter, lijkt vroeger een keukenfunctie gehad te hebben, in relatie met een oorspronkelijke uitbouw, die wellicht als "zomerkeuken" diende. Hier heeft zich in het midden van de zijmuur nooit een kamerschoorsteen bevonden, doch alleen een kennelijk uit de kelder afkomstig schoorsteenkanaal. In de achtergevel heeft deze ruimte in verband met aanwezigheid van de achterbouw alleen twee hoog geplaatste, 17e-eeuwse bolkozijnen. In het muurwerk daaronder werden sporen aangetroffen van een grote, tegen de zijmuur geplaatste rookkap, die merkwaardigerwijs door de achtergevel heen naar buiten moet hebben doorgelopen, en die zijn schoorsteen in de achterbouw lijkt te hebben gehad (afb. 17).

Tegen de verwachting in bleek dit in bouwkundig opzicht zo homogeen uitzien huis in de achterste beuk samengestelde balklagen te hebben en in de voorste beuk enkelvoudige (afb. 17 en 22). Overigens werd deze gemengde toepassing wel bij meer huizen uit die periode aangetroffen (zie onder andere: Kroniek

Afb. 17 Boothstraat 17. Reconstructie van de plattegrond van beganegrond en verdieping na de 18e-eeuwse verbouwing. Tek. A.F.E. Kipp.

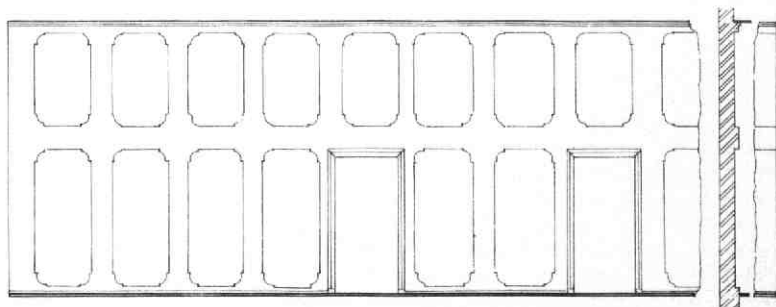

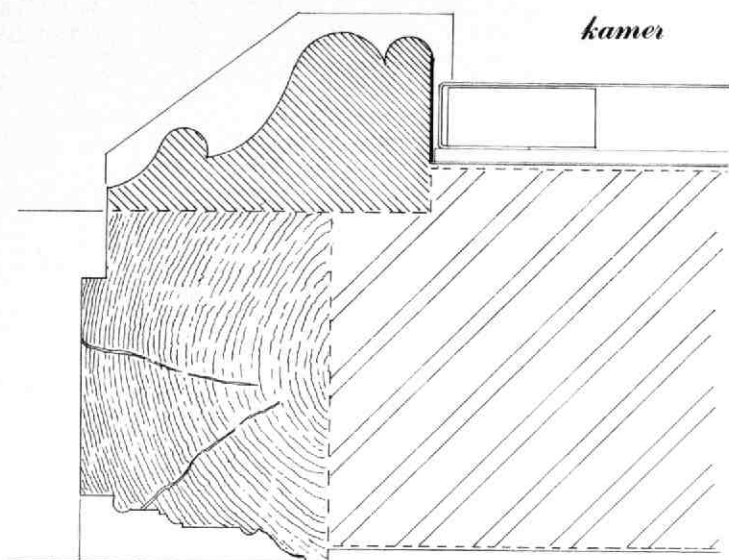
1981, MBOU 1982-2, 20-25: Achter St Pieter 8-10-12).

Op de verdieping bestond de indeling van de voorste beuk uit een grote kamer rechts, een klein tussenkamentje in het midden met daarachter de spiltrap en de overloop, en een bescheiden kamer links (afb. 17). Blijkens de indeling van de balklaag bestond de ach-

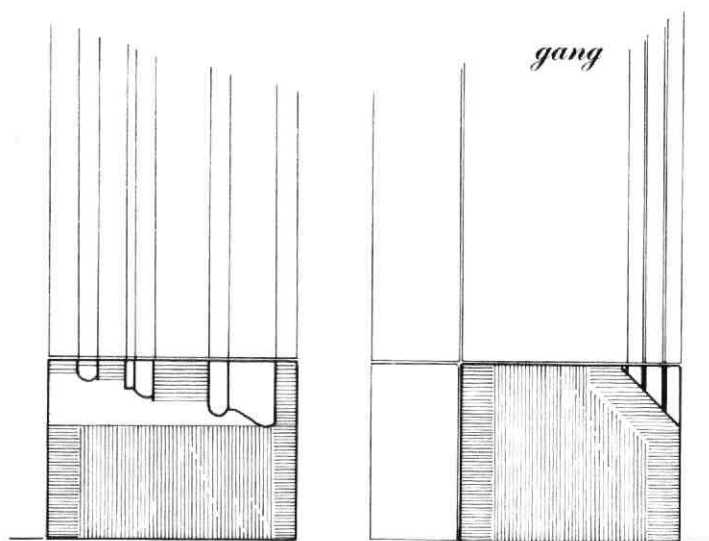
terbeuk oorspronkelijk uit een grote kamer links en een kleinere kamer rechts. Een dubbele strijkbalk gaf aan dat de scheiding destijds door een halfsteens tussenmuur boven de rechter gangmuur werd gevormd. Vreemd genoeg liep deze muur recht op een venster aan, dat lijkt te horen bij de curieuze, 17e-eeuwse opzet van de achtergevel, die op de verdieping een af-

Afb. 18 Boothstraat 17. Indeling van de gangmuur op de begane- grond. Tek. H.J. Slot.

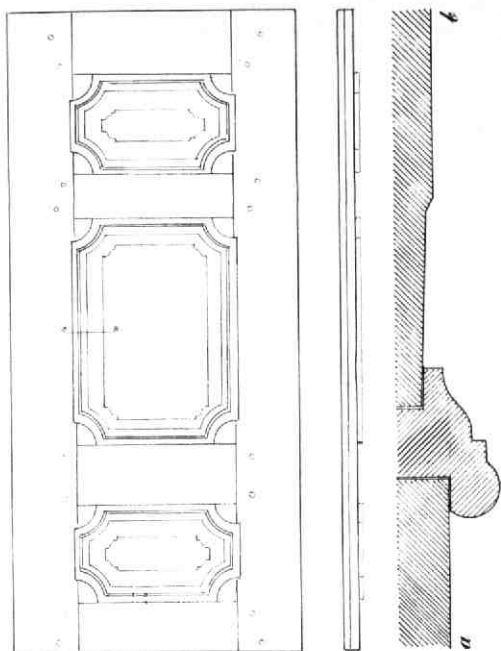

Afb. 19 Boothstraat 17. Detail van een gangdeurkozijn op de begane grond (met een 17e-eeuws profiel aan de gangzijde en een 18e-eeuws profiel aan de kamerzijde), alsmede van de bijbehorende zandstenen neut. Tek. H.J. Slot.

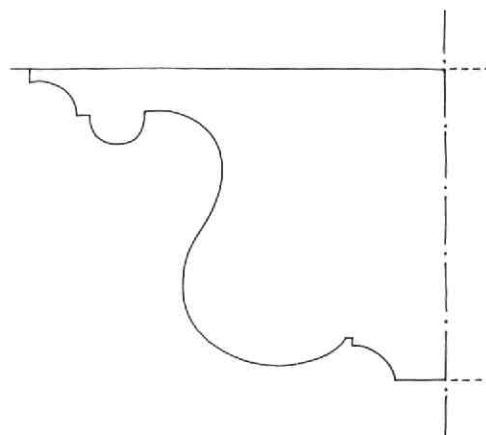

wisseling van kruiskozijnen en kloosterkozijnen vertoonde (afb. 23). De op de overloop uitkomende eiken deuren met spiegelklampen bleken nog uit 1663 te dateren (afb. 24). Zij waren in de 18e eeuw op eenvoudige wijze aan de nieuwe mode aangepast door ze aan de trapzijde op hun vlakke kant van lijstwerk te voorzien om daarmee de suggestie van paneeldeuren te wekken. De bijbehorende kozijnen, die eveneens met 18e-eeuwse profiellijsten waren omtimmerd, waren afgewerkt met afgeschuinde hoeken met kapellen. Zij hadden oorspronkelijk een bovenlicht met glas-in-lood ter verlichting van de overloop. De kapconstructie bestaat uit eiken krommers met

grenen dekbalken en dito A-spanten daarbovenop. De onderspanten zijn met grote gehakte telmerken van rechts naar links genummerd: in de voorbeuk van I-III en in de achterbeuk van V-VIII. Het verschil tussen voor- en achterdakschild is aangegeven door verschil in beitelbreedte. De spanten verspringen iets ten opzichte van elkaar, aangezien bij de tussenmuur aan de tegenoverliggende kanten van de gemeenschappelijke blokkeels een spantbeen is vastgenageld (afb. 25). In tegenstelling tot bij het gelijktijdig gebouwde buurpand werd bij nr 17 geen gebruik gemaakt van over voor- en achterbeuk doorlopende onderspanten. De vlieringen rusten op hangbalken, één per vak. Aan

Afb. 20 Boothstraat 17. Voorbeeld van één der 18e-eeuwse kamerdeuren op de beganegrond. Tek. H.J. Slot.

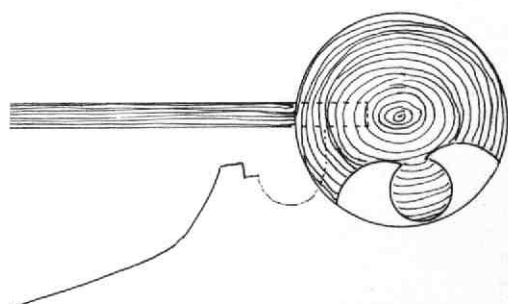
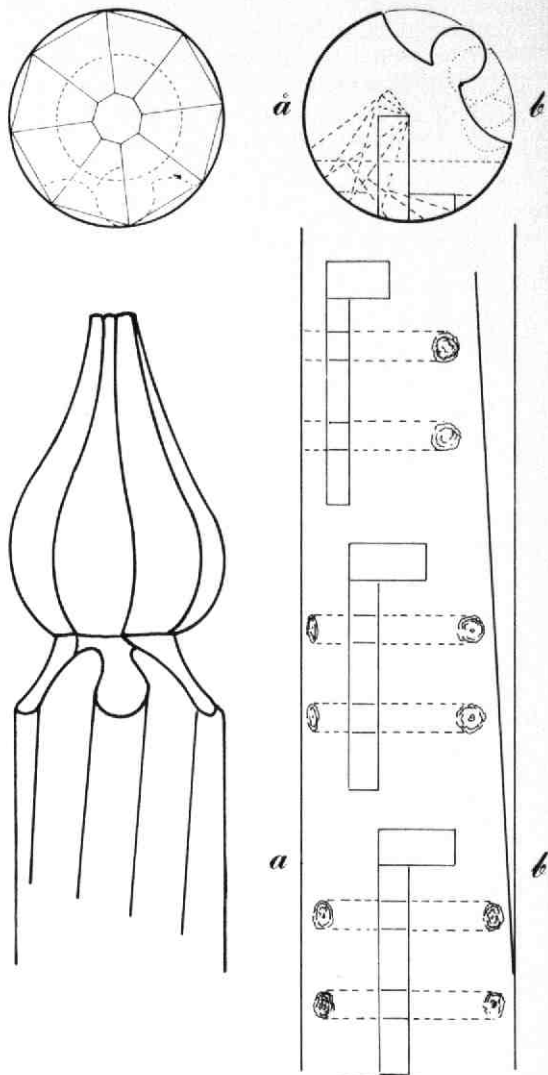

Afb. 22 Boothstraat 17. Sleutelstuk uit 1663 in de achterkamer op de verdieping. Tek. A.F.E. Kipp.

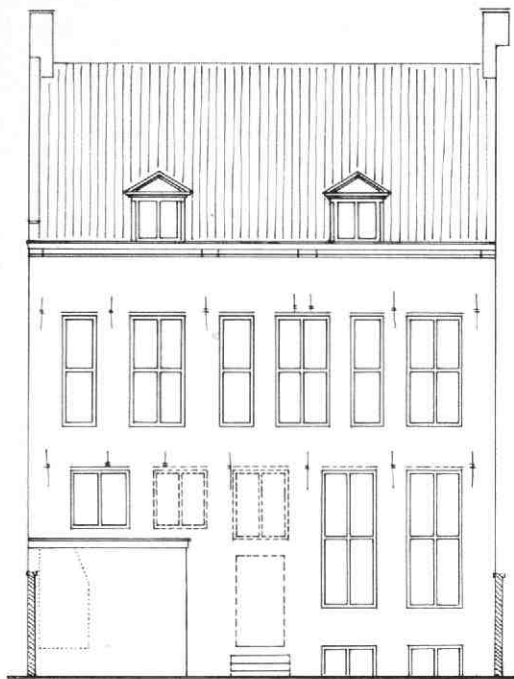
de achterzijde bleven twee dakkapellen uit de bouw-
tijd bewaard, die uit een eiken bolkozijn met afge-
schuinde dagkanten, bakstenen wangen, een houten
tympanon en een pannendakje bestaan.

A.F.E. Kipp

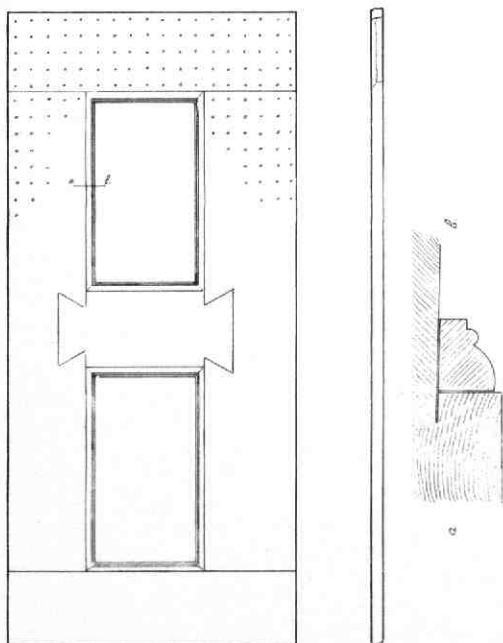
LIT: M. J. Dolfin, E. M. Kylstra & J. M. H. Penders,
Utrecht: de huizen binnen de singels. A: Een geïl-
lustreerde beschrijving. 's-Gravenhage 1988, 264.

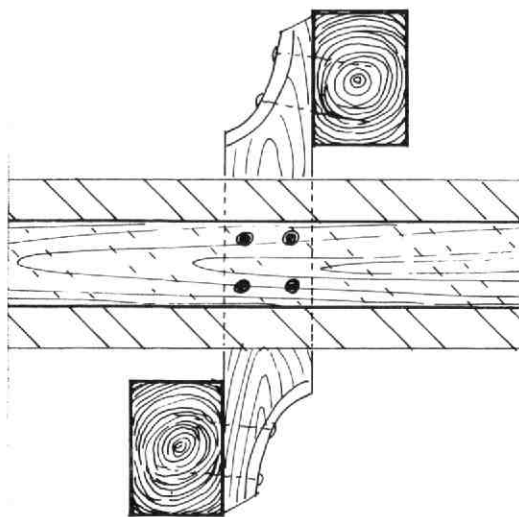
Afb. 21 Boothstraat 17. Details van de spil van de
spiltrap en van de oortjes aan de treden. Tek. H.J.
Slot.

Afb. 23 Boothstraat 17. Schetsmatige reconstructie van de 17e-eeuwse opzet van de achtergevel. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 24 Boothstraat 17. Eiken kamerdeur uit 1663, van de linker voorkamer op de eerste verdieping. Tek. H.J. Slot.

Afb. 25 Boothstraat 17. Bovenaanzicht van de blokkeels in de middenmuur op zolder. Tek. A.F.E. Kipp.

4. Breedstraat 4

Dit pand, dat werd gebouwd op na de afbraak van de Predikherenkerk vrijgekomen grond (zie in deze Kroniek bij Predikherenkerkhof 1), bleek aanvankelijk te hebben bestaan uit een voorhuis en een éénlaags achterhuis (afb. 26). Dit achterhuis had zijtopgevels (baksteen: 10 lagen 59 cm) met vlechtingen, die in de rechter muur heel netjes waren en in de linker heel onregelmatig (afb. 27). Of ook het voorhuis aanvankelijk van het dwarse type was, kon tijdens de werkzaamheden niet worden achterhaald.

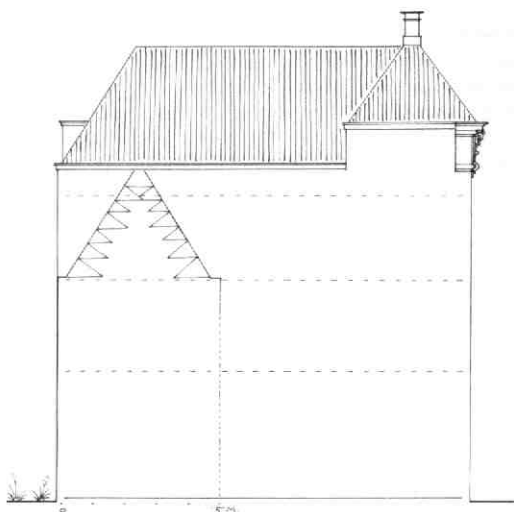
Bij een latere verbouwing werd het huis vergroot tot een diep huis van twee bouwlagen (steenformaat:

Afb. 26 Breedstraat 4. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

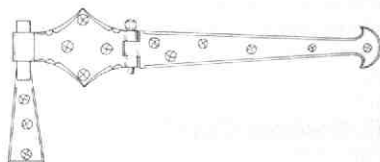
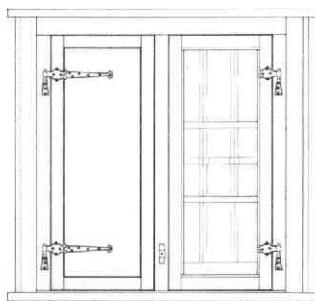
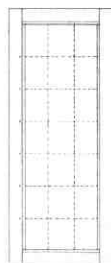
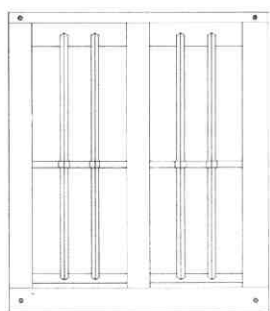

Afb. 27 Breidstraat 4. Voorgevel, aangevuld met de bijbehorende bekronende schoorstenen.

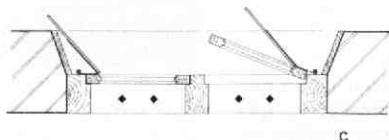

Afb. 28 Breidstraat 4. Schets van de westelijke zijmuur, met de topgevel van het oorspronkelijke achterhuis. Tek. A.F.E. Kipp.

22,5 x 11 x 4 cm, 10 lagen 48 cm). Daarbij bleven de beide zijtopgevels in overbouwde vorm bewaard. Bij dezelfde of bij een volgende verbouwing werd het

Afb. 29 Brigittenstraat 2. Het 17e-eeuwse, eiken bolkozijn in de achtergevel. Tek. Kees Terhorst. a: buitenzijde. b: binnenzijde. c: horizontale doorsnede. d: verticale doorsnede. e: raampje met glas-inlood.

voorste deel van het huis verhoogd tot drie bouwlagen met een dwarsgeplaatst schilddak (gedekt met zwartgeglazuurde pannen), ten behoeve van een monumentaal effect. De voorgevel kreeg daarbij een fraaie gootlijst met gesneden consoles en vensters in het fries (afb. 28). De kap van het huis bestaat uit grenen jukken met A-spanten daarboven, die met hun benen buiten de vlieringbalken staan, zodat zij in het dakvlak de plaats van sporen innemen.

A.F.E. Kipp

5. Brigittenstraat 2

Achter het middeleeuwse achterhuis van Nieuwe Gracht 42 staat een laag, gepleisterd magazijn met plat dak. Alleen aan de topgevel die in de zijgevel van het oostelijke buurhuis bewaard is gebleven, kan men zien dat hier oude kamers stonden.

In het begin van de 19e eeuw was een bebouwing met kamers nog karakteristiek voor de noordzijde van de Brigittenstraat (tegenover de grote huizen aan de zuidzijde).

Behalve de topgevel is in nr 2 alleen een deel van de oude achtergevel overgebleven. Dat is op zich weinig interessant, ware het niet dat daarin nog een heel opmerkelijk, 17e-eeuws venster bleek te zitten (afb. 29).

Het is een eiken tweelichtvenster (of bolkozijn), dat uitkijkt op de tuin van Nieuwe Gracht 40. Aan de tuinzijde is het voorzien van zwaar traliewerk, dat niet bedoeld was om het huisje tegen indringers te beschermen, maar juist om te verhinderen dat men vanuit het huis in de tuin en vervolgens bij Nieuwe Gracht 40 zelf kon komen. Vermoedelijk is het aanbrengen van dit traliewerk een voorwaarde geweest toen toestemming verleend werd om een venster in deze, waarschijnlijk voorheen blinde, muur te maken.

Dit betekende dat er geen mogelijkheid was luiken aan de buitenzijde te hangen, waarop deze op een slimme wijze aan de binnenkant kwamen. Omdat ze geen beschermende functie hadden, konden ze heel dun zijn: het waren niet meer dan dunne, eiken plankjes, waarvoor een sponning in de draairamen gemaakt werd. Daaraan werden ze met speciaal scharnierend gemaakte gehengens bevestigd.

Het glas-in-lood van de ramen is in de 19e eeuw door een roede-verdeling vervangen, tegelijk met het opdikken van de onderdorpel. De bovendorpel is zodanig afgeschuind dat de lichtinval nog iets vermeerderd.

B.J.M. Klück

6. Donkere Gaard 1

Tijdens en naar aanleiding van rioleringswerkzaamheden in de Oude Gracht werd bij Donkere Gaard 1 funderingsonderzoek gedaan, waarbij een stukje voorgeschiedenis van dit pand aan het licht kwam. Uit archivalia is bekend, dat in het begin van de 17e eeuw het middeleeuwse huis ter plaatse, dat mogelijk tot dan toe drie houten gevels had, vrijwel geheel vervangen werd door een nieuw, stenen huis met een sierlijke in-

en uitgezwentke topgevel met sierankers. Bij een verbouwing kort na 1870 werd dit huis boven de 17e-eeuwse kelder wederom grotendeels vernieuwd.

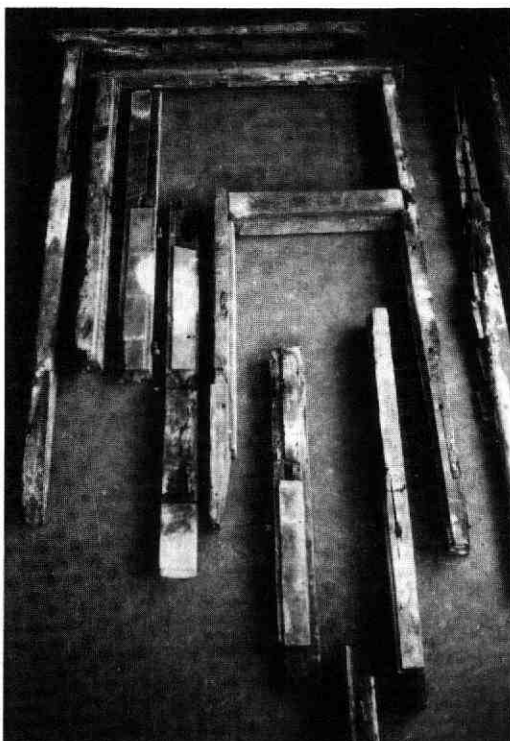
Vlak onder het werfniveau was duidelijk de overgang zichtbaar tussen het in de 17e eeuw vernieuwde metselwerk en de eraan voorafgaande middeleeuwse fundering in moppen. Deze laatste bleek te rusten op een stapeling van blokken Drachenfelstrachiet (in maat variërend van 25 x 25 tot 30 x 45 cm), met daartussen en daarnaast een aantal houten palen met een diameter van 16 tot 25 cm. Ter hoogte van het waterpeil zaten in het naastgelegen werfgedeelte diverse losse blokken Doornikse steen in de grond.

Het is mogelijk, dat het onderste deel van de fundering in verband staat met de oudste bebouwing langs de Donkere Gaard. Deze dateert van kort na 1238, toen deze strook grond tussen de Oude Gracht en de bisschoppelijke boomgaard door de toenmalige bisschop Otto III van Holland aan het kapittel van Oudmunster werd geschonken (zie Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 140-142 en 193).

A.F.E. Kipp

7. Eligenstraat 39-45 (Kleine Eligenstraat)

In het eerste kwart van de 17e eeuw werd op een perceel aan de zuidzijde van de zogenaamde Kleine Eligensteeg, dat oorspronkelijk bij een huis aan de Nieuwe Gracht hoorde, een serie van vier kamers ge-

Afb. 30 Eligenstraat 39-45. Als balkhout voor de vloer teruggevonden onderdelen van eiken kozijnen en grenen trapspillen. Foto Bart Klück.

Afb. 31 Eligenstraat 39-45. Reconstructie van plattegrond en voorgevel omstreeks 1625. Tek. Kees Terhorst. Nr 39 is getekend op ca 1.50 m hoogte met indeling in halletje, voorkamertje, woonkamer en bedstede met keldertje. De andere huizen zijn op het niveau van de balklaag getekend met trapaveling en het in de moerbalken verankerde raamwerk waarin de rookkanalen zijn geklemd.

bouwd. Daarbij bleef aan de oostzijde een doorgang vrij als uitgang vanuit een grote tuin van het huis aan de Nieuwe Gracht, dat later ten behoeve van de aanleg van de Hortus gesloopt werd. Deze doorgang - zo breed als een wagen - werd in de 18e eeuw met een huisje (nr 47) dichtgebouwd.

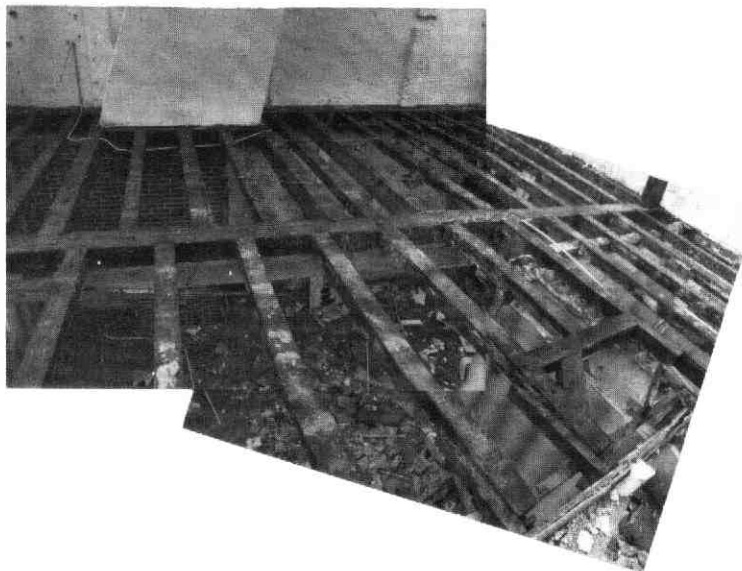
Wat bij de verbouwing van de nrs 39-45 aan oorspronkelijke structuren aangetroffen werd, was weliswaar per huis onvolledig, maar als optelsom was over ieder element voldoende informatie beschikbaar om tot een gedetailleerde reconstructie van de vroeg 17e-eeuwse opzet te komen, vooral na de vondst - onder de vloeren - van grenen trapspillen en eiken onderdelen van kozijnen (afb. 30).

Kamers vormen het eerste, in serie gebouwde woningtype, waarbij de economische voordelen van deze bouwmethode een belangrijke rol speelden. Besparingen zijn bijvoorbeeld bereikt door de gemeenschappelijke muren op zolderniveau halfsteens te maken, schouwen en schoorstenen rug-aan-rug te metselen en bovendaks te combineren, en per twee huisjes één beerput te maken. Verdere voordelen werden bereikt door spanten, balken, spiltrappen, kozijnen,

binnenbetimmeringen en deuren in serie te maken en muurplaten en vlieringplaten door te koppelen. Dit had ook constructieve voordelen, zoals in dit voorbeeld blijkt uit de wijze waarop de forse rookkanalen ingeklemd en gedeeltelijk gedragen werden door een stevig raamwerk van raveelbalken dat met zwaluwstaartverbindingen verankerd was in de moerbalken van twee huisjes (afb. 31 en 32).

Met een vloeroppervlak van 6 x 6 m en een zolder met vliering zijn deze vier huisjes naar de huidige nieuwbouwnormen voor gesubsidieerde woningbouw als zeer geschikt voor tweepersoonshuishoudens aan te merken. Zij zijn in ieder geval veruit royaler dan wat - met name in de 19e eeuw - als kleine arbeiderswoningen gerealiseerd werd. Die laatste waren ook bouwtechnisch van veel slechter gehalte. De woonproblemen, waardoor deze 17e-eeuwse huisjes echter een slechte naam kregen, ontstonden vooral als de gezinsgrootte van de bewoners wat al te zeer toenam.

De als balkhout teruggevonden onderdelen van kozijnen waren afkomstig van een kruiskozijn en van drie

Afb. 32 Eligenstraat 39-45. De balklaag van nr 43 met vooraan rechts de vroegere trapraveling. Ook de zwaluwstaartverbinding van de raveelbalken van het rookkanaal met de moerbalk zijn duidelijk te zien. Op de achtergrond: de steunbeertjes van de tussenmuur.

kozijnen waarbij een deur gecombineerd was met een half kruisvenster. En zoals ook de opzet en de indeling van de kamers gespiegeld was, zo kwamen er ook twee, symmetrische typen voor. Met de sleutelstukken waren deze kozijnen de enige onderdelen van eikenhout; de balklagen, spanten en spiltrappen waren in grenen uitgevoerd. Op alle houtwerk kwam dodekop-rood als eerste kleur voor.

De voordeuren waren in een boven- en onderdeur verdeeld, de ondervensteren hadden een draairaam en een buitenluik, de bovenlichten waren van glas-inlood voorzien. Ondanks hun volkomen identieke constructie is er rond de deuren sprake van twee verschillende profileringen: een zwaar, kwartrond profiel en een afschuining die met "kapellen" eindigt. Hieraan ligt kennelijk de individuele kijk van twee timmerlieden ten grondslag.

Er zijn ook twee trapspillen gevonden die elkaars spiegelbeeld zijn. Reconstructie aan de hand van de pengaten van de stootborden helpt om de oorspronkelijke indeling van de kamers in beeld te brengen (afb. 31).

Deze bestond uit een vierkant halletje, dat extra verlicht werd door het zijraam naast de deur. Vandaaruit was de spiltrap toegankelijk en in de achterwand was een venstertje tegen de spil, waardoor indirect licht viel in de afgetimmerde ruimte onder de spiltrap, van waaruit men in een klein keldertje onder de bedstede kon komen. Naast het venstertje was vermoedelijk een deur naar de woonkamer. Tegenover de spiltrap bevond zich de deur naar een voorkamertje. De binnenwanden van het halletje en van de voorkamer waren als vakwerkconstructie met vulling van ijsselstenen uitgevoerd. Via het voorkamertje bestond eveneens een verbinding met de woonkamer en vermoedelijk was er in de tussenwand ook een binnenraam. Met aftek van de betimmering van trap en bedstede tegen de zijmuur was de woonkamer ongeveer vierkant met in het midden van de andere zijmuur een vrij

kleine haard met rechte boezem. In nr 41 werd daar een 17e-eeuwse waterkruik gevonden, die als haardpot dienst had gedaan (afb. 33).

Pal naast de bedstede was de achterdeur naar het plaatsje en naar de buitenplee, terwijl in het balkvak ernaast een kruisvenster in de achtergevel zat.

Afb. 33 Eligenstraat 39-45. Waterkan die in de 17e eeuw in nr 41 als haardpot was ingegraven. Foto Peter von Hout.

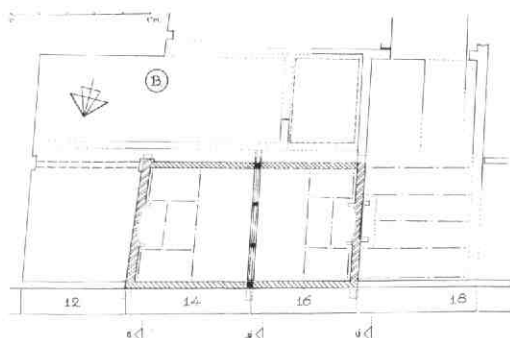
De iets in de moer- en strijkbalen ingelaten kinderbinten zijn vrij fors. De rand-bintjes zijn veel breder en liggen grotendeels in de muur, waar zij tegelijk als lateien achter deur- en vensterkozijnen dienden. De halfsteens tussenmuren op zolder zijn door steunbeertjes versterkt die tevens als ondersteuning voor de worm- of vlieringplaten dienen. De middelste muur (zonder schoorstenen) heeft nog twee extra steunbeertjes, waarop de gordingen van de bovenspanen rusten.

Er waren twee verschillende manieren om de vlieringvloeren te dragen: met zogenaamde leuvebalken, met ijzeren beugels aan de vlieringplaten opgehangen, zoals in nr 39, of rustend in inkepingen van deze platen, zoals in nr 43. In nr 43 was ook de oudste dakkapel nog in het achterdakhak aanwezig: die had stenen wangen en een klein kozijntje, waarvan de stijlen met zware profielen versierd waren. Oorspronkelijk sloot er een lessenaarsdakje op aan.

B.J.M. Klück

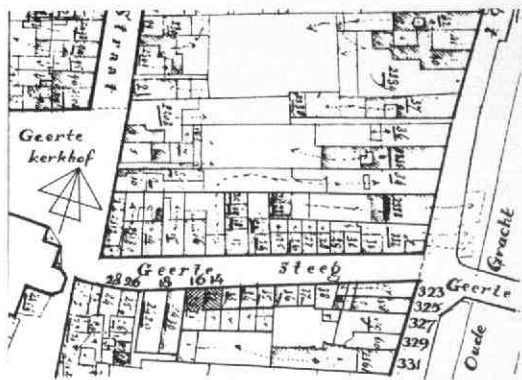
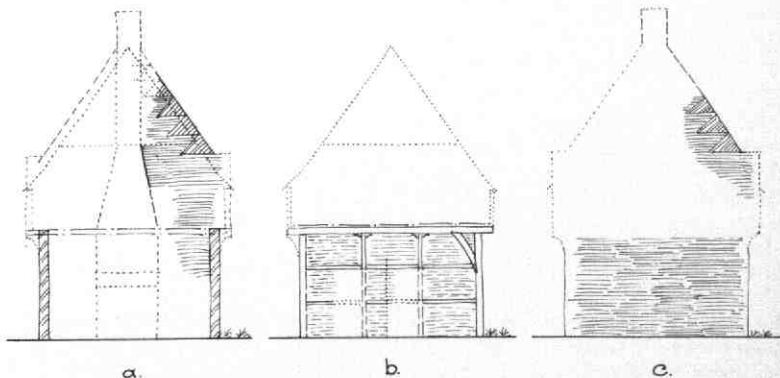
8. Geertestraat 14-16

Bij de renovatie van deze in de loop der eeuwen meer-malen verbouwde huizen aan de Geertestraat kwamen gegevens aan het licht ten aanzien van hun vroegere opzet (afb. 34 en 35).

Afb. 35 Geertestraat 14-16. Schematische plattegrond van de huizen, alsmede van de daar achtergelegen funderingen en kelders. B: vindplaats van de vlakbijl. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 36 Geertestraat 14-16. Schetsen van de bouwsporen in de drie dwarsmuren, gezien vanuit het westen. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 34 Geertestraat 14-16. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

De oostelijke zijmuur van nr 14 bleek ooit gebouwd te zijn als de zijmuur van een middeleeuws huis van één bouwlaag met een zadeldak evenwijdig aan de straat. Hij bestond uit moppen van $29 \times 14,5 \times 7$ cm (10 lagen 80 cm), en liep boven de beganegrond iets verder door dan de huidige rooilijn van de achtergevel. De topgevel was afgewerkt met vlechtingen en had in de as op de beganegrond een middeleeuws schoorsteenkanaal van een haard (afb. 36). Het feit dat de muurrichting afwijkt ten opzichte van de rest van de parcellering hangt mogelijk samen met een oude kavelgrens.

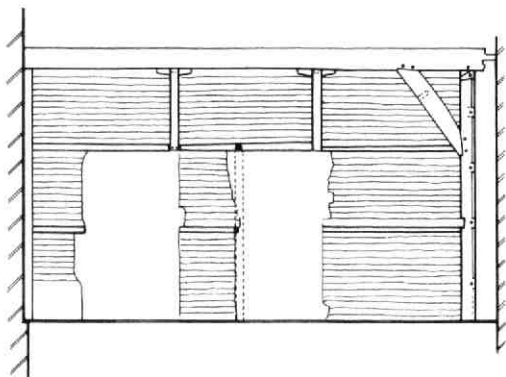
De westelijke zijmuur van nr 16 leek (afgezien van de richting) sterk op de oostmuur van nr 14: op het steenformaat, de hoogte, de topgevel met vlechtingen, en het iets uitsteken aan de achterzijde is dezelfde omschrijving van toepassing (afb. 36).

De gemene muur tussen beide panden was van een heel andere structuur. Op de beganegrond bleek deze tussenmuur, die op de verdieping niet kon worden onderzocht, uit eiken vakwerk met een invulling van moppen in de vakken te bestaan (afb. 36, 37 en 38). Als achterstijl was een oude puibalk (of bovenbalk van een puikoorn) gebruikt. De dekbalk bleek voorbij deze stijl nog minstens 28 cm te hebben doorgelopen, kennelijk om een overkraging te dragen. De voorste stijl was in de 19e eeuw verwijderd en had al-

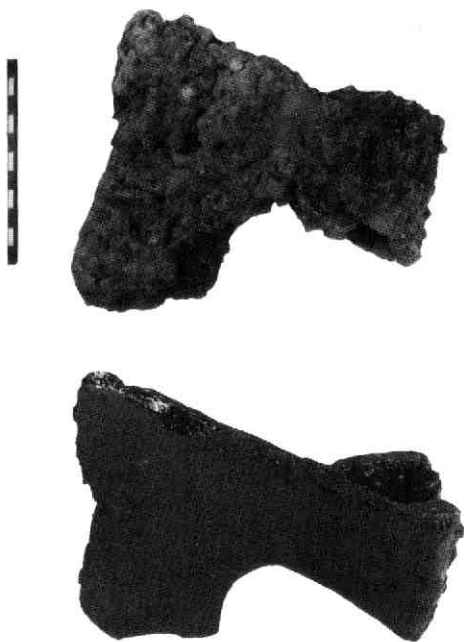

Afb. 37 Geertestraat 14-16. De vakwerkconstructie in de muur tussen nr 14 en nr 16 (achterste deel).

leen zijn afdruk nagelaten. In tegenstelling tot de achterstijl had de voorste stijl geen korbelt aan de binnenzijde; mogelijk zat deze hier vroeger aan de straatzijde als ondersteuning van een overstek aldaar. De rest van de tussenmuur was ingedeeld door middel van twee stijlen en twee regels, die bescheiden van maat waren. Dankzij de medewerking van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg konden enkele boommonsters worden genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Dit leidde voor de pui(kozijn)balk tot een datering in of na 1550; de andere monsters bleken geen exacte datering mogelijk te maken. In verband met het reeds genoemde hergebruik van deze balk moet, in combinatie met andere gegevens, waarschijnlijk aan een bouwdatum in de tweede helft van

Afb. 38 Geertestraat 14-16. Opmeting van het houtskelet in de tussenmuur tussen nr 14 en nr 16. Tek. Kees Terhorst.

Afb. 39 Geertestraat 14-16. Een timmermansbijl die door timmerman B. Schoenmakers gevonden werd. Deze zogenaamde vlakbijl werd gebruikt om uit boomstammen balken te maken. Restauratie en foto Peter von Hout.

de 16e eeuw worden gedacht. De nrs 14 en 16 werden toen kennelijk als dubbelhuis gebouwd met een vakwerkmuur als scheiding en tuitgevels als eindmuren.

Achter de vrij ondiepe bebouwing langs de straat werden op verschillende plaatsen resten van middeleeuwse funderingen aangetroffen, die kennelijk bij terugliggende bebouwing hebben gehoord. Mogelijk is deze bebouwing ontstaan op het achtererf van Oude Gracht 325, en was hij (eventueel later) toegankelijk via poortjes en uitgangen naar de straat, waarvan in de transportactes regelmatig sprake is.

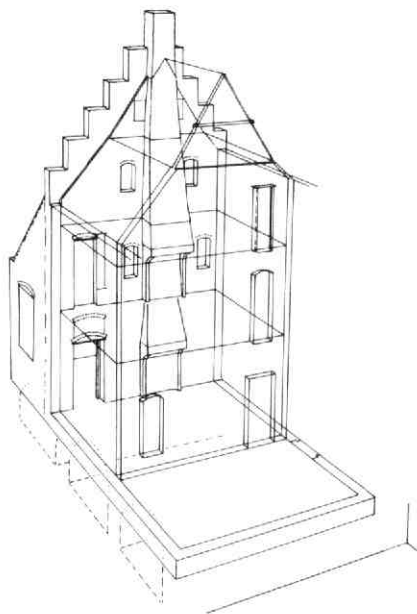
Van een dergelijke, kennelijk zelfstandige middeleeuwse achterbouw kwam vlak achter de achtermuur van de nrs 12 en 14 een vermoedelijk op spaarbogen rustende fundering aan het licht (afb. 35). Op de daarbij behorende moppenvloer, die 67 cm onder het huidige vloerpeil lag, werd een klomp roest ontdekt, die zich na zorgvuldig schoonmaken als een vlakbijl bleek te ontpoppen (afb. 39). Kennelijk had een middeleeuwse timmerman die daar ten tijde van de ophoging van de vloer of sloop van het gebouw achtergelaten. Gezien het feit, dat het gat voor de steel opengebarsten was, zal het een afgedankt exemplaar zijn geweest. Kenmerkend voor een dergelijke vlakbijl is (naast het typische model) de asymmetrische doorsnede: één vlak van de bijl loopt langs de steelhouder rechtdoor (afb. 39).

A.F.E. Kipp

9. Geertestraat 26 en 28

Bij tal van huizen in de Utrechtse binnenstad is het al bij een eerste bezoek redelijk duidelijk of we met een korte danwel lange bouwgeschiedenis te maken hebben. In het geval van Geertestraat 28 was al wat zichtbaar was zeer 19e-eeuws en kon alleen ten aanzien van de achtergevel en de kelder vermoed worden dat deze ouder waren. Pas bij de ontmanteling bleken er nog middeleeuwse balklagen aanwezig te zijn, waarna besloten werd de zijmuren en achtergevel grondig te onderzoeken. Op die manier kwam er een fascinerend middeleeuws huis in beeld, dat op grond van jaarringonderzoek van de eiken balken (dendrochronologie) door drs. D.J. de Vries kort na 1350 te dateren is.

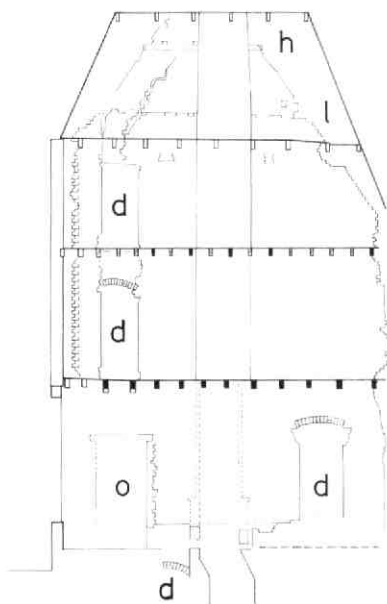
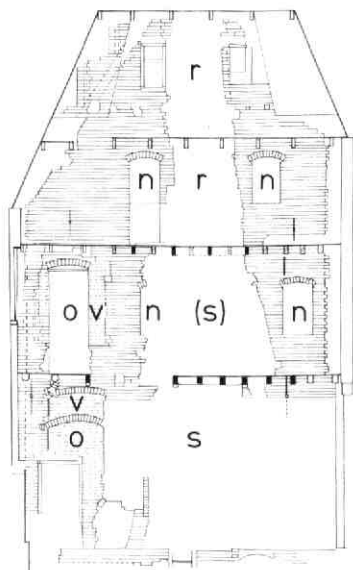
De vrij uitvoerige reconstructie die op grond van de resultaten van het onderzoek geschetst kan worden, brengt allereerst aan het licht dat nr 28 in zijn oorspronkelijke opzet één geheel vormde met nr 26 en dat beide delen even groot waren (afb. 40). Daarmee vormt het een van de vroegste voorbeelden van symmetrisch gedeelde huizen, een type dat tot in de 16e eeuw gebouwd werd, waarbij vaak één van beide vertrekken onderkelderd is (vergelijk Loeff Berchmakerstraat 42, Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 195-200 en Jeruzalemstraat 8-10, Nieuwe Gracht 53 en 55 en Twijnstraat 47 elders in deze Kroniek). Het zijn in de regel middelgrote tot vrij kleine huizen die een tweede belangrijke groep vormen naast de groep asymmetrisch gedeelde huizen (woonvierkant en zaal) waartoe 13e-eeuwse reuzen als Fresenburg, Groenewoude en Oudaen behoren, maar ook 14-eeuwse, middelgrote huizen als Scherpenburg

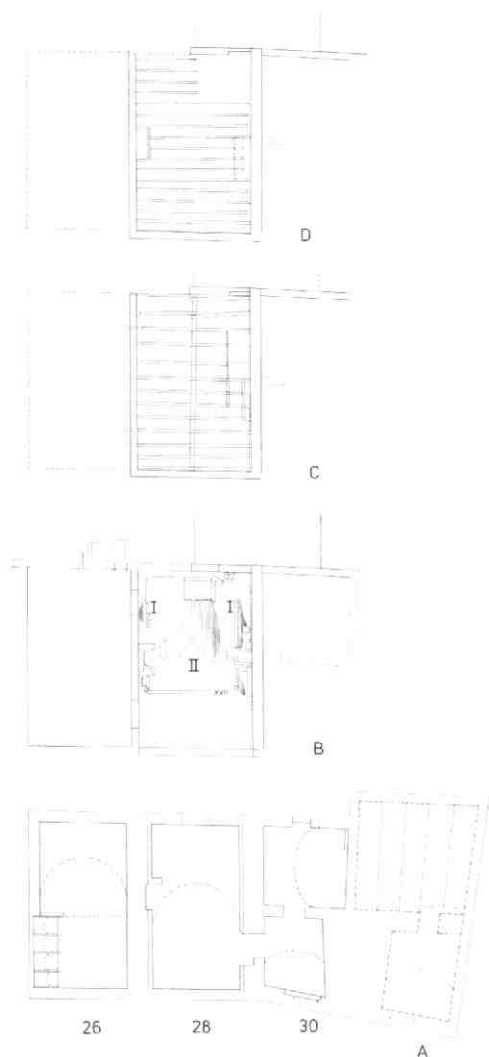
Afb. 40 Geertestraat 26 en 28. Reconstructie gezien vanuit het zuidoosten, met de situatie na de eerste verbouwing. Tek. Bart Klück.

(Springweg 69-71: Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 221-224). Een interessante schakel tussen deze tweede groep en de kameren vormt Geertekerkhof 1-2 in zijn oorspronkelijke opzet (zie Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 150-151)

De middeleeuwse voorganger van Geertestraat

Afb. 41 Geertestraat 26 en 28. De zijgevels van nr 28. Tek. Kees Terhorst. A: de westmuur. B: de oostmuur. s: stookplaats. r: rookkanaal. n: nis. v: venster (1e fase). d: doorgang (1e fase). o: doorgang (2e fase). l: vliegringvloer (1e fase). h: haanhout.

Afb. 42 Geertestraat 26 en 28. Plattegronden. Tek. Kees Terhorst. A: kelders. B: beganegrand met I: zijbladen van de 14e-eeuwse kelder; II: het gewelf van de 15e-eeuwse kelder. C: de balklaag boven de beganegrand met latere onderslagbalk. D: de balklaag boven de eerste verdieping.

26-28 was een stevig gebouw van 7,50 x 9,50 m, met muren van anderhalve steen dikte (46 cm) en een tussenmuur van 30 cm dik. Het steenformaat wijkt enigszins af van wat we bij 14e-eeuws metselwerk gewoon zijn: het meet 30 x 14,5 à 15 x 6 à 5,5 cm, 10 lagen 75 à 78 cm. Aan de straatzijde toonde de vier traveeën brede voorgevel twee verdiepingen, aan de achterzijde was het huis wat bescheidener: één verdieping onder een hoge kap, wat bleek uit de asymmetrische opzet van de oorspronkelijke zijmuren van nr 28 (afb. 41). Een dergelijke vorm van zijgevels is in Utrecht één keer eerder aangetroffen, namelijk in de 14e-eeuwse voorganger van Mariaplaats 9 (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 82-85).

Opmerkelijk zijn ook de balklagen boven beganegrand en verdieping, zoals die in nr 28 werden aangetroffen (afb. 42). Het zijn enkelvoudige balklagen, die evenwijdig aan de voorgevel gelegd zijn. Boven de beganegrand zijn de balken van eiken met sleutelstukken met een hol-profiel, boven de verdieping zowel van eiken als van dennen zonder sleutelstukken (afb. 43 en 44). De rangschikking van de balken van verschillende houtsoorten is weloverwogen gebeurd: de strijk-balken zijn van eiken, de zwaarste dennen balken zijn gelijk verdeeld bij voor- en achtergevel, de lichtere liggen daartussen, afgewisseld met eiken balken. De raveelbalk voor het rookkanaal rustte in balken.

Op de beganegrand is de raveelbalk met een pen, een lip en een tand, kortom: onwrikbaar, tussen de schouw balken bevestigd (afb. 45). De balken van beganegrand en verdieping van nr 28 liepen oorspronkelijk door in nr 26, met in de tussenmuur een schuine las (staand) met toognagel. De ruw gekloofde dennen balken boven de verdieping hebben op regelmatige afstanden toognagelgaten (dicht) wat vooralsnog onverklaarbaar is.

Hoewel de oorspronkelijke kap in het einde van de 19e eeuw gesloopt werd, kan deze toch gereconstrueerd worden aan de hand van de in de zijmuren gevonden balkgaten van vlieringplaten en vlieringbalken, en vooral ook door de vondst onder de vloer van de beganegrand van een groot deel van het oorspronkelijke spant (afb. 46). Hoewel het een eeuw lang onder de meest ongunstige omstandigheden verkeerd had, bleek het eikehout een halve cm onder de oppervlakte nog keihard. Het bevatte voldoende jaarringen voor datering: de uitkomst daarvan kwam overeen met die van de balklagen, namelijk kort na 1350. Bovendien pasten de afmetingen en de helling van het spantbeen bij de gevonden bouwsporen, zodat spant en huis bij elkaar moeten horen. De ongebruikelijke combinatie van een 14e-eeuwse, enkelvoudige balklaag en een dwars daarover geplaatst spant wordt ten overvloede bevestigd door een brede inkeping midden in de achterste strijkbalk, waarop waarschijnlijk een slof bevestigd was die de druk van het spantbeen verdeelde. Er zat geen pen onderaan het spantbeen, maar wel een zware nagel: een pengat zou de onderliggende balk namelijk verzwakt hebben.

De vertanding van de voorgevel eindigt in beide zijmuren voordat de vloerhoogte van de vliering bereikt is: de zolderverdieping heeft aan de voorzijde nog een kleine strook dakvlak gehad waarvan de helling minder steil was dan van die daarboven, wat het effect gaf van een opgelichte dakvoet. Tegelijk betekent dit dat de dekbalk van het spant ook aan de voorzijde door een spantbeen gedragen moest worden, een spantbeen dat als muurstijl mee opliep met de hoger opgaande voorgevel, om dan mee te buigen met het dakvlak: een op zijn kop gezette krommer.

De tussenmuur versmalt boven het vlieringniveau tot een halve steen dikte (15 cm). Op halve hoogte zit een eiken haanhout ingemetseld dat aan beide zijden eindigt in een halfhoutse lip met spijkergat, waarmee het haanhout aan de benen van een sporenpaar be-

Afb. 43 Geertestraat 26 en 28. De 14e-eeuwse, eiken balklaag boven de beganegrond met gotische sleutelstukken en de raveling van de verdwenen schouw. Daarvóór de raveling van een stookgewelfje. De onderslagbalk is van omstreeks 1600.

vestigd was. Het sporenpaar heeft, evenals de hele reeks sporenparen, bovenop de beide worm- of vlieringplaten gestaan. De sporen van de onderhelft van het achterdakvlak waren - evenals bij het voordakvlak - tegen de vlieringplaten aangespijkerd.

Kleine, oorspronkelijke balkgaten bovenop de haanhouten duiden op een vloertje op deze hoogte (165 cm boven de vlieringvloer). Zij geven daarmee een bevestiging dat de overige sporenparen op deze hoogte ook van haanhouten voorzien waren, buiten de gebruikelijke reeks haanhouten dicht bij de top.

Zowel nr 26 als nr 28 hebben een kelder (afb. 46).

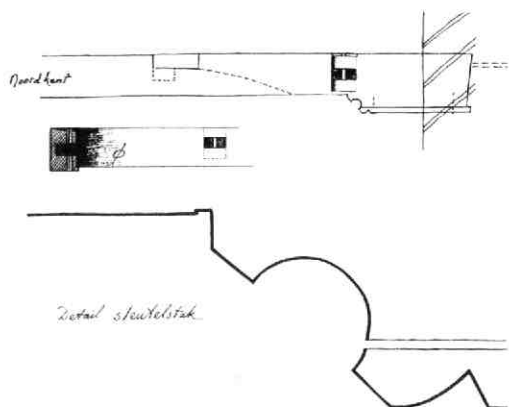
Een opgraving wees uit dat beide van later datum zijn: nr 26 was oorspronkelijk niet onderkelderd en in nr 28 bleek het tongewelf van de huidige kelder gemetseld te zijn in een oorspronkelijke kelder waarvan het ongeveer 70 cm hogere gewelf alleen voor zover het in de weg zat, was weggesloopt (afb. 47).

Deze oorspronkelijke kelder had twee toegangen: in de achtergevel één vanuit de tuin en één onder de tussenmuur, vanuit de oostelijke helft (nr 26). Van de laatste toegang was behalve de toog nog een stuk steekgewelf over.

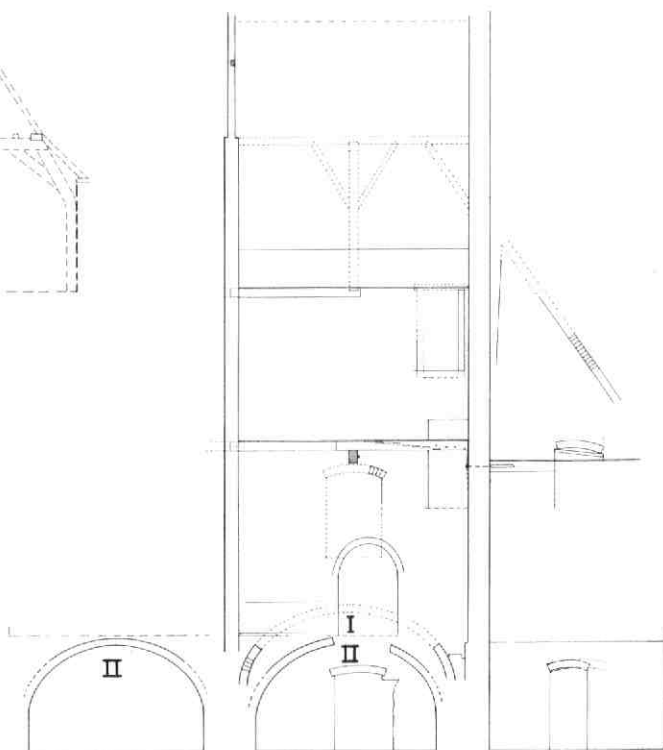
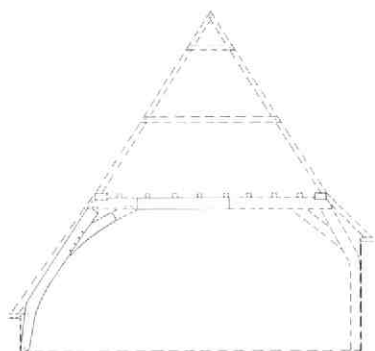
Als gevolg van aanleg en latere wijzigingen van de

Afb. 44 Geertestraat 26 en 28. De 14e-eeuwse balklaag van de verdieping: eiken en den-

Afb. 45 Geertestraat 26 en 28. Balk langs de verdwenen schouw van de beganeerd met raveelbalk. Tek. Bart Klück. Het profiel van het sleutelstuk is deels uit de balk zelf gehakt, deels voortgezet in een toegevoegd plankje.

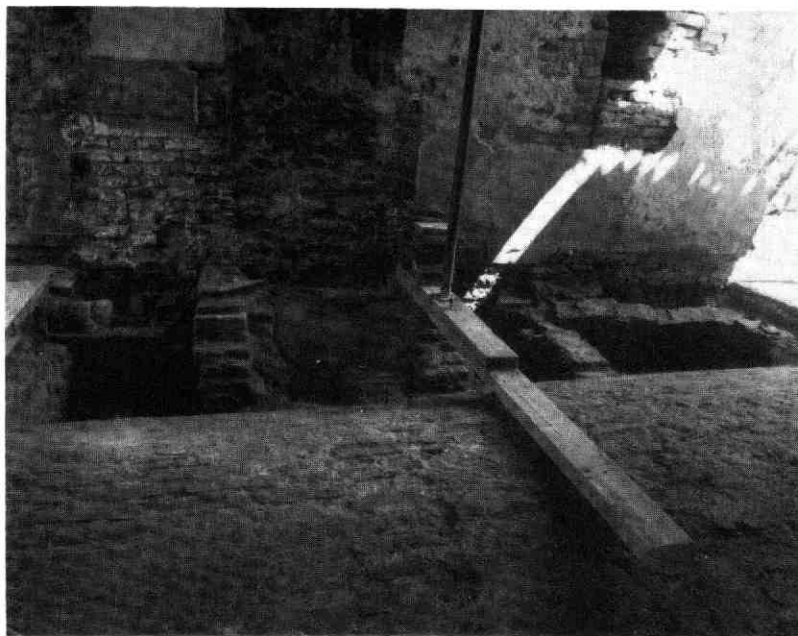
Afb. 46 Geertestraat 26 en 28. A: Reconstructie van het spant aan de hand van de teruggevonden onderdelen en van de bouwsporen in de zijgevels van nr 28. Tek. Kees Terhorst. B: De achtergevel van nr 28 en de achtergevel van de 15e-eeuwse aanbouw ter plaatse van nr 30. Tek. Kees Terhorst. I: de 14e-eeuwse kelder. II: de 15e-eeuwse kelders.

kelder van nr 26 is de tussenmuur gedeeltelijk verzakt en gescheurd, wat door de flexibiliteit van het met kalkspecie gemetselde muurwerk goeddeels geneutraliseerd werd (afb. 41). Op de beganeerd zit in de achterste helft van de tussenmuur een dichtgemetselde doorgang, die bij het 14e-eeuwse vloerniveau hoorde. Ook in de voorhelft is een doorgang maar deze hoort bij het latere vloerniveau. Daarboven zitten op de verdieping en op de zolderverdieping dichtgemetselde, 14e-eeuwse doorgangen, waarvan die op zolder met steensponningen en oorspronkelijk met een latei gedekt was, terwijl beide andere 14e-eeuwse doorgangen een kozijn onder een toog hadden. Aan de andere kant van deze doorgangen, in nr 26, is de trap geweest, waarbij het ongewis blijft of dit een spiltrap danwel een reeks van steektrappen was.

De westgevel versmalde boven de daklijnen tot een éénsteens, asymmetrische trapgevel. Het is niet onwaarschijnlijk - maar vanwege latere wijzingen niet meer met zekerheid vast te stellen - dat behalve de beganeerd ook de verdieping een haard had.

De vliering had kleine venstertjes ter weerszijden van

Afb. 47 Geertestraat 26 en 28. Opgraving in nr 28 met op de voorgrond het 15e-eeuwse keldergewelf. Rechts-achter steekt nog een stuk van het gewelf van de 14e-eeuwse kelder omhoog. Daarboven: een 14e-eeuwse doorgang naar nr 26.

het rookkanaal. Op de zolderverdieping zat aan iedere kant van dat kanaal een éénsteens diepe muurkast (afb. 48), evenals op de eerste verdieping. Daar zijn ze echter meer naar rechts geplaatst in verband met een (later dichtgemetseld) oorspronkelijk venster in het linker deel (afb. 49). Daaronder had ook de beganegrond een venster. Deze vensters duiden erop dat het huis in de 14e eeuw aan de westzijde vrij stond. In een nog oorspronkelijk muurfragment van de achtergevel waren de resten van een toog en een hoek

van een centraal geplaatst venster zichtbaar. Afgaande op bovenstaande verschijnselen kan de verdwenen voorgevel hypothetisch als volgt gereconstrueerd worden: een ingang in de linkerhelft, (kruis-)vensters op de beganegrond en verdieping en waarschijnlijk vier vrij kleine, alleen met luiken gesloten, vensteropeningen op de zolderverdieping. De kamer boven de kelder was waarschijnlijk het voornaamste vertrek (afb. 50). In de 15e eeuw werd het huis verbouwd. Behalve het

Afb. 48 Geertestraat 26 en 28. De tweede verdieping van nr 28 gezien naar het westen. Rechts de afgehakte strook metselwerk van de middeleeuwse voorgevel. Ter weerszijden van het dichtgemetselde rookkanaal: 14e-eeuwse nissen waarvan de linker later is verdiept. Geheel links is de lijn van het oorspronkelijke achterdakvlak te volgen.

Afb. 49 Geertestraat 26 en 28. De zuidwesthoek van de eerste verdieping van nr 28 met een, voor een deur versmald, 14e-eeuws venster. Rechts daarvan: een hoek en boogaanzet van een nis.

gelijkmaken van beide beganegrond-niveaus werd er tegen de westzijde een kamer met een lessenaarsdak gebouwd.

Vermoedelijk was deze kamer even diep als het grote huis, maar aanvankelijk was alleen het achterstuk onderkelderd met een dwarsgeplaatst tongewelf, dat toegankelijk was vanuit de tuin. Het was geen zelf-

standige woonruimte, want in de westgevel van het grote huis waren ter plaatse van de vroegere vensters doorgangen gemaakt. In de achtergevel bevond zich slechts één venster.

De schouwen tegen de westmuur van het grote huis werden bij deze verbouwing gewijzigd: die van de beganegrond kwam in het hart van de muur en voor de verdiepingshaard werd een stookgewelf in de balklaag aangebracht.

Dit in verschillende opzichten markante huis heeft een opvallende plaats ingenomen in de verder oorspronkelijk toch tamelijk bescheiden bebouwde Geertestraat. Via de transportregisters van rond 1600 kon het geïdentificeerd worden als het huis "Coeckenberch". In een charter van 1379 wordt dit huis al genoemd en dit is tevens de oudste vermelding van de St Geertruijdensteek (Van der Monde III, 343-345). Ook in 1433 is er een vermelding.

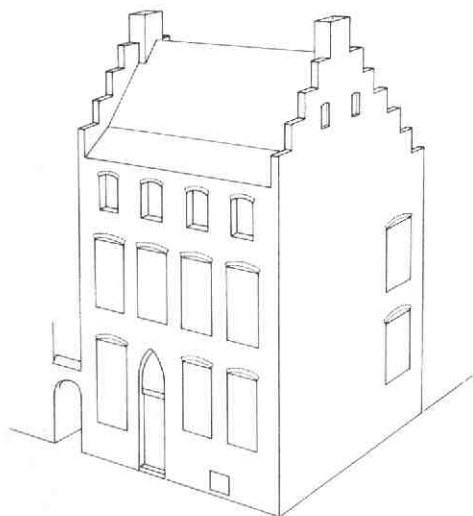
Waar verondersteld wordt dat de Springweg ooit in zuidelijke richting doorliep en omtrent de Lange Rozendaal afboog naar de Volderbrug aan het begin van de Twijnstraat, is het een prikkelende gedachte dat het terrein ten westen van dit huis Coeckenberch in de 14e eeuw nog onbebouwd was: dit kan betekenen dat het zuidelijke deel van de Springweg toen nog bestond. De aanleg van de Geertestraat kan dan als een bochtverlegging opgevat worden. Het stuk van de Springweg direct voorbij deze bocht werd bij het Geertekerkhof gevoegd. Huizenrij en Geertekerk groeiden in de volgende eeuwen naar elkaar toe, tot er in de 17e eeuw niet meer dan een smalle doorgang overbleef.

In 1584 is Coeckenberch eigendom van de kerk van St Geertruijdt. Het werd toen verkocht aan Jacob Gerritsz. de Cock, vicaris van de Dom. Daarbij werd het nog bestaande gangetje ten oosten van nr 26 genoemd. Het in de 15e eeuw aangebouwde deel werd als "Cleijn Koeckenberch" aangeduid; het was gelegen aan het kerkhof met een erf dat achter aan de school van de Geertekerk grenst.

De Cock begon in 1587 zijn bezit te verkopen, waarbij het huis opgedeeld werd. Het rechter deel, nr 28, kreeg toen een eigen spiltrap, waarvan de spil in de balklaag teruggevonden is. Er bleef nog een verbinding met Klein Koeckenberch en er werd een achterhuis van twee bescheiden lagen aangebouwd. Op de beganegrond werd links van de haard een oventje in de muur gemaakt en de verdiepingsvloer werd versterkt met een onderslagbalk onder de balklaag.

In de 17e eeuw werd Geertestraat 30 gebouwd, waarin Klein Coeckenberch werd opgenomen. Alleen de intussen uitgebreide kelder daarvan bleef bij nr 28 horen. In 1889 werd nr 26 tot het maaiveld gesloopt en een jaar later werden de voorgevel en de kap van nr 28 vervangen, wat paste in de reeks vernieuwingen die de zuidwand van de Geertestraat sterk veranderd hebben.

B.J.M. Klück

Afb. 50 Geertestraat 26 en 28. Reconstructie van het huis Coeckenberch in de 14e eeuw, gezien vanuit het noordwesten. Tek. Bart Klück.

Afb. 51 Jeruzalemstraat 8-10. De noordwestgevel met rechts de topgevel van de vleugel uit de eerste bouwphase en links de zijvleugel, waarmee het complex in de tweede fase voltooid werd. Links, met lessenaarsdakje, de plee-uitbouw.

10. Jeruzalemstraat 8-10

Met zijn flauwe, S-vormige loop en halverwege de pas gerestaureerde huizen nrs 8-10 roept de Jeruzalemstraat bij iedere bezoeker het besef op dat Utrecht (weer) een springlevende, maar onmiskenbaar middeleeuwse binnenstad heeft, waar drukte en stilte, breed en smal, groot en klein in een gegroeide samenhang functioneren.

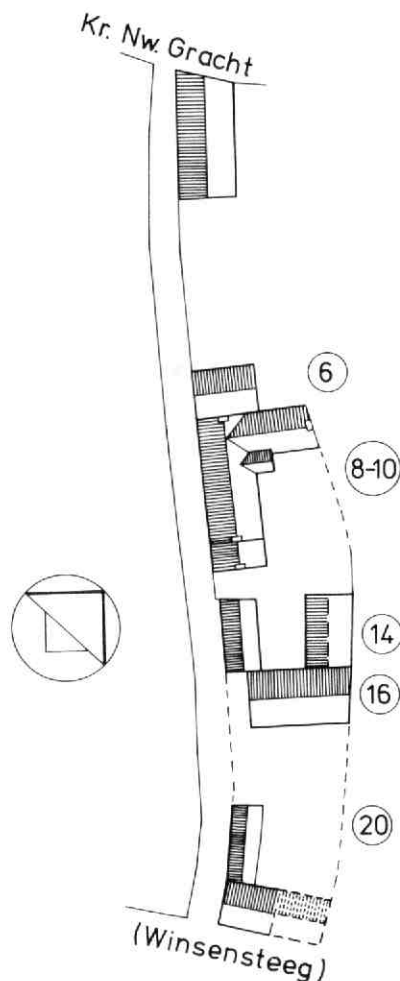
Met zijn brede en hoge gevel is nr 8-10 het meest dominerende huis in de straat. De restauratie ervan is in fasen uitgevoerd: eerst de kappen in 1974 (afb. 51) en vervolgens de gevels en het interieur van 1984 tot 1987. Naar aanleiding van het voorbereidende onderzoek van de achtergevels is in de Kroniek 1984 (MBOU 1985-4, 97-103) een eerste impressie gegeven van de ontwikkeling van het L-vormige complex. Ten aanzien van deze gevels leverde het in 1987 voltooide onderzoek aanvullende informatie op over de relatie tussen vóór- en achtervleugel, over de oudste keldertoegang en over de evolutie van de vroegere stal.

De voorlopige - datering geschiedde aan de hand van de kenmerken van het metselwerk, waarbij ook het gegeven van de met zandsteenblokken versierde spitsboognis van de vroegere ingang van de hoofdvleugel betrokken werd (afb. 52). Ook het duidelijkste architectonische element van de achtervleugel, namelijk de vroegere ingang met korfboognis, bood op dat gebied een houvast. Beide typen ingangen komen vanaf respectievelijk het midden en het laatste kwart van de 15e eeuw in ruime mate voor, wat evenzeer geldt voor de topgevels met zandstenen schouders en een afwisseling van rollagen en vlechtwerk (vergelijk bijvoorbeeld de gevels van de kapel van het Abraham Doleklooster in de Kroniek 1984 (MBOU 1985-3, 84) die uit 1452 of 1479 date-

ren). Voorbeelden van dergelijke met natuursteenblokken versierde ingangen of doorgangen uit de tweede helft van de 15e eeuw bieden bijvoorbeeld de Spaarnwouderpoort te Haarlem, de Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort, de kerktorens van

Afb. 52 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de voor-gevel met de dichtgemetselde en doorbroken spitsboognis van de oorspronkelijke ingang. In de zandsteenblokken zijn in het einde van de 16e eeuw schijnvoegen gehakt.

Afb. 53 Jeruzalemstraat 8-10. Situatie van het oorspronkelijke perceel omstreeks 1550 met de huizen aan de oostzijde van de steeg. Tek. Kees Terhorst.

Eemnes-buiten en Hilvarenbeek en de Lebuïnuskerk te Deventer.

Evenwel, in een artikel dat gebaseerd is op materiaal uit de archieven van het kapittel van Oudmunster, beargumenteerde Martin de Bruijn een latere bouw-tijd op grond van de vaststelling dat het voorhuis ge-bouwd moet zijn door Christiaan van Zenden, kanun-nik van Oudmunster en doctor in de medicijnen (MBOU 1987-2, 13-16). In 1528 zou het voorhuis nog niet voltooid zijn. De auteur ziet in dit bouwdeel de vleugel aan de straat, zodat - in verband met een pas in 1565 eindigende verhuur die na de dood van Van Zenden in 1530 was aangegaan - de noordoost-vleugel er pas laat in de 16e eeuw aan toegevoegd kan zijn en de traptoren logischerwijs nog weer later. Een mooier voorbeeld van de tegengestelde inter-pretaties en dateringen waartoe de bouwhistoricus en de (papieren) historicus op basis van hun bronnen kun-

nen komen, is nauwelijks denkbaar. Enerzijds is er het gebouw met zijn letterlijk harde kenmerken, die (be-halve in het uitzonderlijke geval van een jaartalaan-duiding) slechts per periode - een eeuw, een halve eeuw of soms een kwart eeuw - te rangschikken zijn. Anderzijds zijn er de geschreven bronnen, die goed gedateerd zijn, maar die in hun omschrijvingen vaak te summier of voor meer dan één uitleg vatbaar zijn. Door middel van een derde methode - namelijk die van de dendrochronologie, dat wil zeggen het dateren aan de hand van de jaarringen van (elke)hout - is vast-gesteld dat de traptoren omstreeks 1575 gebouwd werd, wat nog past in de bouwhistorisch gefundeer-de periode.

Vergelijking van muurankers door de gehele Utrecht-se binnenstad, respectievelijk met die van de voor-vleugel en van de achtervleugel van Jeruzalemstraat 8-10, wees intussen uit dat het voorkomen van de ka-rakteristieke versierde "neus" van het muuranker in het begin van de 16e eeuw valt, waarbij het type van de jongere achtervleugel verwantschap vertoont met de ankers van Paushuizen (na 1517).

In de hiervolgende bouwhistorische beschrijving zal duidelijk worden dat er zowel sprake is van één con-cept van een L-vormig huis, als van een periodever-schil van minimaal tien jaar tussen beide vleugels. Daarvan is ook de laatste nog vóór de dood van Christiaan van Zenden voltooid, terwijl de bouw van de langs de straat gelegen vleugel kort na de verwer-ving van het perceel door Van Zenden in 1498 begon-nen moet zijn. Een dendrochronologische datering van de spanten kon daarover definitief uitsluitsel ge-ven.

De begrenzing van het oorspronkelijke perceel is nog te volgen aan de hand van een fragment van een tuin-muur in de achtergevel van Jeruzalemstraat 12 en een groot stuk middeleeuwse tuinmuur achter de nrs 16 en 18 (afb. 53). Als oudste huis op dit perceel komt nr 16 in aanmerking, dat ongeveer 2 m achter zijn 19e-eeuwse voorgevel een middeleeuws huis verbergt, waarvan de vroegere voorgevel naar de Herenstraat (Winsensteeg) gericht was. Het feit dat de westgevel achter de huidige rooilijn ligt, kan erop wijzen dat het huis van vóór de aanleg van de Jeru-zalemstraat in 1450 dateert. Het staat halverwege het oorspronkelijke perceel, op het achtererf waarvan nr 8-10 is gebouwd.

De aan de straat gebouwde vleugel van Jeruza-lemstraat 8-10 is onderkelderd, is twee lagen hoog en zes travéeën breed en heeft een zadeldak, waarvan de zuidelijke helft in 1917 afbrandde. In 1974 werd het weer in zijn oorspronkelijke vorm hersteld (afb. 54).

Alle muren zijn anderhalfsteens dik en in staand ver-band gemetseld. De oorspronkelijke ingang bevond zich in de meest linkse travée en was geplaatst in de reeds genoemde, hoge spitsboognis met afgeschuin-de hoeken en een afwisseling van baksteenlagen en zandsteenblokken. De doorgang was met een zandstenen latei (mogelijk met beeldhouwwerk) overspannen. Daarboven was een gedeeld bovenlicht

Afb. 54 Jeruzalemstraat 8-10. De voorgevel in zijn huidige staat. Tek. Kees Terhorst. De oorspronkelijke indeling is met onderbroken lijnen aangegeven.

met een (zandstenen) bovendorpel op gelijke hoogte met die van de kruisvensters. Als men eertijds over de drempel stapte, kwam men in een halletje, dat met een halfsteens muur of met een houten wand van het vertrek rechts daarvan gescheiden was (afb. 55). Met een viertal treden werd het beganegrondniveau boven de keldergewelven bereikt. Deze laaggelegen entree is het enige niet onderkelderde gedeelte van het voorhuis. In het verlengde daarvan ligt een klein, gewelfd keldertje waarop oorspronkelijk de spiltrap in de noordhoek geplaatst was. Sporen van de treden in de noordwestmuur en een uitholling van de strijk balk ter plaatse, evenals een tijdens de tweede bouw fase dichtgelegde trapopening in de zoldervloer, getuigen daarvan (afb. 56).

Vanuit de hal kwam men rechts in een groot, vierkant vertrek met twee vensters aan de straatzijde en één kruisvenster aan de tuinzijde. Links daarvan moet een achterdeur geweest zijn, waarnaast meteen een buiten-ingang (en enige toegang) tot de kelder was. Dit vertrek had geen stookplaats in tegenstelling tot het aan de zuidoostzijde gelegen, rechthoekige vertrek dat door een tot op de verdieping doorlopende, éénsteens muur van het eerste vertrek gescheiden was (afb. 55). De haard was daar in de zuidoostmuur geplaatst. Met drie vensters in de noordoostmuur en een geheel blinde zuidwestmuur was deze kamer geheel op de tuin gericht.

De plafonds van moer- en kinderbinten zijn grotendeels nog intact (afb. 57), alleen de sleutelstukken zijn, zoals overal elders in het gebouw, verdwenen. Resten van de oorspronkelijke eiken vloeren met spreidseel aan de onderzijde zijn op de verdieping en op de zolder van de noordelijke helft bewaard gebleven.

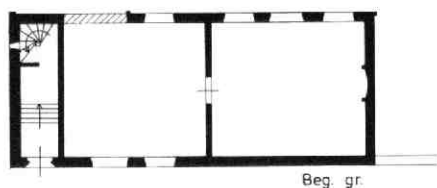
Beide daarnet beschreven vertrekken zijn onderkelderd door tongewelven, die door een zware tussenmuur van elkaar gescheiden zijn. Voor de gewelven is een speciale maat stenen gebruikt van 21 x 10 x 4,7 cm. Aan de straatzijde bevonden zich twee kelderlichten, aan de andere zijde vier. De waterput in de zuidelijke kelder dateert misschien oorspronkelijk uit de bouw tijd (afb. 58).

De spiltrap kreeg licht van een klein venstertje in de noordwestmuur. Op de verdieping kwam hij, vlak bij de haard, in een groot vertrek van ca 8 x 6 m uit. Die ruimte was, gezien de wat ongelijke plaatsing van het derde venster in de voorgevel, mogelijk met een houten wand langs de tweede moerbalk onderverdeeld. In de achtergevel zat in ieder geval één venster en misschien twee (afb. 55).

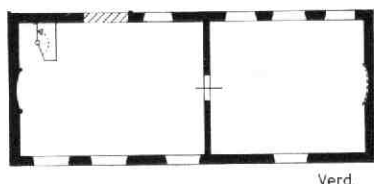
De haard in de noordwestmuur heeft daarin sporen achtergelaten van zijn afgehakte, bakstenen boezem, maar ook zit er nog een blok trachiet en de afdruk van een natuurstenen wang. Het moet derhalve een luxe schouw geweest zijn. Rechts ervan, eigenlijk al op de overloop van de trap, bevond zich een gepleisterde nis (afb. 56).

Een doorgang in de dwarsmuur gaf toegang tot een tweede vertrek, gelijk aan dat op de beganegrond, maar met slechts één venster in de voorgevel (afb. 54). Ter weerszijden van dat venster was ruimte voor bedsteden.

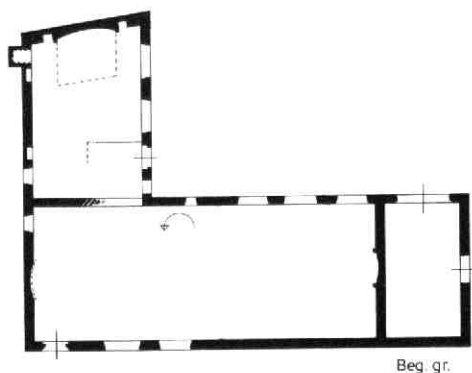
De kap was oorspronkelijk misschien onder het dakvlak door een dwarsmuur gedeeld. Alleen de spanten van de noordwestelijke zolder zijn na de brand van 1917 bewaard gebleven (afb. 59). Ze zijn opgebouwd uit twee eiken jukken, waarvan de onderste als krommerspanten uitgevoerd zijn. Met de guts wa-

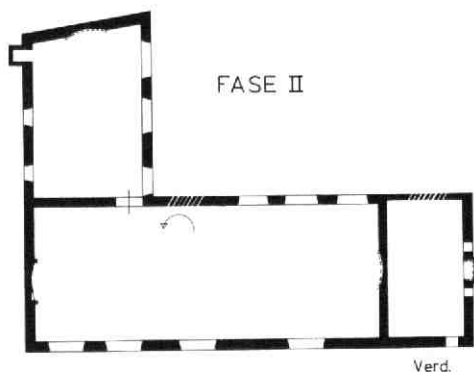
FASE I

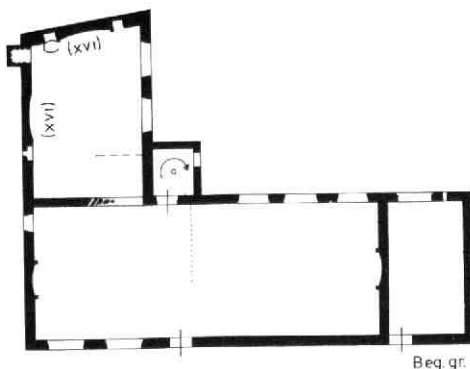
Verd.

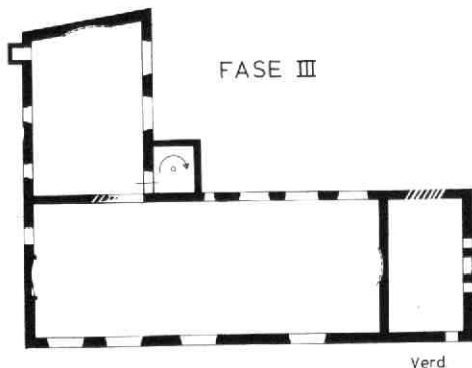
Beg. gr.

Verd.

Beg. gr.

Verd.

0 5M

Afb. 55 Jeruzalemstraat 8-10. Plattegronden van de eerste drie bouwfases. Tek. Kees Terhorst. De traditionele indeling van de oudste vleugel bleek na korte tijd al verouderd.

ren telmerken aangebracht, waarnaast (meestal op de ondervlakken) geritste merken, die steeds bestonden uit een pijltje met een kruisende of met een losse streep; het zijn vermoedelijk timmermansmerken (afb. 60).

De muurplaten waren met blokkeels en ankers aan de spantbenen gekoppeld. Een nokstijl ontbrak oorspronkelijk; de sporen waren paarsgewijs gekoppeld. Hoewel de bestaande sporen bij de restauratie van de kap in 1974 niet zijn gedocumenteerd, valt uit de

schaarse foto's op te maken dat ze van naalddhout waren en dus mogelijk van later datum (met dank aan de heer Beuving van drukkerij De Boer voor deze gegevens).

Licht kregen de zolders via luikopeningen in de eindgevels. Op een 19e-eeuwse foto van een stadspanorama vanaf de overkant van de Maliesingel is de in 1917 verdwenen zuidoostzolder met dergelijke luikopening(en) nog te herkennen (afb. 51 en 61).

Afb. 56 Jeruzalem-
straat 8-10. De noord-
westmuur op de verdie-
ping ter plaatse van de
oorspronkelijke trapra-
veling. Rechtsboven ver-
tonen de kinderbinten
een onderbreking. In het
midden: sporen van een
oorspronkelijke haard.

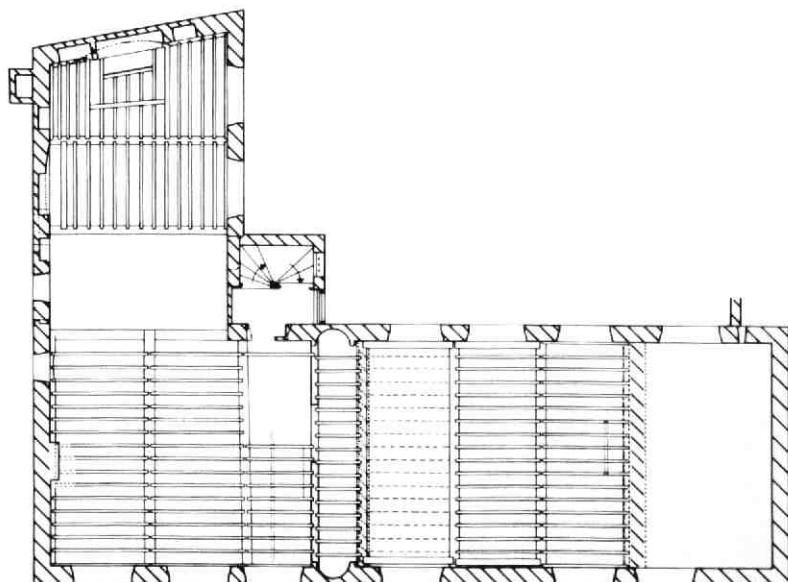

Onderzoek van de aansluitingen van de oostvleugel en van de stal (beide uit de tweede bouwphase) op het metselwerk van het voorhuis bracht de verrassende ontdekking dat deze bouwdelen al bij de bouw van het oudste deel van het huis waren voorzien: er waren "staande tanden" uitgemetseld, waarop in een latere fase kon worden doorgemetseld (afb. 61). In een spleet van de noordwestmuur, die ontstaan was door het ca 12 cm wegzakken van de oostvleugel, was te zien hoe het oorspronkelijke voegwerk keurig rond de uitstekende stenen doorging (afb. 62). Een aardige, bijkomende ontdekking was een oud zanglijsternest in deze spleet: het nest dateert uit

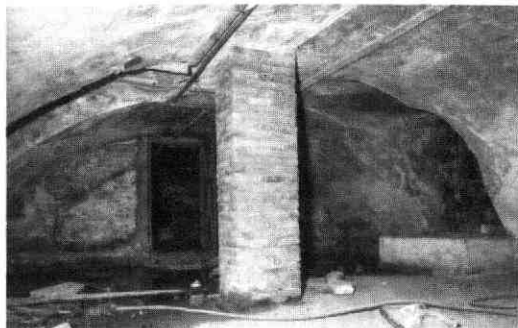
1972, toen iedere zomeravond een lijster zong boven het tot aan de Kromme Nieuwe Gracht volop begroeide, braakliggende terrein. Het nest was gebouwd bovenop een verlaten merelnest: ook hier dus twee bouwfasen.

Mogelijk zijn de twee verweerde, zandstenen balkconsoles in de noordwestmuur ook bedoeld geweest voor een eventuele aanbouw (het gesloopte Jeruzalemstraat 6?).

De tweede bouwphase, waarmee het L-vormige ontwerp voltooid werd (afb. 55), toont in zijn uitvoering enige verschillen met die van het voorhuis. Ze zijn te

Afb. 57 Jeruzalem-
straat 8-10. Plattegrond
van de begane grond ten
tijde van het onderzoek,
met de balklagen. Tek.
Kees Terhorst.

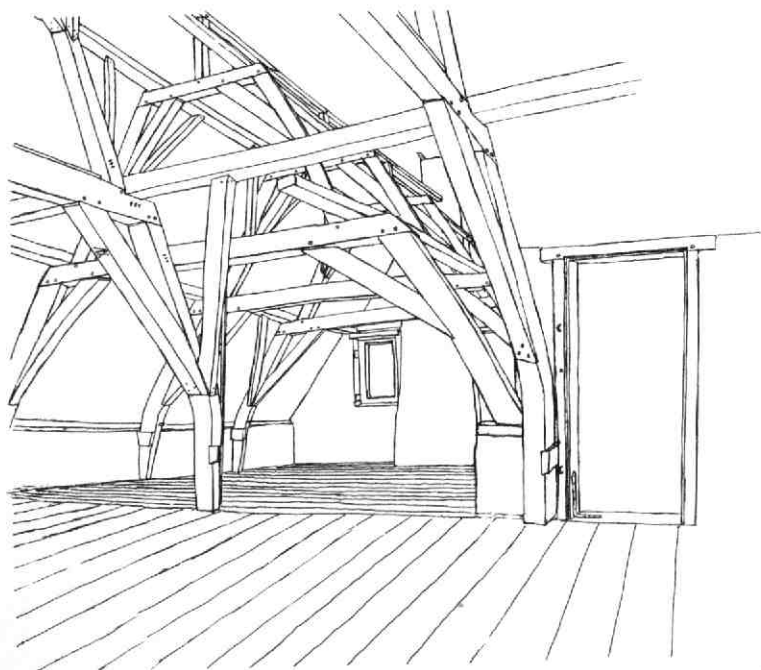
Afb. 58 Jeruzalemstraat 8-10. De kelders onder de oudste vleugel. Het donkere gat geheel achterin geeft toegang tot het gewelfje onder de vroegere spiltrap. Rechts: de waterput.

rug te voeren op een intussen veranderde bouwtechniek of vorm-opvatting. Zo is de korfboogvormige ingangsnis in de nieuwe zuidgevel al genoemd. Verder bestaat de nieuwe kelder niet uit een tongewelf, maar uit drie, zeer vlakke troggewelven op gordelbogen (afb. 63) en verschijnt in de kap als nieuw element een nokgording, die op ingepende nokstijlen rust (afb. 60). In verband met de oostelijke perceelsgrens week de nieuwe noordoostgevel af van de overigens zeer haakse opzet van het complex. Een groot deel van deze muur werd op de beganegrond (waar hij 60 cm dik is) ingenomen door een reusachtige schouw van 2.60 m breedte: het is ongetwijfeld een keukenschouw geweest. Ter weerszijden van die schouw bevonden zich een kaarsnis en een muurkast. In de zuidoostmuur zaten twee grote vensters. Ook in de noordwestmuur waren twee grote nissen. In de rechter nis

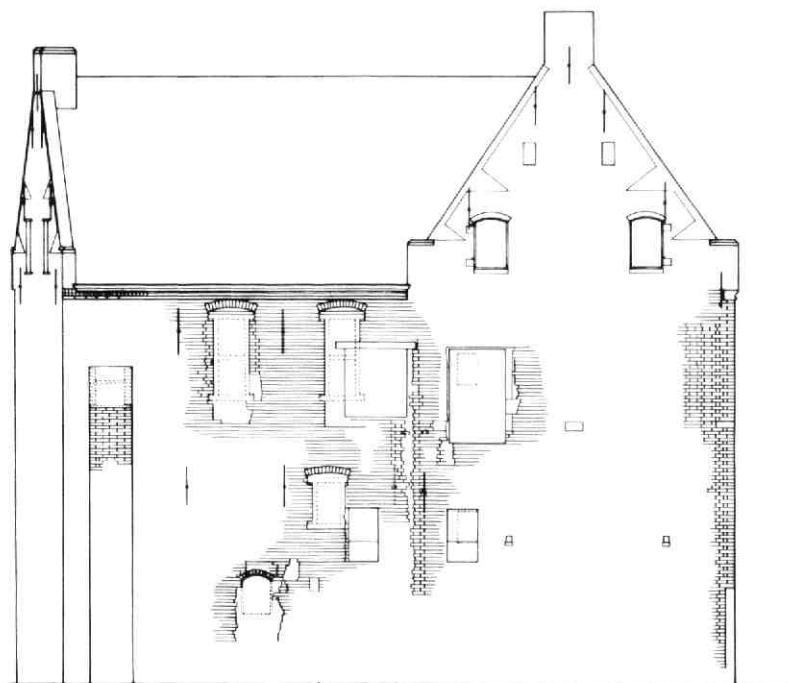
Afb. 59 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de kapconstructie van de oudste vleugel. Het spant heeft geen nokstijl.

werd tijdens het onderzoek een nest van wilde bijen aangetroffen (afb. 64). De moeder- en kinderbintenlaag vertoont boven de schouw een buitengewoon grote raveling: de forse boezem ging waarschijnlijk over in een stookgewelf voor de haard op de verdieping, die

Afb. 60 Jeruzalemstraat 8-10. De kap van de voorvleugel (gedeeltelijk) en die van de achtervleugel, waarvan de spanten een nokstijl hebben. Tek. Bart Klück. Rechts: de toegang tot de spiltrap.

Afb. 61 Jeruzalem-
straat 8-10. De noord-
westgevel met bouw-
sporen. Tek. Kees Ter-
horst.

vóór het rookkanaal van de beganegrond geplaatst
geweest zal zijn.
Waarschijnlijk was de keuken door een houten wand
gescheiden van het tegen het voorhuis aansluitende

Afb. 62 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de noord-
westgevel met de spleet tussen de voor- en achter-
vleugel. De vertanding van de vroegere hoek van de
voorvleugel is duidelijk te zien.

Afb. 63 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de kelder
van de achtervleugel, waarop de flauwe kromming
van het gewelf tussen de gordelbogen duidelijk uit-
komt. Foto Bart Klück.

Afb. 64 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van een dicht-
gemetselde nis in de vroegere keuken met raten van
(wilde) bijen.

balkvak waarin de buitendeur uitkwam. Dit gedeelte kreeg licht van een hooggeplaatst venstertje in de noordwestmuur (afb. 61) en van een vrij klein venster naast de deur in de zuidoostmuur, boven de nieuwe buitentoegang tot de kelder.

De spiltrap werd in deze fase verplaatst van de noordhoek van het voorhuis naar het derde balkvak, tegen de noordoostmuur. Daarvoor werd het kruisvenster in deze gevel gehalveerd (afb. 65). De oude trapgaten werden gedicht: boven de beganegrond met nieuwe kinderbinten en spreidse daartussen, op de verdieping bleef het raveelbalkje zitten en werden korte kinderbinten bijgelegd, die met spreidse en kopschotjes afgewerkt waren.

De dwarsmuur werd gesloopt en de balklagen ter plaatse opgevangen door nieuwe moerbalken (afb. 66). Daarbij is waarschijnlijk ook een extra spant in de kap geplaatst. Toch zal er wel een verdeling van de ruimten (in hout) geweest zijn, die mogelijk iets naar het noordwesten verschoven was.

Op de verdieping had de nieuwe oostvleugel een giefelijke kamer met drie kruisvensters op het zuidoosten en twee kloostervensters in de noordwestgevel (afb. 61). In dezelfde muur, meer naar achteren, bevond zich als extra comfort een uitgebouwd secreet (afb. 51). Heel toepasselijk is deze het laatst gebruikt om er een brandkast in te zetten. Het is misschien nog de enige bewaard gebleven, middeleeuwse plee-uitbouw in Utrecht; hij is afgedekt met een lessenaarsdakje, rustend op een muurplaatje dat door T-vormig eindigende ankers wordt vastgehouden. In

de zijwanden waren op ooghoogte kleine venstertjes voor een goede ventilatie en er was een deur naar de kamer aangebracht. Slechts tot vloerhoogte is het metselwerk middeleeuws, daaronder dateert het uit ca 1800. Op de beganegrond is met eenzelfde late steen een strook in de muur dichtgemetseld: mogelijk was hier - in de keuken - eveneens een plee.

De nieuwe achterzolder werd met de voorzolder verbonden door de borstwering ter plaatse grotendeels te slopen, waardoor een spantbeen van de oude kap in de ruimte kwam te staan (afb. 60).

De fragmenten van de borstwering die waren blijven staan, dienden om één van de nieuwe spanten op te plaatsen, waarbij de rechte spantbenen met een pen in de muurplaat gestoken waren. De andere spanten rusten in de moerbalken en hebben gekromde benen. Het gebruikte hout is van forse afmetingen; de dekbalken vertonen een lichte kromming. Hoewel kraslijnen op alle onderdelen wijzen op de zorgvuldige manier waarop de verbindingen gemaakt zijn, is het merkwaardig dat telmerken totaal ontbreken.

Een eigenaardigheid van de zoldervensters in de kopgevel is dat de duimen van de naar binnen draaiende luiken in ingemetselde blokjes eikehout bevestigd waren.

Uit de later geheel gewijzigde en verhoogde zuid-oostelijke aanbouw was aan de hand van de bouwsporen nog voldoende informatie over de oorspronkelijke situatie te halen om tot de reconstructie te komen van een stalruimte op maaiveldniveau. Deze stal had een poort-ingang aan de oostzijde, een

Afb. 65 Jeruzalemstraat 8-10. Begane-
grond met doorkijk van
de voorvleugel naar de
achtervleugel en de spil-
trap. Boven de doorgang
van de spiltrap is de oor-
spronkelijke hoek van
een kruisvenster te zien,
dat - bij het plaatsen van
de trap tijdens bouwfase
twee - ongeveer gehal-
veerd werd. Achterin: de
muurkasten die in de
plaats kwamen van de
vroegere keuken-
schouw. Geheel links:
de plaats van de 17e-
eeuwse schouw.

Afb. 66 Jeruzalem-straat 8-10. De verdieping van de oudste vleugel. Onder de moerbalk vóór het kleine venstertje is een ondiepe sleuf zichtbaar: het is de plaats van de oorspronkelijke dwarsmuur. Achterin: de 19e-eeuwse, grote opening naar de achtervleugel.

blinde muur aan de straatzijde en in de zuidmuur een zijdeur die in de vroegere poort-doorgang ter plaatse van het huidige Jeruzalemstraat 2 uitkwam (afb. 67). Vanuit de stalruimte leidde een trap naar de lage verdieping die als (personeels)woning diende. Deze verdieping had een haard, een kloostervenster in de westmuur en vermoedelijk ook één in de oostmuur. Daarboven was een zolder met vliering, beide met een venster in de zuidmuur.

Omstreeks 1575 (het huis was toen eigendom van kanunnik Van Nijenberch) werd het huis verrijkt met een traptoren in de "oksel" van beide vleugels (afb. 55). Deze traptoren is in de Kroniek 1984 besproken (MBOU 1985-4, 97-103). Bij de restauratie bleek het venster op de beganegrond nog oorspronkelijk traliwerk te bevatten. In samenhang met het opnieuw verplaatsen van de spiltrap werd de ingang in de voor-gevel twee travéeën opgeschoven. In de spitsboogopening werd een venster geplaatst en de zandsteenblokken werden weggewerkt door er schijnvoegen in te hakken en ze, met alle metselwerk mee, rood te schilderen (afb. 52).

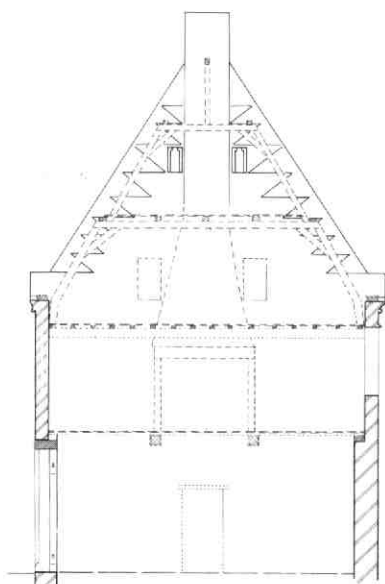
Links van de keukenschouw in de achtergevel werd een oventje gebouwd en de trek van de schouw werd verbeterd door een gat naar de kelder te maken. Tussen de nissen in de noordmuur kwam een klein venstertje.

Het linker vertrek in het voorhuis kon, toen het naar de noordmuur opgeschoven was, van een stookplaats worden voorzien. De stal kreeg met het aanbrengen van een voor- en een achterdeur en mogelijk van een stookplaats, kennelijk een andere functie. Een klein venstertje met één tralie kan er op wijzen dat de trap naar de oosthoek verhuisde.

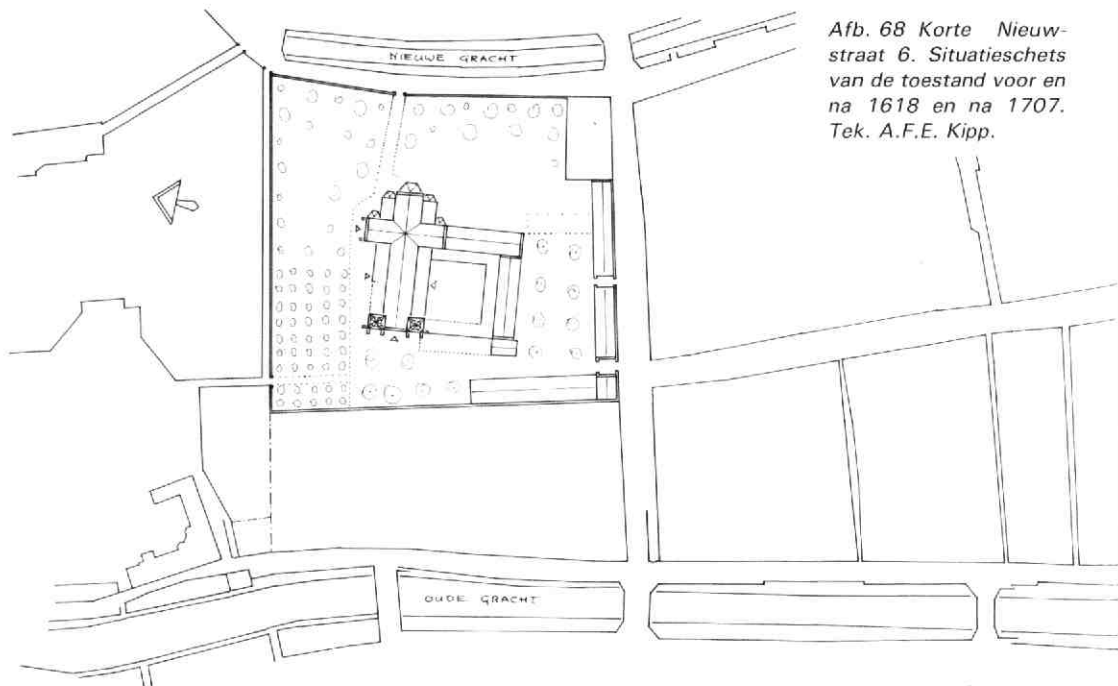
In de 17e eeuw werd de keukenschouw van de oostvleugel verplaatst naar de noordwestmuur, waardoor het nieuwe venstertje verdween. Links daarvan werd een nis ingehakt, waarin een heel kleine vensteropening, niet groter dan een katteluikje, uitkwam.

Op de tegenoverliggende muur was de aftekening van een insteekverdieping te volgen, die een dichtgemetselde doorgang naar de traptoren had en waarvoor een bordes van de trap verhoogd moest worden (zie Kroniek 1984 als boven). Het is niet duidelijk hoe ver deze insteek zich uitstrekte.

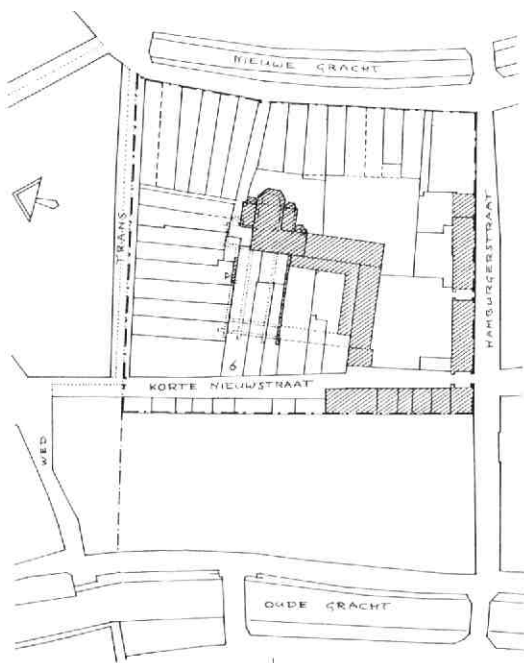
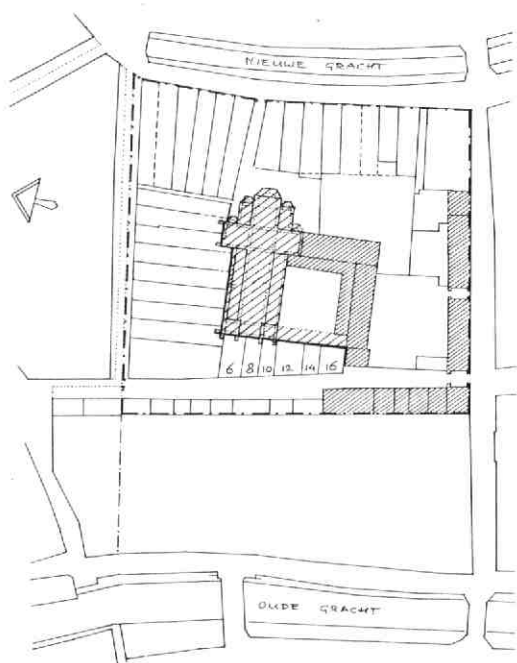
Bij een verbouwing in de vroege 19e eeuw werd op de beganegrond de muur tussen voor- en achterhuis geheel weggebroken en op de verdieping vervangen door een grote, gemetselde korfboogopening, waarvan de penanten op een zware balk rustten (afb. 66). Later in die eeuw werden op de beganegrond halver-

Afb. 67 Jeruzalemstraat 8-10. Reconstructie van de lage aanbouw aan de zuidoostzijde met stal en knechtenwoning. Tek. Kees Terhorst en Bart Klück.

Afb. 68 Korte Nieuwstraat 6. Situatieschets van de toestand voor en na 1618 en na 1707. Tek. A.F.E. Kipp.

wege de lange muren diepe, halfronde nissen gemaakt, waarvoor het metselwerk tot aan de buitenzijde werd vernieuwd (afb. 57). De westelijke nis was bedoeld voor een kolomkachel. In deze fase moet de gehele beganegrond één grote ruimte zijn geweest. In 1854 was hier een tapijtfabriek gevestigd (vriendelij-

ke mededeling van M. de Bruijn). Met de vestiging van drukkerij P. den Boer in 1883 verdween de woonfunctie geleidelijk helemaal uit het huis om er in 1969 weer volledig terug te keren.

B.J.M. Klück

11. Korte Nieuwstraat 6

Bij Korte Nieuwstraat 6 was ditmaal de restauratie van het voorste deel van het achterhuis aan de orde, dat een curieus rudiment uit de ontstaansperiode van het huis bleek te bevatten. Bovendien werd het reeds eerder in de Kroniek vermelde restant van de als tuinmuur fungerende zijmuur van de romaanse St Pauluskerk van klimop ontbloot, zodat daarvan nu een nadere bestudering mogelijk was.

Na de aanleg van de Korte Nieuwstraat over de westzijde van het terrein van de Paulusabdij in 1618, werden de erven langs de nieuwe straat uitgegeven voor de bouw van huizen. Zo werd onder meer een aantal percelen uitgezet vóór het front van de Pauluskerk en langs de (veronderstelde) westarm van de kloostergang, tot aan het abdijgebouw, waarin later het gerechtshof werd gevestigd (afb. 68 en 70). In 1621 vond de overdracht plaats van de vóór de Pauluskerk gelegen erven 3 en 4 aan de timmerman Gerrit Stoffels van Laer. Deze erven blijken op het moment van passeren van de acte inmiddels reeds bebouwd te zijn met drie huizen (thans Korte Nieuwstraat 6, 8 en 10). Blijkens een schilderij van Folpert van Ouwen Allen uit 1655 met een gezicht in de Korte Nieuwstraat naar de Dom toe, waren dit eenvoudige éénlaags huizen met vrijwel gelijke trapgevels aan de straatzijde (afb. 69). Hierbij hoorde vermoedelijk vanouds aan de achterzijde, achter een kleine binnenplaats, een aparte keuken, die met een aankapping aanleunde tegen de westgevel van de Pauluskerk.

Na de afbraak van de Pauluskerk in 1707 ontstond de mogelijkheid de erven ter plaatse te verruimen (afb. 68). Dit heeft kennelijk aanleiding gegeven tot verbouwing - wellicht in verschillende fasen - van het huis Korte Nieuwstraat 6 (afb. 71). Het huidige voorhuis werd tot en met de kelder geheel vernieuwd. Vermoedelijk werd tegelijkertijd achter het huis een uitbouw met rococo-trap gemaakt, alsmede een daarachter aansluitend, nieuw achterhuis. In de slechts een halve steen dikke tussenmuur tussen de trap en het achterhuis zijn, als een soort vakwerk, één of meer balken van de aangrenzende balklagen opgenomen.

Het 17e-eeuwse achterhuis daarnaast werd van een verdieping voorzien en naar achteren op de door de afbraak van de kerk vrijgekomen grond met een royale tuinkamer uitgebreid. De zware tufstenen westmuur van de kerk, waar het oude achterhuis tegenaan gebouwd was, werd vervangen door een dunne nieuwe muur. De voorgevel van de genoemde verdieping werd een kleine meter achter de 17e-eeuwse pui van de beganegrond op de balklaag gebouwd, vermoedelijk om via de kleine binnenplaats een betere lichtval in voor- en achterhuis te krijgen.

In de eerste helft van de 19e eeuw werd op het oude achterhuis nog een extra verdieping toegevoegd en werden de ramen van beide verdiepingen door de huidige empire-ramen vervangen. Op de binnenplaats werden (mogelijk reeds eerder) tegen de linker zijmuur buitenkasten gemaakt met bloemvormig uitgesneden ventilatieopeningen in de deuren. Op het eind

Afb. 69 Korte Nieuwstraat 6. Detail van het schilderij van Folpert van Ouwen Allen uit 1655 met een gezicht op de drie in 1619 gebouwde, kleine 17e-eeuwse huizen ter plaatse van de nrs 6 en 8. CMU, Cat. der Schilderijen 1952, nr 1.

van de 19e eeuw - of mogelijk bij een verbouwing in 1904 - werd het dakje van het uitstekende deel van de oorspronkelijke 17e-eeuwse keuken vervangen door een glazen dakje. Ten behoeve van een grotere lichtopbrengst werd daarbij tevens het plafondgedeelte van deze strook verwijderd. Daardoor verloor de, tot dan toe op de 17e-eeuwse pui opgelegde balklaag zijn houvast en bogen de ten behoeve van de 18e-eeuwse gevel aangebrachte onderslagbalk en dus ook de verdiepingvloeren door. Een grote bout onder het midden van deze balk is het enige zichtbare onderdeel van een verstopte overbruggingsconstructie, die kennelijk dit euvel moest ondervangen. Men heeft in 1619 vast niet gedacht dat het bescheiden keukentje tegen de Pauluskerk ooit een zo merkwaardige opeenstapeling van ad-hoc-ingrepen te torsen zou krijgen!

Het tweede punt van onderzoek gold de deels negen en een halve eeuw oude tuinmuur, die tot voor kort zijn geheimen onder een dichte deken van klimop bewaarde (afb. 72). Wel werd reeds eerder gesignaleerd, dat een verrassend groot deel van de linker tuinmuur nog uit oud tufsteenwerk bleek te bestaan (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 47). Dit was een waardevolle aanvulling op de tot dan toe bekende gegevens omtrent de Pauluskerk, die voornamelijk berusten op opgravingen in de jaren 1954-55 en op de

Afb. 70 Korte Nieuwstraat 6. Reconstructie van het straatbeeld van de Korte Nieuwstraat kort na de aanleg. Tek. A.F.E. Kipp. Weergegeven zijn de huizen 6, 8, 10 en 12 en op de achtergrond de Pauluskerk. De gang tussen de nrs 6 en 8 is hypothetisch.

in het gerechtsgebouw bewaardgebleven, zuidelijke transeptgevel.

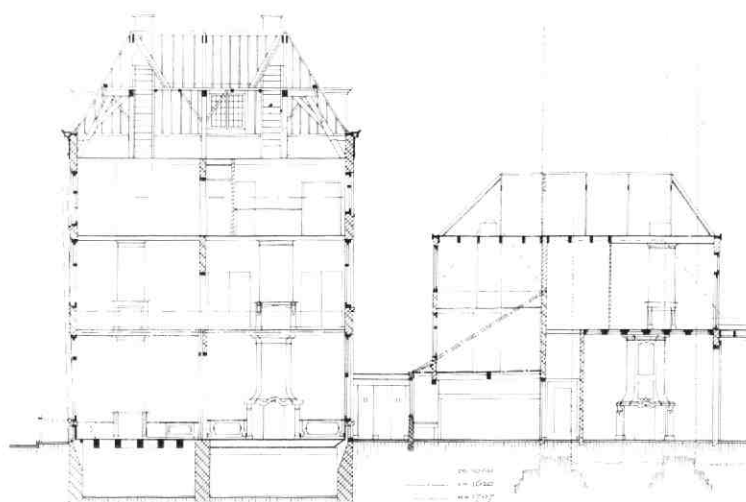
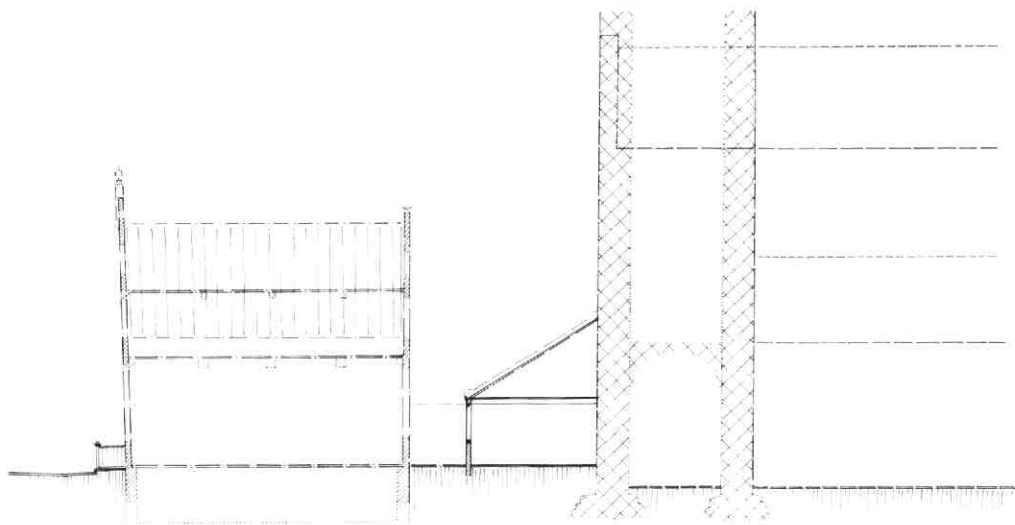
Het muurwerk is ter plaatse ongeveer één meter dik en bestaat uit zogenaamd kistwerk met grote, behouwen blokken tufsteen van wisselend formaat als binnen- en buitenschil en een vulling met ruwe tufbrokken in een grove, met gruis verschaalde kalkmortel. De hoogtemaat van de blokken varieert van 13 tot 28 cm (afb. 73).

De thans zichtbare hoogte van de muur is ruim vier meter. Op grond van de opgravingsgegevens uit 1954 mag worden aangenomen, dat de kerkvloer aanvankelijk ongeveer een kleine meter onder het tegenwoordige maaiveld lag. Aangezien uit de opzet van de nog bestaande zuidertranseptgevel valt af te leiden, dat de muren van de zijbeuk niet veel hoger geweest kunnen zijn dan het bewaardgebleven muurgedeelte, moet de oorspronkelijke hoogte van de zijbeukmuren rond de 5 m gelegen hebben.

Zeker waar de aan St Jan, St Pieter en St Paulus gewijde kerken van bisschop Bernold in vorm en opzet onderling zo nauw verwant zijn, is het van belang naast de overeenkomsten ook de verschillen te beseffen.

Zowel de totale breedte van het schip (20 m) en de (uitwendige) zijbeukbreedte (5 m), alsook de oorspronkelijke lengte van het schip is bij alle drie de kerken gelijk. Aangezien de hoogte van de zijbeuken echter bij de Janskerk en bij de Pieterskerk ongeveer twee maal zo groot is als bij de Pauluskerk, moet de indruk van deze laatste heel anders zijn geweest dan die van de beide kerken die wij nu nog kennen.

De muur blijkt verder twee merkwaardigheden te vertonen. In de eerste plaats zit er een grote, ca 2,40 m brede rondboog(nis), die met baksteen van een 17e-eeuws formaat (25 x 11,5 x 5 cm) is dichtgemetseld (afb. 73). Een paar tufstenen boogblokken zijn een keer vervangen door kleine moppen (in boogvorm), kennelijk in een tijd dat de boog nog open was. Ten opzichte van de lengte van het kerkship tussen het dwarsschip en de noordelijke toren zat deze boog ongeveer één meter vóór het midden van de noordmuur. Vergelijking met de Pieterskerk leert, dat zich daar eveneens ongeveer op één meter vóór het midden in de zuidelijke zijmuur van het schip een in een even brede rondboognis gevatte zuidelijke schipdeur bevindt (de noordelijke zit er recht tegenover). Het is

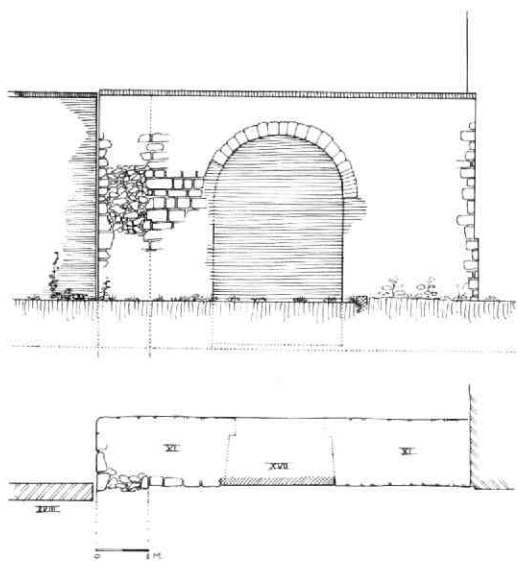
Afb. 71 Korte Nieuwstraat 6. Langsdoorsnede door het huis, naar het noorden gezien. Boven: de 17e-eeuwse opzet. Tek. A.F.E. Kipp. Onder: de huidige toestand. Tek. J.J. Jeehee en A. Warffemius (RDMZ), bewerkt en aangevuld door A.F.E. Kipp. Links het voorhuis, rechts het achterhuis met aanduiding van de verschillende groeifasen en gestippeld het westfront van de romaanse Pauluskerk, waar het oudste achterhuis tegen-aangebouwd was.

dan ook zeer waarschijnlijk, dat in de bovengenoemde nis de noordelijke schipdeur van de Pauluskerk mag worden gezien. De baksteenvulling zal van omstreeks 1620 dateren. Hij zal verband houden met de verkaveling van de voormalige, ten noorden van de kerk gelegen boomgaard van de Paulusabdij, ten behoeve van de bouw van huizen langs de Trans. Op dat moment werd de noordelijke kerkmuur tot erfscheiding en dienden doorgangen daarin gesloten te worden.

De tweede merkwaardigheid ziet er voorlopig raadselachtiger uit. De westelijke grens van het bewaardgebleven muurgedeelte blijkt namelijk te worden gevormd door een oorspronkelijk buitenvlak in plaats van, zoals men zou verwachten, door een breukvlak (afb. 73). Eén meter voor het einde gaat het uit grote tufblokken bestaande, oorspronkelijke binnenvlak van de muur over in een doorsnede door de

Afb. 72 Korte Nieuwstraat 6. Gezicht vanuit de tuin op het bewaardgebleven deel van de tufstenen kerkmuur (rechts) en op het achterhuis met het mogelijke restant van de gang daarnaast (links).

Afb. 73 Korte Nieuwstraat 6. Binnenaanzicht en plattegrond van de tufstenen zijmuur van de noordelijke zijbeuk van de romaanse St Pauluskerk. Tek. A.F.E. Kipp. In het midden de vermoedelijk omstreeks 1620 dichtgezette rondboognis van de noordelijke toegang tot het schip; links de doorsnede door het zgn. kistwerk van een dwarsgeplaatst muurgedeelte.

rommelige vulling van het kistwerk. Deze doorsneezone wordt aan weerszijden begrensd door een verticale reeks doorgehakte tufblokken van resp. de bin-

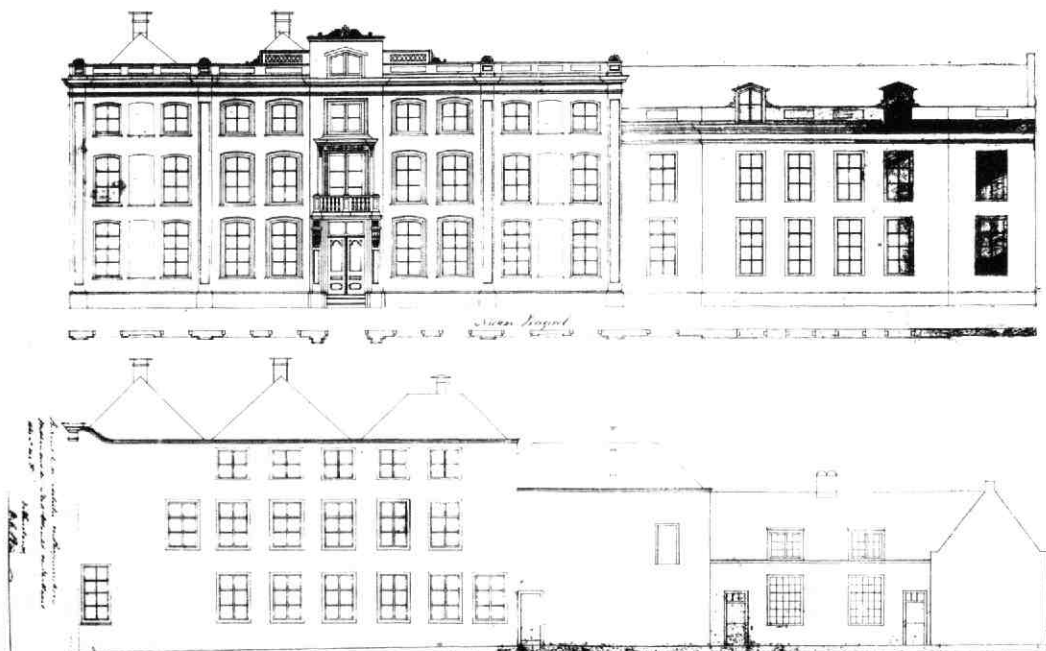
nenschil en de buitenschil van wat kennelijk ooit een dwarsmuur is geweest. Welke rol deze verdwenen dwarsmuur in de plattegrond van de kerk heeft gespeeld, is vooralsnog niet te verklaren. Evenmin is bekend of het hier een grote of een kleine verspringing in de buitenmuur betreft. Aangezien het bewaardgebleven muurgedeelte precies daar staat, waar de noordelijke zijbeukmuur op grond van onder meer de opgravingsgegevens te verwachten is, lijkt een interpretatie als uitgebouwd portaal hier onwaarschijnlijk.

LIT: W. Stooker, De St. Paulusabdij te Utrecht. *MBOU* 1954-9, 68-70. C.L. Temminck Groll, De vroeg-romaanse kerken van Utrecht. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1959, kol 35-50. M. J. Dolfijn, E. M. Kylstra & J. M. H. Penders, *Utrecht: de huizen binnen de singels*. A: Een geïllustreerde beschrijving. 's-Gravenhage 1988, 274.

A.F.E. Kipp

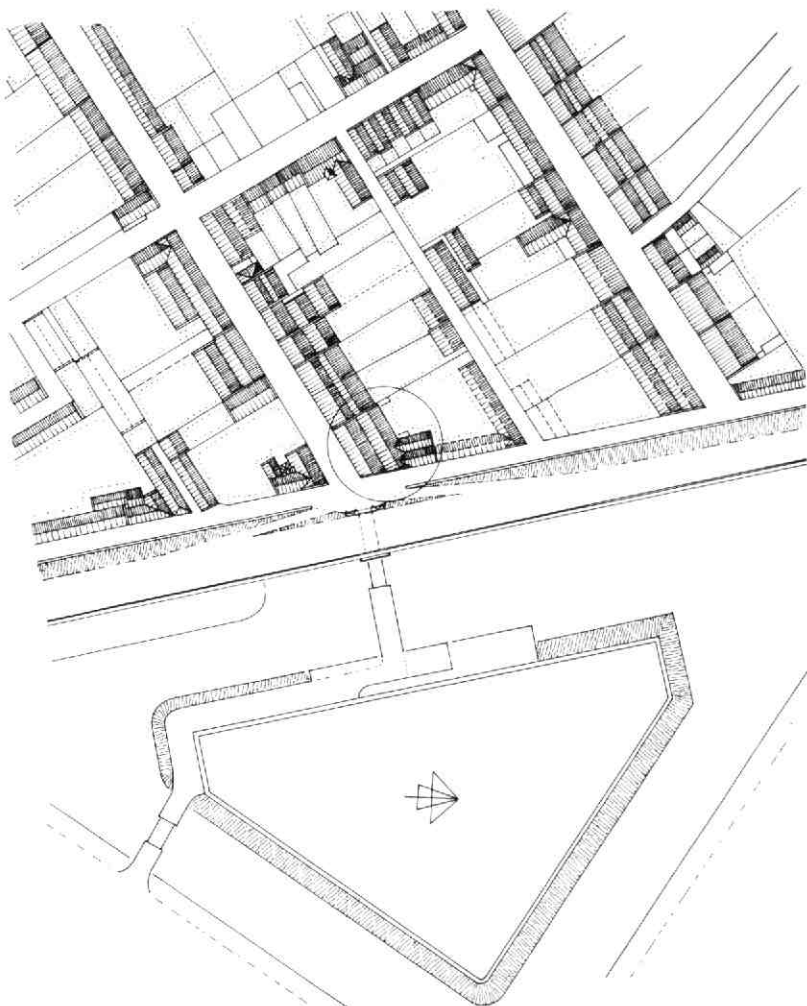
12. Lepelenburg 1

Tijdens de eerste fase van de wel zeer grondige verbouwing van het voormalige "U-huis", werden enkele bouwhistorische waarnemingen gedaan. Uit de combinatie van deze waarnemingen en uit de bewaardgebleven bouwtekeningen van de oude en nieuwe toestand in 1863, toen het huis in opdracht van de bankier Everard Henri Kol werd gemoderniseerd, kon een globaal beeld worden gevormd van de oude bebouwing ter plaatse (afb. 1).

Afb. 75 Lepelenburg 1. Verbouwingstekening van 1863, met oude en nieuwe toestand van de oostgevel en van de plattegrond van de beganegrond (GAU Coll. bouwtekeningen).

Afb. 74 Lepenburg 1.
Situatietekening met
kappenplan van de
toestand in de tweede
helft van de 17e eeuw.
Tek. A.F.E. Kipp.

Bij de verbouwing van 1863 werd een groot huis aan de Brigittenstraat verbouwd tot een nog groter huis aan het Lepenburg (afb. 2). De verplaatsing van het front van zuid naar oost hangt nauw samen met de herschepping van de oude stadswallen in een plantsoengordel door J.D. Zocher. In 1861 werden de definitieve parkplannen voor het bolwerk Lepenburg gemaakt; het plantsoengedeelte ter plaatse van de stadswal was reeds eerder gereedgekomen. In 1863 had het vernieuwde huis dus aan de oostzijde een fraai uitzicht over een kersvers landschapspark.

Voordien was er aan de oostzijde van het huis slechts een nauwe steeg achter de hoge wal, terwijl aan de zuidzijde de Brigittenstraat lag, die dankzij 17e-eeuwse welstandsbepalingen en stedenbouwkundige maatregelen was uitgegroeid tot een voorname straat (afb. 1). Het oude huis stond dan ook met zijn front naar het zuiden. Het was het laatste huis aan de noordkant van de straat, en was dus eigenlijk Brigittenstraat 26. Het moet gebouwd zijn rond het midden van de 17e eeuw, en wel als tweebeukig huis, een destijds geliefd type voor royale woonhuizen. Het be-

stond uit twee bouwlagen met twee zadeldaken evenwijdig aan de straat. De stookplaatsen bevonden zich in de assen van de zijmuren. De achterste beuk was onderkelderd en had tot de laatste verbouwing zijn 17e-eeuwse tongewelf bewaard. De voorgevel was zes traveeën breed. Tegen de achtergevel, die tot 1987 nog een aantal 18e-eeuwse vensters vertoonde, stonden vermoedelijk vanouds links een kleine, en rechts een grote uitbouw. Tijdens de bouwwerkzaamheden bleek er van de 17e-eeuwse, samengestelde balklagen nog een aantal grenen moerbalken bewaard gebleven te zijn.

In het begin van de 19e eeuw moet dit 17e-eeuwse huis voor de reeds genoemde familie Kol zijn verbouwd en gemoderniseerd. Daarbij werd het hele huis met een verdieping verhoogd, werden de vensters door empire-schuiframen vervangen en werden de gevels gepleisterd en geschilderd. De toenmalige voorgevel werd iets hoger opgetrokken dan de zijgevel en voorzien van een statige kroonlijst. Het huis behield zijn tweebeukige opzet. Ook deze verbouwing lijkt aan te sluiten op een aanzienlijke verruiming

van het uitzicht. Op 4 september 1824 kocht namelijk mr Jan Kol het aan de overkant van de straat gelegen ledige erf, waar tot omstreeks 1800 het middeleeuwse huis Groot Lepelenburg had gestaan, om in te richten als royale overtuin bij zijn huis.

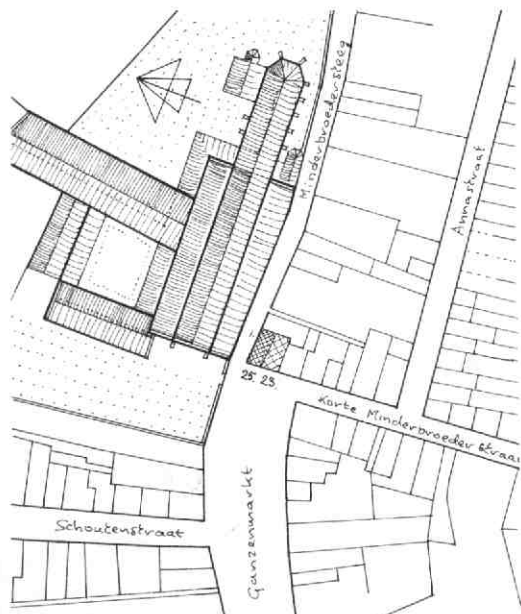
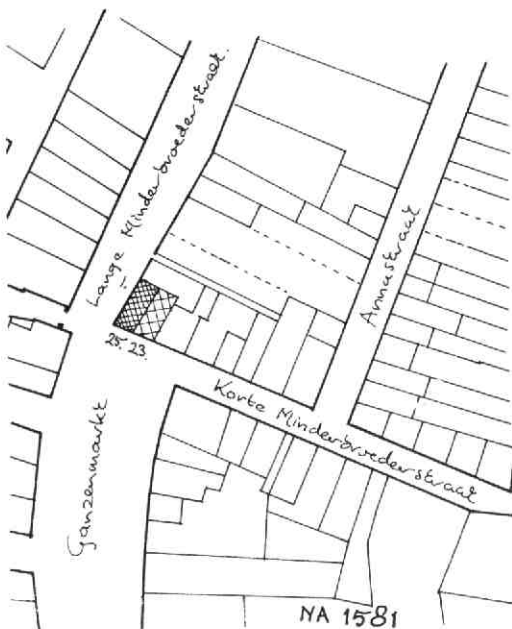
A.F.E. Kipp

13. (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23

Het bouwhistorisch onderzoek tijdens de renovatie van deze twee aan elkaar grenzende huizen had betrekking op tegengestelde situaties ten gevolge van dezelfde aanleiding. Na de afbraak van de grote kerk van het Minderbroederklooster (1581) werd de daarlangs lopende Minderbroedersteeg naar het noorden verbreed tot wat thans de Lange Minderbroederstraat heet (afb. 76). Ten gevolge van het gebogen beloop van de oude steeg, en dus ook van de zuidelijke rooilijn, vernauwde de straat zich vrij sterk aan de kant van de Ganzenmarkt (afb. 78). Rond het midden van de 17e eeuw heeft men daarom ook het meest westelijke deel van de zuidelijke rooilijn teruggelegd, en wel parallel aan de noordelijke rooilijn (afb. 77). Dit ging ten koste van het oppervlak van de laatste twee huizen aldaar. Het hoekhuis werd daarbij bijna diagonaal doorsneden (afb. 79).

Van het voorste deel, op de hoek, bleef zó weinig over, dat het restant werd toegevoegd aan het buurpand, thans Korte Minderbroederstraat 23. Dit werd daardoor niet alleen hoekhuis, maar het kreeg bovendien de mogelijkheid van een breder front met fraai

uitzicht op de Ganzenmarkt. Kennelijk was dit aanleiding om het huis in de tweede helft van de 17e eeuw grondig te verbouwen. Zó grondig, dat er thans geen middeleeuwse sporen meer in het muurwerk konden worden teruggevonden. Het huis kreeg bij de verbouwing enkelvoudige grenen balklagen, die geprofileerd waren met zware duivejagers. Het bleek slechts zeer gedeeltelijk onderkelderd te zijn, en wel voornamelijk links vóór, dat wil zeggen ter plaatse van het voormalige hoekhuis (afb. 79). Het is waarschijnlijk, dat de

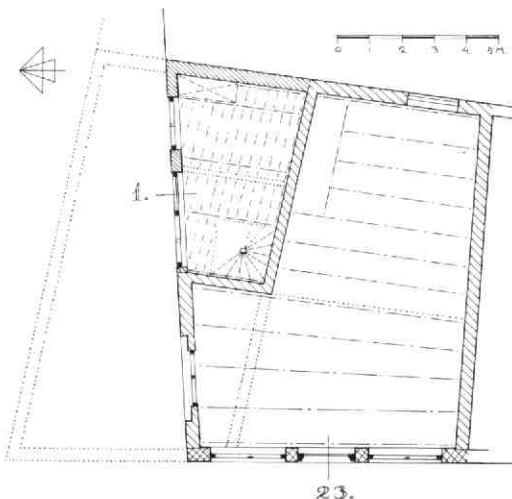

Afb. 76 (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23. Situatie vóór de afbraak van de Minderbroederkerk in 1581. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 77 (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23. Situatie na de 17e-eeuwse straatverbreding, op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

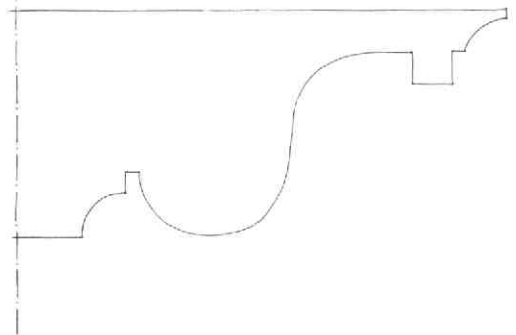
Afb. 78 (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23. Detail van een schilderij van de Ganzenmarkt en de Stadhuisbrug door J. Droochsloot uit ca 1610. CMU Cat. der Schilderijen 1952, nr 87. Foto CMU. Gezicht op het oostende van de Ganzenmarkt vóór de tweede verbreding van de Lange Minderbroederstraat. Links het verdwenen hoekhuis, rechts daarnaast het huidige nr 23.

Afb. 79 (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23. Schematische plattegrond van de begane grond van de beide huizen, met aanduiding van de middeleeuwse voorgangers. Tek. A.F.E. Kipp.

middeleeuwse voorganger van het huis geen kelder had. De huidige voorgevel kwam bij een verbouwing in de loop van de 18e eeuw tot stand. De gesneden consoles van de royale bekronende gootlijst zijn helaas later verdwenen.

Wat er resteerde van het achterste deel van het voormalige hoekhuis, was nog net groot genoeg om als zelfstandig huis verder door het leven te gaan (afb. 79). Ter plaatse werd een klein en compact 17e-eeuws huis van twee bouwlagen gebouwd. Dit is voorzien van een zadeldak evenwijdig aan de straat en van een kelder, namelijk een restant van de kelder van het middeleeuwse hoekhuis. Het huis heeft zijn trapeziumvormige plattegrond te danken aan de nieuwe 17e-eeuwse rooilijn (afb. 77). De moeder- en kinderbalklagen zijn afgewerkt met sleutelstukken (afb. 80). De enkelvoudige balklaag van de kelder heeft sleutelstukken van een afwijkend model. De begane grond was oorspronkelijk ingedeeld in twee helften. De rechterhelft, met de geringste diepte, fungeerde als "voorhuis". Rechts achter in de hoek bevond zich oorspronkelijk de spiltrap, waarvan onderdelen werden gebruikt om het trapgat te dichten. De wat royale linkerhelft was bedoeld als woonkamer, en had een stoekplaats links vóór in de hoek (afb. 79). In de voorgevel was deze functionele tweedeling herkenbaar aan de pui met een deur-en-venstercombinatie

Afb. 80 (Lange) Minderbroederstraat 1 en Korte Minderbroederstraat 23. Sleutelstuk van de rechter strijk balk op de eerste verdieping van nr 1. Tek. A.F.E. Kipp.

rechts en een kruiskoos links. Als bovendorpel voor beide kozijnen fungeerde - en fungeert nog - de doorlopende geprofileerde puibalk. Op de verdieping bevinden zich nog de beide, later tot schuifraam omgebouwde, 17e-eeuwse kruiskoos en sierankers.

A.F.E. Kipp

14. Neude 1 en 2

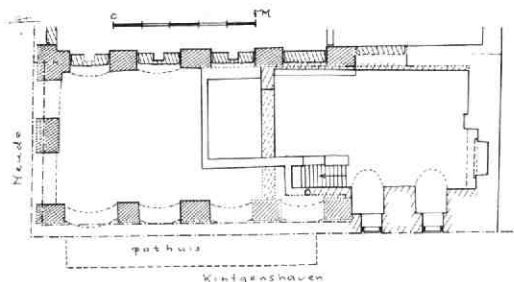
Half maart kwam er een melding binnen over het uitgraven van een kelder onder het pand Neude 1, op de hoek van Kintgenshaven (afb. 81). Niet-onderkelderde middeleeuwse huizen van enig formaat zijn in Utrecht een zodanige uitzondering, dat het archeologisch belang van dergelijke situaties zeer groot is.

Daar immers zijn hoofdstukken in het bodemarchief te lezen die vrijwel overal reeds lang ten gevolge van kelderaanleg vergraven zijn. Des te sterker geldt dit waar het een intrigerend punt betreft als de rand van de Neude. Helaas kwam in dit geval echter de melding pas op het moment dat de ontgraving vrijwel achter de rug was, en het bodemarchief dus vrijwel verdwenen. Een gemiste kans!

Bij de opname ter plaatse kon op één plaats nog een bescheiden stukje dwarsprofiel worden vastgelegd, en kon een aantal gegevens uit de funderingen worden verzameld. In verband met de samenhang met het buurpand Neude 2, dat tijdens de renovatie en restauratie in 1976 bouwhistorisch werd onderzocht, volgt hierna tevens een samenvatting van de resultaten van het onderzoek aldaar.

Neude 1

Bij Neude 1 gaat het om een in opzet 14e-eeuws huis op een grondvlak van 6 x 16,50 m, dat later meermalen werd verbouwd (afb. 82). Gezien het feit dat de fundering uit spaarbogen bestaat, is er bij de bouw van het huis oorspronkelijk niet op een kelder gerekend (afb. 83, 84). Later in de middeleeuwen werd er onder het achterste deel van het huis een kelder met een tongwelf tussen de funderingen ingebouwd. Deze werd vermoedelijk in de 19e eeuw wat naar voren uitgebreid. Het voorste deel was tot 1987 niet on-

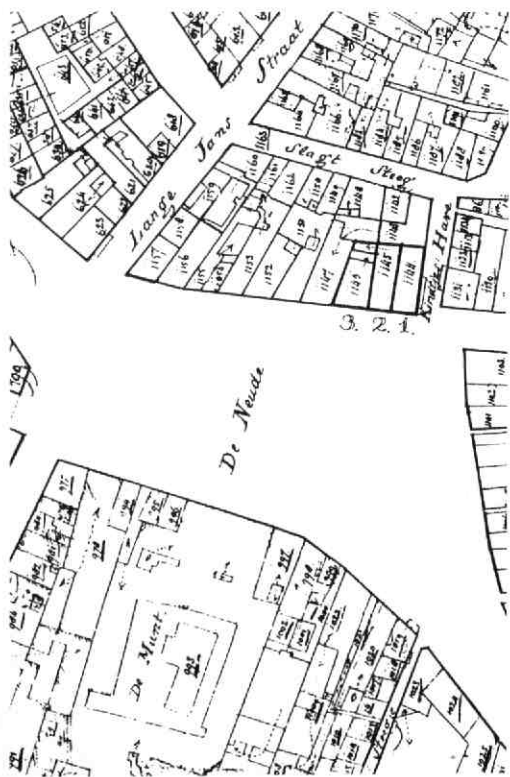

Afb. 82 Neude 1 en 2. Plattegrond van de kelder van nr. 1. Tek. A.F.E. Kipp. Opm. A.A. van Berkel.

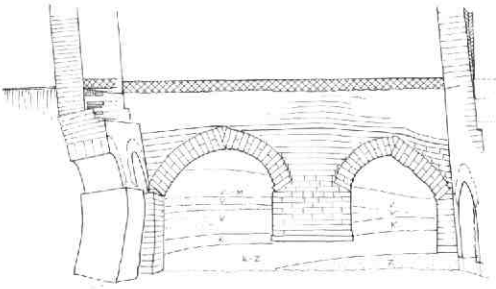
derkelderd en bewaarde daar over een groot deel een opeenstapeling van plavuizenvloeren. De laatste resten van minstens vier vloeren werden bij de opname nog langs de randen aangetroffen, en wel in de zone tot 70 cm onder de huidige begane grondvloer. De plavuismaten van de bovenste vloer waren 16 x 16 cm en 4 cm dik. Onder de onderste vloer was in het genoemde dwarsprofiel nog een aantal sporen van oudere vloerlagen te vinden. In hoeverre deze sporen bij voorgangers van het 14e-eeuwse huis hebben gehoord (en dus voor de spaarboogfundering werden vergraven), kon helaas niet meer worden nagegaan. Gegevens omtrent stookplaatsen waren intussen ook verdwenen. Onder de oudste vloer bestond het grondpakket grotendeels uit zwarte vulgrond, die tot 2,50 m onder de begane grondvloer reikte. Op ongeveer 1 m + NAP begon blauwgrijze klei, en dat was ook het niveau waarop de poeren voor de grondbogen waren aangelegd. Hoewel het voorste deel niet onderkelderd was, heeft er merkwaardigerwijs langs dit gedeelte eeuwenlang wel een pothuis tegen de zijgevel gestaan (afb. 81).

Het huis bleef niet geheel voor verzakkingen gevrijwaard, zoals ook aan de huidige toestand nog goed valt af te lezen. De linker zijmuur is een gemene muur met het iets oudere buurpand Neude 2. Deze is vrij zorgvuldig gemetseld en rust eveneens op spaarbogen. Deze muur helt in zijn geheel nogal naar rechts, maar niet zo sterk als de onderbouw van de ten behoeve van nr 1 gebouwde rechter zijmuur, die bovendien veel onregelmatiger van structuur is. Hier rusten de spaarbogen op vrij forse poeren met een wat grotere doorsnee dan de dikte van de muur. Even boven de bogen verjongt het muurwerk (waarschijnlijk net onder het oudste vloerniveau). Op de buitenhelft van deze onderbouw staat de later in de middeleeuwen vernieuwde zijmuur (afb. 83). De poeren zijn daarvoor naar binnen gedrukt, de bogen hellen sterk naar buiten. De bovenmuur staat in zijn geheel feitelijk naast de poeren en bovendien zelf nog ruim een halve meter uit het lood. Maar het geheel staat!

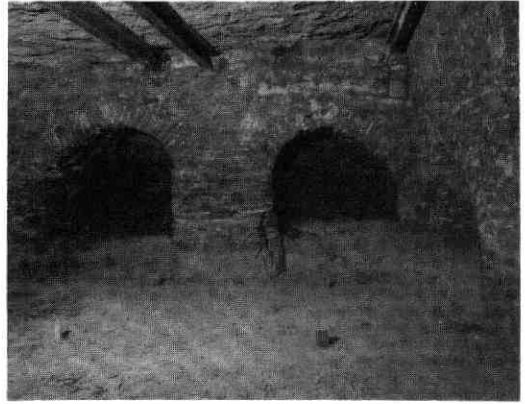
De uit twee spaarbogen bestaande onderbouw van de voorgevel vertoont gevolgen van een ongelijke zakking ten gevolge van drukverschillen, een zakking die overigens reeds in een ver verleden tot stilstand moet zijn gekomen. Hieruit valt af te leiden, dat het huis aanvankelijk wellicht een houten voorgevel heeft

Afb. 81 Neude 1 en 2. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 83 Neude 1 en 2. Doorsnede van de fundering onder het voorste deel van het huis Neude 1, met aanzicht van de fundering van de voorgevel. Tek. A.F.E. Kipp. Opm. A. A. van Berkel. v: venig; m: mestachtig; k: klei; k-z: kleilig zand; z: zand.

Afb. 84 Neude 1 en 2. Foto van de fundering op spaarbogen onder het voorste deel van nr 1, gezien naar voren, na de ontgraving.

gehad, die een veel geringere druk uitoefende op het midden van de fundering dan de stenen zijmuren deden op de hoeken.

De reeds genoemde vernieuwing van de zijmuur vond vermoedelijk in de loop van de 15e eeuw plaats. Uit die tijd stammen ook de sleutelstukken van de balklaag boven de beganegrond, alsook waarschijnlijk de achterkelder.

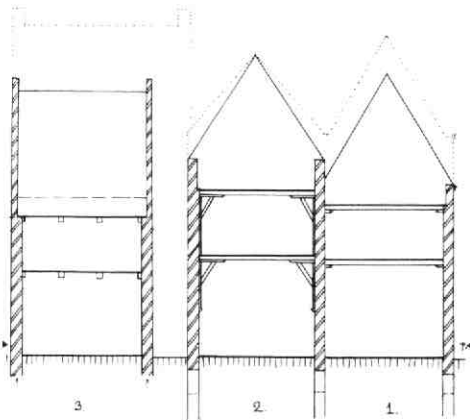
In het begin van de 17e eeuw moet het huis wederom vrij ingrijpend zijn verbouwd (afb. 85). Daarbij werd het met een tweede verdieping verhoogd. Uit die tijd stammen de van de beganegrond tot de zolder lopende, houten spiltrap met ingesneden leuning, alsmede de sleutelstukken van de tweede en derde balklaag. Ook de voorgevel moet toen geheel zijn vernieuwd. Blijkens de verschillende schilderijen die er bestaan van "De Afdanking van de Waardgelders op de Neude" (zie LIT) in 1618 was de toenmalige voorgevel een trapgevel van vroeg 17e-eeuwse oorsprong (afb.

86). In de 18e eeuw werd deze trapgevel vervangen door de thans nog bestaande lijstgevel, waarin de oude gevelsteen met de afbeelding van de legende van Kintgenshaven werd herplaatst.

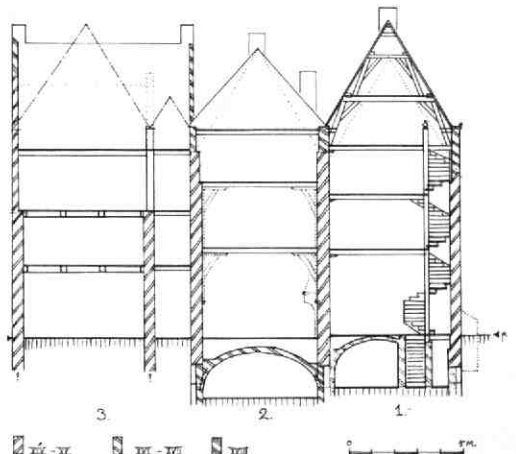
Neude 2

Bij onderzoek tijdens verbouwingen in het buurpand Neude 2 in 1976, voornamelijk op de beganegrond en in de kelder, kwamen diverse bouwhistorisch interessante gegevens tevoorschijn (afb. 87). Daaruit kon een globaal beeld van de ontwikkeling van dit pand worden afgeleid.

Het huidige huis is ontstaan uit een vermoedelijk 14e-eeuws huis van vier vakken diep, twee bouwlagen hoog en zonder kelder. Het had een houtskelet met muurstijlen, korbelen en sleutelstukken, op de beganegrond rustend op consoles van trachiet (afb. 85 en 87). De sleutelstukken vertoonden een eenvoudig holprofiel en vormden deels één geheel met de moer-

Afb. 85 Neude 1 en 2. Reconstructie van de dwarsdoorsnede door de huizen Neude 1, 2 en 3, naar achteren gezien. Tek. A.F.E. Kipp. a: toestand in de 15e eeuw. b: toestand na de 17e-eeuwse verbouwingen.

Afb. 86 Neude 1 en 2. Reconstructie van de voorgevels van Neude 1, 2 en 3. Tek. A.F.E. Kipp. a: 1618, op basis van het schilderij van Drooghsloot, CMU Cat. der Schilderijen 1952, nr 80. b: 1744, op basis van een tekening van J. de Beijer, GAU TA Neude 1744.

balk (bij de tweede balk zelfs aan beide kanten!). Zij waren - voorzover los - met houten toognagels aan de balk bevestigd. De beganegrondvloer lag waarschijnlijk lager dan de tegenwoordige. De onderbouw van het huis bestond uit een fundering op spaarbogen, die onregelmatig waren verdeeld: aan de rechterkant vier, aan de linkerkant drie (baksteenformaat 30 x 15 x 7,5 cm, 10 lagen 86 cm). Hoewel men hier een zogenaamd "driekwart-huis" zou kunnen verwachten (dat wil zeggen een huis met stenen zijmuren en achtergevel en een houten voorgevel), bleek hier vanouds een op een grote grondboog rustende, zware stenen voorgevel te zijn geweest. Deze muur was op beganegrondniveau zelfs 2,5 à 3 steens dik. Dat bleek uit een bouwnaad en uit sporen van weggehaakt muurwerk in de rechter zijmuur, die van de fundering in de kelder tot de strijk balk van de eerste balklaag liepen.

Tot deze oudste bouwfase behoorde vermoedelijk ook een grote middeleeuwse schouw in het derde balkvak tegen de rechter zijmuur (afb. 87). Het bijbehorende schoorsteenkanaal was in de muurdikte opgenomen; er zat dan ook geen raveling in de balklaag. De trap bevond zich kennelijk reeds van het begin af aan tegen de linker zijmuur, vermoedelijk in het tweede balkvlak.

In een volgende fase, die waarschijnlijk uit het eind van de 15e eeuw dateert, werd het huis met twee balkvakken tot aan de huidige achtergevel naar achteren uitgebreid. De sleutelstukken in dit gedeelte vertonen een peerkraalprofiel en bewerkte zijkanten. Er zijn daar geen aanwijzingen geconstateerd voor een (verdwenen) houtskelet. Het vloerhout was bescheidener van maat dan de brede delen van het oudere deel van de verdiepingsvloer.

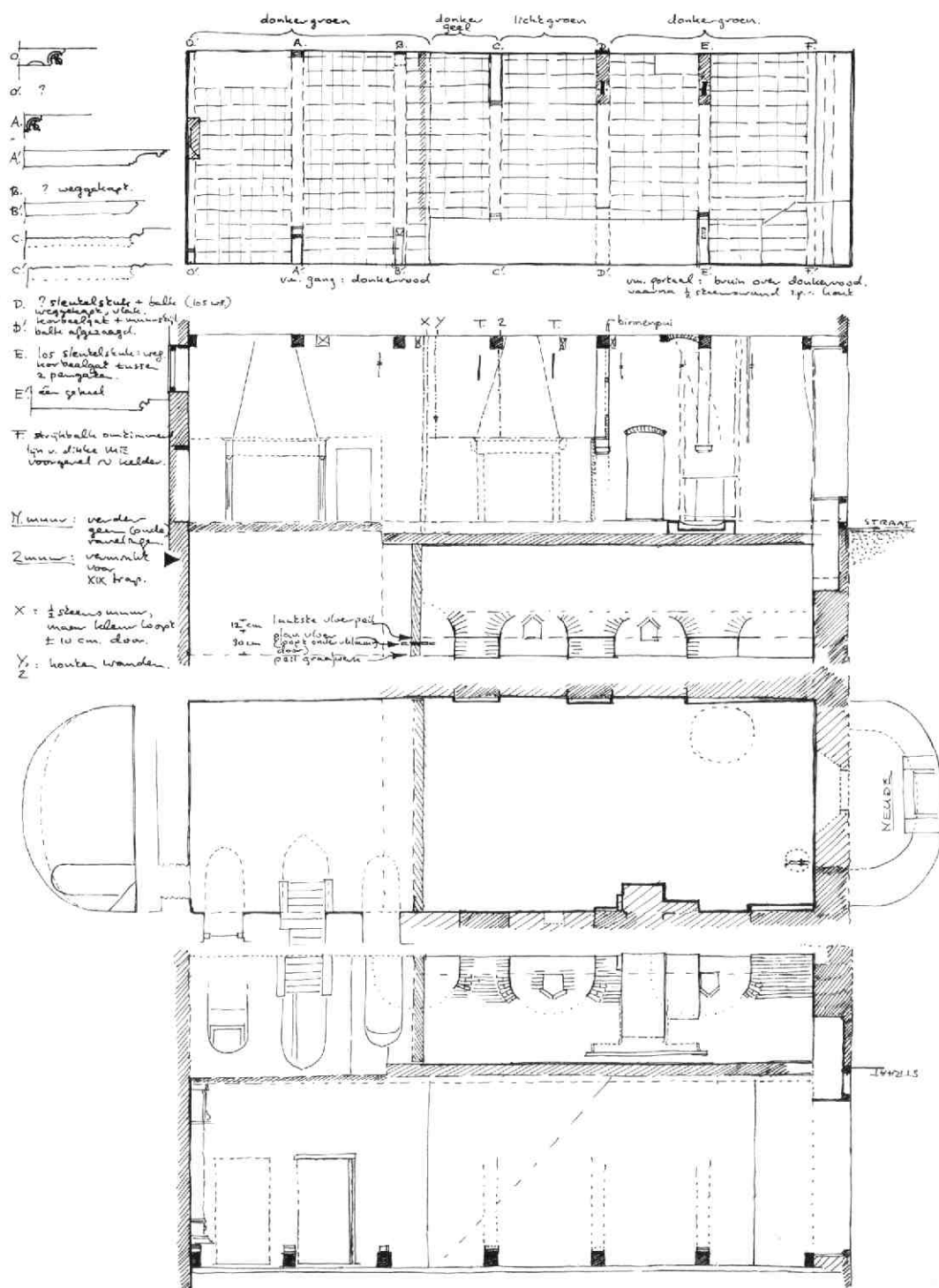
De achtergevel vertoonde op de beganegrond sporen die op een insteek leken te wijzen: er bevonden zich daar namelijk vlak onder de strijk balk twee kleine vensters uit de bouw tijd, verder een ingekapte vloer-

lijn op halve hoogte, en twee muurkasten of doorgangen daaronder. In de rechter zijmuur bleken in het achterste balkvak de overblijfselen bewaard te zijn van een middeleeuwse schouw met natuurstenen wangen, die wellicht tot deze tweede bouwperiode behoorde. De relatie tussen de schouw en de insteek was niet duidelijk. In de linker zijmuur moesten zich op de beganegrond vanouds twee (later gewijzigde) vensters hebben bevonden.

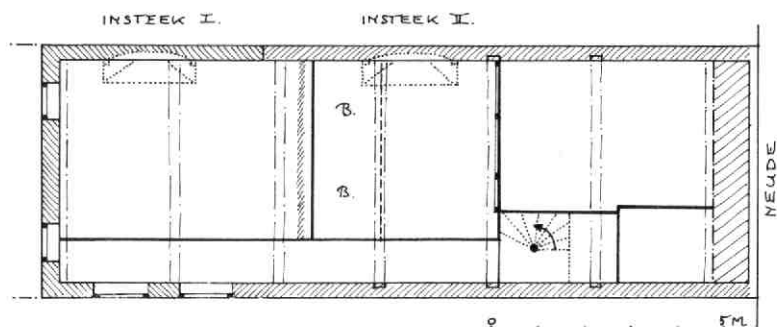
Het is zeer waarschijnlijk dat dit achterste gedeelte van het huis vanouds onderkelderd was. De situatie is vergelijkbaar met die in het hiervoor beschreven buurpand Neude 1, waar ook alleen de achterste twee vakken onderkelderd zijn, maar waar deze kelder later binnen de bestaande funderingen werd ingebouwd. Mogelijk gebeurde dit omstreeks dezelfde tijd toen Neude 2 werd verbouwd. De kelder van Neude 2 heeft een tongewelf dwars op de achtergevel, met drie steekappen t.b.v. twee kelderlichten en een buitentrap. Deze openingen, alsook de vensters op beganegrond en hoger, wijzen erop dat kennelijk (een deel van) het erf achter Neude 3 oorspronkelijk bij Neude 2 heeft behoord (afb. 85). Mogelijk betreft dit de in de 17e eeuw bij Neude 3 getrokken strook grond, die voordien met een poort op de Neude uitkwam (zie de schilderijen van de Afdanking der Waardgelders op de Neude in 1618; zie LIT).

Bij een verbouwing die vermoedelijk in de 16e eeuw geplaatst moet worden, werd ook het voorste gedeelte van het huis van een kelder voorzien. Deze werd uitgegraven tussen de fundamenteën en voorzien van een wat lager tongewelf dan dat van de achterkelder. Daartoe werden de spaarbogen dichtgemetseld (baksteenformaat 28 x 14,5 x 6,5 cm; 10 lagen 75 cm), waarbij kaarsnissen in de boogvullingen werden opgenomen (afb. 87).

Omstreeks dezelfde tijd lijkt er ook een insteekverdieping te zijn gemaakt boven de zogenaamde "binnenhaard", de ruimte rond de middeleeuwse haardpartij

Afb. 87 Neude 1 en 2. Verzameltekening met de in Neude 2 aangetroffen bouwsporen in de kelder en op de beganegrond. Tek. A.F.E. Kipp. a: balklaag beganegrond. b: zuidmuur. c: plattegrond van de kelder. d: noordmuur (neergeklapt vanuit de plattegrond).

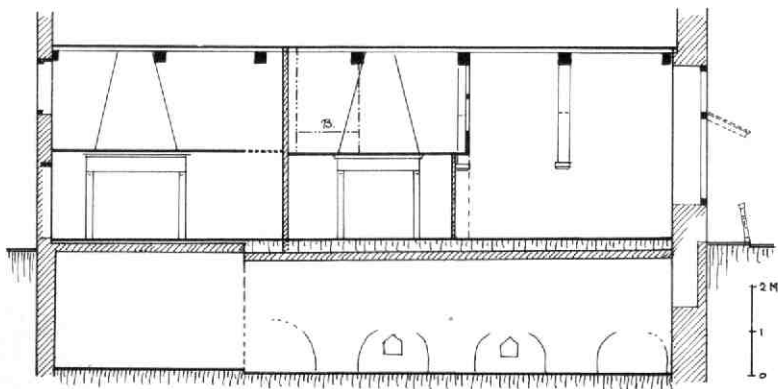
Afb. 88 Neude 1 en 2. Plattegrond van de begane grond van Neude 2, met aanduiding van de indeling op grond van de kleurafwerking van het plafond. Tek. A.F.E. Kipp.

in het derde en vierde balkvak. Van deze insteek tekende zich de vloerlijn af in de rechter zijmuur, alsmede de halfsteens scheidingswanden tegen de tweede en vlak vóór de vierde moerbalk. De voorwand heeft kennelijk voor wat het bovenste gedeelte betreft de vorm gehad van een binnenpui met vensters, die aansloten op sponningen in de moerbalk. Dit kan echter ook met een 17e-eeuwse wijziging te maken hebben gehad. Het is mogelijk dat de oude insteek tegen de achtergevel bij deze gelegenheid kwam te vervallen.

In de 17e eeuw, of mogelijk reeds iets eerder, moet het hele huis met een verdieping zijn verhoogd (afb. 85 b). Dit gebeurde op bescheiden wijze, door verhoging van de zolderborstwering tot het niveau van de nieuwe zoldervloer. Voor de kap werd ongeveer de oude nokhoogte aangehouden, waardoor het dak een flauwere helling kreeg. Het is aannemelijk dat deze verbouwing plaats vond ná de verhoging van het buurpand Neude 1 (tegen het einde van de 16e eeuw) waarbij de gemeenschappelijke muur reeds de gewenste hoogte gekregen had.

Het feit, dat in de loop der tijd muurstijlen en korbelen eruit verwijderd zijn, heeft wellicht bijgedragen tot het naar rechts scheefzakken van Neude 2 en van het in de rechter zijmuur ingebalkte buurpand Neude 1. Dit heeft sedert de 17e eeuw geleid tot het aanbrengen van tal van klampen en uitvullagen, die ten doel hadden de scheefstand van de rechter zijmuur enigszins weg te werken. Daarmee werd uiteraard noch de oorzaak, nog het verschijnsel opgeheven.

Een waardevolle aanvulling van het beeld van de indeling van de begane grond in de 17e en 18e eeuw wordt verschaft door het op de middeleeuwse moeren kinderbalklaag aangetroffen kleurenpatroon (afb. 88 en 89). Dit geeft een overzicht van de kleuren die in de diverse ruimten toegepast waren voordat het plafond door vlakke 18e- en/of 19e-eeuwse afwerkingen aan het oog onttrokken werd. Uit de sporen blijkt dat in de loop van de 17e - of wellicht in het begin van de 18e - eeuw aan de linkerkant een met een houten wand afgescheiden gang moet zijn gemaakt, die tot aan de achtergevel doorliep. De vermoedelijk 17e-eeuwse, rode kleur werd in deze zone nadien niet meer overschilderd. Ter diepte van de voorste twee balkvakken was deze strook breder (ca. 1,50 m). Het voorste gedeelte hiervan was een portaalruimte, met houten wanden, die later door halfsteens muurwerk zijn vervangen. Hier was het rode plafond in later tijd donkerbruin geschilderd. In het tweede gedeelte was kennelijk de spiltrap ondergebracht. Om deze inpandige ruimte niet te donker te laten zijn, was hier het plafond wit gekalkt. De gang liep links onder de trap door. Naast dit bredere gedeelte, dus ter plaatse van de voorste twee balkvakken, bevond zich de voorkamer of winkelruimte. Hier was het plafond in laatste instantie donkergroen van kleur. Deze kleur strekte zich uit vanaf de strijk balk tegen de zware middeleeuwse voorgevel (en dateerde dus van vóór de vernieuwing van de gevel in de 18e eeuw) tot aan de houten binnenpui van de insteekruimte boven de binnenhaard, die toen dus nog bestond. Uit het feit, dat

Afb. 89 Neude 1 en 2. Reconstructie van de 17e-eeuwse opzet van Neude 2. Langsdoorsnede naar het zuiden van begane grond en kelder. Tek. A.F.E. Kipp.

ter plaatse van het thans verdwenen rechter sleutelstuk de eerste moerbalk ongeschilderd was gebleven, valt af te leiden, dat mogelijk korbeel en muurstijl, en zeker dit sleutelstuk, in de loop van de 18e eeuw nog zichtbaar waren. Aangezien het plafond in de voorkamer geen sporen van een stookplaats vertoont (wel een stookplaatsgewelfje ten behoeve van de verdieping), moet deze ruimte tot in de 19e eeuw onverwarmd zijn geweest. Toen werd een nisvormige stookplaats toegevoegd, die kennelijk aansloot op een verlaagd stucplafond.

De insteekruimte boven de binnenhaard blijkt door een houten wand in tweeën gedeeld te zijn geweest. Het voorste deel had een lichtgroen plafond, aansluitend op de glazen pui aan de zijde van de voorruimte. Het plafond van het smallere achterste gedeelte was in laatste instantie okergeel geschilderd: hierboven bevonden zich de bedsteden die konden profiteren van de warmte van de ondergelegen stookplaats. Blijkens de kleurscheiding moet de achterwand, oorspronkelijk een halfsteens moppenmuur, later op insteekniveau door een wat naar voren geplaatste houten wand zijn vervangen. Wellicht hing dit samen met de reeds genoemde verzakkingen.

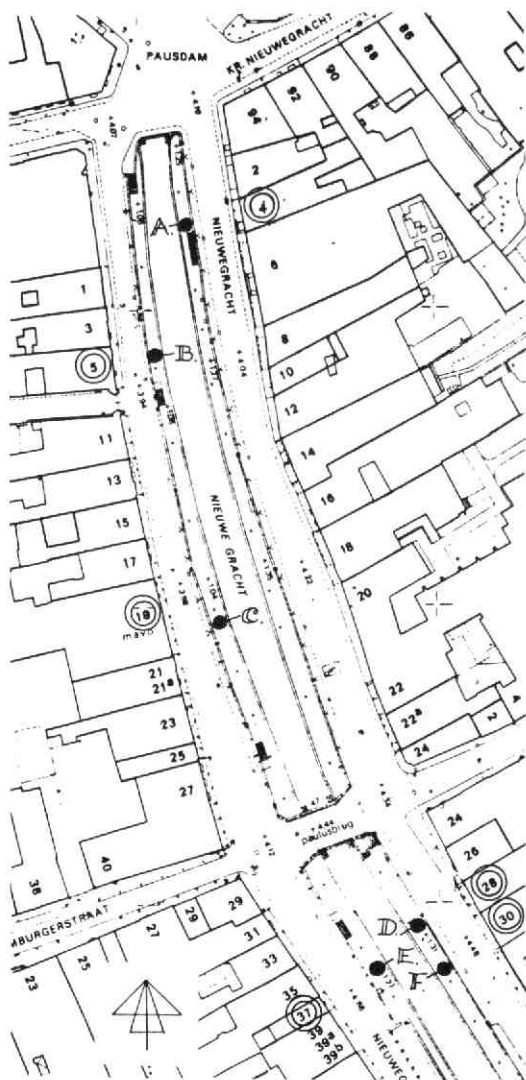
Van de achterkamer tenslotte was het plafond donkergroen, ook ter plaatse van de schoorsteen tegen de achtergevel, die dus kennelijk aansloot op een later stucplafond. Deze schoorsteenpartij is als 19e-eeuwse opvolger van de middeleeuwse haard tegen de rechter zijmuur te beschouwen. De kamer ontving zijn licht van twee grote vensters in de linker zijmuur. Het feit echter dat aan de raamzijde de gang was afgescheiden, betekent, dat de achterkamer kennelijk sedert de 17e eeuw slechts indirect werd verlicht.

In de loop van de 18e eeuw werd het zware middeleeuwse front door de bescheiden huidige voorgevel vervangen (afb. 86). Terzelfdertijd hebben ook in het interieur diverse wijzigingen plaatsgehad, die ten dele reeds ter sprake kwamen. Waarschijnlijk verdoende de middeleeuwse balklaag op de beganegrond bij die gelegenheid achter stucplafonds danwel achter vlakke houten betimmeringen. Bij de binnenhaard werd de grote middeleeuwse schouw verwijderd, dichtgemetseld en vervangen door een moderne schoorsteenpartij. Tevens kwam de erboven gelegen insteek te vervallen. Ook in de achterkamer werd de middeleeuwse schouw tegen de zijmuur verwijderd en vervangen door een nieuwe stookplaats tegen de achtermuur, in de as van de kamer. De modernisering van het trappenhuis dateert mogelijk van later tijd.

Zo werd dit middeleeuwse pand geleidelijk getransformeerd tot "een gewoon huis" dat alleen bij een verbouwing of restauratie zijn boeiende geschiedenis kan vertellen.

LIT: Jos de Meijere, *Utrecht op schilderijen*, Utrecht 1988.

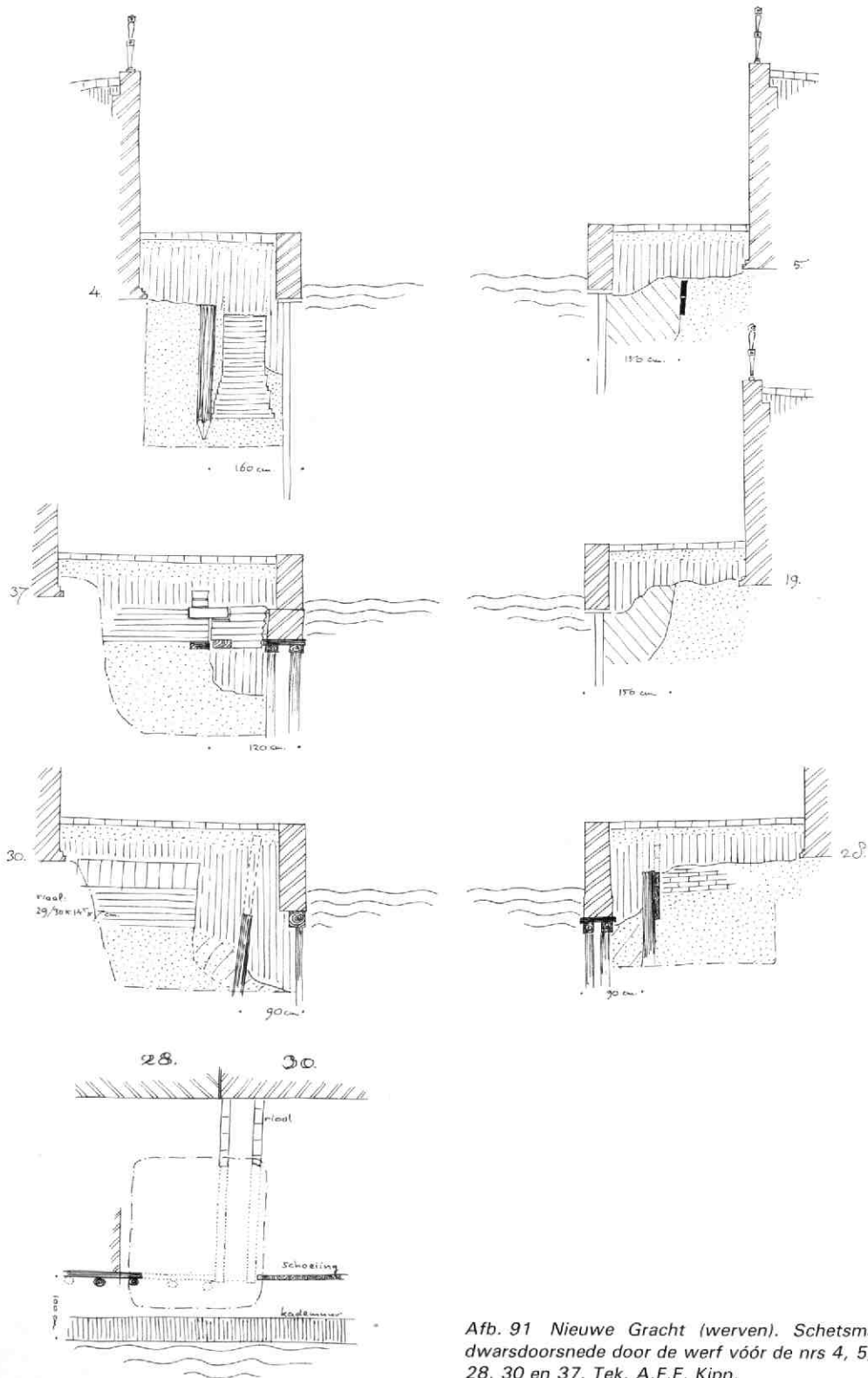
A.F.E. Kipp

Afb. 90 Nieuwe Gracht (werven). Situatie van het noordelijkste deel van de Nieuwe Gracht, met aanduiding van een aantal waarnemingen. Tek. A.F.E. Kipp.

15. Nieuwe Gracht (werven)

Tijdens de rioleringswerkzaamheden in en langs de Nieuwe Gracht werd een aantal waarnemingen gedaan, die van pas komen bij het onderzoek naar de geschiedenis van de werven (afb. 90). Net als bij eerdere gelegenheden werden op verschillende plaatsen bij graafwerk voor putten in de werf oude beschoeiingen aangetroffen, die hoorden bij een geringere werfbreedte. Zij lagen veelal 80 tot 150 cm terug ten opzichte van de huidige kademuren (afb. 91). In de meeste gevallen ging het om houten beschoeiingen, uitgevoerd als damwand (bijvoorbeeld vóór Nieuwe Gracht 30) of als reeks palen met dwarsplanken erachter (bijvoorbeeld vóór de nrs 4, 5 en 28). Soms bleek een middeleeuws huisrool nog aan te sluiten bij

Afb. 91 Nieuwe Gracht (werven). Schetsmatige dwarsdoorsnede door de werf vóór de nrs 4, 5, 19, 28, 30 en 37. Tek. A.F.E. Kipp.

een dergelijke terugliggende houten schoeiing en al of niet later verlengd te zijn. Een enkele keer werd ook een restant van een middeleeuwse kademuur aangetroffen. Zo bleek ongeveer in het midden van de werf vóór nr 4 een rij palen te zitten met een diameter van ca 20 cm en een onderlinge afstand van ca 60 cm. Deze maakten kennelijk ooit deel uit van een oude beschoeiing. Daarbuiten zat een tweesteens dikke kademuur in moppen van 30 x 15 x 7 cm (10 lagen 83 cm), waarvan het fundament met een aantal versnijdingen uitliep tot driesteens (bijna 95 cm) op een diepte van ongeveer 2,50 m onder het huidige werfniveau. De buitenkant van de middeleeuwse kademuur lag ca 80 cm terug ten opzichte van de tegenwoordige.

Uit onder meer diverse vroedschapsresoluties is bekend, dat het stadsbestuur door de eeuwen heen zich veel moeite getroostte om te voorkomen dat de werven steeds verder uitdijden ten koste van de waterbreedte van de grachten. Dat op den duur toch de werfbreedte is toegenomen, blijkt uit bovenvermelde waarnemingen.

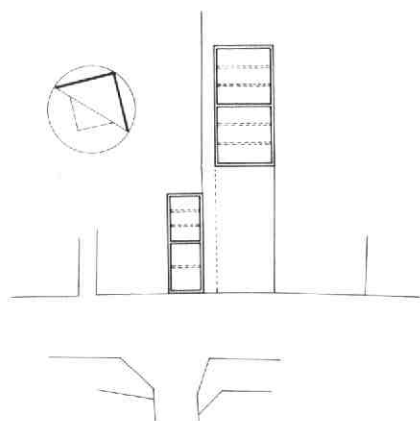
A.F.E. Kipp

16. Nieuwe Gracht 53 en 55

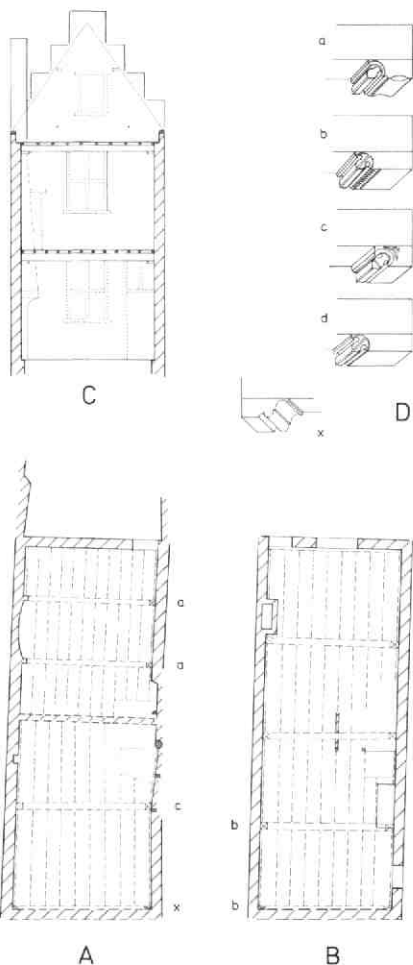
Achter een weinig imposant geveltje uit 1952 waren de oorspronkelijke zijmuren, achtergevel en balklagen van Nieuwe Gracht 55 nog in voldoende mate aanwezig om een indruk te krijgen van dit in het eerste kwart van de 16e eeuw gebouwde huis.

Het perceel waarop dit oorspronkelijk twee lagen hoge, diepe huis staat moet een afsplitsing zijn van het perceel van het noordwaarts gelegen nr 53. Het is in zijn oorspronkelijke maat herkenbaar als deel van het regelmatige en tamelijk ruim bemeten ontginningspatroon dat de in de late 14e eeuw aangelegde Nieuwe Gracht begeleidde (afb. 92).

Het oudste bouwdeel van nr 53 staat merkwaardig genoeg niet aan de rooilijn, maar liefst 14 m naar ach-

Afb. 92 Nieuwe Gracht 53 en 55. Situatie van de panden omstreeks 1525, met de indeling van de begane grond. Tek. Kees Terhorst.

Afb. 93 Nieuwe Gracht 53 en 55. Plattegronden met de aangetroffen bouwsporen en balklagen. Tek. Kees Terhorst. A: de begane grond. B: de verdieping. C: reconstructie: doorsnede naar de achtergevel gezien. D: de verschillende typen sleutelstukken.

teren, een situatie die vergelijkbaar is met de plattegrond van vele claustrale huizen en die een duidelijke aanwijzing vormt dat de Nieuwe Gracht oorspronkelijk een woonwijk voor de meer gegoeden was en daardoor niet alleen in bedrijvigheid, maar ook in structuur sterk verschilde van de Oude Gracht. Dit oude deel van nr 53 is een tamelijk fors, in de lengte van het perceel geplaatst huis van twee lagen, dat halverwege door een (oorspronkelijk tot in de kap doorlopende) dwarsmuur in twee gelijke delen is verdeeld. Dit huistype wordt in deze Kroniek ook bij Geertestraat 26-28 en Jeruzalemstraat 8-10 besproken. Beide delen zijn drie balkvakken diep en deze balkvakken zijn evenals de middeleeuwse spanten nog goed bewaard gebleven.

Dat kan in wat betrekkelijker mate ook gesteld worden voor de eiken moer- en kinderbintenlagen (met eiken vloeren) van nr 55 (afb. 93), maar de kap is in

1925 verdwenen bij het verhogen van het huis met een tweede verdieping. Tijdens het onderzoek bleek dat ook dit huis oorspronkelijk door een dwarsmuur in twee gelijke ruimten verdeeld was, maar dan alleen op de beganegrond. De verdieping was slechts door een houten wand in een voor- en achterkamer opgedeeld; de zolder was vermoedelijk ongedeeld. Dit huis stond wel aan de rooilijn, waar het in deze eeuw met zijn trapgevel al van ver uit de Brigittenstraat te zien was.

Gezien de detaillering van de sleutelstukken moet het wat later dan het hoofdhuis (nr 53), namelijk in het eerste kwart van de 16e eeuw gebouwd zijn. Het ligt tegen de zuidgrens van het perceel, waarbij tussen de noordmuur en de zuidmuur van het ver naar achteren gelegen hoofdhuis een ongeveer twee meter brede strook vrij bleef.

Dat het voorterrein van nr 53 toen nog onbebouwd was, bewijst de aanwezigheid van een kloosterfenster in de noordmuur van nr 55 (afb. 94). Merkwaardig is dat maar in één van de vroeger vier middeleeuwse vertrekken een oorspronkelijke haard vastgesteld kon worden en wel in de zuidmuur van de achterkamer. De erboven gelegen kamer kreeg indirect warmte via de schouwboezem, maar de vertrekken aan de voorzijde waren onverwarmd. Op de beganegrond was de aan de straat gelegen voorkamer vermoedelijk dan ook niet als woonruimte, maar voor het uitvoeren van een ambacht bestemd. Hoog in de boezem van de schouw was een dwarsbalkje ingemetseld waaraan waarschijnlijk te roken vlees gehangen kon worden. Met een kleinere maat moerbalken en drie in plaats van twee balkvakken leek de achterkamer wat royaler dan de andere vertrekken. De versieringsdetails van de peerkraal-sleutelstukken waren per vertrek verschillend. Er bestond een duidelijk onderscheid tussen het plafond van de beganegrond, met vierkant gezaagde eiken kinderbinten en kop-schotjes boven de moerbalken, en het plafond van de verdieping met gekantrechte naalddhouten kinderbinten. De breedste eiken delen (tot 40 cm) waren voor de vloer van de verdieping gebruikt.

In de achtergevel is op de verdieping een dichtgemetselde, oorspronkelijke doorgang van een pleeuwbouw aangetroffen, met duimen voor een deur. Op zolderniveau steken uit de achtergevel twee ijzeren staven die in een oog eindigen, waar een dikke stok ingestoken kan worden. Vanuit het zolderraam zou men daar iets aan of overheen kunnen hangen. In het gebied van de Middellandse Zee is dit een gebruikelijk verschijnsel, dat vaak op 15e- en 16e-eeuwse afbeeldingen van stadsfeesten te zien is, wanneer er fraaie tapijten over hangen. Zoiets uitbundigs moeten we echter bij een Utrechtse achtergevel niet verwachten, eerder iets alledaags als een vroeg droogrek.

Vermoedelijk had de voorgevel oorspronkelijk een houten onderpui. De nu nog aanwezige strijk balk achter deze gevel dateert uit de 17e eeuw: toen een steen ondergevel gemaakt werd, was het nodig een nieuwe strijk balk onder de kinderbinten te leggen. Onder een deel van de vroegere voorkamer zit een 17e-eeuwse kelder, maar deze moet een voorganger

Afb. 94 Nieuwe Gracht 53 en 55. De zijgevel van nr 55 gezien vanaf de verdieping van nr 53. Links: het in de 17e eeuw dichtgemetselde kloosterfenster.

gehad hebben, van waaruit de grote middeleeuwse kelder bereikbaar was die onder de straat tot de boog van de Brigittenbrug doorloopt.

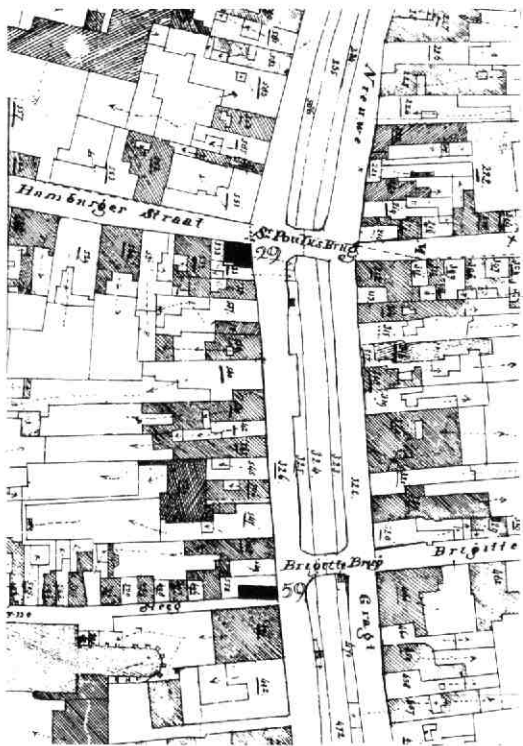
Tegen de noordmuur, in de voorste helft van het huis was oorspronkelijk de spiltrap, maar bij een verbouwing in de 17e eeuw werd deze, in samenhang met de bouw van een voorhuis van nr 53, verplaatst (het huidige voorhuis dateert uit de 18e eeuw). Het venster in de zijgevel is toen dichtgemetseld en daarvoor in de plaats werden doorgangen in de noordmuur gemaakt, die de twee huizen met elkaar verbonden en wel zo dat een nieuwe spiltrap voor beide huizen dienst deed. De spil kwam, met ter weerszijden dichtgezette openingen, in de zijmuur tevoorschijn. Hij bleek bevestigd te zijn met de voet ingepend in een regel, zodat hergebruik uitgesloten is. Ook de 17e-eeuwse kelder was ter plaatse van de spiltrap oorspronkelijk vanuit het buurhuis bereikbaar.

Bij deze verbouwing kreeg de voorkamer op de verdieping een stookplaats in de noordmuur. Achter het huis werd een keuken aangebouwd.

B.J.M. Klück

17. Nieuwe Gracht 59

Nieuwe Gracht 59 werd samen met nr 57 in de loop van de 18e eeuw gebouwd als sober en doelmatig dubbel winkel-woonhuis, ter vervanging van de oudere bebouwing (afb. 95). Dergelijke voorbeelden van volledige 18e-eeuwse nieuwbouw komen in

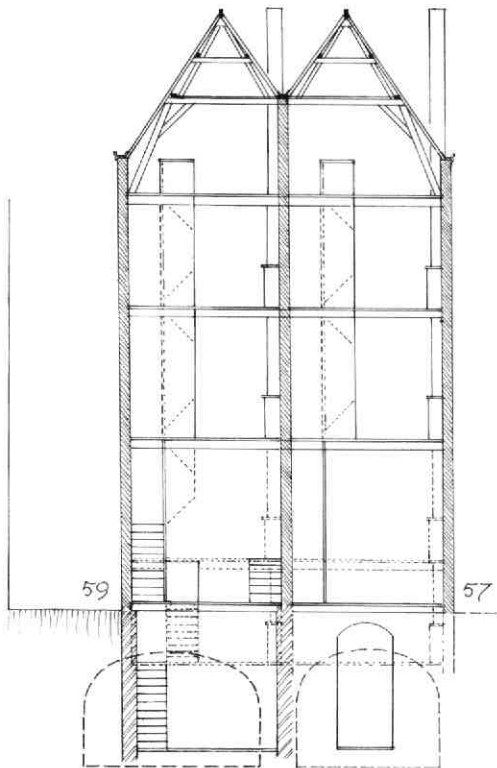
Afb. 95 Nieuwe Gracht 59. Situatie op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

Utrecht betrekkelijk weinig voor. Niet dat er in die periode weinig in de stad gebouwd werd, maar meestal ging het dan om het verbouwen van bestaande panden, het vernieuwen van voorgevels, en/of het aanpassen van interieurs aan de mode en de behoefte van de tijd.

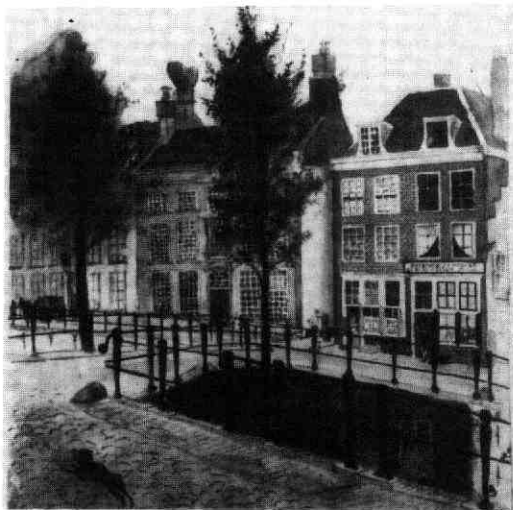
Tijdens de renovatie van nr 59 kon een beeld worden verkregen van de oorspronkelijke opzet en afwerking van dit pand. Meer dan twee eeuwen lang was hier een bakkerswinkel gevestigd. De bijbehorende bakkerij zat in de werfkelder vóór het huis.

Het dubbelhuis is gebouwd als een tweebeukig huis van het diepe type (afb. 96). Het bestaat uit drie bouwlagen met een U-vormig omlopend zadeldak, waarvan de onderspanen als een geheel over beide panden doorlopen, terwijl daar bovenop zelfstandige A-spanten staan. Ook de enkelvoudige, grenen balklagen lopen over beide delen door. De tussenmuur tussen beide huizen heeft een dragende functie, zowel voor de balklagen als voor de onderspanen.

De indeling heeft grotendeels uit houten wanden bestaan, waarvan nog een deel over is. Het trappenhuis bevindt zich links in het midden, naast een alkoof. Vóór- en achter dit middenblok zit een kamer met een stoekplaats tegen de scheidingsmuur. Het buurhuis heeft in principe dezelfde plattegrond en is dus wat indeling betreft niet gespiegeld. Op de eerste verdieping bestaat de balklaag in de voorkamer, die

Afb. 96 Nieuwe Gracht 59. Principeddoorsnede door het 18e-eeuwse dubbelhuis. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 97 Nieuwe Gracht 59. Gezicht op het dubbelhuis in twee gedaantes. Aquarel van H.A.F.A. Gobius uit ca 1840 (GAU/TA: Nieuwe Gracht PB-BB, ca 1840 (1)). Links de oorspronkelijke 18e-eeuwse uitmonstering (nr 59). Rechts het resultaat van een vroeg 19e-eeuwse aanpassing (nr 57). Geheel rechts: de trapgevel van nr 55.

kennelijk van origine de nette kamer was, uit ruwe balken, waar in eerste instantie een vlak houten plafond als afwerking onder zat. In de rest van het huis zijn de balklagen met een ojiefprofiel afgewerkt en duidelijk als ziend bedoeld.

De trap heeft een vierkante spil en achtergetimmerde stootborden. Oorspronkelijk begon hij met een rechte steektrap in de winkelruimte. Merkwaardigerwijs bediende hij echter niet de split-level-indeling achter de winkel. De winkel was middels een binnenpui in een houten wand gescheiden van de achterliggende open neerkamer. Naast de trap naar boven zat een trapje naar de neerkamer in het souterrain. Rechts zat de deur naar de opkamer met een eigen trapje, en in het midden zaten onder elkaar twee schuiframen voor de op- en de neerkamer. De neerkamer heeft twee hergebruikte geprofileerde 17e-eeuwse bolkozijnen aan de kant van de Catharijnesteeg, en heeft een wat zwaarder uitgevoerde balklaag van hetzelfde type als boven. Vanuit de neerkamer komt men naar voren toe in de kelder, die zich alleen onder de voorste paar meter van het huis uitstrekt en die, als enige bouwdeel, van oudere oorsprong is.

A.F.E. Kipp

18. Nieuwe Gracht 68

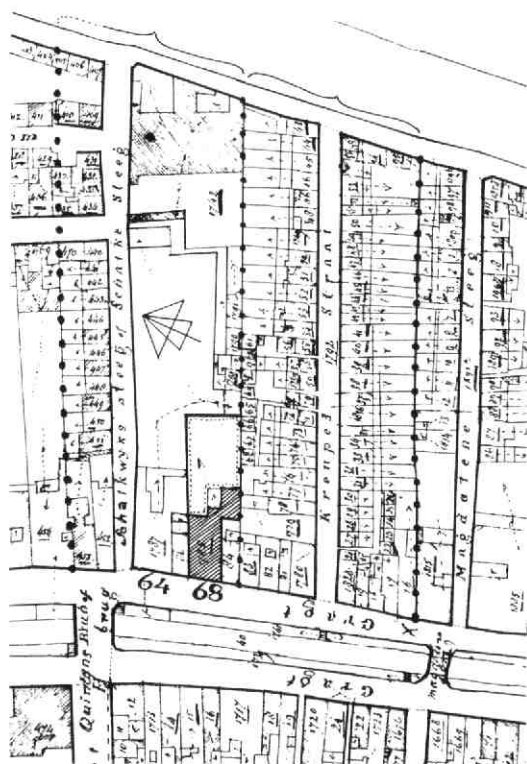
Tot de inmiddels tot historie geworden karakteristieke binnenstadselementen hoort zeker de stalhouderij van Schoonhoven Buytendijk, die tot 1986 was gevestigd in het huis Nieuwe Gracht 68 en in een aantal daarachtergelegen panden. De bijbehorende beelden, geuren en geluiden liggen velen nog vers in het geheugen. De ter plaatse reeds sedert 1825 bestaande stalhouderij werd in 1913 gecombineerd met de uit de Domstraat afkomstige stalhouderij van Schoonhoven. De geschiedenis van dit bedrijf is zeer de moeite waard, maar dat is een verhaal apart, dat buiten het bestek van deze Kroniek valt. Na de opheffing van het bedrijf zijn de stallen en koetshuizen grotendeels verdwenen en werd het woonhuis aan de gracht grondig verbouwd. Tijdens deze verbouwing kon bouwhistorisch onderzoek worden verricht, en daaruit kan een globaal beeld van de ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse worden gedestilleerd.

In zijn vóór de verbouwing bestaande vorm ademde het pand de sfeer van een een oud huis, dat tijdens zijn langdurige bewoning door vele generaties voortdurend op onderdelen aan veranderende wensen was aangepast.

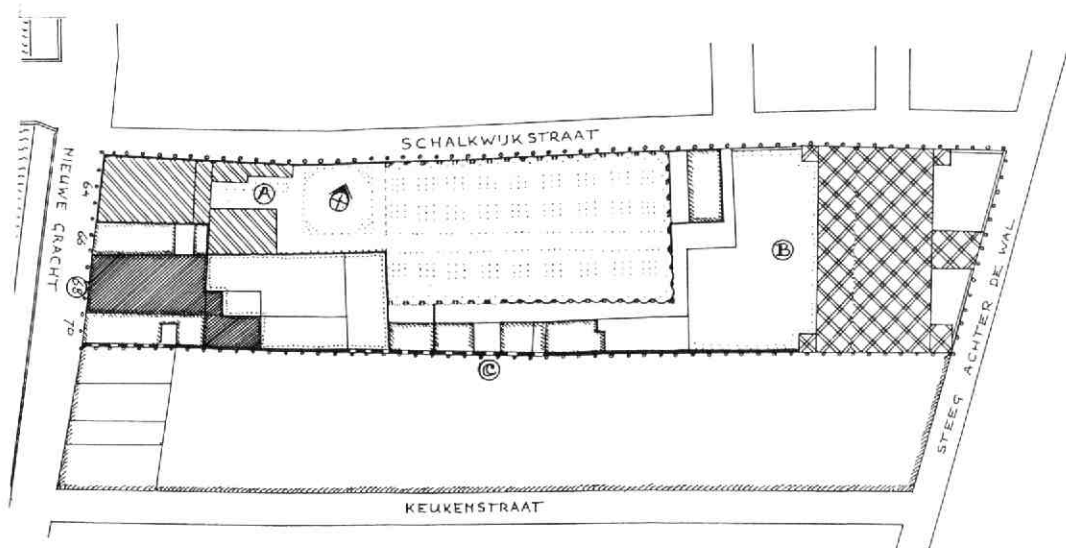
Aan de buitenzijde presenteerde het zich als een breed en statig 17e-eeuws huis met 19e-eeuwse ramen. Binnen droeg het voornamelijk een vroeg 19e-eeuws stempel, waarin echter oudere elementen, en met name 18e-eeuwse interieuronderdelen, een belangrijke rol speelden. Tijdens het bouwproces kwamen er steeds meer stukjes van de legpuzzel van de voorgeschiedenis tevoorschijn.

Het perceel maakte in de 14e eeuw deel uit van één

van de grote diepe hofsteden, die in de middeleeuwen ter weerszijden van de Nieuwe Gracht waren gelegen en die pas geleidelijk steeds verder werden verkaveld (afb. 98). Dankzij het systematische archiefonderzoek van M. de Bruijn is bekend, dat de verkaveling van de zuidelijk naast nr 68 gelegen hofstede, die eigendom was van het Domkapittel, vóór 1390 plaats vond, en wel door de aanleg van de Keukenstraat op het midden van het terrein en de opdeling van de stroken ter weerszijden daarvan in kleine percelen. De hofstede ten noorden daarvan kwam in breedte overeen met de panden 64 tot en met 70 aan de Nieuwe Gracht, en waarschijnlijk zelfs 60-70. Daarop werd bij de hoek van de Nieuwe Gracht en de Schalkwijksteeg het St Quintijns Gasthuis gesticht, dat het grootste deel van het tot aan de wal doorlopende terrein in gebruik had als moestuin, boomgaard, bleekveld etc. (afb. 99). Aan de grachtzijde strekte het gasthuis zich niet over de volle breedte van de oorspronkelijke hofstede uit, zodat daarnaast op den duur andere bebouwing kon ontstaan. In 1567 vond in het achterste deel van de tuin van het Quintijns Gasthuis, bij de stadswal, de fundatie plaats van het Leeuwenbergh Gasthuis, dat als pestgasthuis een zo dicht mogelijk aan de rand van de stad gelegen locatie kreeg. Omdat wederom het grootste deel van de beschikbare grond de functie kreeg van moestuin,

Afb. 98 Nieuwe Gracht 68. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832, met aanduiding van de grote middeleeuwse percelen. Tek. A.F.E. Kipp.

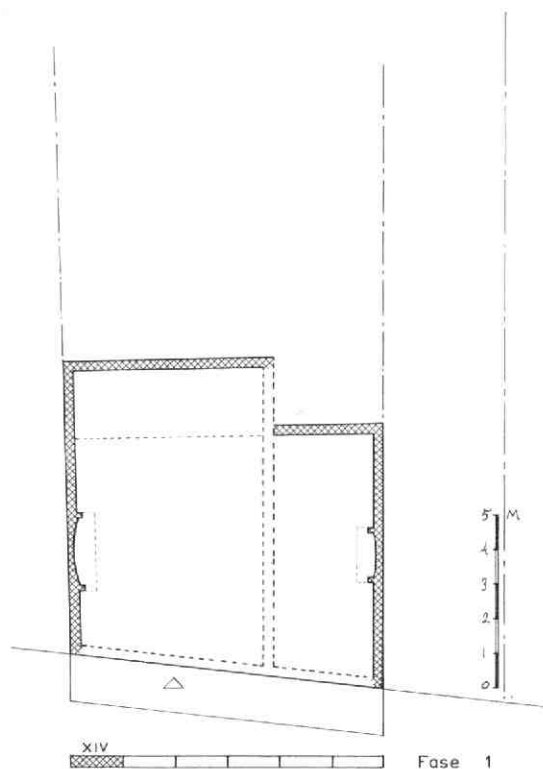
Afb. 99 Nieuwe Gracht 68. Het grote perceel van het St Quintijns Gasthuis (A), en na 1567 van het Leeuwenbergh Gasthuis (B), met aanduiding van Nieuwe Gracht 68 en van de 16e-eeuwse tuinmuur van het Leeuwenbergh Gasthuis (C). Tek. A.F.E. Kipp.

boomgaard, bleekveld en dergelijke, bleef hierdoor bij uitzondering een van de oude middeleeuwse hofsteden tot op heden duidelijk in de stedelijke structuur herkenbaar. Voor gegevens over de latere parcellering aldaar zij verwezen naar Kroniek 1981 onder Schalkwijkstraat 11 (MBOU 1982-2, 67-68). Deze duidelijkheid wordt nog versterkt door het feit, dat de zuidgrens van de oorspronkelijke hofstede samenviel met de waarschijnlijk tegelijk met de bouw van het Leeuwenbergh Gasthuis in 1567 vernieuwde forse tuinmuur, waarvan nog grote delen bestaan (afb. 99) (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 242-244). Tijdens de verbouwing van Nieuwe Gracht 68 bleek, dat het achterhuis daarvan tegen deze muur was gebouwd. De muur loopt verder door naar de gracht in de rechter zijmuur van Nieuwe Gracht 70.

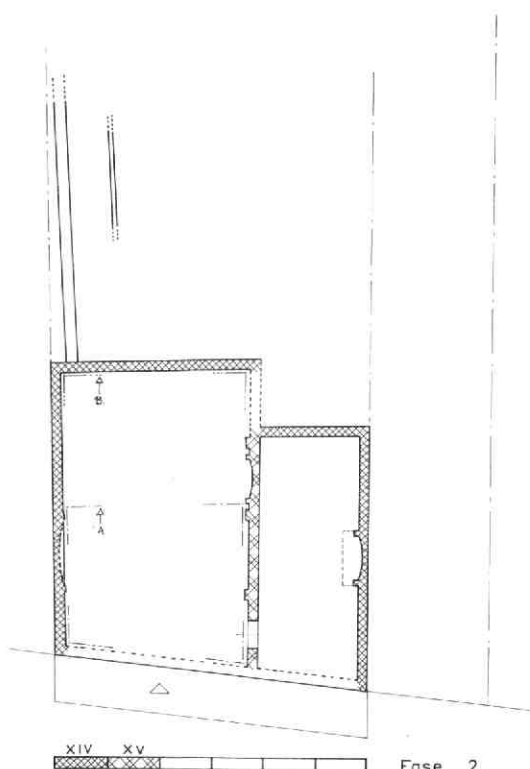
De oudste fase die in het huis herkenbaar was, bleek betrekking te hebben op een middeleeuws éénlaags huis van 9,40 m breed dat in de achtergevel een sprong van twee meter had (afb. 100, 1). Het huis moet een tweedelige opzet hebben gehad en hebben bestaan uit een deel met een dak haaks op de voorgevel en een zijbouw met een dwarsdak (afb. 102). Deze beide delen zullen hierna worden aangeduid als het "grote huis" en het "zijhuis". De tussenmuur tussen beide delen was later grotendeels vernieuwd en leverde hierover weinig informatie op. Van de verspringende achtergevel reesteerde alleen de fundering. Van de zijmuren daarentegen was meer over. De rechter zijmuur, die bij het zijhuis hoorde, was 7,40 m diep en had ongeveer in het midden een smalle stookplaats (afb. 101, a). De bijbehorende trapgevel (met treden van 60 x 97 cm) was duidelijk herkenbaar, evenals de afgesmeerde daklijn en de plaats van de wormplaten en van de vlieringvloer (6,75 m boven de huidige straat). De toenmalige zoldervloer lag vermoedelijk

op ca 3 m boven de straat. De linker zijmuur, van het "grote huis", was 9,40 m diep en had op ongeveer een derde uit de voorgevel een royale, asymmetrisch geplaatste schouw met uitgemetselde bakstenen wangen (afb. 101, c). Aan de achterzijde was mogelijk een gedeelte van de ruimte afgescheiden met een houten wand. Hoewel aan deze kant op de verdieping weinig bouwsporen in zicht kwamen, kon worden vastgesteld, dat de vermoedelijke hoogte van de borstwering ongeveer samenviel met de huidige 17e-eeuwse verdiepingsvloer op 3,75 m boven de tegenwoordige straat. De bijbehorende zoldervloer lag vermoedelijk een meter lager. Blijkens het stookniveau van de beide schouwen moet de beganegrondvloer van dit huis ca 70 cm onder het huidige straatpeil gelegen hebben, zodat de oorspronkelijke hoogte van de beganegrond ca 3,40 m zal hebben bedragen. Onder de tegenwoordige vloer en achter later metselwerk werd vele malen witgekalkt dun pleisterwerk aangetroffen. Aangezien het straatpeil sedert de 15e eeuw nauwelijks meer is gestegen, wijst het lage vloerniveau op een datering van het huis vóór die tijd. Het formaat van de gebruikte baksteen (30 x 14,5 x 7, 10 lagen 78 cm) is daarmee niet in strijd (vergelijk Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 214 en 235).

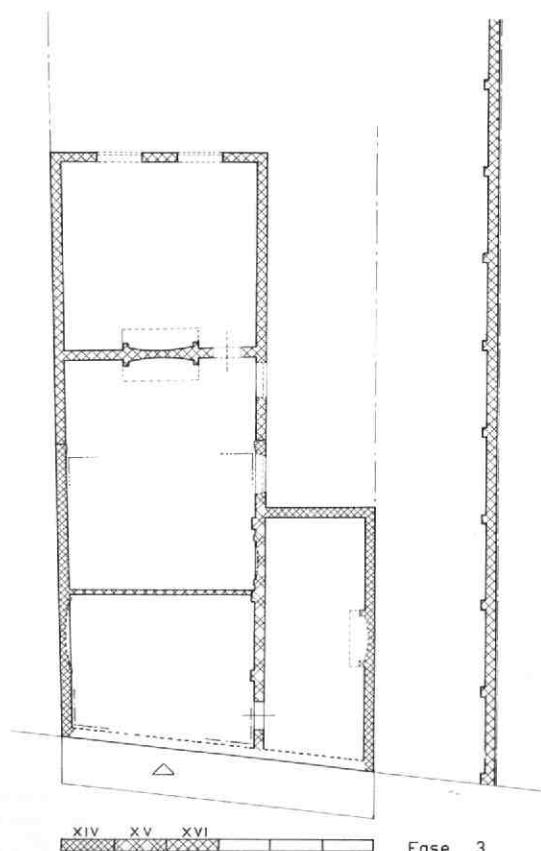
Het huis had aanvankelijk geen kelder. Deze werd pas in een tweede fase binnen het bestaande pand en vrijwel aansluitend op het huidige vloerpeil van de beganegrond toegevoegd: dat wil dus zeggen nadat de straat ongeveer zijn huidige niveau had bereikt (afb. 100, 2a). Deze kelder kreeg een tongewelf met de kruin haaks op de voorgevel; hij besloeg aanvankelijk alleen de voorste helft van het toenmalige "grote huis". Later werd de kelder uitgebreid onder de tweede helft van het huis en werd het gewelf doorgetrokken tot aan de achtergevel uit de eerste fase (afb.

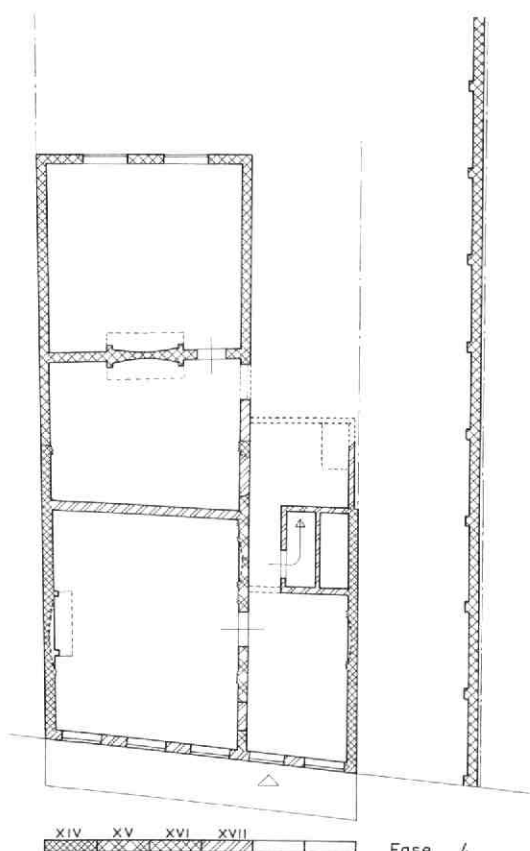
Fase 1

Fase 2

Fase 3

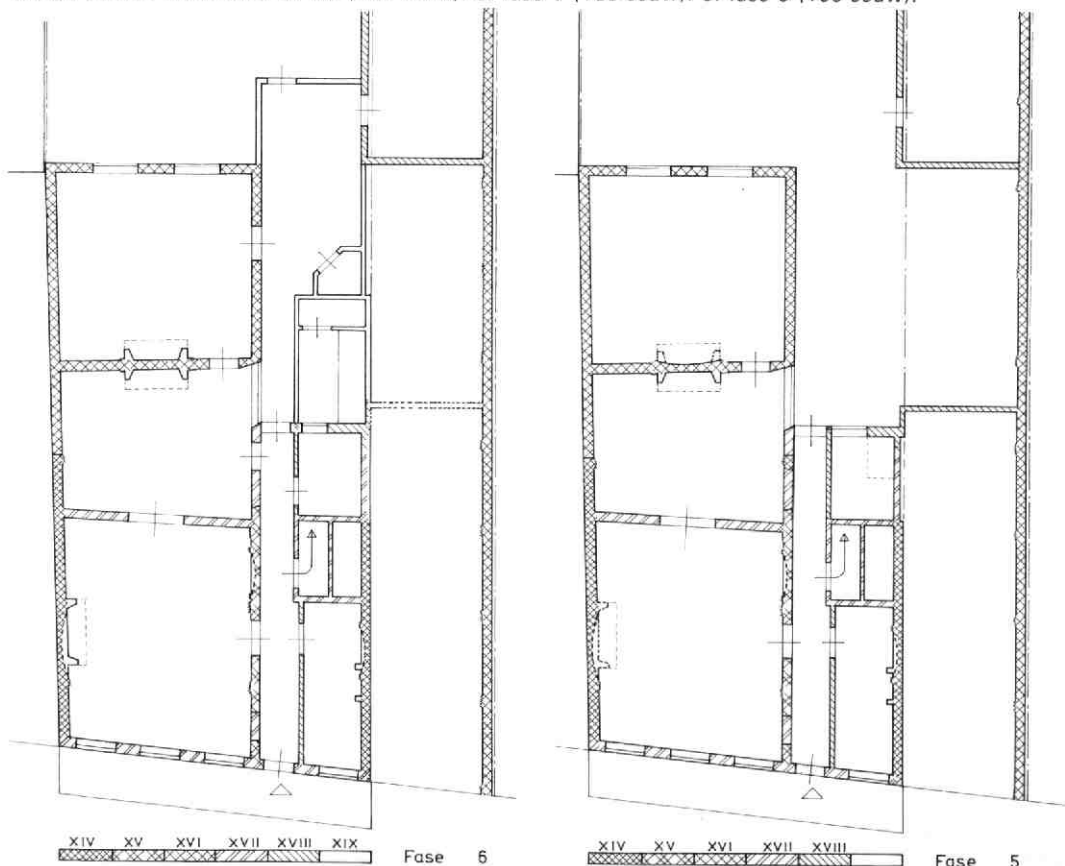
Fase 4

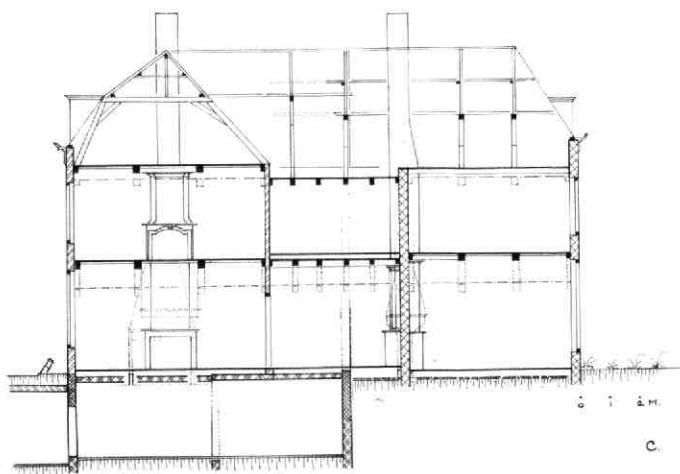
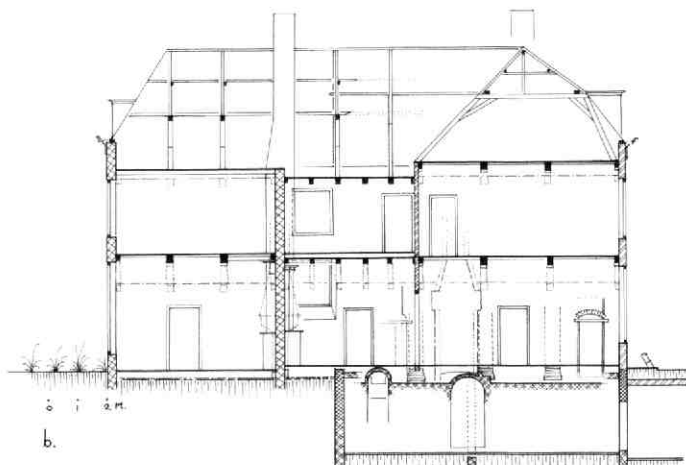
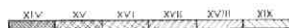
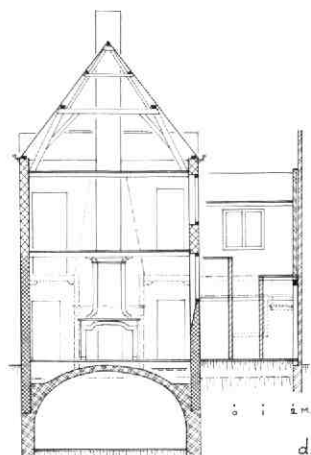
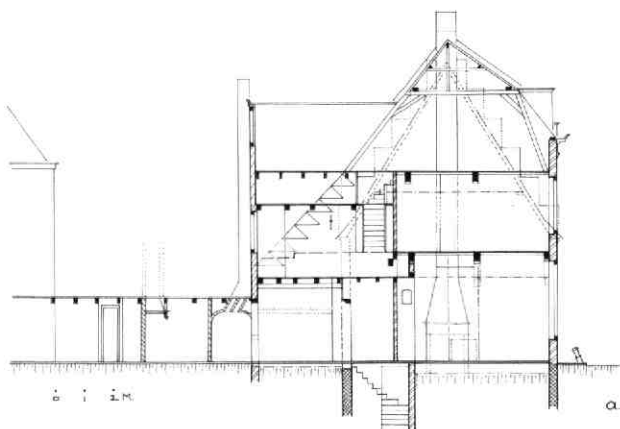
100, 2b). Korte tijd later lijkt er achter het "grote huis" een aanbouw te zijn verrezen, waarvan de linker zijmuur in richting afweek van de huidige. Nadere gegevens over omvang en opzet daarvan ontbreken echter. Deze uitbouw maakte het noodzakelijk een in het midden van de oude achtergevel ingebroken kelderlicht weer dicht te metselen en te verplaatsen naar het vrije stukje zijmuur.

Ten tijde van de inbouw van de eerste kelder en het verhogen van de vloer werd de oude, dieper aangelegde schouw tegen de linker zijmuur weggewerkt en vervangen door een nieuwe schouw wat verder naar achteren in de rechter zijmuur. Deze zijmuur blijkt voor een groot deel vernieuwd te zijn in een wat kleiner formaat moppen (afb. 101, b). Daarbij werd hij aan de binnenzijde op regelmatige afstanden van halfsteens uitgemetselde pilasters voorzien. De functie van deze ongebruikelijke pilasters, die tot een hoogte van minstens 2,50 m in het muurwerk te volgen waren, is niet helemaal duidelijk, maar die hangt vermoedelijk samen met het ondersteunen van de moerbalken. In het voorste vak van deze muur werd een doorgang naar het zijhuis opgenomen.

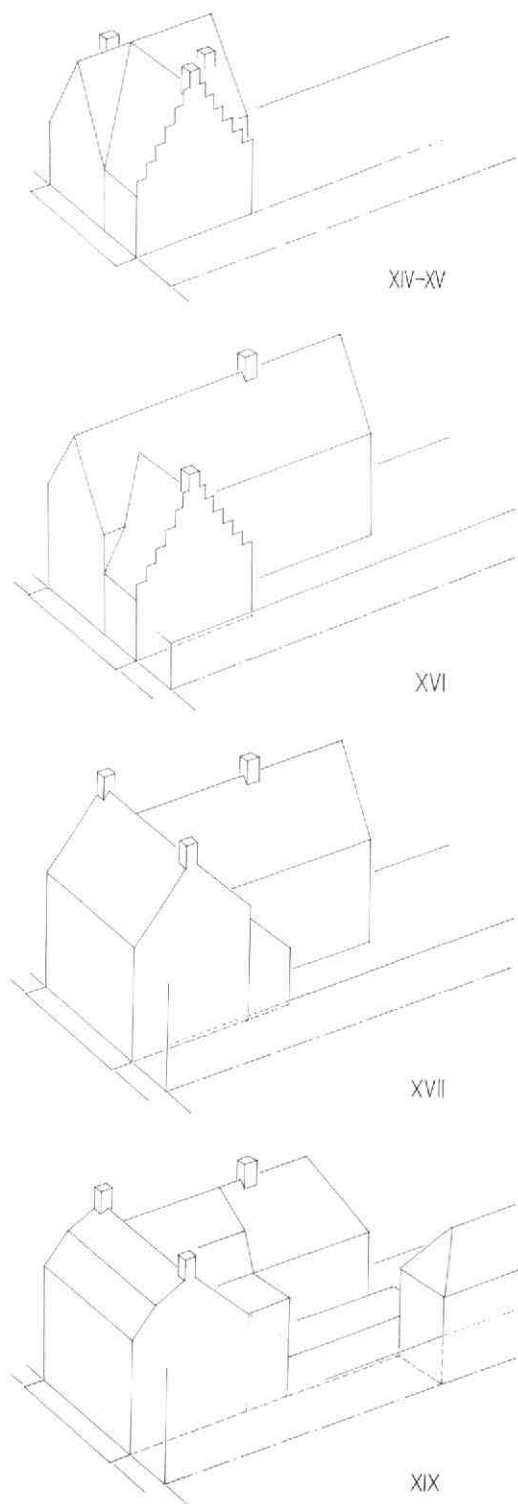
Een derde belangrijke fase wordt gevormd door de verbouwing en uitbreiding van het huis in de 16e eeuw (afb. 100, 3). Na afbraak van de oude achtergevel van het "grote huis" werd dit gedeelte naar achteren verdubbeld. Twee meter achter de oude gevel verrees een dwarsmuur met in de as rug aan rug twee grote schouwen (afb. 101, d). Daarachter werd een ongeveer vierkante kamer toegevoegd. Vlak vóór de dwarsmuur kwam een venster in de rechter zijmuur. Zowel vóór als achter de dwarsmuur werden verschillende intensief gebruikte plavuizenvloeren aangetroffen. De gevolgen van deze uitbreiding voor de indeling van het voorste deel zijn niet geheel duidelijk. Vermoedelijk kwam de schouw in de rechter zijmuur te vervallen en dateert de aanzet van een halfsteens dwarsmuur die direct daarvóór lag uit deze fase. De voorkamer lijkt onverwarmd gebleven te zijn. Omstreeks dezelfde tijd moet het "grote huis" met een verdieping zijn verhoogd (afb. 102). De meeste bouwsporen dienaangaande bleven achter latere wandafwerkingen verstopt, maar de 16e-eeuwse dwarsmuur leerde, dat er zich daarin op de verdieping geen stookplaatsen hebben bevonden.

Afb. 100 Nieuwe Gracht 68. De ontwikkelingsstadia van het huis, weergegeven in de plattegrond van de be-
ganegrond. Tek. Kees Terhorst en A.F.E. Kipp. 1: fase I (14e eeuw?). 2: fase IIa en IIb (15e eeuw). 3: fase
III (16e eeuw). 4: fase IVa en IVb (17e eeuw). 5: fase V (18e eeuw). 6: fase 6 (19e eeuw).

Afb. 101 Nieuwe Gracht 68. Documentatieschetsen van de bouwsporen in de verschillende muren. Tek. A.F.E. Kipp. a: zuidelijke zijmuur van het zijhuis. b: zuidelijke zijmuur van het grote huis. c: noordmuur van het grote huis. d: dwarsmuur in het grote huis.

Afb. 102 Nieuwe Gracht 68. Vogelvluchtschetsen van de ontwikkeling van het huis. Tek. A.F.E. Kipp.

De vierde wezenlijke bouwphase bestaat uit minstens twee 17e-eeuwse verbouwingen, die voor een groot deel binnen de tot dan toe gegroeide opzet bleven. Bij de eerste werden kennelijk alle balklagen vernieuwd, waarbij in voor- en zijhuis de oude niveaus in grote lijnen aangehouden werden. Het zijhuis en de voor- en achterkamers in het "grote huis" kregen (weer) moer- en kinderbalken, de bescheidener tussenkamer kreeg zowel beneden als boven een enkelvoudige balklaag. Verder werd achter het zijhuis een kleine achterbouw toegevoegd, die met een lessenaarsdak werd aangesloten op het verhoogde of gewijzigde voordak (afb. 101, a). Daartoe werd uit secundair gebruikte grote moppen (32 x 15 x 8 cm) een halfsteens zijgevel met vlechtingen gebouwd, en wel tegen de reeds eerder in gewone moppen verlengde halfsteens zijmuur van Nieuwe Gracht 70. Van dezelfde grote moppen werd, kennelijk tegelijkertijd, een riool gemaakt, dat vanaf deze uitbouw voorbij een middeleeuwse beerput naast het achterhuis, naar achteren liep. In de uitbouw werd de keuken ondergebracht, die een stookplaats rechts achter in de hoek had.

Bij de tweede 17e-eeuwse verbouwing werden de reeds vernieuwde balklagen via in de muren uitgehakte sleuven een kleine meter naar boven gebracht (afb. 100, 4b en 4c). Dit geldt zowel voor de moer- en kinderbalklaag van voorkamer en zijhuis als voor de bescheidener enkelvoudige balklaag van de tussenkamer. Waarschijnlijk werden tegelijkertijd de 16e-eeuwse pilasters weggehakt om een vlakke kamermuur te krijgen. Het ziet er naar uit dat tot op dat moment wel het peil van de beganegrond was gestegen maar niet dat van de verdiepingsvloer, zodat er op de beganegrond een vrij beperkte hoogte overbleef. Merkwaardigerwijs werden de ruimtelijke verhoudingen pas bij de tweede 17e-eeuwse verbouwing aangepast. Dat ging echter wel ten koste van de hoogte van de verdieping, die overigens ruim voldoende was. Het verhogen daarvan heeft men aan volgende generaties overgelaten. De gewijzigde hoogte-indeling van het huis, alsmede wellicht de behoefte om aansluiting te zoeken bij het type van de brede huizen, dat in de 17e eeuw met name bij voorname woonhuizen in zwang was, hebben geleid tot de bouw van een nieuwe, gemeenschappelijke voorgevel voor hoofd- en zijhuis. Uit die tijd stammen waarschijnlijk ook de grote kanonlopen, die nog steeds als stoeppalen voor het huis staan.

Voorts werd de indeling van het huis aangepast aan de 17e-eeuwse woonideeën. De ingang, die tot dan toe in het midden van het "grote huis" moet hebben gezeten, werd naar het zijhuis verplaatst. In het zijhuis werd de hal en daarachter de trap ondergebracht. De stookplaats aldaar verloor zijn functie en werd vlak dichtgezet. Langs en achter de trap kwam men bij de keuken. Het "grote huis" werd nu boven en beneden gelijkmatig in drie kamers ingedeeld. Daartoe werd tussen voor- en middenkamer een halfsteens muur opgetrokken, die verder in het huis geen enkele constructieve rol speelde. De voorkamer kreeg ongeveer op de plek van de verdwenen oudste stookplaats (uit de eerste fase) een moderne hang-

schouw. De middenkamer behield zijn middeleeuwse schouw, die hoogstens een beetje werd aangepast. In de achterkamer werd de oude schouw waarschijnlijk door een nieuw model vervangen. De 16e-eeuwse doorgang tussen voorkamer en zijhuis werd dichtgezet en vervangen door een deur tegenover de schouw.

De 18e-eeuwse bijdrage aan het huis betreft vooral de aankleding en de afwerking van het interieur (afb. 100, 5). Verschillende kamers kregen (deels nog bestaande) nieuwe schoorsteenpartijen, lambrizeringen, deuren en deuromlijstingen, alsmede stucplafonds. Als vervolg op de verhoging van de balklaag van de beganegrond in de 17e eeuw werden thans de balken boven de achterkamer op een hoger niveau vervangen door een enkelvoudige balklaag dwars op de achtergevel. De 17e-eeuwse kapconstructie werd daarbij op zijn plaats gelaten en van onderen eenvoudig ingekort.

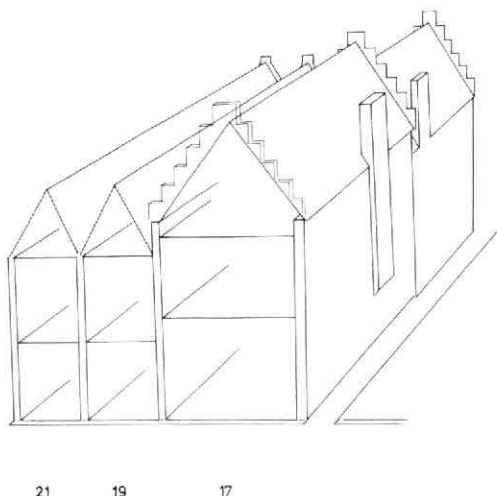
De indeling van het huis veranderde in zoverre, dat er steeds meer een "gangeffect" ontstond. Van de hal werd een smal kamertje afgescheiden, en dit kreeg vlak naast de weggewerkte middeleeuwse stookplaats een kleine, nieuwe schoorsteenpartij. De trap werd vernieuwd om opzij in de gang te kunnen beginnen in plaats van achter in de hal. Daarachter werd de gang door de 17e-eeuwse keukenuitbouw doorgetrokken. Deze uitbouw zelf werd hoger gemaakt en van een nieuwe achtergevel met een houten onderpui voorzien. Achter het huis werd tegen de eerder genoemde 16e-eeuwse grensmuur van het Leeuwenbergh Gasthuis een vrijstaand achterhuis gebouwd, waarbij allerlei kennelijk bij de verbouwing van het huis vrijgekomen oude onderdelen hergebruikt werden.

Als zesde fase zijn de verschillende 19e-eeuwse verbouwingen te beschouwen (afb. 100, 6). Deze vonden plaats in het begin, kort na het midden, en tegen het einde van die eeuw. Zij hebben wederom voornamelijk betrekking op de aanpassing van het interieur aan de dan heersende mode (schoorsteenmantels, deuren, ramen, plafonds). Maar ook hierbij vond er weer een bescheiden uitbreiding plaats. Achter de aanbouw tegen het zijhuis werd een nieuwe keuken gemaakt, met daarop aansluitend een verbindingshal (met een comfortabele hoekplee) naar het achterhuis en de daarbij gelegen stallen en koetshuizen van de inmiddels alhier gevestigde stalhouderij. In het "grote huis" werd het plafond van de voorkamer op de verdieping ten behoeve van een ruimer effect verhoogd. Als gevolg van het hoger komen van de zoldervloer werd waarschijnlijk terzelfdertijd ook de voorkap door de huidige mansardekap vervangen (afb. 102).

A.F.E. Kipp

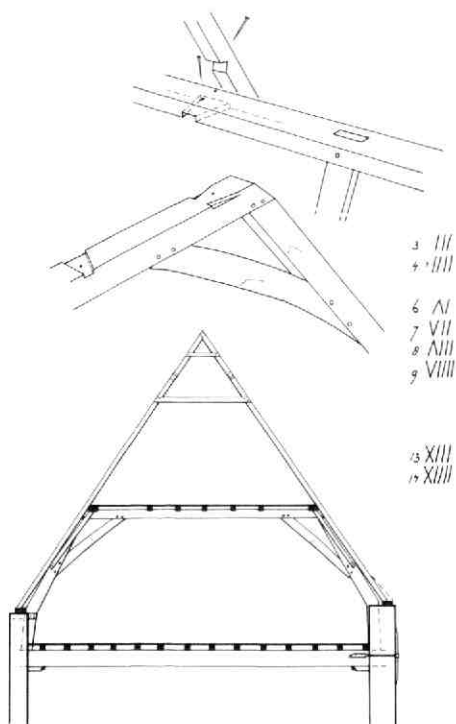
19. Oude Gracht 17

Dit diepe huis bestond oorspronkelijk uit een voorhuis van zaalformaat en een woonvierkant aan de achterzijde. Het achterstuk was vermoedelijk oorspronkelijk

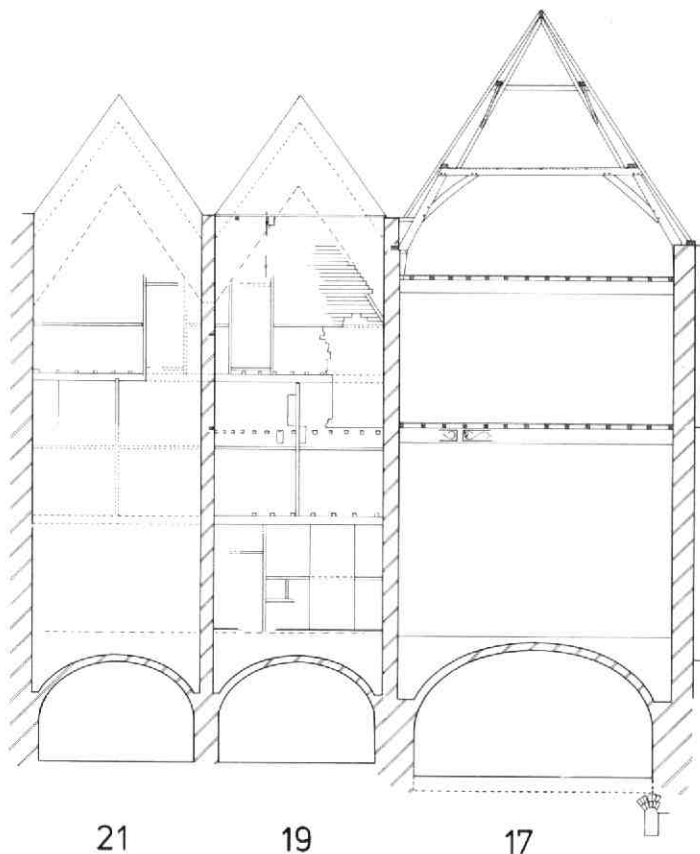
Afb. 103 Oude Gracht 17. Perspectivische reconstructie vanuit het noordoosten van nr 17 met beide zijhuizen omstreeks 1400. Tek. Bart Klück.

niet onderkelderd en in zijn geheel lager, inclusief alle vloerniveaus (afb. 103). De borstwering op zolder toonde de aanzet van de achtergevel van een geveltrap, aan de hand waarvan een trapgevel met elf trappen te reconstrueren was. Een dichtgemetselde rest

Afb. 104 Oude Gracht 17. Reconstructie van de kap van ca 1400 en details met houtverbindingen en telmerken. Tek. Bart Klück.

Afb. 105 Oude Gracht
17. Doorsnede naar het
westen. In de beide zij-
huizen is de vakwerk-
achtermuur gemeen-
schappelijk met de zij-
vleugel van nr 17. Tek.
Kees Terhorst.

van een vensternis wees op een kruisvenster waar-
mee de achterzolder licht kreeg.

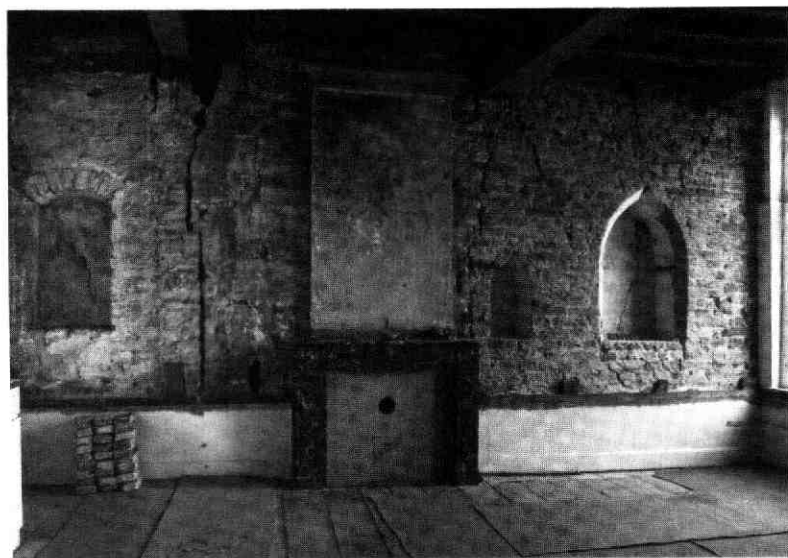
Beide delen hadden hun stookplaatsen in de noordmuur,
grenzend aan een steegje, de "poortwech" die bij dit
perceel hoort.

Het voorhuis van nr 17 dateert uit omstreeks 1400
(steenformaat 30 x 14(,5) x 6,5 à 7; 10 lagen 80-82
cm). Het heeft kelders met tongewelven, begane-
grond en verdieping met eiken moer- en kinderbalkla-
gen en een zadeldak waarvan de drie eiken krom-
merspanten nog bewaard gebleven zijn, evenals de
(later hergebruikte) eiken sporen die oorspronkelijk
met twee haanhouten tot sporenparen gekoppeld
waren (afb. 104).

De kelder was naar de werfkelder toe afgesloten met
een in een steensponning naar buiten draaiende deur.
Half onder de noordmuur loopt een 55 cm hoog, ge-
metseld middeleeuws riool naar de gracht (afb. 105).
De voorgevel was anderhalfsteens dik (tweesteens in
de kelder). De stookplaatsen van beganeground en
verdieping bevonden zich aanvankelijk in het derde
balkvak en hadden een uitgemetseld rookkanaal in de
noordmuur dat nog voor de helft aanwezig is. Op de
verdieping midden in de noordmuur zaten drie oor-
spronkelijke nissen van verschillend model: een
muurkast, een kaarsnis en een grote spitsboognis
met zorgvuldig afgeschuinde randen die oorspronke-

lijk vermoedelijk als lavabonis bedoeld geweest is,
maar die later als muurkast gebruikt is (afb. 106).

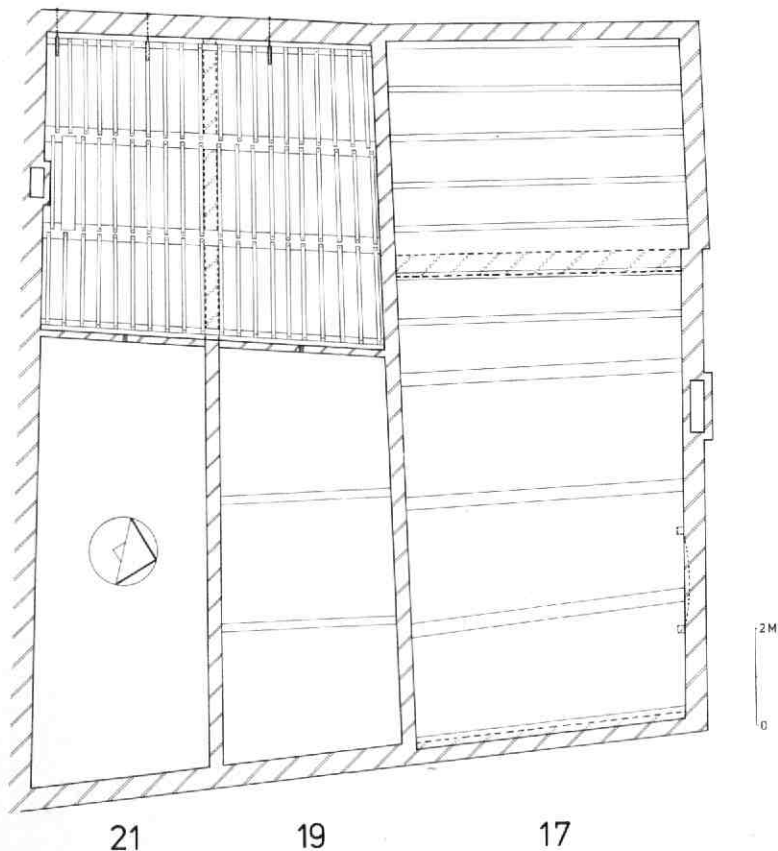
Aan de zuidkant heeft nr 17 aan de achterzijde een zij-
huis ter breedte van de nrs 19 en 21. Dit zijhuis met
een fraaie tuinkamer vormde oorspronkelijk één ge-
heel met de nrs 19 en 21. De middeleeuwse schei-
dingsmuur tussen 19 en 21 liep oorspronkelijk door
naar achteren (afb. 107). De huidige scheiding tussen
enerzijds het zijhuis van nr 17 en anderzijds nrs 19 en
21 is een middeleeuwse, halfsteens vakwerkmuur
van symmetrische opzet en met dichtgemetselde
doorgangen (afb. 108). Tegenwoordig zijn hiermee twee
smalle huizen, verdeeld in een voor- en achterhuis te
reconstrueren, een indeling die in de vier kelders met
tongewelven nog aanwezig is. De achtergevels van
deze huizen (nu van het zijhuis van nr 17) zijn ander-
halfsteens dik evenals de in het verlengde staande
achtergevel en de noordelijke zijgevel van het diepe
huis. Daarentegen is de gemeenschappelijke muur
tussen het diepe huis en de zuidelijke belending
éénsteens. Het is vrij zeker dat de beide smalle huizen
één gemeenschappelijke opzet vormen met het diepe
huis van nr 17. Het geheel vormt een vierkant bouw-
blok ter breedte van de tuin die tot de bouw van de re-
cente Oranjarahof nog zijn middeleeuwse diepte had.
Omstreeks 1500 werden de beide smalle huizen flink
verbouwd; de achterhuizen werden samengetrokken

Afb. 106 Oude Gracht 17. Voorkamer op de verdieping met nissen uit de bouwtijd en sporen van een schouw uit de tweede fase.

en kregen nieuwe balklagen. De huidige eiken moeren kinderbintenlaag boven de beganegrond van het zijhuis van nr 17 met zijn forse balkmaat (32 x 32 cm) stamt van die verbouwing (afb. 109). De hoogte van de beganegrond is daarbij flink opgetrokken.

In de voorhuizen werden de vloerniveaus op gelijke wijze verhoogd en daarmee gingen ook de beide zadeldaken maar liefst anderhalve meter omhoog (afb. 105). In nr 19 is nog één eiken moerbalk met de resten van een krommerspant bewaard gebleven. De

Afb. 107 Oude Gracht 17. Plattegrond van nr 17 met de beide zijhuizen, waarvan de achterhelften in de tweede fase bij het grote huis zijn gevoegd. Tek. Kees Terhorst.

Afb. 108 Oude Gracht 17. De vakwerktussenwand tussen het achterhuis van nr 17 en nrs 19 en 21.

spantbenen waren in de zijmuren ingelaten en daarvoor zijn ze bewaard gebleven. Aan de noordzijde werd van de muurplaat van nr 17 gebruik gemaakt. Beide voorhuizen werden met nieuwe doorgangen niet alleen onderling, maar ook met het achterhuis verbonden en via dit achterhuis met het diepe huis van nr 17. Ook de kelders werden onderling verbonden (bij de voorkelders was dit waarschijnlijk al eerder het geval). Het diepe huis onderging gelijktijdig een verbouwing.

Bij deze verbouwing, die de zijhuizen ingrijpend veranderde, werden ook in het voorhuis van nr 17 wijzingen uitgevoerd. Op de verdieping werd met een houten wand een voorkamer van 2,5 balkvak diep afgescheiden die een nieuwe schouw in het tweede balkvak kreeg.

De eiken spanten hebben geknikte spantbenen die aan de zuidzijde gedeeltelijk, maar aan de noordzijde geheel in de borstwering ingelaten zijn (afb. 110). Het laatste houdt verband met de ligging van de muurplaat op de buitenrand van de muur, waarbij oorspronkelijk het dakvlak zonder goot overstak. De onderdelen van de jukken zijn genummerd met getrokken merken. Bij de uiteinden van de dekbalken zijn zwaluwstaarten uitgehakt, waarop de wormplaten met zwaluwstaartvormige inkepingen pasten (in de 17e eeuw zijn de wormplaten verder naar buiten geschoven). Inkepingen van kinderbalkjes op de dekbalk wijzen op een vroegere vliering. Twee van die inkepingen in de dekbalk van het eerste spant zijn zwaluwstaartvormig, waardoor de vroegere geveltop extra verankerd was via de kinderbinten. De korbels van de jukken zijn nog ingepend in de spantbenen. De eiken sporen, met vierkante doorsnede, zijn genummerd met gezaagde merken en hebben inkepingen voor twee haanhouten (afb. 104). Met een inkeping rustten ze op de wormplaten waaraan ze vastgespijkerd waren.

Omdat bij de laatste verbouwing heel weinig werk-

zaamheden in het achterdeel van het diepe huis uitgevoerd werden, is niets bekend over veranderingen in dit deel tussen 1400 en de 17e eeuw, noch over het niveau van de oorspronkelijke vloeren. Maar uit het feit dat in het tweede kwart van de 17e eeuw de balklagen van dit deel en van het vierde balkvak van het voorhuis vernieuwd werden, zou af te leiden zijn dat toen pas de scheidsmuur tussen voor- en achterhuis weggebroken werd en de vloerniveaus aangepast werden aan die van het voorhuis.

Bij deze tweede grote verbouwing werd de verdiepingvloer op een enkelvoudige balklaag met forse - profielen gelegd en de zoldervloer op een grenen moer- en kinderbintenlaag. Daarin werd halverwege het huis een opening vrijgehouden voor een spiltrap die vermoedelijk een achthoekige spil had. De kap van het voorhuis werd verlengd tot aan de achtergevel (afb. 111). Ook de zoldervloer van het zijhuis werd verhoogd op een nieuwe grenen moer- en kinderbintenlaag.

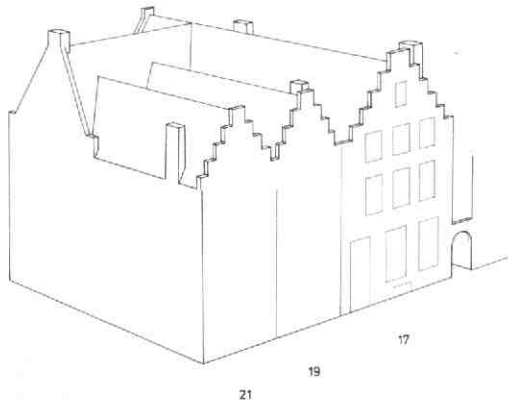

Afb. 109 Oude Gracht 17. Het zuidelijk achterhuis met de balklaag van omstreeks 1500.

Afb. 110 Oude Gracht 17. Details van de kap van omstreeks 1400.

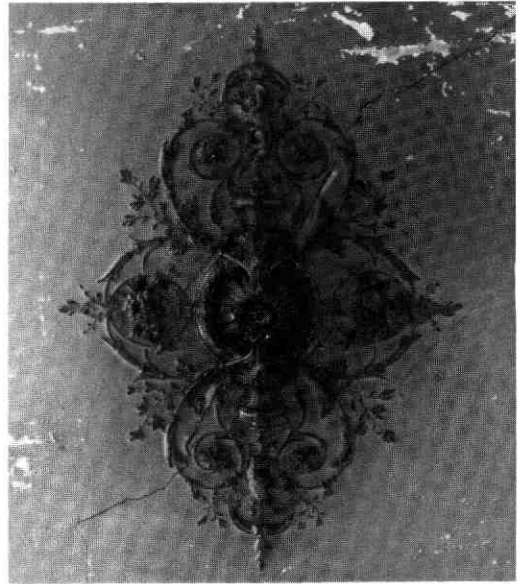
tenlaag, weliswaar met de moerbalken evenwijdig aan de achtergevel, maar met twee spanten dwars op deze richting, die op drie balkvakken lange, extra brede kinderbinten rustten. De verbindingen met de beide smalle voorhuizen werden dichtgemetseld. Het volgen van de electricien, die zo ongeveer de laatste werkzaamheden van een verbouwing verricht, bracht onder de vloer van de kamer met de nissen aan het licht dat de moerbalken van de beganegrond in de 17e eeuw beschilderd waren. Zij hadden een okerkleurige ondergrond en met zwarte of rode biezen waren rood ingevulde rechthoeken getrokken waarin zwarte ranken geschilderd waren. Een onderbreking

Afb. 111 Oude Gracht 17. Perspectivische reconstructie vanuit het zuidoosten van nr 17 en beide zijhuizen in de 17e eeuw. Tek. Bart Klück.

verried de plaats van een muur die een ruimere hal dan de huidige van de voorkamer scheidde. Bij deze situatie hoorde een vloer van achthoekige rode en kleine zwarte plavuizjes.

De eiken strijk balk achter de voorgevel, die bij de werkzaamheden gedeeltelijk in het zicht kwam, was niet alleen vanwege de schildering interessant, maar ook vanwege zijn afmeting en ligging, namelijk gedeeltelijk in de zone van de oorspronkelijke gevel van ca 1400. Bovendien lag hij op zijn platte kant en bleek het dat de kinderbinten oorspronkelijk vóór de balk uitstaken. Bij elkaar voldoende aanwijzingen om te vermoeden dat de oorspronkelijke gevel reeds omstreeks 1500 gesloopt werd en vervangen door een (houten?) gevel op een terugliggende houten pui. Helaas was er onvoldoende ruimte om te onderzoeken of de balk dichtgestopte pengaten heeft die bij een dergelijke pui horen. De hele voorgevel werd in de 17e eeuw opnieuw gebouwd en met opzet licht voor-

Afb. 112 Oude Gracht 17. Sierrozet van 1881 in de tuinkamer.

overhellend ("op vlucht"). Daarbij werden op de beganegrond nieuwe, 17e-eeuwse stenen gebruikt (waarmee tevens een poortje voor het steegje gemetseld werd) en daarboven moppen.

Een verzakking van de zuidmuur werd in de 17e eeuw gecorrigeerd door de balklagen aan deze kant iets op te krikken. De houten kamerwand op de verdieping werd door een stenen vervangen. Achter het huis werd een sousterrainkeuken aangebouwd met een toegang naar de kelder.

Volgende verbouwingen hebben vooral betrekking gehad op het aanpassen van het interieur en exterieur aan nieuwe stijlopvattingen. In de 18e eeuw werd de spiltrap vervangen door de huidige bordestrap, die verlicht werd door een venster boven het steegje. Schouwven werden vernieuwd en de voorkamer op de

Afb. 113 Oude Gracht 17. Voorgevel na de restauratie.

beganegrond werd met goudleer behangen. De zuidwand van de verdieping in het zijhuis kreeg een betimmering met een kastenwand waar op een blauwe ondergrond panelen en lijstwerk geschilderd werden. In de vroege 19e eeuw lag het accent bij de verbouwingen meer op het exterieur: de gevels verloren hun toppen en de kappen werden afgewolfd tot een L-vormig schilddak. Daarbij werd de kapconstructie boven het zijhuis en boven het achterstuk van het diepe huis geheel vernieuwd. De oude vensters werden vervangen door empire-vensters.

Aan het einde van de met marmer geplaveide gang, die allure kreeg door een empire-portaal voor de trap en een siernis halverwege, werd een meerhoekige uitbouw gerealiseerd. Behalve dat hierdoor het huisfront verfraaid werd (de verdieping kreeg er op die manier een balkon bij) had dit bouwsel het praktische voordeel dat de toegang naar de keuken niet meer via de achterkamer liep. Bovendien werd eronder een waterkelder gemaakt waarin het hemelwater terecht kwam dat via een pomp voor de keuken gebruikt kon worden.

De laatste verfraaiing is die van 1881, waarbij op de beganegrond nieuwe plafonds met sierrozetten gemaakt werden (afb. 112), de schouwen gemoderniseerd werden en de grote zijkamer op de beganegrond tuindeuren kreeg die direct op een terras aansloten. In de 20e eeuw werd een drukkerij in het pand gevestigd. Een plan om een winkelpui te maken ging niet door, zodat het pand nog steeds een van de weinige volledige woonhuisgevels langs de gracht heeft (afb. 113).

Een aardig gegeven is dat het huis in 1555 eigendom

werd van de brouwer Jan Jacobsz van Leemputten, echtgenoot van de vermaarde Catrijn. Zij bewoonden dit huis, maar zij hadden daarnaast veel belangen in allerlei ander onroerend goed. Zo bezaten zij een huis tegenover het kasteel Vredenburg, dat na de belegering van 1576/7 vermoedelijk nogal in waarde gedaald was, wat voor Catrijn mede een prikkel geweest kan zijn om medeburgers en -burgeressen voor te gaan in het onbruikbaar maken van het kasteel.

B.J.M. Klück

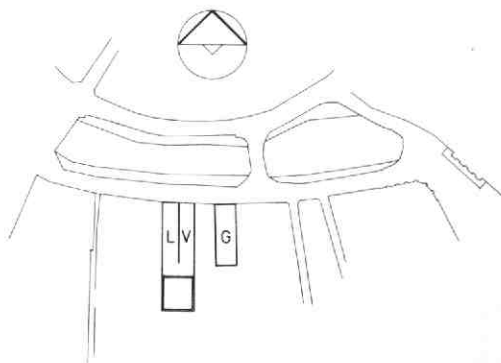
20. Oude Gracht 147

In het derde kwart van de 19e eeuw trok een vernieuwingsgolf langs de bocht van de Oude Gracht, waarbij allerlei statige gevels vervangen werden in een stijl die als "witte paleizen-architectuur" omschreven zou kunnen worden. In sommige gevallen gold dit hoogbejaarde, waardevolle middeleeuwse gevels, zoals die van Fresenburg (Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 197-204) en van Groenewoude (in deze Kroniek: Oude Gracht 151). De gedachte daaraan kan de adamsappel nog doen opspringen.

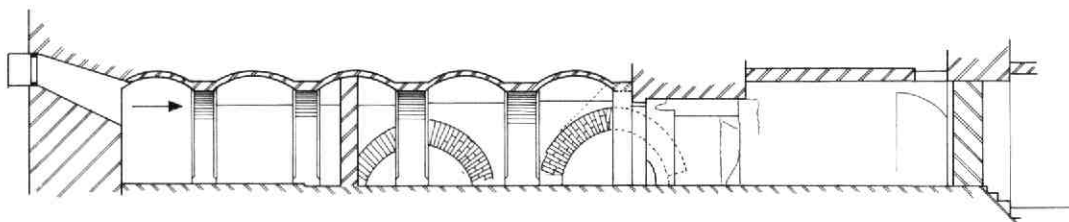
In het geval van Oude Gracht 147 betreft het twee complete huizen (inclusief achterhuizen), die volledig vervangen zijn, maar met uitzondering van de kelders die niet alleen indrukwekkend, maar ook verrassend zijn.

In de 17e eeuw was het oostelijke huis bekend onder de naam Valckendaal en het westelijke als Leeuwenberch (afb. 114). De beide huizen, die in de 18e eeuw nog hun 17e-eeuwse trapgevels bezaten, respectievelijk twee en drie lagen hoog, hadden dezelfde diepte van bijna 23 m (zie Oude Gracht 145 in Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 215-216). Zij verschilden weinig in breedte: respectievelijk ca 6 en ca 7 m.

De ouderdom van de oostelijke kelder moet aan de hand van het hier en daar goed zichtbare metselwerk op ca 1300 geschat worden: bakstenen van 32 x 15 à 16 x 7,5 à 8 cm; 10 lagen 88,5 à 90 cm. In deze

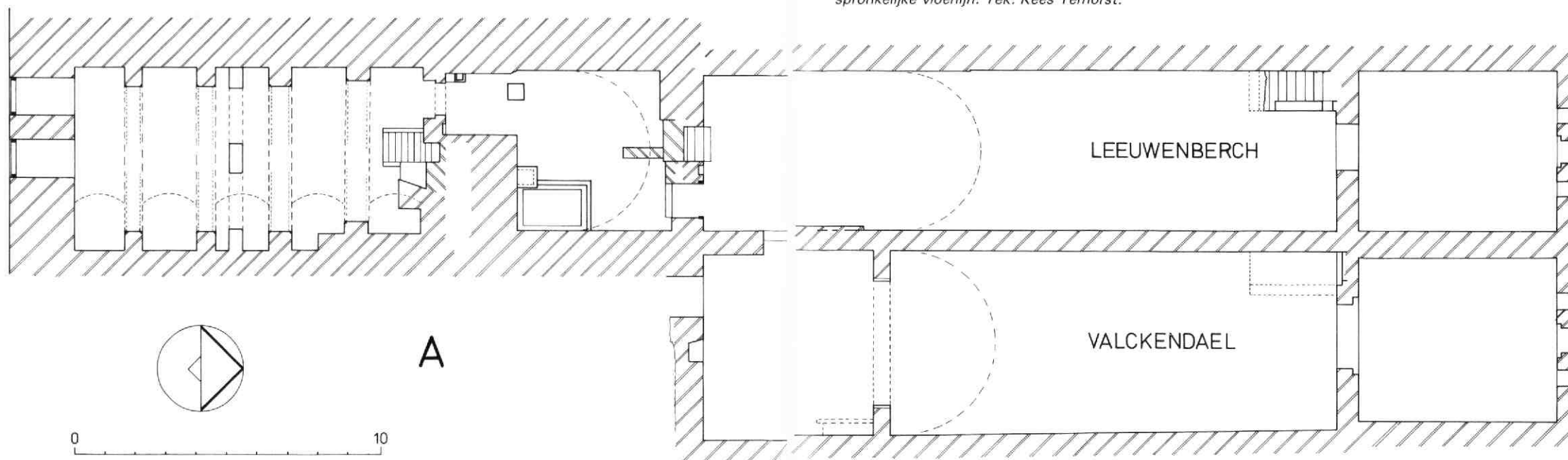

Afb. 114 Oude Gracht 147. Situering van de huizen Leeuwenberch (L) en Valckendaal (V) en het vroegere 13e-eeuwse huis erachter. G: Groenewoude. Tek. Kees Terhorst.

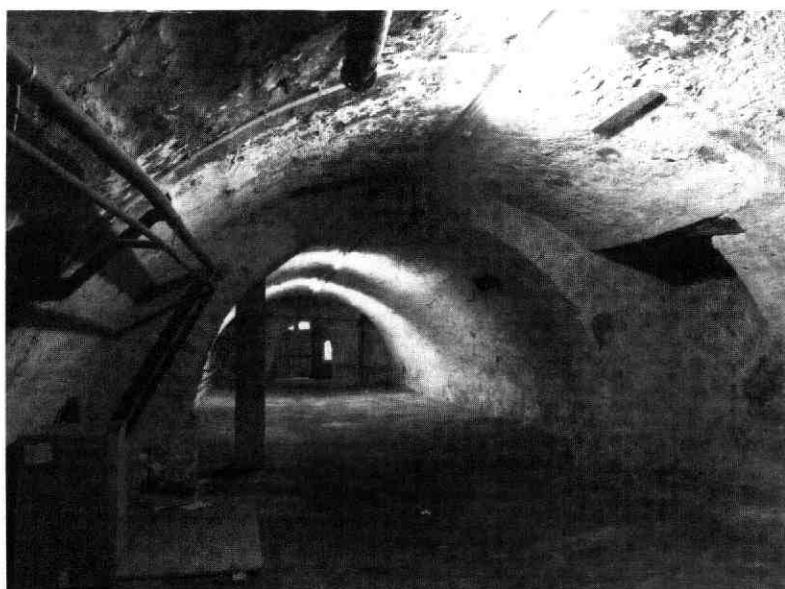

B

Afb. 115 Oude Gracht 147. A: De kelders van de verdwenen, middeleeuwse huizen. Helemaal rechts de werfkelder. Helemaal links de kelder binnen de muren. B: De westmuur van de achterkelder; bij de pijl de oorspronkelijke vloerlijn. Tek. Kees Terhorst.

A

Afb. 116 Oude Gracht 147. De kelder van het huis Valckendael naar de gracht gezien, met een stoopplaats-opening tegen de scheidingsboog.

De westelijke kelder heeft een ononderbroken tongewelf en een doorgang naar de werfkelder zonder steensponning (en dus niet afsluitbaar). Dat is een oostelijke kelder is ook nog goed te zien dat dit huis een zaalhuis met woonvierkant was, waarbij aanvankelijk alleen de zaal onderkelderd was met een tongewelf dat in de 15e eeuw naar achteren verlengd werd (afb. 115). Daarbij bleef een dwarsmuur op de begane grond gehandhaafd, die in de kelder gedragen werd door een zware boogconstructie (afb. 116). In de achterkelder bevond zich een haard en deze ruimte kreeg licht door een vrij groot keldervenster in de achtergevel. Zowel onder dit venster als in de haard zijn grondbogen van het oudere muurwerk zichtbaar. In de noordwesthoek, achter de voorgevel, was een trap naar de straat. Een grote rondboog-opening met een steensponning voor deuren aan de buitenzijde, geeft toegang tot de werfkelder, die minder breed is dan de huiskelder en die vermoedelijk van later datum is.

aanwijzing dat de werfkelder - die dezelfde breedtemaat heeft - tegelijk met de huiskelder is aangelegd, maar waarschijnlijk wat later dan de oostelijke kelder. Ook hier was de kelder via een nog aanwezige, stenen trap toegankelijk vanaf de straat en - in de zuidwesthoek - vanuit het huis.

In de achtermuur zit een oorspronkelijke, maar nu dichtgemetselde doorgang, die met een aantal treden in een achterkelder uitkwam. In de 18e eeuw is een andere verbinding gemaakt, toen in de zuidoosthoek van de achterkelder een waterreservoir gemetseld werd. In de schuin daartegenover liggende hoek zit een dichtgemetseld trapgat. Het oorspronkelijke vloerpeil van deze achterkelder heeft vermoedelijk vóór 1500 veel lager gelegen.

Een door de achterwand heen gebroken verbinding geeft toegang tot een volgende, grote kelder van ca 11,50 x 6 m, die omstreeks 1500 gemaakt is en die in vijf vakken verdeeld is door gordelbogen, waarop troggewelven rusten. Hiermee komt de totale lengte

Afb. 117 Oude Gracht 147. De westmuur van de achterkelder met de 13e-eeuwse grondbogen en daarboven de vloerlijn van het oorspronkelijke vloerpeil van de beganegrond.

veer 2 m hoogte een 9 cm brede verspringing heeft (afb. 115). Onder deze sprong kwamen achter het pleisterwerk twee geweldige, halfronde grondbogen van 2.50 m overspanning tevoorschijn, die samenkwamen op een funderingspijler van 1.90 m (afb. 117). Het voorvlak van de muur was tot en met de bogen iets teruggehakt, dat wil zeggen dat ten behoeve

van de ondergrondse ruimte, zonder werfkelder, op 41.50 m.

De achtergevel van deze kelder blijkt uitzonderlijk dik te zijn, namelijk 1.92 m en het verbindingslid met de voorgaande kelder moet als doorbraak door een even dikke muur opgevat worden. Bij nader onderzoek van de kelderwanden viel op dat de westmuur op onge-

Afb. 118 Oude Gracht 147. Detail van een ontwerp voor een aquarel of schilderij (c.1830). GAU TA Oudegracht (Bakkerbrug-Stadhuisbrug) c. 1830. G: Groenewoude (nr 151); V: Valckendael met nog 17e-eeuwse gevel; L: Leeuwenberch met zijn in de 18e eeuw verhoogde gevel met beelden ter weerszijden van de dakkapel.

Afb. 119 Oude Gracht 147. Dezelfde huizen omstreeks 1900, met één groot pand ter plaatse van Valckendael en Leeuwenberch, waarop de 18e-eeuwse beelden opnieuw geplaatst zijn. GAU TA DOW 10 B.

van de kelder een tweede verspringing weggewerkt was. Het werd daardoor duidelijk dat deze kelder gemaakt is in een reeds bestaand gebouw met bijzonder dikke muren, waarvan de vloer van de begane grond samenviel met de richel. Omdat deze richel en de grondbogen niet in de tegenoverliggende muur voorkomen, is het denkbaar dat dit vroege huis zich ook oostwaarts over het erf van Valckendael uitstrekte. In het metselwerk zijn tussen de bakstenen van 33,(5) x 16,5 x 7,5 à 8 cm brokken tufsteen verwerkt en op grond daarvan kunnen we hier uitgaan van een vroeg 13e-eeuws (dwars)huis, dat waarschijnlijk oorspronkelijk vrij lag en dat zich uitstrekte tot halverwege het tot de gracht lopende perceel, waartoe misschien ook Oude Gracht 145 behoorde (zie Kroniek 1986, als boven). Het is vergelijkbaar met de door Kipp onderzochte achterbouw van Oude Gracht 129 (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 146-149).

Reeds in de 13e eeuw is het voorerf gesplitst en bebouwd, waarbij het oude (dwars)huis tussen beide grachtenpanden verdeeld werd.

Een voorontwerp voor een schilderij uit ca 1830 geeft het huis Valckendael nog met zijn 17e-eeuwse gevel weer, bij het huis Leeuwenberch echter is de geveltop inmiddels vervangen door een rechte bekroning van een balustrade ter weerszijden van een dakkapel (afb. 118). Tegen deze dakkapel rustten levensgrote beelden en op de hoeken van het huis stonden siervazen. Het is een 18e-eeuwse, vereenvoudigde versie van Daniel Marot-achtige gevelbekroningen. Toen later in de 19e eeuw beide panden (inclusief het achterhuis) door nieuwbouw vervangen werden, heeft men om een siergeveltje te flankeren de goed geproportioneerde beelden op een nieuwe balustrade over de dubbele breedte teruggeplaatst (afb. 119). Helaas zijn ze in deze eeuw samen met alles wat als tierelantijnen beschouwd werd, verdwenen.

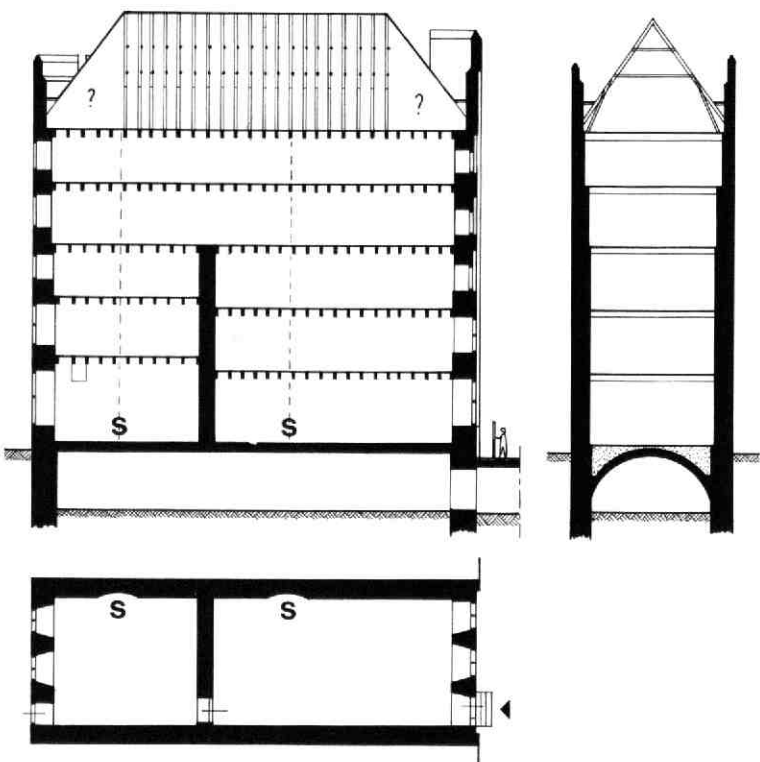
B.J.M. Klück

21. Oudegracht 151, het huis Groenewoude

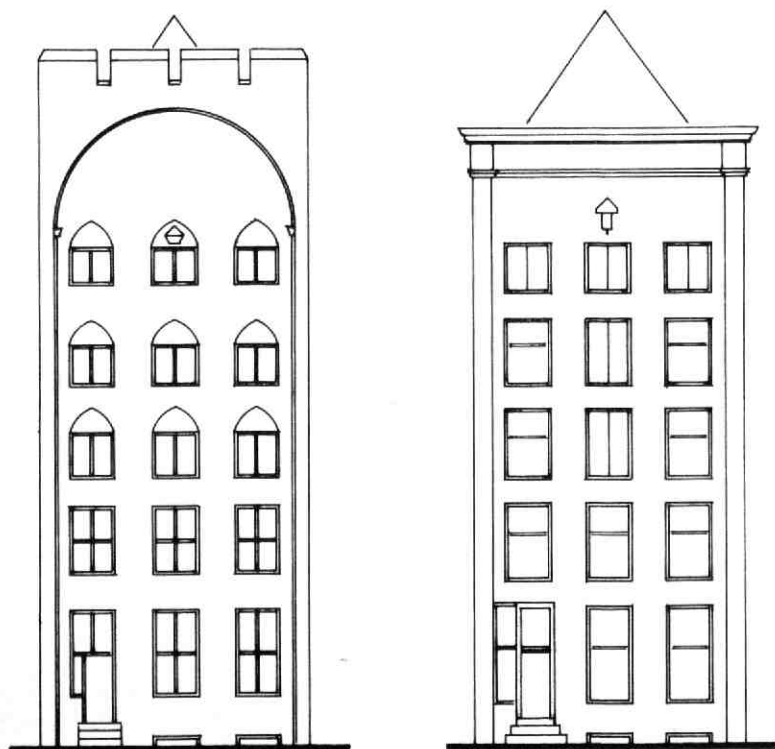
Het huis Groenewoude, Oudegracht 151, wordt door C.L. Temminck Groll in zijn proefschrift uit 1963 over de Utrechtse middeleeuwse huizen "het meest fantastische van alle Middeleeuwse Utrechtse huizen" genoemd, zowel vanwege zijn grote hoogte als vanwege zijn indrukwekkende architectuur. In het huidige stadsbeeld valt het pand niet op als zeer bijzonder of eerbiedwaardig.

Ondanks zijn faam is er slechts weinig over het pand bekend. Bij een verbouwing in de nazomer van dit jaar werd de mogelijkheid geboden enig onderzoek te verrichten. De verbouwing betrof in hoofdzaak het "etalagedoolhof" (een meermalen verbouwde portieketalage uit de eerste helft van deze eeuw) op de begane grond. De werkzaamheden op de verdiepingen bestonden uit een constructieve consolidatie. Daarbij werden Bart Klück en ondergetekende in de gelegenheid gesteld om enige proefstukken te ontleisteren. Er zouden namelijk nieuwe wandafwerkingen aangebracht worden.

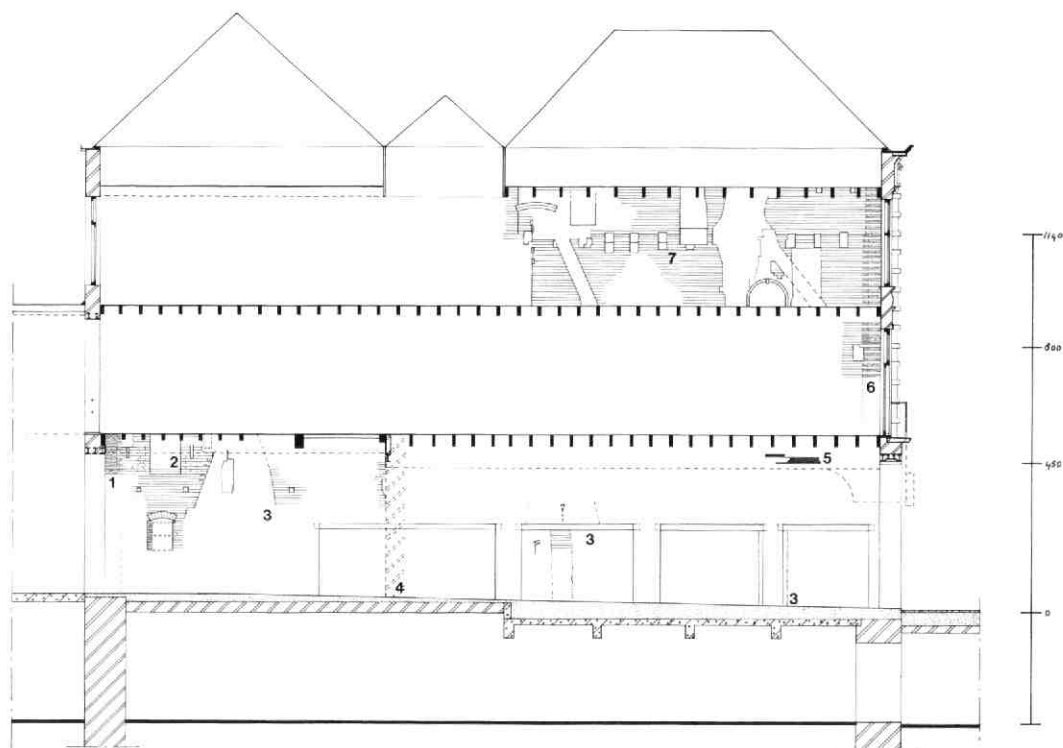
Oorspronkelijk had het huis Groenewoude een kelder, vijf bouwlagen en een hoge kap. In 1876 zijn de kap en de bovenste bouwlaag gesloopt. In 1889 is het pand met nog een verdieping ingekort, zijn de balklagen vernieuwd (op een 17e-eeuws gedeelte na) en is de oude voorgevel gesloopt en vervangen. In deze eeuw is de begane grond talloze malen verbouwd. Van het middeleeuwse pand is dus maar weinig over. Er is echter wel een overvloed aan oude afbeeldingen. Bij het zicht over de Ganzenmarkt in de richting van het Stadhuis is het pand Groenewoude steeds afgebeeld en ook op de vele afbeeldingen van de "bocht van de Oude Gracht" is het pand zichtbaar. Als nu al deze prenten op een rij gelegd worden, zijn er opmerkelijke verschillen te constateren. Het aantal bouwla-

Afb. 120 Oude Gracht 151. Aangevulde reconstructietekeningen van de plattegrond, langsdoorsnede en dwarsdoorsnede omstreeks 1300. Tek. Jan van der Hoeve.

Afb. 121 Oude Gracht 151. Aangevulde reconstructietekeningen van de voorgevels omstreeks 1300 (links) en omstreeks 1800 (rechts). Tek. Jan van der Hoeve.

Afb. 122 Oude Gracht 151. Langsdoorsnede van het huidige pand naar het noorden gezien, met ingetekende bouwsporen. Opm. Bart Klück en Jan van der Hoeve, tek. Jan van der Hoeve. 1: weggekapte achtermuur, 2: dichtgemetseld venster, 3: schouw, 4: weggekapte tussenmuur, 5: geschilderde plint, 6: weggekapte voorgevel, 7: dichtgezette 13e-eeuwse balkgaten, onderste helft in de 17e eeuw, bovenste helft in 1889.

gen, de vorm van en de soort vensters, de grote nis in de gevel en vele andere zaken van Groenewoude blijken steeds weer anders weergegeven te zijn. Zelfs erkend betrouwbare tekenaars blijken hier op vele punten niet betrouwbaar: zelfs prenten van dezelfde tekenaar geven soms aanzienlijke verschillen te zien. Aan de hand van deze afbeeldingen is al veel over het huis Groenewoude geschreven. Na het recente bouwhistorische onderzoek hebben we echter gegevens om de afbeeldingen in elk geval op een aantal punten te toetsen. Er valt nu een, overigens nog steeds globale en onzekere, ontwikkeling van het pand aan te geven.

Oorspronkelijke opzet

Het pand Groenewoude is reeds in 1351 onder deze naam bekend. Gezien zijn vormgeving en constructie is een datering van het huis in de (late) 13e eeuw aanneemelijk. Het pand heeft een rechthoekige grondslag van ca 24,50 x 9 m (buitenmaats). Er waren - zoals gezegd - een kelder, vijf bouwlagen en een forse kap, waarin een hoge zolder.

Binnenmaats was de ruimte in het pand ca 22 x 7 m. De beganegrond en de twee daarboven gelegen verdiepingen waren in elk geval door een zware tussenmuur in twee ruimten gedeeld. De voorruimte (de "zaal") mat ca 13 x 7 m en de achterruimte ca 8 x 7

m. Van deze tussenmuur is op de beganegrond een aansluiting op de zijgevel gevonden (hoekverband). Zowel in de achterruimte als in de voorruimte op de beganegrond was een schouw in de rechterzijmuur. Links van de schouw van de achterruimte werd een hooggeplaatst venster aangetroffen. Mogelijk zijn er ook op de verdiepingen zijvensters geweest. De vloeren bestonden uit enkelvoudige dennenhouten balken. De balken tussen de derde en vierde bouwlaag maten 43 x 18 cm. Ze lagen hart op hart ca 75 cm uit elkaar. De gedeelten van deze balken, die in de muur ingemetseld waren (oplegdiepte ca 40 cm), waren voorzien van een "bescherming" met behulp van eiken plankjes van 2 cm dikte. De kopeinden van beide zijkanten waren hiermee afgedekt (afb. 125).

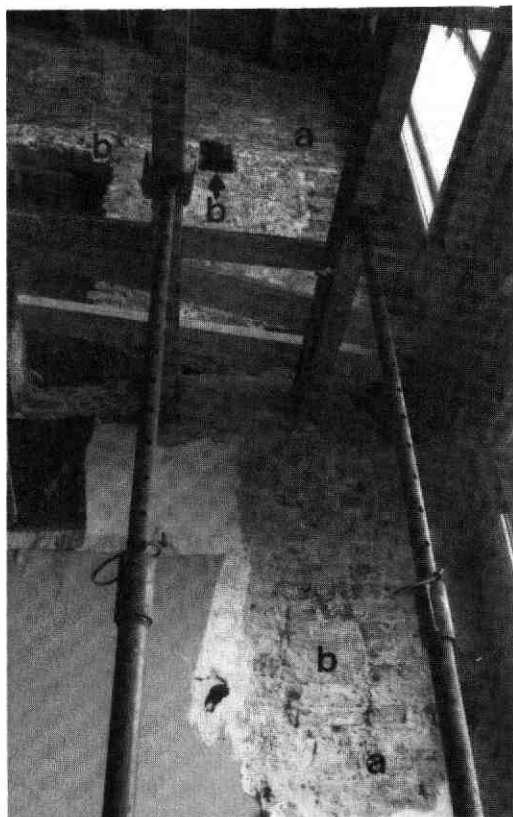
Bij het onderzoek zijn van de balken tussen de tweede en de derde bouwlaag en tussen de derde en vierde bouwlaag de dichtgezette gaten aangetroffen. Van de vroegere vloer tussen de eerste en tweede bouwlaag werden twee overelkaar geschilderde plinten (zwart) gevonden. De vloer van de beganegrond lag, gezien de hoogte van de kruin van het keldergewelf, ca 80 cm boven het straatniveau. De vloer tussen de beganegrond (eerste bouwlaag) en de eerste verdieping (tweede bouwlaag) lag op 4,50 m boven het straatniveau. De verdiepingshoogte is dus ca 3,75 m. De achterruimte was ca 60 cm hoger.

De volgende twee bouwlagen waren 3,50 m hoog. Op deze bouwlagen was de achterraimte eveneens via een trapje (ca 60 cm lager) te bereiken. De in 1889 gesloopte vierde bouwlaag had vermoedelijk een vlakke vloer: deze ruimte was in gebruik voor opslag. Hij was ca 3,10 m hoog. De in 1876 gesloopte vijfde bouwlaag was vermoedelijk nog geen 3 m hoog. Van de oorspronkelijke sporenkap is bij de sloop in 1876 een opmeting gemaakt (afb. 124).

De kap was omgeven door een weergang met kanten. Bij de voorgevel lagen de weergang en de kanten een stuk hoger. Vanaf de straat was daardoor de kap nauwelijks zichtbaar.

Waar de oorspronkelijke trap gesitueerd was, is niet bekend. Tijdens het onderzoek is niets aangetroffen wat hierover uitsluitsel geeft. De veronderstelling dat er een (gedeeltelijk) in de zuidmuur ingehakte traptoren is geweest, is bij het onderzoek onjuist gebleken.

De voorgevel van het pand gaf door zijn smalle, hoge vorm en de verticale vormgeving een bijzonder rijzige indruk. In deze gevel was één grote nis, waarbinnen de vensters van alle vijf bouwlagen waren gevat. Het is niet zeker hoe deze enorme nis werd beëindigd. Het meest aannemelijk lijkt een ronde beëindiging als een zeer grote rondboognis. De berekende beschikbare

Afb. 123 Oude Gracht 151. De bouwsporen van de 13e-eeuwse voorgevel (A-A) en van de 13e-eeuwse balkgaten (B).

ruimte is namelijk voldoende voor een rondboog, maar onvoldoende voor een spitsboog. Een korfboog of een flauwe spitsboog komen noch voor wat betreft de beschikbare ruimte noch wat betreft de datering van de gevel in aanmerking. In de loop der tijd zijn op "naar de werkelijkheid" getekende prenten alle varianten afgebeeld.

Op enkele tekeningen lijkt de nis een profiel te hebben, en wel een rondstaafprofiel of een vroeg-gotisch profiel. Bij het begin van de ronding van de boog heeft Jan de Beijer op enkele van zijn tekeningen een eenvoudig kapiteeltje of een impost weergegeven (afb. 127).

Waarschijnlijk is in deze gevel natuursteen verwerkt. Blijkens sommige tekeningen zijn er hoekblokken gebruikt. Hiervan zijn bij onderzoek aan de binnenzijde geen sporen aangetroffen. De nieuwe voorgevel zou nog steeds eventuele restanten van hoekblokken kunnen afdekken. Een andere mogelijkheid is dat de gevel een bekleding met natuursteen-platen heeft gehad.

Het profiel van de rondboog zal in ieder geval van natuursteenblokken opgebouwd geweest zijn. Dat suggereert tenminste een tekening van Jan de Beijer. Het nisveld is waarschijnlijk gepleisterd of geschilderd geweest.

De vondst van enige steigergaten geeft aan dat er van een waaierend systeem is uitgegaan. De steigergaten, die bij rechte muren loodrecht op de muurvlakken staan, werden hier naar het hoekpunt toe stapsgewijs steeds schever gemetseld. Hierbij naderen ze de overhoekse lijn door het hoekpunt.

Ca 1500

Omstreeks 1500 moet er herstel of renovatie van het pand hebben plaatsgevonden. Deze is nu slechts met behulp van de oudste afbeeldingen vast te stellen, want bij het bouwhistorisch onderzoek is niets aangetroffen, dat wijst op een grote verbouwing in deze periode.

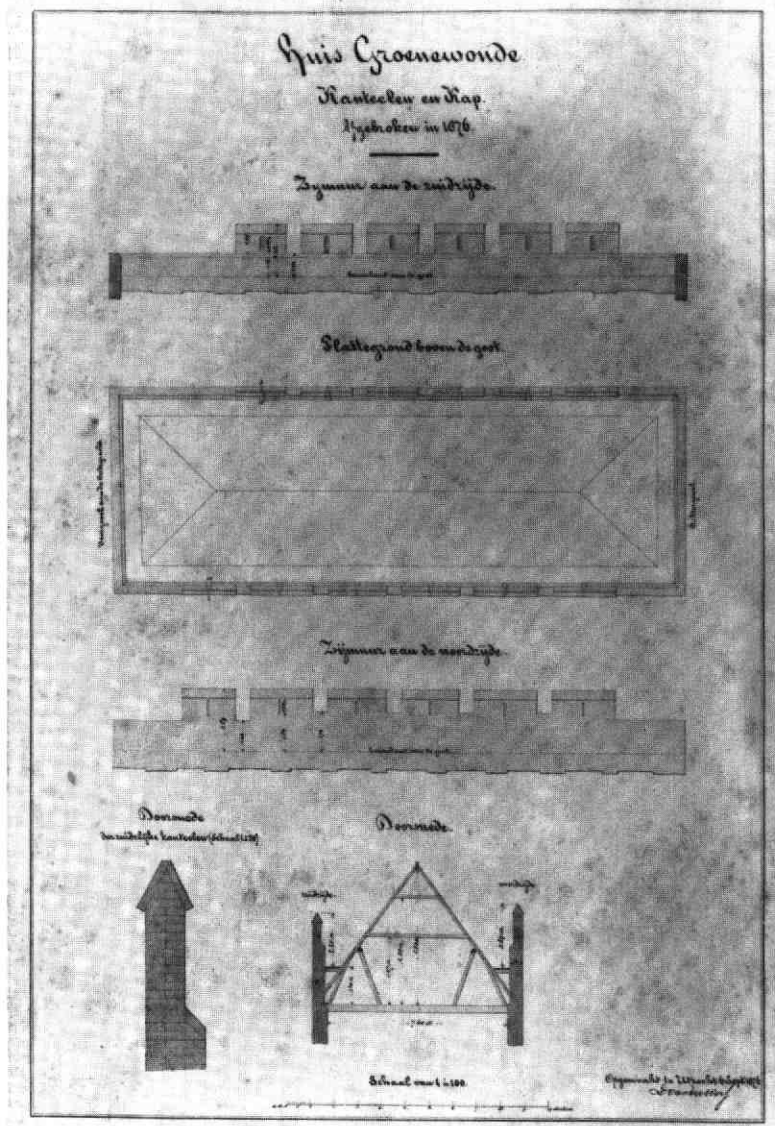
Op de oudste tekening (afb. 126) van het huis Groenewoude, op de achtergrond van de Snippenvlucht, is in de top van de rondboognis een fors opgezette rankenschildering aangebracht. Mogelijk is dit een toespeling op het groene woud van Groenewoude. Deze rankenschildering is vaak opgevat als een tracing, maar daarvoor is de structuur veel te onregelmatig en te vlak. Als rankenschildering is het typisch voor de periode rond 1500.

17e eeuw

In de late 17e eeuw is het pand op ingrijpende wijze verbouwd. Toen zijn zelfs de vloeren gedeeltelijk vernieuwd. Houtskoolsporen zouden op een, aan deze verbouwing voorafgaande brand kunnen wijzen.

De vloer tussen de beganegrond en de eerste verdieping van de achterraimte is gewijzigd van een eenvoudige dennen balklaag in een samenstel van grenen moer- en kinderbalken. De moerbalken meten 39,5 x 24 cm. Zowel tegen de achtergevel als tegen de (nu verdwenen) tussenmuur ligt een randbalk. In elk geval zijn bij deze verbouwing gedeelten van de vloeren

Afb. 124 Oude Gracht 151. Opmeting van de kap en van de weergang. Tek. D. van der Werf, 6 september 1876. GAU/TA Oude Gracht 151 (1876).

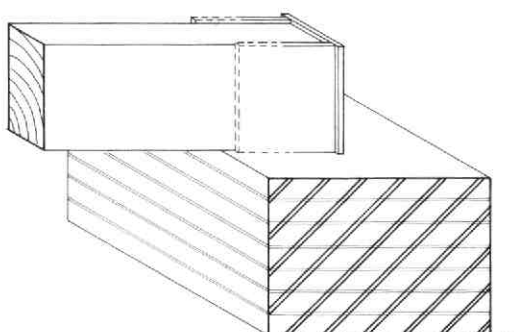
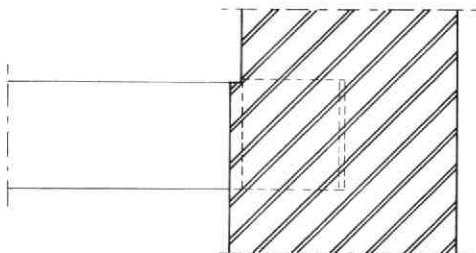
gewijzigd. Van de oude, 13e-eeuwse balkgaten zijn de onderste gedeelten dichtgemetseld. De bovenste gedeelten zijn pas in 1889 gedicht. Het is niet bekend hoe de 17e-eeuwse vloer er hier heeft uitgezien. Ook is onbekend wat er met de vloeren van de vierde en van de vijfde bouwlaag is gebeurd. Wel is zeker dat ze niet verplaatst zijn.

De voorgevel is bij deze 17e-eeuwse verbouwing gemoderniseerd. Het veld van de rondboognis werd gepleisterd en geschilderd. In plaats van de rankenschildering in de top van de boog werden drie leeuwepopen aangebracht. Deze werden geflankeerd door twee grote gootbakken, waarop de weergangen van de zijgevels afwaterden. Op de tekeningen van Jan de Beijer zijn op de hoeken van de voorgevel duidelijk natuurstenen hoekblokken te zien (afb. 127). Ook lijkt de rondboog uit een stapeling van natuursteenblok-

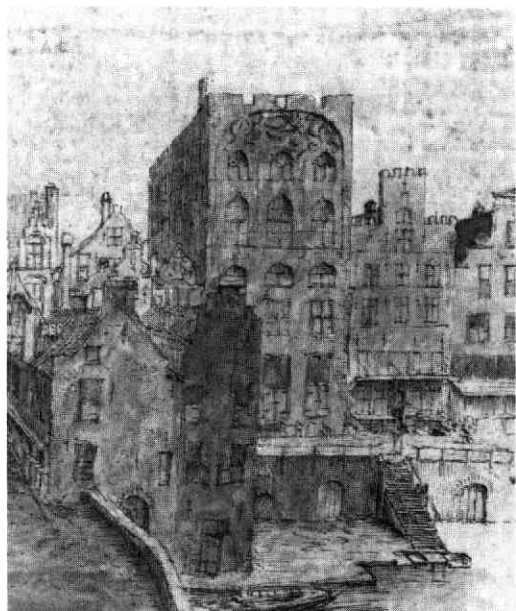
ken te bestaan. Het is niet uitgesloten dat er dan nog steeds sprake is van de bekleding met natuursteenplaten (met op de randen verankeringsblokken).

18e eeuw

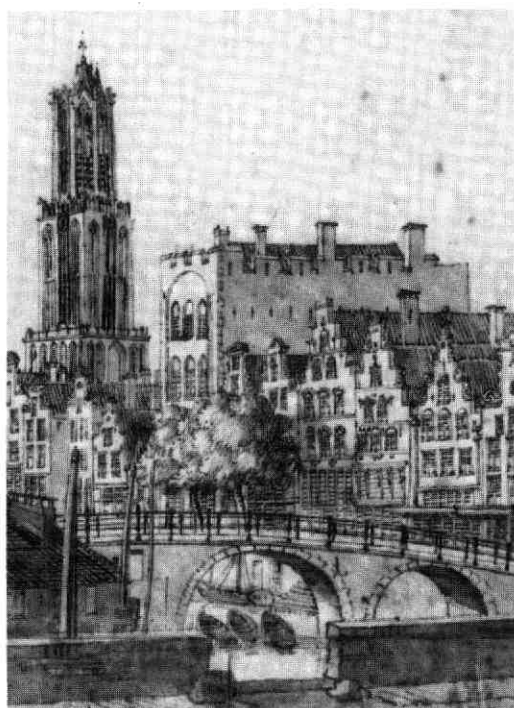
Bij - vermoedelijk twee - verbouwingen in de 18e eeuw zijn zowel de indeling als de gevels ingrijpend veranderd. Wel zijn alle vloeren gehandhaafd. Waarschijnlijk is bij de eerste verbouwing (ca 1720) op de beganegrond een gang aangebracht. In de voormalige voorruimte zijn aan die gang drie kamers gesitueerd. Van de achterraimte is een smalle gang afgescheiden, maar deze ruimte bleef verder ongedeeld. Een vreemde trap door en over de gang leidde naar de tweede bouwlaag. Hier bevond zich een aantal kamers. De achterraimte was ongedeeld. De derde bouwlaag was vermoedelijk in gebruik als opslag-

Afb. 125 Oude Gracht 151. De oplegging van de 13e-eeuwse dennebalken met de afscherming door middel van eiken plankjes. Tek. Jan van der Hoeve.

Afb. 126 Oude Gracht 151. Detail van een tekening van de Snippenvlucht, ca 1660. GAU/TA Oude Gracht (Bakkerbrug - Stadhuisbrug) c.1660. Op de achtergrond is het huis Groenewoude getekend. Het is echter sterk gedrukt. Ook de vensterindeling en de kantelen zijn onjuist weergegeven. De rankenschildering is echter zeer treffend getekend.

Afb. 127 Oude Gracht 151. Tekening van Jan de Beijer uit ca 1732. GAU/TA Oude Gracht (Bakkerbrug - Stadhuisbrug) c1732.

ruimte. In elk geval is de tussenmuur daarvan nog aanwezig. De vierde en vijfde bouwlaag zijn oningedeeld. Dit zijn opslagruimten. In de voorgevel werden waarschijnlijk de deur en de vensters op de begane grond gewijzigd.

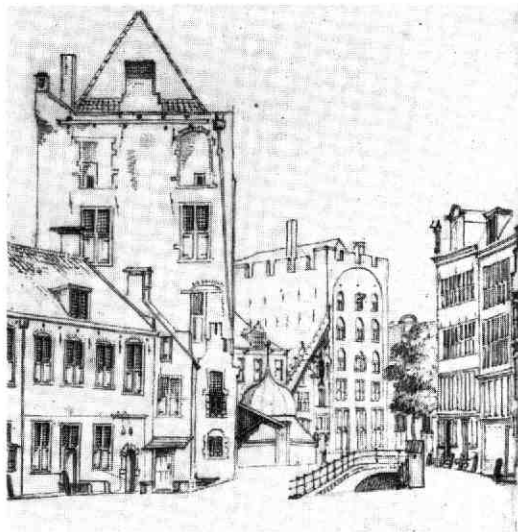
Bij de verbouwing omstreeks 1770 werd de voorgevel ingrijpend gewijzigd. Waarschijnlijk werd toen de top van de gevel tot de aanzet van de rondboog van de nis gesloopt. De gevel werd weer op hoogte gebracht, waarbij de penanten van de rondboog als pilasters werden doorgezet tot de kroonlijst (afb. 121).

De vensters werden alle veranderd in schuifvensters. Alleen de middelste vensters van de derde, vierde en vijfde bouwlaag kregen in plaats van ramen, luiken. De opslagfunctie bleef kennelijk gehandhaafd. De gevel werd gepleisterd en in een lichte kleur geschilderd.

De kantelen van de voorgevel waren verdwenen, en ook de voorste kantelen van de zijgevel moesten het veld ruimen. Erg opvallend op laat 18e-eeuwse prenten is, dat de nog aanwezige kantelen een lichte kleur hebben. Ze zijn, mogelijk ter onderscheid van het vlak van de zijgevel, geschilderd of gepleisterd geweest. Dit zal waarschijnlijk bij de verbouwing in de 17e eeuw zijn geschied.

19e eeuw

Kort na 1830 werden de vensters van de voorgevel

Afb. 128 Oude Gracht 151. Gevel in ca 1760. GAU/TA Ganzenmarkt c 1760 (1). Detail. Deze afbeelding is vrij betrouwbaar. De stippen in het boogveld zijn de leeuwekoppen.

gemoderniseerd. De roedenindeling (3 x 4 / 3 x 3) werd vervangen door een indeling in zes ruiten. De luiken werden gehandhaafd. Wel werd in de loop van deze eeuw een groot gedeelte van de derde bouwlaag tot woonruimte ingericht.

In 1868 werd op de beganegrond een nieuwe winkelpui gemaakt voor een winkel van "manufacturen, lineries etc.". Deze pui is op een foto van ca 1880

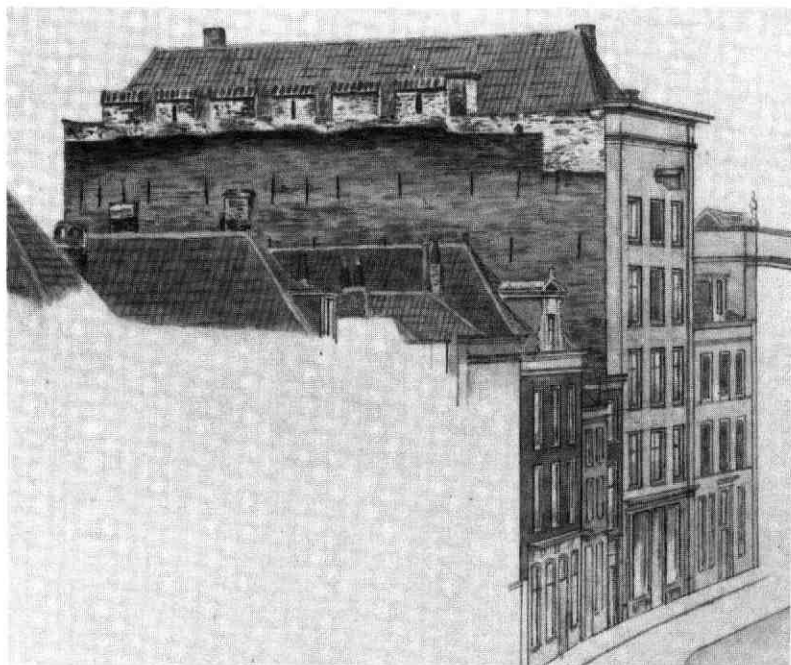
zichtbaar. Aangenomen dat een tekening uit 1876 de pui goed weergeeft, dan is deze de opvolger van een ouder exemplaar. Deze tekening moet dan van vóór 1868 dateren (afb. 129).

In 1876 werden de kap en de bovenste bouwlaag (de vijfde) gesloopt (afb. 129). Kennelijk was de opslagfunctie van het pand toen sterk verminderd of verdwenen.

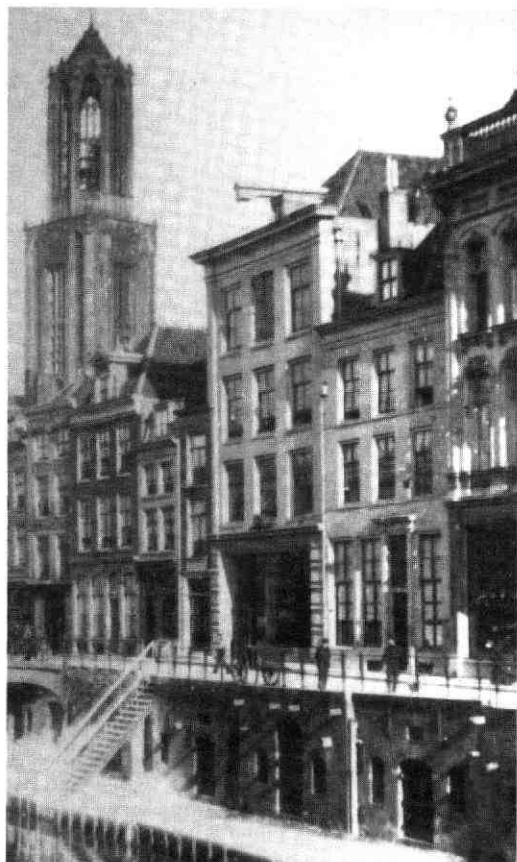
Voorafgaand aan de sloop is er een opmeting van de kap en van de weergang gemaakt (afb. 124), evenals tekeningen van de bestaande toestand (afb. 129) en pogingen tot reconstructie van de oorspronkelijke opzet.

De rij panden aan de Oude Gracht raakte in de 19e eeuw genivelleerd: het huis Groenewoude, dat als een toren in die rij stond, werd verlaagd, terwijl de panden ernaast werden verhoogd.

In 1889 werd het huis Groenewoude met nog eens een bouwlaag verlaagd. Het werd toen ook ingrijpend verbouwd (afb. 131). Nu werden ook de verdiepingshoogten gewijzigd, waarbij de vloeren grotendeels vervangen werden. Slechts de vloer tussen de beganegrond en de eerste verdieping in het achtergedeelte bleef gehandhaafd. De nieuwe vloeren kregen eenvoudige, grenen balklagen, die nog steeds bestaan. De voorgevel werd gesloopt en vervangen door de huidige gevel, naar ontwerp van P.J. Nieuwenhuizen (afb. 132). De architectuur van deze nieuwe voorgevel is duidelijk geïnspireerd op de architectuur van het pand Oude Gracht 147. De winkelpui uit 1868 bleef in het nieuwe ontwerp gehandhaafd. Opvallend is dat de blokkenpilasters terzijde van de pui langs de gehele gevel werden doorgezet, waarmee de onderpui de tweede inspiratiebron voor de gevel vormt.

Afb. 129 Oude Gracht 151. Tekening van de bestaande toestand in ca 1860, vóór de sloop van de kap en van de bovenste bouwlaag. De tekening is redelijk betrouwbaar. GAU/TA Oude Gracht 151 (1876).

Afb. 130 Oude Gracht 151. Gevel na de verlaging met een bouwlaag in 1876. De pui uit 1868 is duidelijk herkenbaar. Detail van de foto. Foto: GAU/TA Oude Gracht (Bakkerbrug - Stadhuisbrug) c 1880 (2).

20e eeuw

Bij een verbouwing in 1910 bleek de achtermuur van het middeleeuwse huis gesloopt te zijn. Dat is gebeurd, toen men de eerste verdieping bij de winkelruimte heeft getrokken.

De pui die tot dan toe in het vlak van de voorgevel lag, werd onvoldoende geacht. Een nieuwe pui werd gemaakt, die 8 m teruglag ten opzichte van de voorgevel. Ter weerszijden van deze centrale portiek-entree werden grote etalageruiten aangebracht. Het beganegrondniveau, dat tot dan toe ca 60 cm boven het straatpeil had gelegen, werd tot op het straatpeil verlaagd. Daartoe werd de voorste helft van de kelder gesloopt. Een betonvloer op betonnen balken met aangegoten driehoekige consoles werd de nieuwe vloer, die nog steeds bestaat.

In 1926 werd de portiekpui verbouwd. Er werd, behalve de twee zij-etalages, een midden-etalage aangebracht. Ter weerszijden van deze midden-etalage zijn de ingangen. Het hoogteverschil, tot dan toe met trappes overbrugd, werd nu opgevangen door een zeer flauwe helling. Deze helling bestond uit beton en werd op de beganegrondvloer gestort (afb. 122).

In 1933 werd er een nieuwe winkelpui aangebracht. Deze pui bestond uit gepolijst syeniet, brons, roze spiegelglas en glas-in-lood. Met neoncontouren, een lichtbak en een in neon geschreven reclame voor LAMPE werd deze fraaie pui verlevendigd.

In de loop van deze eeuw werden met name de beganegrond en de eerste verdieping nog een aantal keren verbouwd. Zo werden de zijmuren op de beganegrond met ongeveer 40 cm teruggehaakt.

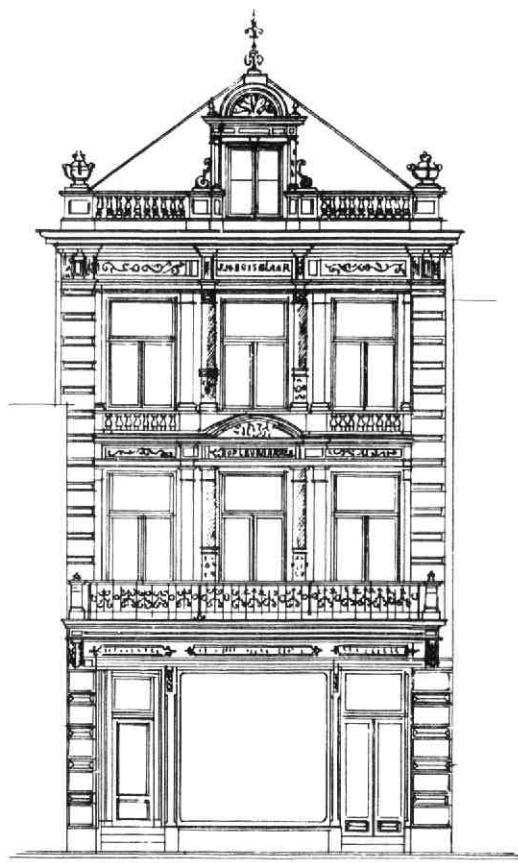
Bij de laatste verbouwing zijn de soms gevaarlijke constructieve toestanden van vorige verbouwingen aan het licht gekomen. Deze zijn nu verbeterd en hersteld.

Dit korte bouwhistorische onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat conclusies met betrekking tot het uiterlijk van oude gebouwen aan de hand van uitsluitend oude afbeeldingen zeer gevaarlijk kunnen zijn. Ze blijken elkaar vaak op fundamentele punten tegen te spreken. Deze tekeningen zijn dan ook niet gemaakt met het doel er bouwkundige of bouwhistorische conclusies uit te kunnen trekken. Wel kunnen ze ondersteunend werken bij het bouwhistorisch onderzoek: ze kunnen de interpretatie van bouwhistorische gegevens vereenvoudigen.

J. van der Hoeve

Afb. 131 Oude Gracht 151. Foto van de bouwwerkzaamheden in 1889, waarbij de voorgevel vervangen wordt. De huidige kap en balklagen zijn reeds aanwezig. Het huis is nu twee bouwlagen kwijt. GAU/TA Oude Gracht (Bakkerbrug - Stadhuisbrug) c 1890.

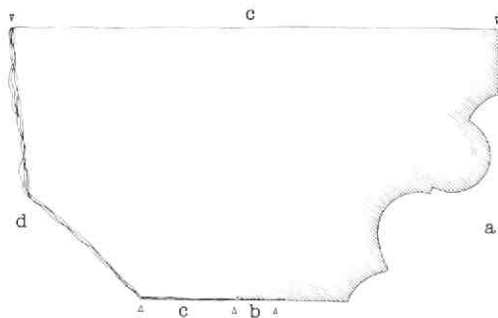

Afb. 132 Oude Gracht 151. Ontwerp van de voor-
gevel door P.J. Nieuwenhuis (1889). GAU: bouw-
aanvragen op microfiche. 1889-44b.

De werf van Oude Gracht 151

In verband met rioleringswerkzaamheden vond op tal van plaatsen op de werven langs de Oude Gracht graafwerk plaats. Daarbij kwamen onder meer diverse oude ringstenen - blokken natuursteen met een ijzeren ring voor het aanleggen van schepen - al of niet tijdelijk boven de grond. Veelal bleken dit hergebruikte blokken te zijn, meestal van bentheimer of rode zandsteen of van hardsteen. Soms lieten zij nog iets van hun vroegere functie zien. De meest interessante ringsteen werd aangetroffen in de werf vóór Oude Gracht 151, het middeleeuwse huis Groenewoude, en wel een blok Drachenfels-trachiet met een forse, gotische profilering (afb. 133). Het blok maakte duidelijk deel uit van een reeks met een doorlopend profiel. Alleen bij het geprofileerde gedeelte, het voorvlak, alsmede de voorste 6 cm van het aangrenzende zijvlak was het oppervlak zorgvuldig gefrijnd. Het andere zijvlak was goed gladgemaakt, de rest was slechts ruw bewerkt en was kennelijk bedoeld om ingemetseld te worden.

Het blok roept de vraag op, of het wellicht ook deel heeft uitgemaakt van de geprofileerde omlijsting van

Afb. 133 Oude Gracht 151. Ringsteen van Drachenfels-trachiet met gotische profilering, aangetroffen in de werf. Tek. A.F.E. Kipp. Oppervlakbehandeling: a = zorgvuldig gefrijnd. b = globaal gefrijnd. c = vlakgehakt. d = ruw behakt.

de grote nis, die de gehele voorgevel van het huis Groenewoude omvatte (afb. 126). De (omlijsting van deze) nis verdween deels bij een 18e-eeuwse verbouwing, waarbij overigens de zijanten in de vorm van grote pilasters bleven bestaan. De middeleeuwse voorgevel zelf werd in 1879 afgebroken.

A.F.E. Kipp

22. Oude Gracht 187

Het huis Te Putten, dat uit ca 1300 dateert, was reeds eerder onderwerp van bouwhistorisch onderzoek (afb. 134). In 1982 werd de nog uit de bouwtijd daterende kap gerestaureerd (zie Kroniek 1982,

Afb. 134 Oude Gracht 187. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832, met aanduiding van de nauw verwante huizen Oude Gracht 187 en 219. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 135 Oude Gracht 187. Tekening van de achtergevel, met aanduiding van de aangetroffen bouwsporen van de oorspronkelijke middeleeuwse opzet, alsmede enkele doorsneden van details. Tek. A.F.E. Kipp.

MBOU 1983-3, 103-104), die enkele jaren tevoren door H. Karsemeijer (RDMZ) was gedocumenteerd. Thans was de restauratie van de achtergevel aan de orde. Hiervan waren in de 18e eeuw de toen aanwezige vensters door schuiframen in houten kozijnen vervangen, waartoe bestaande gevelopeningen indien nodig werden aangepast. De ramen zelf werden in de eerste helft van de 19e eeuw door een modernere versie vervangen. Bij een verbouwing in 1887 werd de achtergevel voorzien van een aantal brede, nieuwe vensterpartijen door de muurdammen tussen telkens

twee bestaande vensters weg te halen. De gevel werd vervolgens gepleisterd afgewerkt. Gevolgen van achterstallig onderhoud maakten het thans noodzakelijk het pleisterwerk en de meeste vensters te vernieuwen. Daarbij werd, mede op grond van constructieve overwegingen, besloten de verdwenen muurdammen weer aan te brengen en zo de gevelindeling in drie travéeën weer te herstellen. Tijdens de werkzaamheden is getracht gegevens te verzamelen over de oorspronkelijke opzet van de achtergevel (afb. 135). Uit de ten gevolge van latere ver-

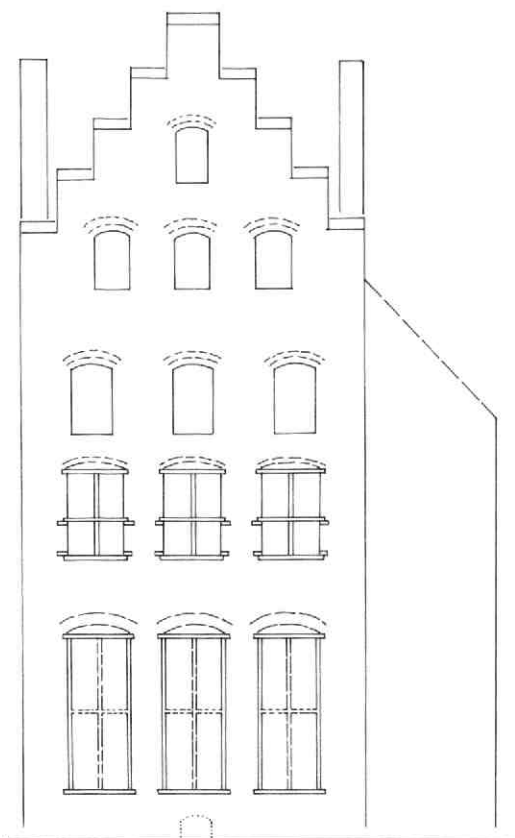
anderingen beperkte voorraad nog beschikbare bouwsporen kon het volgende worden afgeleid.

In het achterste deel van de kelder werd ooit een royale keuken ondergebracht. Voor een bijpassende verlichting werden twee grote vensters aangebracht, waarbij geen bouwsporen van één of meer middeleeuwse kelderlichten overbleven.

Op de beganegrond was dit anders. Hier bleken in de 18e eeuw twee grote, nieuwe vensters binnen de oorspronkelijke vensternissen te zijn geplaatst. Het rechter venster maakte plaats voor een grote achterdeur. De bovenkant van de nissen werd daarbij wat verlaagd en voorzien van een korfboog in "Utrechts plat". Daarboven bleef nog net de aanzet van de oorspronkelijke éénsteens segmentboog van het linker venster bewaard. Bij de reeds genoemde 19e-eeuwse verbouwing werd een nieuwe boog geslagen tussen de twee gehandhaafde buitenhelften van de 18e-eeuwse korbogen, en werd de penant tussen de vensters verwijderd. Aan de buitenzijde waren verdere details ten gevolge van latere ingrepen in het metselwerk van de hoekpenant niet meer te achterhalen. In die penant was ooit een uit grote aardewerkpipen bestaande stortkoker ingebouwd ten behoeve van een hoekplee op de eerste verdieping. Gezien andere voorbeelden is het niet onmogelijk, dat dit een opvolger was van een heimelijk gemak uit de bouwtijd van het huis.

Een blik boven het verlaagde plafond van de beganegrond leerde, dat de enkelvoudige balklaag uit de bouwtijd nog aanwezig is. Deze bestaat uit hoge, platte denebalken van ca 15 x 50 cm waarop eiken vloerplanken van ca 45 cm breed rusten. De balken liggen ca 75 cm hart op hart. Ter hoogte van de vloer, die ca 5 cm in de zijmuur is ingewerkt, springen de zijmuren iets in. Ook de oude achtergevel verjongt op dat niveau, en deze sprong heeft tevens een dragende functie voor het eind van de vloer. Beneden is de achtergevel één meter dik. De middeleeuwse vensterbogen zaten één meter onder de verdiepingsvloer.

Op de eerste verdieping bleken meer sporen bewaard gebleven te zijn. Bij het rechter venster kwam de oorspronkelijke halfsteens segmentboog boven de vensternis aan het licht. Bij het middenvenster kon vervolgens de nisvorm zelf nader worden bekeken. Daaruit bleek, dat de nissen rechte dagkanten hadden met een afschuining aan de binnenzijde, die tevens op 95 cm boven de vloer het oorspronkelijke ondervlak van de nis aangaf. De penanten tussen de vensternissen waren één meter breed. In tegenstelling tot op de beganegrond waren hier ook in het buitenvlak van de muur nog sporen over. Op een aantal punten werden resten van duimstenen van basaltlava aangetroffen, alsmede gaten van verdwenen natuurstenen middenkalven en onderdorpels. De gaten van de bovendorpels waren niet meer te achterhalen. Verder bleek uit het metselverband, dat de buitenste halve steen vroeger ongeveer 6 cm uitsprong ten opzichte van de zijvlakken van de vensternissen, en op die wijze de bakstenen zijstijlen van geheel stenen kozijnen moeten hebben gevormd.

Afb. 136 Oude Gracht 187. Reconstructie van de oorspronkelijke opzet van de middeleeuwse achtergevel aan de hand van de aangetroffen bouwsporen. Tek. A.F.E. Kipp.

Op de tweede verdieping werd een andere opzet aangetroffen. Hier waren de rechte dagkanten van de vensternissen niet voorzien van een hoekafschuining aan de binnenzijde. Ook was de oorspronkelijke hoogte bescheidener: op 1,80 m boven de nisbodem lag de geboorte van het later weggehakte halfsteens segmentgewelfje, waarvan nog net een aanzet was blijven zitten. De buitenste halve steen sprong ten opzichte van de niswanden verder uit dan bij de vensters van de eerste verdieping. Hier was de sprong één kop, dus ongeveer 15 cm breed. Bovendien zaten de basaltlava duimblokken in dit geval binnen deze sprong in plaats van in het buitenvlak van de muur. Dit betekent, dat er op de tweede verdieping in eerste instantie luiken met een brede aanslag hebben gezeten, op dezelfde wijze als bijvoorbeeld bij het huis Oudaen (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 210-215). Ook hier moet de tweede verdieping functioneel gezien als zolder worden beschouwd. Ten gevolge van de latere vergroting van de vensters kon de oorspronkelijke breedte van de luikopeningen niet meer worden vastgesteld. Wel viel op, dat de buitenste dagkanten van de nissen vrijwel boven de zijkanten van

de onderliggende vensters zaten, terwijl voor luiken een smallere opening voor de hand ligt, dan voor vensters.

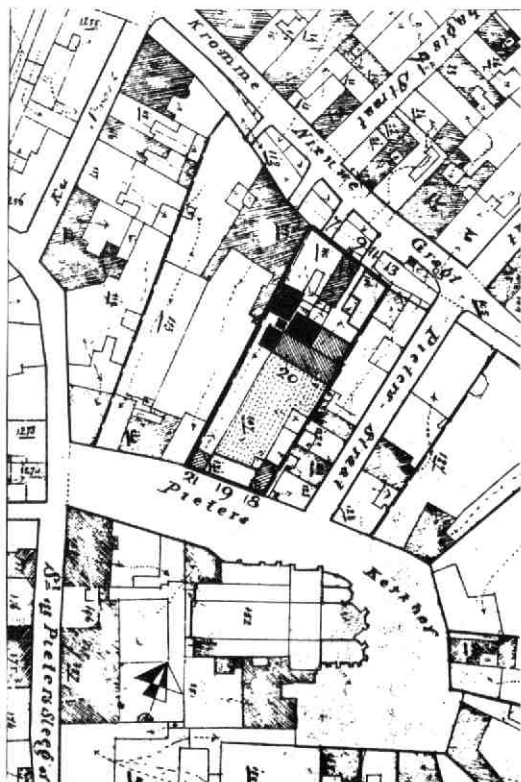
Boven de tweede verdieping is de oorspronkelijke topgevel vanaf de hoogte van de borstwering door een dakschild vervangen, zodat oude gegevens over de opzet daarvan geheel ontbreken. Voor dergelijke gegevens zijn wij aangewezen op de "tweelingbroer" van dit huis, namelijk het huis De Oude Puth, Oude Gracht 219, dat in opzet en ouderdom nauw verwant is. (Zie *Kroniek* 1982, MBOU 1983-3, 108-110).

A.F.E. Kipp

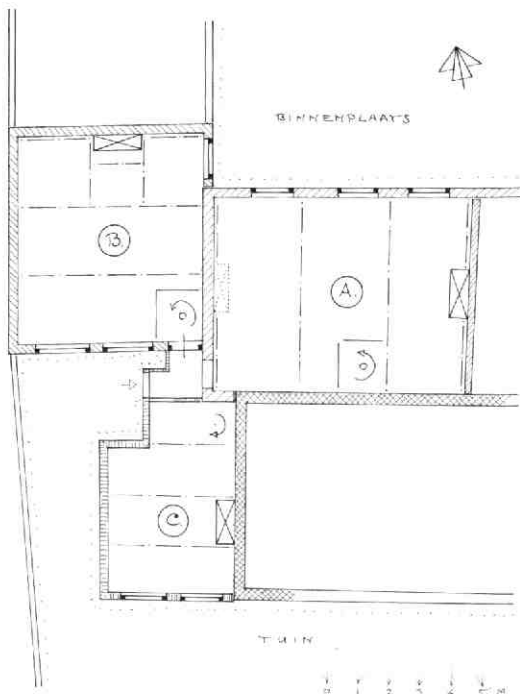
23. Pieterskerkhof 20

Dit complex is een fraai voorbeeld van een in de loop der eeuwen volgegroeid, zeer karakteristiek claustraal erf, gelegen in de voormalige immuniteit van St Pieter (afb. 137). Een deel ervan kon tijdens renovatie worden onderzocht.

Het complex bestaat uit verschillende delen, en door de huidige eigendomssituatie zelfs uit verschillende adressen. Het claustrale erf, dat ca 27 m breed en ca 70 m lang is, loopt van het Pieterskerkhof tot aan de Kromme Nieuwe Gracht en was oorspronkelijk op de kerkhofzijde (dus op de Pieterskerk) georiënteerd (afb. 139). De hoofdbouw bestaat uit een

Afb. 137 Pieterskerkhof 20. Situatie op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

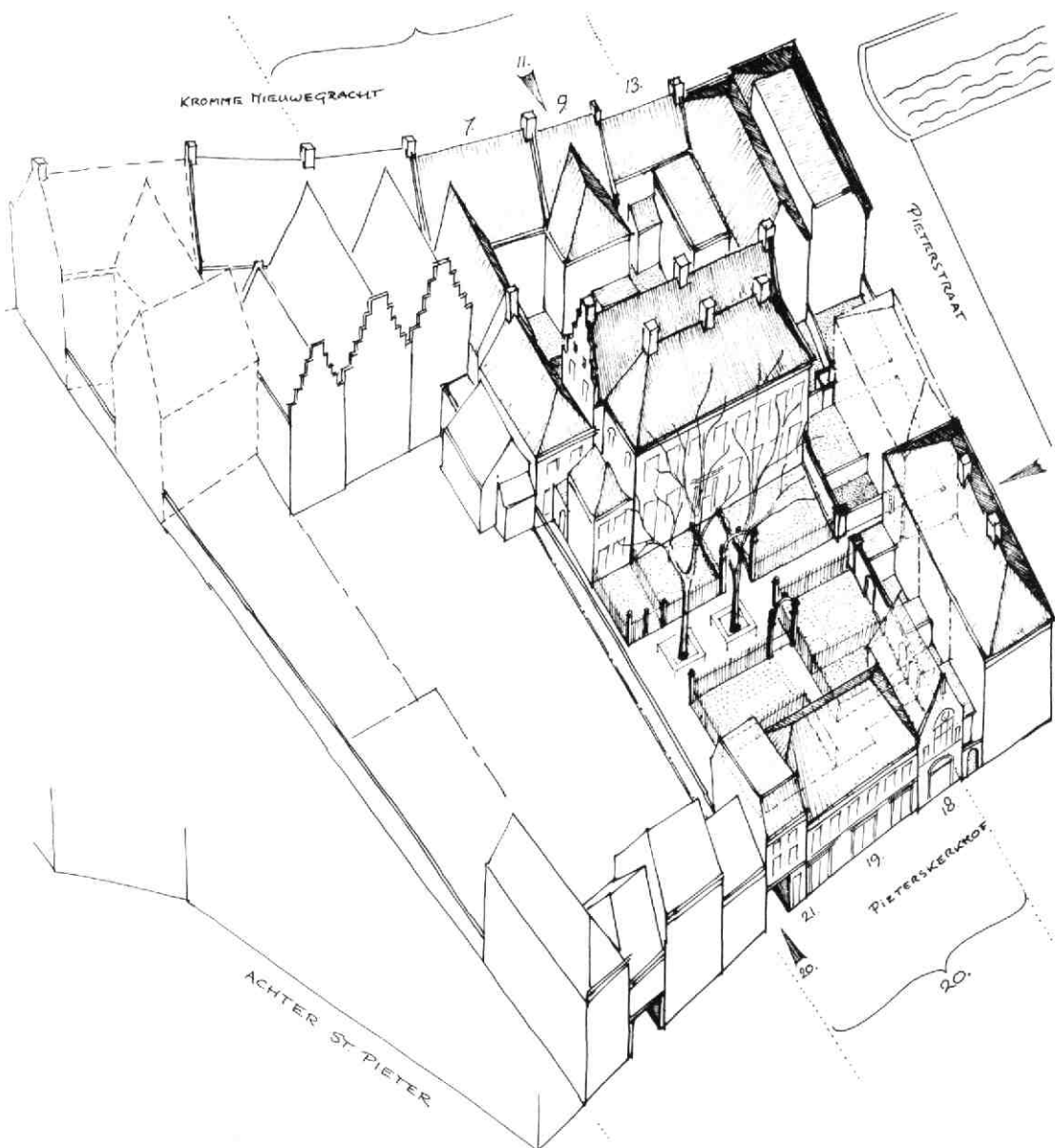

Afb. 138 Pieterskerkhof 20. Plattegrondscheets van de beganegrand van de tijdens de laatste verbouwing onderzochte delen van het complex. Tek. A.F.E. Kipp. A: het westelijke deel van de achterbeuk van het hoofdhuis. B: het achterste zijhuis. C: het voorste zijhuis.

groot, tweebeukig dwarsgeplaatst huis, dat bijna de volle breedte van het erf inneemt en dat met zijn front naar het zuiden staat. Aan de westkant staat naast de voorste beuk een klein zijhuis en naast de achterste beuk een groot zijhuis, beide in de lengterichting van het erf. In het verlengde van dit grote zijhuis ligt een volgend bouwdeel, dat doorloopt in de richting van de gracht. Langs de Kromme Nieuwe Gracht staan vervolgens vier huizen naast elkaar (de nrs 7-13). Tussen deze huizen en het hoofdhuis liggen een binnenplaats en wat tuintjes, die middels een poortje in nr 11 vanaf de Kromme Nieuwe Gracht bereikbaar zijn. Aan de andere kant van het hoofdhuis lag de grote tuin, met aan het Pieterskerkhof een koetshuis en een toegangspoort. Alle bouwdeelen hebben in principe twee bouwlagen, waarbij overigens de onderlinge hoogteverschillen vrij groot zijn.

Thans zijn onderzocht: het westelijke deel van de achterste beuk van het hoofdhuis (bouwdeel A), en de aansluitende zijhuizen naast de achterste (bouwdeel B) en naast de voorste beuk (bouwdeel C) (afb. 138).

Van het hoofdhuis is de voorste beuk het oudst; dit is het belangrijkste restant van het middeleeuwse claustrale huis. In de eerste helft van de 17e eeuw

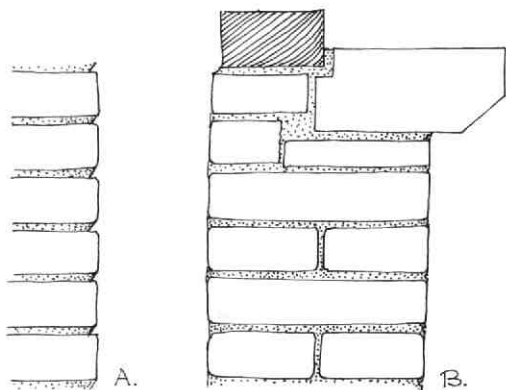

Afb. 139 Pieterskerkhof 20. Vogelvlucht-reconstructieschets van de bebouwing op het claustrale erf van Pieterskerkhof 20 en Kromme Nieuwe Gracht 7-13, en op het aangrenzende erf (Kromme Nieuwe Gracht 1-5), gezien vanuit het zuidwesten; toestand vóór 1925. Tek. A.F.E. Kipp.

werd aan de achterzijde de tweede beuk daartegenaan gebouwd, met een groot zadeldak tussen twee trapgevels. De beide dwarsmuren van bouwdeel A, dat deel uitmaakt van deze tweede beuk, vormen dan ook één geheel met de achtergevel, maar ze staan koud tegen de middeleeuwse muur van de voorste beuk. De afwerking van de westelijke zijmuur was sober. Aan de binnenzijde was het muurwerk op zolder nauwelijks afgevoegd, maar wel vele malen witgekalkt. Aan de buitenzijde waren de voegen schuin naar binnen afgestreken. Het zag er uit als vlot werk,

dat bedoeld was om te worden gepleisterd.

De achtergevel was aan de buitenzijde behandeld als schoon werk, platvol gevoegd met een holle dagstreep (baksteenformaat: $25 \times 12,5 \times 6$ cm, 10 lagen 69 cm). Boven de vensters zaten enigszins ongelijke bogen. De gevel heeft als bovenbeëindiging een gootlijst met een uitkragende rollaag van afgeschuinde stenen op een laag van kleinere helderrode steen (afb. 140). Het kort na de bouw reeds ingemetselde einde van deze bakstenen gootlijst, die tevens diende als console voor de daarop uitkragende geveltrap,

Afb. 140 *Pieterskerkhof 20. Doorsnede door de borstwering van de achtergevel van bouwdeel A, met de 17e-eeuwse, bakstenen gootlijst (B), en voorbeeld van het voegwerk an de westmuur (A). Tek. A.F.E. Kipp.*

bleek oorspronkelijk dun gepleisterd en gewit te zijn geweest. Het was niet na te gaan of deze afwerking destijds de hele gootlijst betrof of alleen een reeks, natuursteen imiterende "nepblokken" (vergelijk Kro-niek 1984, MBOU 1985-4, 92-96; Jeruzalemstraat 7).

De kap van bouwdeel A bleek een vrij ruwe, grenen constructie uit de 17e eeuw te zijn, waarin allerlei secundaire eiken onderdelen waren verwerkt. Er was vanaf het begin een vliering.

De drie balkvakken brede ruimte op de eerste verdieping bleek vanouds door een halfsteens binnenmuur in twee aparte kamers en een doorgang te zijn verdeeld. Deze muur stond niet op of onder een moerbalk. Beide kamers hadden vanaf het begin een eigen stookplaats.

Op beganegrondniveau was het muurwerk van de westmuur kennelijk ouder dan dat van de bovenbouw. Het bleek te bestaan uit moppen van 30 x 15 x 7 cm, wat overeenkomt met het muurwerk van de onderbouw van het aansluitende zijhuis (B). Het is mogelijk, dat bij de bouw van de achterbeuk gebruik werd gemaakt van de reeds bestaande zijmuur van het zijhuis. De balklaag had hetzelfde karakter als die op de verdieping, maar de platte, hoge, grenen moerbalken waren hier wat zwaarder van maat. Op een van de moerbalken kwam een deel van de oorspronkelijke decoratieve beschildering te voorschijn, die uit sierlijke witte ranken met zwarte schaduwefecten op een lichtrode ondergrond bestond. In het middelste balkvak zaten vlakbij de zuidmuur sporen van een verdwenen spiltrap. Of ook hier twee stookplaatsen waren geweest kon niet worden achterhaald.

Van het achterste zijhuis (B) bleek, zoals hiervoor reeds werd vermeld, de beganegrond van middeleeuwse oorsprong te zijn. Het werd in de 17e eeuw verhoogd tot een ruim en vrij zelfstandig aandoend huis, dat samengestelde grenen balklagen met sleutelstukken en eiken spreidse als plafondafwerking

had. De stookplaatsen zaten in de as van de achtermuur (noordmuur), de oorspronkelijke spiltrapverdeling zat rechts in het middelste balkvak. De verhoging van dit zijhuis moet bijna gelijktijdig met, maar net na de bouw van de achterbeuk hebben plaatsgevonden. Ook van het bescheiden voorste zijhuis (C) bleek de beganegrond van middeleeuwse oorsprong te zijn. Hier bleef ook de eiken moer- en kinderbalklaag bewaard. In de 17e eeuw werd het verhoogd en in de 18e eeuw opnieuw verbouwd, maar het bleef bescheiden, vermoedelijk omdat het niet te zeer een belemmering mocht gaan vormen voor het achterste zijhuis. In de eenvoudige kapconstructie waren onderdelen van een sporenkap uit het begin van de 14e eeuw als spanten gebruikt. Mogelijk maakten deze ooit deel uit van de middeleeuwse kap op de nog niet onderzochte voorste beuk van het claustrale huis.

A.F.E. Kipp

24. Predikherenkerkhof 1

Het convent van de Dominicanen in Utrecht is het eerste klooster van deze orde in Noord-Nederland. Al in 1232 vond de canonieke erkenning ervan plaats. Aanvankelijk was het klooster op een nu niet meer bekende plaats gehuisvest. In 1249 kregen de Dominicanen, die ook wel Predikheren of Jacobijnen genoemd werden, van Rooms-Koning Willem (II) een terrein in de stad en geld om er een klooster op te bouwen. Dat klooster vond zijn einde in 1583 toen kerk en gebouwen door de stad verkocht werden en afgebroken, waarna iedere tastbare herinnering eraan uit het stadsbeeld verdwenen was. De restauratie van het pand Predikherenkerkhof 1 bracht hierin verandering (afb. 141).

Bij het vergroten van de kelder onder het voorste stuk van dit tweebeukige huis stiet de aannemer op zulke opwindende zaken dat hij nog dezelfde avond alarm sloeg (afb. 142). Het meest in het oog springend was een haard uit het midden van de 16e eeuw (toen het klooster nog net volop functioneerde) met een compleet ensemble van haardstenen. De haardstenen, met in reliëf wereldse, religieuze en historische voorstellingen, zijn gebakken in het Maasland (zogenaamde "Luikse" stenen) van een grof gemagerde klei. Daarboven bevindt zich een halfronde deksteen van vermoedelijk Antwerps fabrikaat, die gebakken is van een zeer fijne klei (afb. 143). Op een van de Luikse stenen komt het jaartal 1553 voor, terwijl in het rand-schrift van de deksteen het jaartal 1554 staat (afb. 144).

Het hart van het ensemble is aangetast door het vuur. Interessant was ook de afwerking van de haardstenen en de verdere decoratie van de schouw. Op de haardstenen was een vettige rode kleurstof aangebracht, vaak over beroete stenen heen. Langs het haardstenen-ensemble was een zwarte decoratie boven een zwarte plint tegen een witte achtergrond aangebracht. Het voorvlak van de gepleisterde schouwwangen was roodgekleurd, het onderstuk zwart. Onder de zwarte omlijsting was een oudere de-

Afb. 141 Predikherenkerkhof 1. De huidige bebouwing aan de oostzijde van het Predikherenkerkhof. In de nrs 1, 5 en 7 bevinden zich de enige bewaardgebleven resten van het klooster.

coratie herkenbaar. In 1583 zijn de haardstenen bij forse ophogingsactiviteit net onder een ruim 90 cm hoger vloerniveau verdwenen. Wel was alles voordien nog één keer opgeknapt zoals dat vermoedelijk ieder voorjaar gebeurde: namelijk door stenen en schouw fris op te schilderen.

Bij deze haard hoorde een stenen vloer met plavuizen van 17,5 x 3,5 cm. Ook bleek dat schouw en haardstenen en de muur waartoe zij behoorden even oud waren: bij het metselen was een nis voor de stenen uitgespaard.

Tachtig centimeter onder het 16e-eeuwse vloerniveau kwam een fundering te voorschijn van een oost-west lopende muur met forse moppen: 33 x 16,5 x 7 cm, rustend op pijlers en een grondboog en ter hoogte van de linker haardwang eindigend met een naar weerskanten afgebroken hoek (afb. 145). Daartegenaan was een grote beerput gemetseld, waaroverheen met een grote boog de westmuur van het 16e-eeuwse huis liep.

Aan de oostzijde eindigde de muur met de grondboog tegen een tufstenen fundering, die zich onder de 16e-

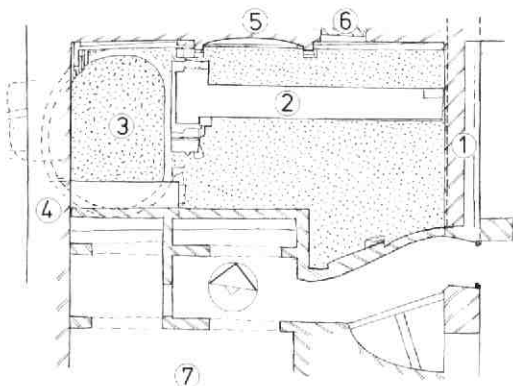
Afb. 142 Predikherenkerkhof 1. Overzicht van tevoorschijn gekomen muurwerk en funderingen in het noordelijk deel van het voorhuis, met ondermeer de haard uit 1554 en een 13e-eeuwse fundering.

Afb. 143 Predikherenkerkhof 1. Detailopname van de haard. Op de deksteen is St Maarten afgebeeld, die zijn mantel met een bedelaar deelt. Op de haardstenen daaronder staat een minnend paar met het jaartal 1553, verder een karyatide, een Calvarie en - beneden rechts - de moord op Julius Caesar.

eeuwse oostmuur bevond en die in noordelijke en zuidelijke richting doorloopt (afb. 146). In de tufsteen muur zit een heel grote grondboog met tufblokken tot 45 x 12,5 cm (afb. 147). Eén baksteen met een formaat van 31 x 8,5 cm was in dit metselwerk opgenomen. Dit is een formaat dat ook in Wed 5-7, afgewisseld met tufsteen voorkomt en dat daar reeds vóór 1200 gedateerd wordt. Het is denkbaar dat ook deze muur in die vroege periode past zodat het mogelijk is dat het door Willem II geschonken stuk grond reeds een interessante bebouwing had. De duidelijk latere muur met de forse moppen past daarentegen heel goed in het midden van de 13e eeuw en zou dus echt monnikenwerk zijn.

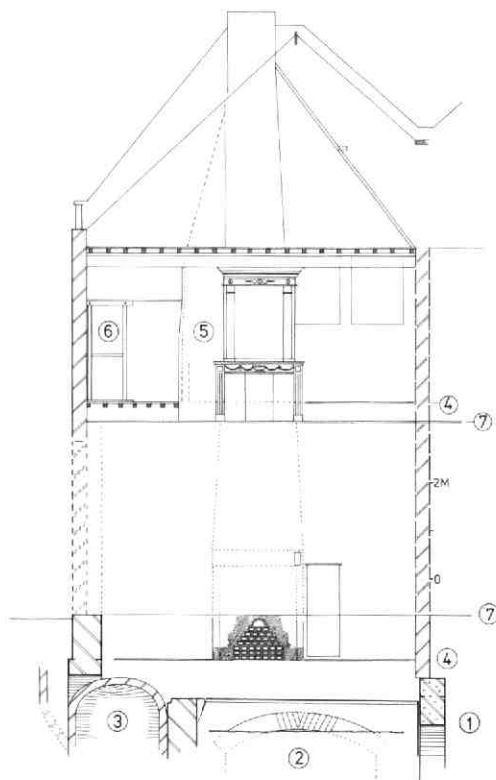
Het ontleisteren van de zuidgevel van het huis bracht veel meer resten van het klooster in het zicht (afb. 148). Deels in de kelder en deels op de begane-grond kwam in een muurfragment van hetzelfde formaat grote moppen (10 lagen 94 cm) een gedeelte van een doorgang tevoorschijn. Het was een brede doorgang met een rondboog, die later versmald is (afb. 149). Daarboven bevond zich een ingehakte groef en een balkgat van een lessenaars-dak. In het hoger opgaande muurwerk zaten sporen van een

Afb. 145 Predikherenkerkhof 1. Documentatietekening van de vondsten in het voorhuis. Tek. Bart Klück. 1: tufstenen fundering (ca 1200?). 2: bakstenen fundering (13e eeuw). 3: beerput (ca 1500?). 4: fundering van de voorgevel (16e eeuw). 5: haard (midden 16e eeuw). 6: doorgang (16e eeuw). 7: kelder (17e eeuw).

GHEEFT · TE · WIJL · GHJ · SIJT ·
LEVENDE · NA · DE · DOOT ·
IST · U · VERKENNENDE ·
AO 1554

Afb. 144 Predikherenkerkhof 1. Randschrift van de deksteen van de haard: GHEEFT TE WIJL GHJ SIJT LEVENDE. NA DE DOOD IST U VERKENNENDE. Ao 1554.

Afb. 146 Predikherenkerkhof 1. De noordmuur van het voorhuis. Tek. Kees Terhorst. 1: tufstenen fundering. 2: bakstenen fundering met grondboog. 3: middeleeuwse beerput. 4: vloerniveaus na 1554. 5: 16e-eeuwse haard. 6: doorgang (in de 17e eeuw dichtgemetseld). 7: recente vloerniveaus.

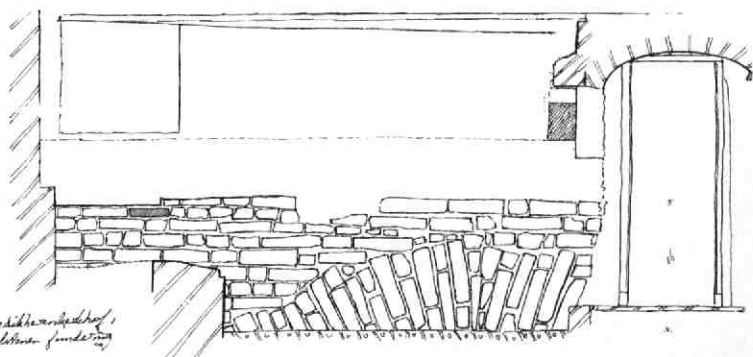
venster met een luikspinning en met duimstenen van rode zandsteen. Rechts daarvan, voorbij de lijn van de verdwenen noord-zuid lopende muur waarop de aankapping gerust heeft, was het metselwerk afgehaakt. Oorspronkelijk moet deze muur verder naar het westen doorgelopen hebben. Het venster blijkt nog één keer naar links verplaatst te zijn, voordat ter plaatse een doorgang gemaakt werd, die correspondeerde

met een verdiepvingsvloerlijn. Deze verandering hangt samen met het bouwen van een vleugel met een verdieping op de bestaande funderingen. De afgebroken vertanding van de westgevel eindigde met een geprofileerde daklijst met tufsteen (afb. 150). Daarboven was aan beide zijden nog een daklijn te volgen. Deze heeft aan de oostzijde (links) waarschijnlijk voorbij de plaats van de tufstenen fundering doorgelopen, mogelijk over de westarm van de pandhof van het klooster heen. Van de oostarm van deze pandhof blijkt de achtermuur, gemetseld met 13-eeuwse mopen, nog als perceelsgrens te bestaan (afb. 151). Dat we met het 13- en 14-eeuwse metselwerk in de zuidmuur van Predikherenkerkhof 1 met een muur van de kerk en niet met één van de kloostergebouwen te maken hebben, blijkt overtuigend uit het muurfragment rechts van het hierboven beschreven gedeelte (afb. 148). Een half spitsboogvenster met holprofiel is hierin bewaard gebleven (afb. 152). Onderlangs het venster heeft een (natuurstenen) band gelopen. Dit muurfragment, met afgehaakte gootlijst, nog oorspronkelijk voegwerk en resten van een korstmossenbegroeiing, zal omstreeks 1500 als uitbreiding van de kerk gebouwd zijn.

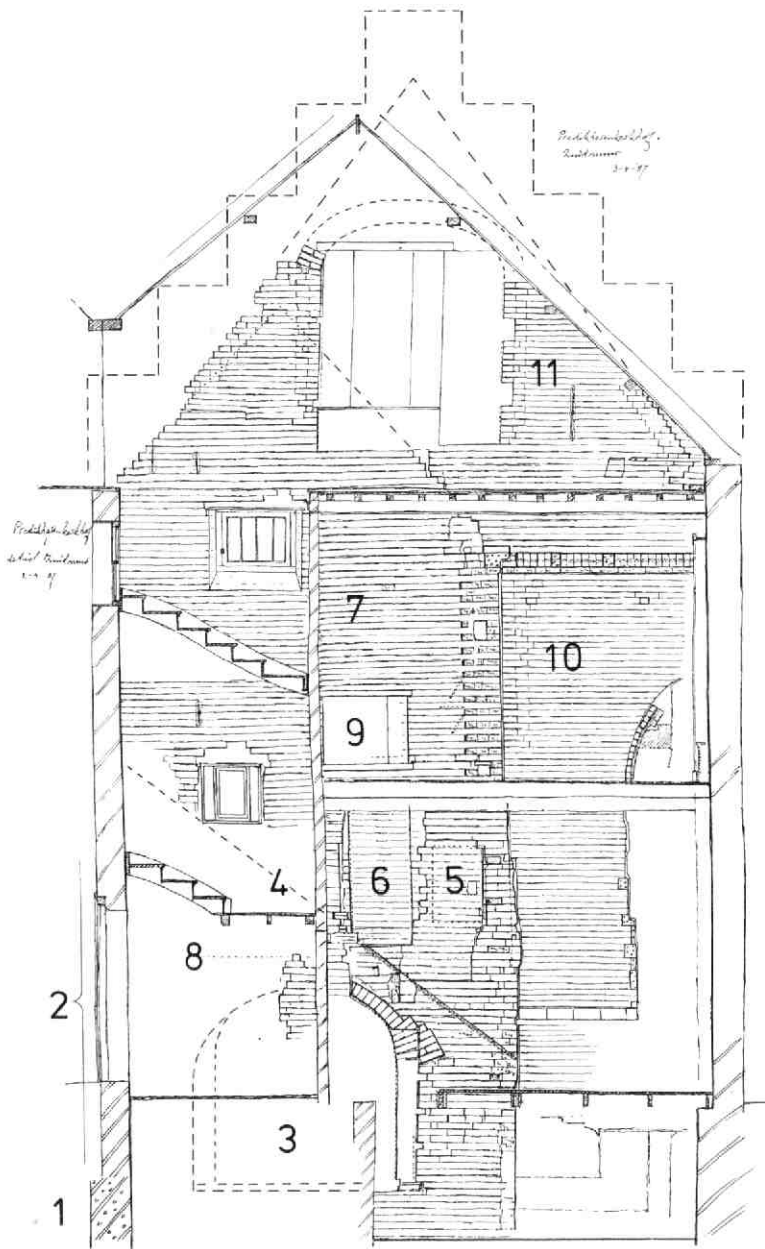
De goothoogte van dit muurfragment, ongeveer 8 m boven het maaiveld uit die tijd, is te bescheiden om echt de hoofdmaat van een belangrijke kloosterkerk geweest te zijn. We moeten ons hierbij dus eerder de noordgevel van een zijbeuk voorstellen. De zuidgrens van het schip viel dan ongeveer samen met de huidige rooilijn van de huizen aan de noordzijde van de Breedstraat. Met nog een zuidelijke zijbeuk benaderen we het beeld dat enkele 16e-eeuwse stadsplattegronden tonen: een voorganger van de Breedstraat die met twee bochten de kloosterkerk passeert, waar Breedstraat en Jacobijnenstraat nu in één lijn liggen (afb. 151).

Uit de plaats van het spitsboogvenster blijkt dat de kerk zich verder uitstrekte over het huidige Predikherenkerkhof, maar hoever is niet bekend. Interessant is dat in het verlengde van deze muur aan de westzijde van het Predikherenkerkhof een perceelsgrens tot aan Jacobijnenstraat 20 loopt.

Veel puin van de kerk zit onder de latere huizen en straten, die over het kloosterterrein zijn gebouwd of

Afb. 147 Predikherenkerkhof 1. Tufstenen fundering met grondboog onder de vroegere 16e-eeuwse achtergevel. Tek. Bart Klück.

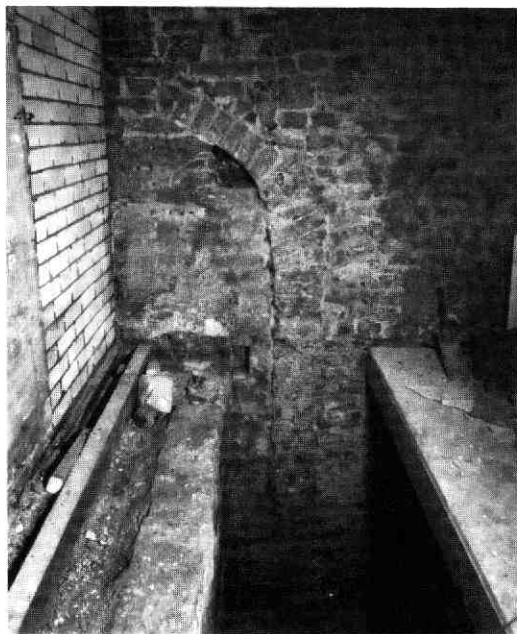
Afb. 148 Predikherenkerkhof 1. Bouwsporen in de zuidmuur van het voorhuis. Tek. Bart Klück. 1: tufstenen fundering. 2: muurwerk (midden 13e eeuw). 3: (later versmalde) rondboog-opening. 4: daklijn. 5: luikopening, later verplaatst naar 6. 7: gevel van de 14e-eeuwse verhoging. 8: 14e-eeuwse vloerlijn met doorgang ter plaatse van 6. 9: venstertje (ca 1500). 10: muurfragment (ca 1500) met spitsboogvenster en doorgehakte daklijst. 11: gevel van na 1554.

aangelegd. De bewoners van Breedstraat 6 vonden onder hun huis enkele interessante 13e-eeuwse profielstenen van een gewelfrib (afb. 153).

Van 1552 tot 1559 was Godfried van Mierlo prior van het Utrechtse convent. Hij herstelde de strikte naleving van de kloosterregels (LIT) en gebruikte zijn energie niet alleen om de toen heersende "dwaalleren" te bestrijden, maar ook om het klooster ingrijpend te verbouwen.

De bebouwing aan de noordzijde van de kerk werd in het midden van de 16e eeuw gesloopt en vervangen door een rij huizen die nog min of meer aanwezig zijn

in Predikherenkerkhof 1, 5 en 7 (nr 3 in deze eeuw vervangen). Vooral de nrs 5 en 7 zijn in dat opzicht van groot belang, terwijl in nr 1 weliswaar de balklagen en de kap later vervangen zijn, maar veel van het muurwerk bewaard is. Op de baksteenvulling van het spitsboogvenster was een zwarte plint geschilderd die de hoogte van een verdwenen vloer aangaf. Veel duidelijker is dat te zien in de noordmuur, waar doorgezaagde eiken kinderbinten, een grenen vloerdeel en eiken spreidseel ingemetseld zitten (afb. 146). Daarop staat een dichtgemetseld, eiken deurkozijn met sporen van oranje-rode verf en geaccentueerd met een verticale zwarte baan over het pleisterwerk. Een me-

Afb. 149 Predikherenkerkhof 1. Detail van de zuidmuur met een gedeelte van de vroegere rondboogopening. Schuin daarboven is een daklijn te volgen.

ter naar rechts bevonden zich sporen van een afgehakke verdiepingsschouw. De 16e-eeuwse geveltop is nog aanwezig. Het is een halfsteens moppenmuur, oorspronkelijk bedoeld als scheidsmuur in de noordwaarts doorgaande kap, zoals ook bleek uit een fragment van de oorspronkelijke wormplaat die op het punt van de muur een las vertoonde, vastgezet met een toognagel.

Op de gedeeltelijk afgebroken, 14e-eeuwse muur aan de zuidzijde en op de kerkmuur van ca 1500 is een geveltop gebouwd met een brede vensteropening onder een korfboog (afb. 154).

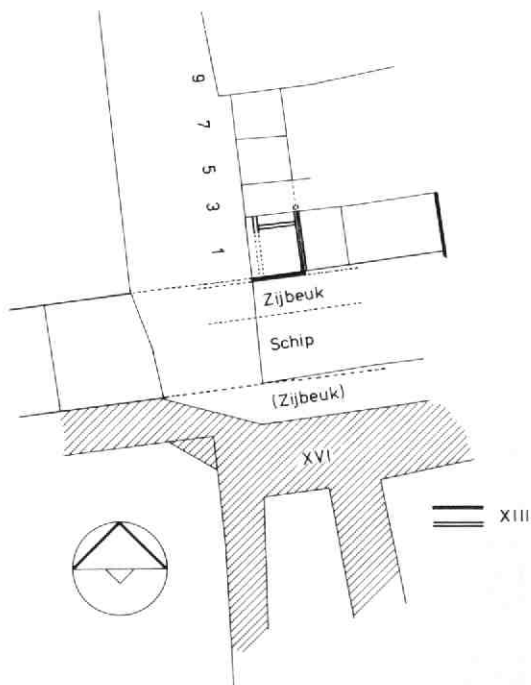
Op de verdieping is vermoedelijk woonruimte geweest, maar de beganegrond heeft (met zijn hoogte van ca 5.30 m) waarschijnlijk een andere bestemming gehad en - gezien de luxe schouw - een nogal belangrijke. In de oostmuur zit een doorgang. Een spoor van een houten wand ernaast maakt het denkbaar dat hier de (omtimmerde) spiltrap stond. Vlak ernaast zit de hoek van een vroegere doorgang, afgewerkt met rode pleister met witte schijnvoegen (ca 1500?).

Toen het kloosterterrein na de Reformatie bij het stadsgebied ingelijfd werd, betekende dat ook het opheffen van een gebied dat door zijn afgeslotenheid nauwelijks meegedaan had aan de voortdurende verhoging van de stadsstraten. Deze ophoging bracht, ook binnen het huis, 90 cm grond en puin op het oude niveau. Ondanks dat bleef nog steeds een royale beganegrondhoogte over.

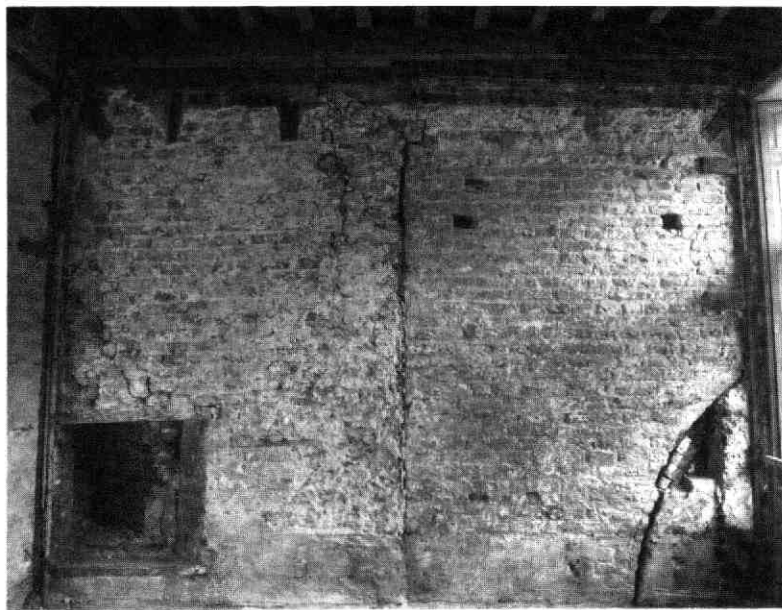
In die tijd werd het huis verbouwd, waarbij de zware westgevel als nieuwe voorgevel herbouwd werd. De beganegrond werd onder de linker moerbalk (later in

Afb. 150 Predikherenkerkhof 1. Detail van de zuidmuur op de verdieping van het voorhuis met een 14e-eeuws profiel van de daklijst van de in de 16e eeuw afgebroken noordvleugel. Haaks daarop (rechts) de afgehakke daklijst van de kerkmuur uit omstreeks 1500.

Afb. 151 Predikherenkerkhof 1. De huidige situatie van het vroegere kloosterterrein met de 13e-eeuwse muur achter in de tuin, de plaats van de kloosterkerk en het beloop van de straten vóór 1584. Tek. Kees Terhorst. De zuidelijke perceelsgrens van Predikherenkerkhof 1 zet zich aan de westzijde voort.

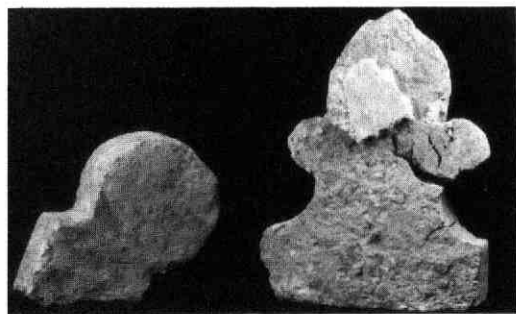

Afb. 152 Predikherenkerkhof 1. De zuidmuur van het voorhuis op de verdieping met, rechts van de naad, de uitbreiding van de kloosterkerk uit ca 1500, waarin een gedeelte van een spitsboogvenster bewaard bleef. Het verschil tussen het linker metselwerk (binnen) en het rechter gedeelte (buiten) is duidelijk te zien.

het achterhuis verwerkt) verdeeld. Het smalle linker deel gaf toegang tot een keukenaanbouw tegen de achtergevel. Onder het rechter deel werd een kelder gemaakt, maar niet tot de achtermuur: daar bleef een strook vrij in verband met een spiltrap.

De keukenaanbouw werd in de 17e eeuw vergroot. Toen werd ook de balklaag van de verdieping vernieuwd en een nieuw venster in de zuidgevel gemaakt.

Zijn huidige gedaante dankt het huis aan een verbouwing tussen 1782 en 1788, toen het ook met een achterhuis van gelijke grootte als het voorhuis uitgebreid werd. De keuken (met een "tinnekast") werd in een sousterrain van het achterhuis ondergebracht, met een pomp die op een waterkelder werd aangesloten. Beide zolders vormden één grote ruimte: de spanten van vóór- en achterhuis komen samen op standvinken die de dakgoot dragen.

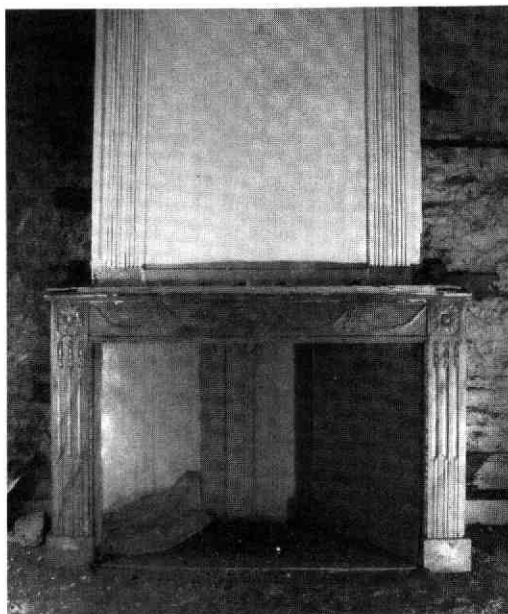
Afb. 153 Predikherenkerkhof 1. Profielstenen van de kloosterkerk. Foto Peter von Hout. De klaverblad-vormige steen komt uit een puinlaag onder Breedstraat 6. De steen met het rondstaafprofiel is afkomstig uit hergebruikt baksteenpuin in Predikherenkerkhof 22.

Van het interieur is een fraai gesneden houten schouwmantel in Lodewijk XVI-stijl op de verdieping overgebleven (afb. 155).

In de tuin stonden "verscheidene vruchtbomen" en een gebouwtje tegen de 13e-eeuwse eindmuur.

In het midden van de 19e eeuw werd het interieur aangepast en de achterkap verbouwd.

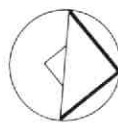
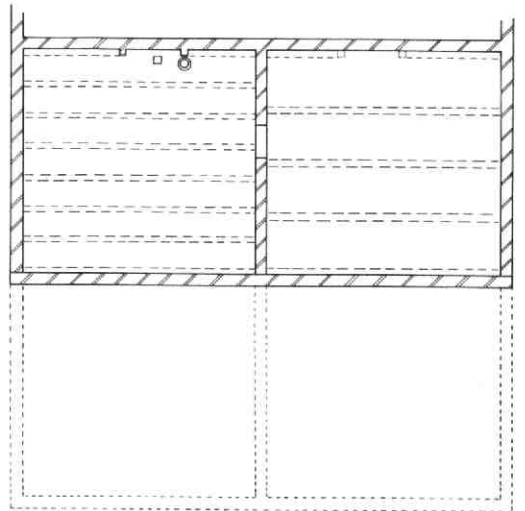
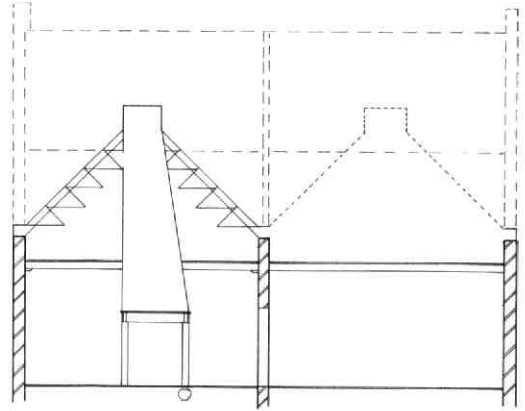
Toen het huis in 1897 eigendom werd van de architect P.J. Houtzagers werden op de beganegrond grote vensters in de voorgevel aangebracht.

Afb. 155 Predikherenkerkhof 1. De schouwmantel op de verdieping.

25. Predikherenkerkhof 22 en 24

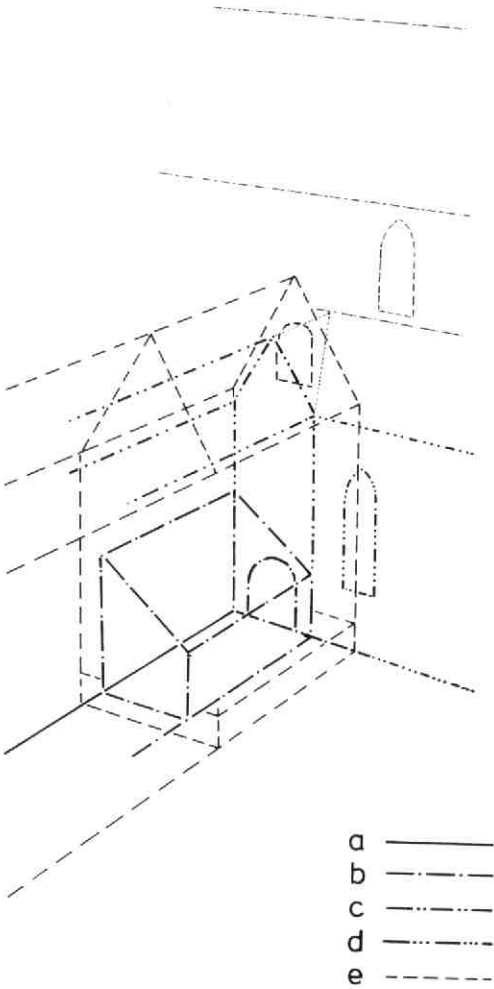
Bij de aanleg van een straat over het Predikherenkerkhof na de Reformatie werden ter weerszijden percelen uitgegeven voor woningbouw. De nrs 22 en 24 (het laatste pand gelegen op de hoek van de Lange Lauwerstraat) danken hieraan hun ontstaan. Echter niet in hun huidige vorm als dwarshuizen met verdieping, maar - zoals tijdens de verbouwing bleek - als éénlaags huizen met de nok haaks op de straat. De balklagen boven de begane grond liggen daarom evenwijdig aan de voorgevel, terwijl die boven de ver-

(Walsche steeg)

0 5M

Afb. 156 Predikherenkerkhof 22 en 24. Plattegronden van de begane grond, en reconstructie gezien naar de achtergevel. Tek. Kees Terhorst.

Afb. 154 Predikherenkerkhof 1. De evolutie van de bebouwing. Tek. Bart Klück. a: muur, ca 1200. b: aanbouw met doorgang (naar de kerk), 13e eeuw. c: verhoging van de aanbouw, 14e eeuw. d: noordmuur van de zijbeuk van de kerk, gebouwd ca 1500 waarschijnlijk ter vervanging van een 13e-eeuwse voor-ganger. e: de nieuwe vleugel van prior Van Mierlo.

Na verkoop in 1916 kregen huis en tuin een magazijn-functie die na de Tweede Wereldoorlog ook de verdieping innam. Gelukkig wordt het nu - na grondig herstel - weer geheel bewoond.

De bibliotheek die tussen de oudste funderingen en met de unieke haard in de wand gemaakt is, vormt een ideale ruimte om het meer dan 750 jaar omvat-tende verhaal van religieus en wereldlijk gebruik, van bouwen en verbouwen te beleven. De voorbijganger die zijn blik laat vallen op de verdieping kan een glimp van het spitsboogvenster zien en er een kerk bij fanta-seren.

LIT: C.H. Lambermont, *De Dominicanen zeven eeu-wen te Utrecht*. Utrecht 1932.

B.J.M. Klück

Afb. 157 Predikherenkerkhof 22 en 24. Vóór de restauratie.

dieping, horend bij een laat 17e-eeuwse vergroting van de huizen, juist in de andere richting zijn gelegd (afb. 157).

De stookplaatsen waren oorspronkelijk in de achtermuur. Deze achtermuur was grotendeels gemetseld van moppenpuin, evenals de zijmuren van nr 22. De vondst in dit metselwerk van een 13e-eeuwse (rondstaaf-)profielsteen wijst erop dat dit puin waarschijnlijk afkomstig is van het Predikherenklooster (afb. 153).

Na de sloop van dat klooster in 1583 werd eerst een vrij smalle straat naar de stadswal aangelegd, de zogenaamde Walsche steeg. Deze werd in 1634 verbreed tot de maat van het huidige Predikherenkerkhof.

Wat als oudste fase in de onderzochte huizen aan het licht gekomen is, moet beschouwd worden als twee, oorspronkelijk veel diepere huizen aan de Walsche steeg, die bij de verbreding van die straat in 1634 zijn ingekort en - als compensatie voor het ruimteverlies - met een dwarsgeplaatste verdieping werden verhoogd (afb. 157).

B.J.M. Klück

26. Schoutenstraat 4

Aanleiding voor onderzoek in dit pand waren werkzaamheden in de kelders. Het huis lijkt ooit met Schoutenstraat 2 één geheel te hebben gevormd (afb. 158). Het bestaat uit een voorhuis met een over het linker buurpand doorlopend zadeldak evenwijdig aan de straat, en een achterhuis, dat voor het grootste deel achter nr 4 ligt en dat vroeger eveneens was voorzien van een zadeldak evenwijdig aan de straat. Beide delen van het huis bestaan uit drie lagen op de verdieping met een flink onderling verschil in vloerhoogte. Het voorhuis heeft bescheiden verdiepings-

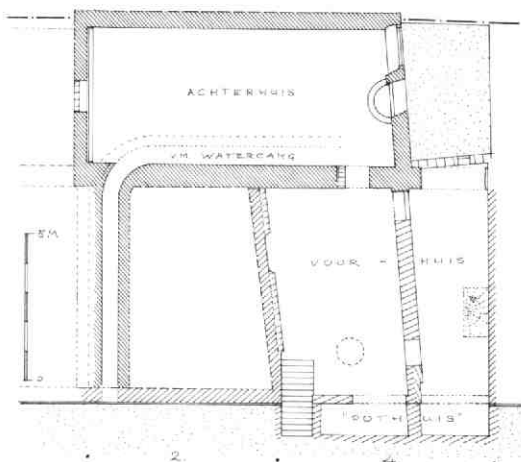
hoogtes en enkelvoudige balklagen met sleutelstukken, die evenwijdig aan de straat gelegd zijn(1). Het staat op twee naast elkaar gelegen kelders, die beide een tongewelf met de kruin loodrecht op de straat hebben (afb. 159). De grootste van de twee heeft een gewelf en een rechter zijmuur van een mogelijk laat 16e-eeuws baksteenformaat (26 x 13 x 5,5 cm). Links rust dit gewelf op c.q. tegen een oudere zijmuur (moppen van 7 cm dik). Rechts lijkt een dergelijke zijmuur tegelijk met de bouw van het gewelf in eenzelfde kleiner steenformaat te zijn vervangen. Rechts daarnaast ligt een smalle kelder met een 17e-eeuws gewelf. Mogelijk lag daar vroeger een doorgang. Aan de voorzijde van beide kelders bevindt zich onder de stoep een 17e-eeuwse kelderuitbouw in de vorm van een soort pothuis. In de linker hoek zit een op de stoep uitkomende straattrap.

Afb. 158 Schoutenstraat 4. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

Het achterhuis is kennelijk veel ouder, en maakt een 14e-eeuwse indruk. Het had twee bouwlagen. De kap is vervangen door een plat dak op een tot tweede verdieping uitgebouwde voormalige zolder. De balklaag boven de hoge beganen grond vertoont moer- en kinderbalken met sleutelstukken. Volgens mondelinge mededeling van de eigenaar zijn bij een vorige verbouwing in de voormuur van het achterhuis bogen van twee vensters en een deur aangetroffen. Het achterhuis staat met zijn achtermuur op een zeer oude perceelscheiding en had - al of niet vanouds - zijn gezicht naar het noorden, in de richting van de Neude. Het oorspronkelijke 14e-eeuwse muurwerk bestaat uit moppen van 30 x 15 x 6,5/7 cm (10 lagen 85 cm), die min of meer in Vlaams verband gemetseld zijn. Hoewel die muur vrij diep doorloopt, moet het achterhuis aanvankelijk geen, of een smallere (en lagere), kelder hebben gehad. De onderbouw van de oostelijke muur (dus die aan de straatzijde), bleek in eerste instantie te hebben gefunctioneerd als zijmuur van een onder het achterhuis gelegen, bodemloos gangetje (afb. 160). Dit was ruim 50 cm breed, ca 210 cm hoog en op 110 cm boven de huidige keldervloer overkluisd met een steens segmentgewelf in dezelfde moppen als die van de zijmuur. Het bleek een oude watergang te zijn, die in deze vorm uit de bouwtijd van het achterhuis dateerde. De tweede zijmuur van deze watergang is vermoedelijk in de 17e eeuw bij de bouw van de huidige kelder verdwenen. Maar het vervolg van de gang is nog compleet aanwezig: op één meter vóór de zuidmuur van het achterhuis buigt hij af naar het oosten en loopt langs de scheidingsmuur tussen Schoutenstraat 2 en Ganzenmarkt 20 door tot aan de straat (afb. 160). Aan de andere kant vertoont de zijmuur van deze watergang, vlak naast de (latere) doorgang naar de voorkelder, een zorgvuldig hoekverband. Het vervolg in noordelijke richting was niet te achterhalen.

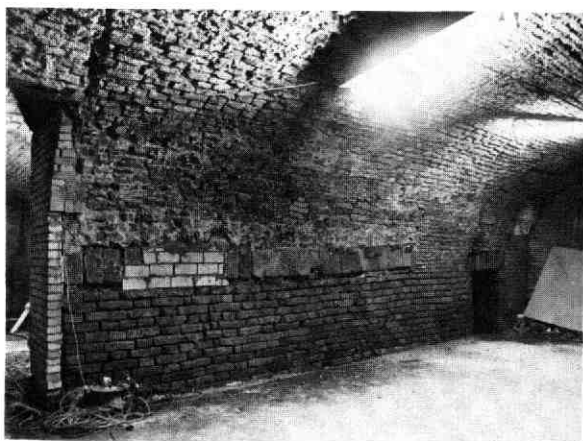
Vlak onder de geboorte van het enigszins gedrukte tongewelf van de watergang zit in beide langsmuren een reeks vrij grote balkgaten (25 x 25 cm, 115 cm

Afb. 159 Schoutenstraat 4. Plattegrondschematische van de kelder met de aangetroffen sporen. Tek. A.F.E. Kipp.

hart op hart), die lijken te horen bij een oude, zo niet oorspronkelijke, vloer op een enkelvoudige balklaag. Het vloerpeil daarvan lag op ca 80 cm onder het huidige straatniveau ter plaatse, en de genoemde watergang liep er net onderdoor.

Hoewel de royale houtmaat hiertegen lijkt te pleiten, is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de balkgaten gezien moeten worden als formeelgaten ten behoeve van de bouw van het gewelf, waarvan de geboorte er vlak boven ligt. De onderste zone van het gewelf bestaat uit 17e-eeuwse steen, de rest voor een groot deel uit secundair gebruikte moppen en in het midden uit een wat groter, 17e-eeuws formaat baksteen. Het hele gewelf zal dus uit de 17e eeuw dateren. Vermoe-

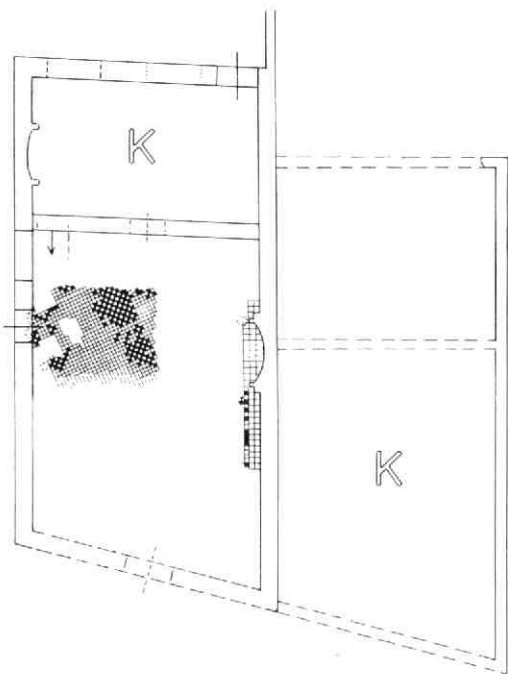
Afb. 160 Schoutenstraat 4. Gezicht op de oostmuur van de achterkelder (links) en in het zuidoostelijke gedeelte van de 14e-eeuwse watergang (rechts).

delijk werd de oude watergang, die voordien door de kelder moet hebben gelopen, omstreeks die tijd voor de vergroting van de kelderruimte weggebroken. Mogelijk horen de verwijdering van de watergang, de vervanging van de houten balklaag door een hoger gewelf, en de grondige verbouwing van het voorhuis tot dezelfde - 17e-eeuwse - periode.

Wat betreft de historische gegevens is bekend, dat dit perceel ooit deel uitmaakte van de zogenaamde Bergsteden van Lichtenberg, een bisschoppelijk leengoed, waarvan de oudste vermelding uit 1382 dateert en dat zich over de volle lengte langs de westzijde van de Schoutenstraat uitstrekte. Het was onderverdeeld in vijf hofsteden, die volgens de omschrijving in een acte van 20 februari 1495 waren "gelegen tusschen der stat Noede van Utrecht en de Drylenberch in des Schouten stege in den kerspel van Buerkercke tUtrecht, geheiten die borchstede van Lichtenberch" (afb. 158). De eerste hofstede, genaamd Engelenburg, werd reeds vroeg in twee delen gesplitst en omvat de tegenwoordige panden Ganzenmarkt 18 en 20. Op de aangrenzende hofstede staan de huizen Schoutenstraat 2 en 4. De laatste hofstede droeg de naam Ter Glinde, een naam die thans nog verbonden is aan een van de daarop staande huizen, namelijk het hoekhuis Neude 39. Langs de achtergrens van deze hofsteden loopt vanaf de Neude een steegje, dat vroeger doorliep tot aan de Ganzenmarkt, en dat hoorde bij het naastgelegen grote perceel, dat in 1328 genoemd wordt als de hofstede Drielenburg (Ganzenmarkt 16/ Neude 37,38). Een uitvoerig historisch onderzoek naar dit perceel door de heer Malherbe werd recentelijk afgerond en zal in samenhang met nader onderzoek in de middeleeuwse bebouwing aldaar in een volgende Kroniek aan de orde komen.

A.F.E. Kipp

Afb. 161 Springweg 67. Plattegrond van nr 67 (rechts) en nrs 69-71 met hun indeling. K = onderkelderd. Tek. Bart Klück en Kees Terhorst.

27. Springweg 67

Hoewel dit pand in de 19e eeuw en in 1906 in fases herbouwd werd, kunnen we vooral met de informatie die de bewaard gebleven kelders bevatten nog enigszins terugkijken naar de oorspronkelijke situatie. Als buurpand van het huis Scherpenburch (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 221-224) biedt het een uit-

Afb. 162 Springweg 67. Montagefoto van de in de lengte opgedeelde kelder onder de vroegere voorzaal. Rechts de trap naar de straat. Links de plaats van de binnentrap.

gebreidere kijk op het centrale deel van de Springweg in de 14e eeuw (afb. 161). Het huis is even breed en iets minder diep dan zijn zuidelijke buur, waarmee het een zijmuur gemeen heeft, en het was oorspronkelijk eveneens één laag hoog. Ook de indeling met een ruime voorzaal en een ruime achterkamer was gelijk, maar (anders dan bij Scherpenburch) was de zaal hier onderkelderd. Deze imposante gewelfde ruimte was halverwege de noordwand toegankelijk en eveneens in de zuidoost-hoek vanaf de straat (afb. 162).

Van de achtergevel was alleen een oorspronkelijke vensterhoek over. Tot 1906 waren de moer- en kinderbintenlaag en het zadeldak nog aanwezig.

In de 16e en 17e eeuw werd de kelder met twee smalere gewelven naar achteren toe uitgebreid. Omdat hierbij de fundering van de dwarsmuur versmald werd, is het denkbaar dat deze op de begane grond verdween of door een smallere muur vervangen werd. Zowel nr 69-71 als nr 67 waren in de middeleeuwen de grootste huizen in de rij tussen Tuinstraat en Zilverstraat. Bij beiden hoorde een breed perceel dat tot aan de stadswal doorliep, en die gescheiden werden door een perceelsgrens in het verlengde van de gemeenschappelijke muur. Op het perceel van nr 67 werd aan het einde van de 14e eeuw de Zilverstraat aangelegd.

B.J.M. Klück

28. Springweg 73, 75 en 77

In de laatste groep panden die in het renovatieproject "P2500" aan de Springweg aangepakt werden, zorgden deze drie bij de start van het werk voor menige zucht bij architecten en aannemers, maar gaandeweg ook voor verrassingen en uiteindelijk voor voltooiing bij de voltooiing.

De verkommerde, hoofdzakelijk 19e-eeuws aandoende huizen bleken onder andere interessante achtergevels te hebben die rond 1600 als één reeks gebouwd zijn (afb. 163). Besloten werd de voorgenomen eenvoudige pleisterafwerking achterwege te laten, het metselwerk te herstellen en de te vernieuwen vensters en deuren hierop af te stemmen. De bekwaam metselaar J.A. van Dam sloot zijn loopbaan met deze restauratie af (afb. 164).

De bouw van de drie huizen bleek samen te hangen met de grote verbouwing van het noordelijke buurhuis, het huis Scherpenburch (zie *Kroniek* 1985, MBOU 1986-11, 221-224). Bij het onderzoek van dat pand ontstond al het vermoeden dat er rond 1400 aan de zuidzijde een belending bestond. Hoewel bij de verbouwing in nr 73 de vroegere winkelvloer niet verwijderd is, en de achterhelft van het huis rond 1600 is onderkelderd, kon in een smalle strook nog net vastgesteld worden dat ook hier hetzelfde type vloer

Afb. 163 Springweg 73, 75 en 77. Opmeting van de achtergevels vóór de restauratie. Tek. Kees Terhorst.

73

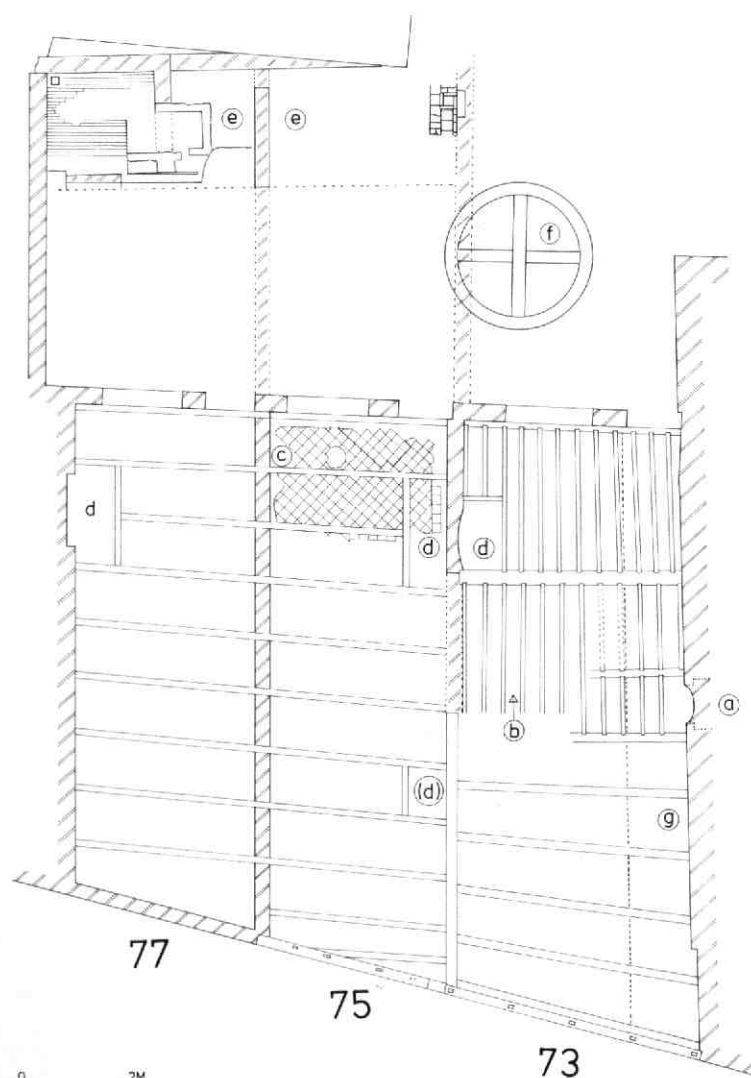
75

77

0 2M

van gele en zwarte plavuisjes (11,7 x 2,5 cm) heeft gelegen als in de zaal van Scherpenburch (afb. 165). De zuidgrens van deze belending viel samen met de gemeenschappelijke muur tussen nrs 73 en 75. Vermoedelijk passend in deze vroege periode is een aantal in de kap van nr 77 hergebruikte dennehouten sporen, die voorzien waren van telmerken in combinatie met richtingpijlen (afb. 166). Evenals Scherpenburch, werd ook de belending in het einde van de 15e eeuw verbouwd en zelfs naar het zuiden uitgebreid. De begrenzingen naar het zuiden en het westen zijn niet meer vast te stellen: aan de nieuwbouw uit omstreeks 1600 is een grondige sloop vooraf gegaan. Alleen in nr 75 kwam een paar vierkante meter plavuizenvloer (16,5 x 3 cm) in diagonaalpatroon tevoorschijn en daar is ook het voorste stuk van de kelder nog middeleeuws. Andere aanwijzingen voor de middeleeuwse herkomst bestaan in de vorm van hergebruikt hout, zoals drie eiken moerbalken in nr 73 (nu

verspreid over beganegrond en verdieping) en twee verzaagde eiken spanten in de kap van nr 77 die in hun volledige vorm precies passen binnen de maat van nr 73. Ook de baksteen is kennelijk zoveel mogelijk opnieuw toegepast, wat blijkt uit het overvloedige gebruik van moppenpuin in de verhoging van Scherpenburch, in de tussenmuren van nrs 73-75 en 77 en in de onderstrook van de achtergevel. In deze massa was nog net het profiel van een 15e-eeuwse baksteen daklijst terug te vinden. Evenals in de voorgevel van nrs 69-71 werd ook voor de voor- en achtergevels van nrs 73-75-77 gebruik gemaakt van nieuwe baksteen, een kleine mop van 26 x 13 x 5,5 cm. Van de twee met plavuizen gemetselde lijsten in de borstwering van de verdieping van Scherpenburch, is de onderste lijst verder te volgen over de gevels van nrs 75 en 77 (nr 73 kreeg in de 19e eeuw een nieuwe gevel). De indeling van de voorgevels is te reconstrueren aan de hand van teruggevonden vensterboog

Afb. 165 Springweg 73, 75 en 77. Plattegrond met balklagen. a: middeleeuwse verbinding met Scherpenburch; b: gevonden vloerrest van rond 1400; c: vloerrest van omstreeks 1500; d: stookplaatsen; e: 17e-eeuwse keukens; f: 17e-eeuwse beerput; g: gang. Tek. Kees Terhorst.

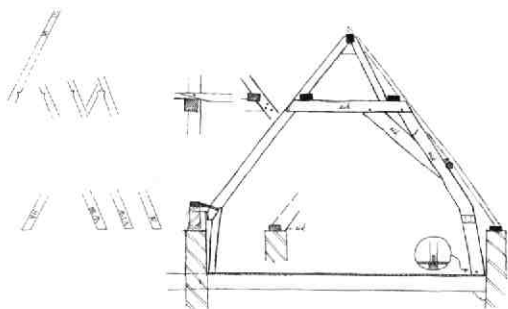

Afb. 164 Springweg 73, 75 en 77. De gerestaureerde 17e-eeuwse achtergevels. Links het huis Scherpenburch (nr 69-71).

(resten) en een puibalk met pengaten in nr 75 (afb. 167). Projecteren we deze pui ook op nr 73, dan blijft er ruimte over voor een extra deur. De ter plaatse bewaard gebleven puibalk van een 18e-eeuwse pui wijst ook op een extra deur en het restant van een gang langs de achterkamer moet tot aan deze deur doorgelopen hebben als verbinding naar het achterterrein, dat dieper doorliep dan dat van de nrs 75 en 77.

Dat ook de achtergevels met zorg en aandacht voor details gemetseld waren, lijkt wat overdreven, maar omstreeks 1600 waren zij goed zichtbaar vanaf de wal (afb. 168).

Het beganegrond-gedeelte van deze gevels ligt iets terug ten opzichte van de verdieping, wat nog extra geaccentueerd werd door een waterlijst, ondersteund door een zaagtand. Daaronder was de gevel witgekalkt, erboven in schoon werk (kruisverband) uitgevoerd met het voor die tijd karakteristieke

Afb. 166 Springweg 73, 75 en 77. De kapconstructie van nr 77, met hergebruikt half eiken spant. De 17e-eeuwse spanten van nrs 73 en 75 waren als de linkerhelft van dit spant uitgevoerd. Links enkele hergebruikte middeleeuwse dennehouten sporen met telmerken en richtingstekens. Tek. Bart Klück.

73 75 77

Afb. 168 Springweg 73, 75 en 77. Reconstructie van de achtergevels. Tek. Bart Klück.

voegwerk (stootvoegen schuin ingedrukt en met dagstreep, lintvoegen met holle dagstreep). Daardoor werden de halfsteens bogen boven de vensters en deuren van de beganegrond en de éénsteens bogen van de verdiepingenvensters, evenals de invlechtingen van de drie tuitgevels geaccentueerd.

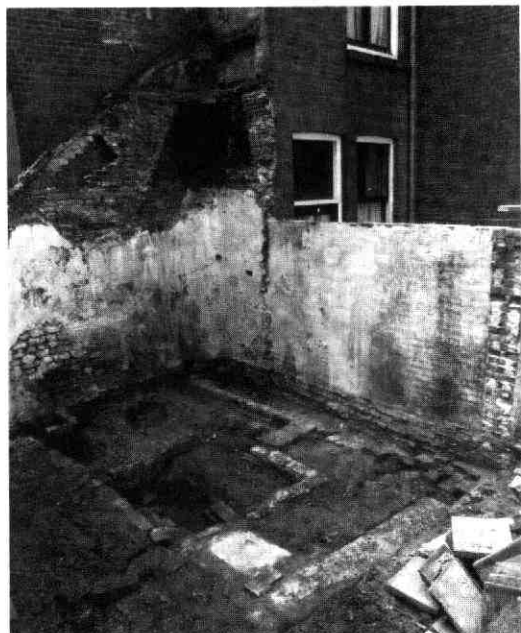
Van alle oorspronkelijke kozijnen was alleen het eiken deurkozijn van nr 77 nog voor de helft aanwezig. De overige kozijnen zijn sinds de 18e eeuw één of enkele malen vernieuwd.

Op de achtergevel sloten tuinen aan en achter op de ondiepe erven van nrs 75 en 77 kwamen resten van 17e-eeuwse keukens tevoorschijn, het meest compleet achter nr 77. Binnen deze ruimte van 1.90 x 3.70 m was zelfs nog een piepklein vierkant gewelfd keldertje gemaakt. De keukenschouw was overhoeks gewelfd geplaatst (afb. 169).

Anders dan in nr 73 zijn de balklagen van nrs 75 en 77 rond 1600 geheel van nieuw hout gemaakt. Het zijn enkelvoudige grenen balklagen, waarbij de 7 m

Afb. 167 Springweg 73, 75 en 77. Reconstructie van de voorgevels. Tek. Bart Klück.

Afb. 169 Springweg 73, 75 en 77. Opgegraven resten van de 17e-eeuwse keuken van nr 77 met keldergewelfje en achter in de hoek de afdruk van een overhoeks geplaatste schouw.

lange balken beide huizen tegelijk overspannen. De sleutelstukken hebben eenzelfde profiel als die in nr 73 en die op de verdieping van Scherpenburch. Zij komen alleen aan de kopeinden voor, waaruit blijkt dat de eikehouten sleutelstukken belangrijker waren als versterking van de balkoplegging dan als decoratief element.

De (spil)trappen waren halverwege geplaatst en op de verdieping van nr 77 is er nu nog een aanwezig. Op de beganegrond hadden alleen de achterkamers een haard: de voorruimten waren bedoeld als winkel/werkplaats.

De kapspanten uit omstreeks 1600 waren driehoekspanten die op de muurplaten rustten. In nr 73 was nog één spant aanwezig, terwijl in nr 77 de hergebruikte, doorgezaagde middeleeuwse jukken aan de noordzijde als driehoekspanten aangevuld waren (afb. 166).

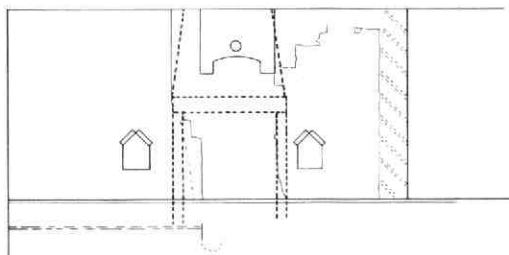
De noordelijke muurplaat van nr 73 rust in een ondiepe sleuf van de hoger opgaande muur van Scherpenburch. Hij wordt gesteund door blokkeels en vastgehouden door de tot haken omgesmede ankers van de moerbalken van nrs 69-71.

In de 18e eeuw werd tegelijk met het vernieuwen van de pui de voorste helft van de balklaag boven de beganegrond van nr 73 vervangen.

In 1859 werd in dit voorste stuk de tussenmuur naar nr 75 doorgebroken ten behoeve van een winkel over beide panden. Op de aardige pui waarvoor op 20 september van dat jaar een bouwwaanvraag werd ingediend, schreef timmerman J. de Bruijn al op 19 september 1859 zijn naam.

B.J.M. Klück

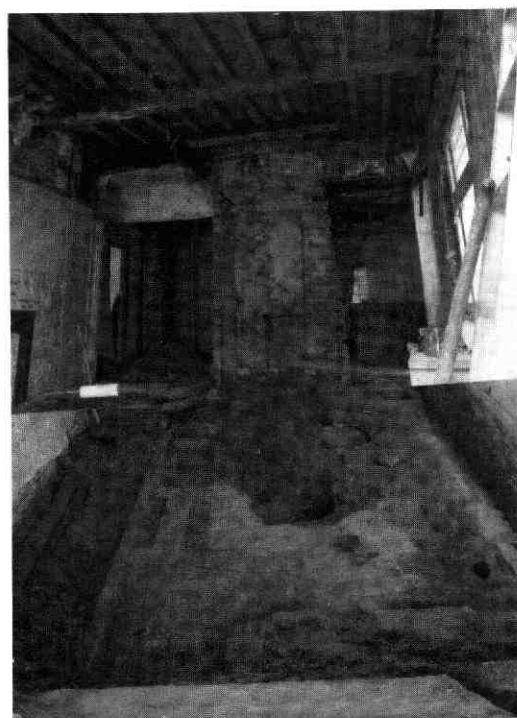
29. Springweg 83

Afb. 170 Springweg 83. De zuidmuur met bouwsporen. Tek. Kees Terhorst.

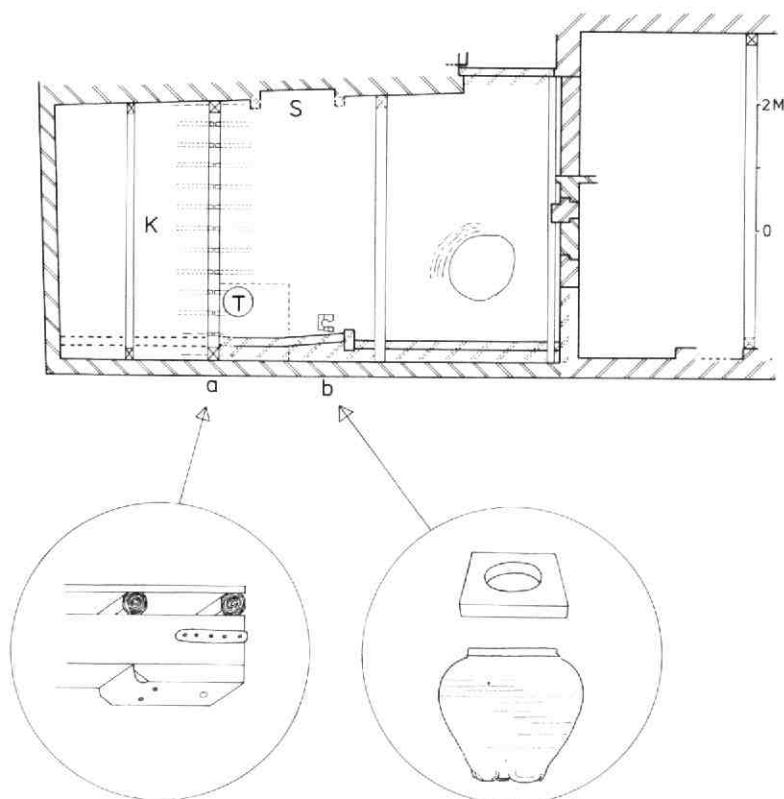
In de zuidmuur van dit op zich weinig interessante pand werden bouwsporen aangetroffen die horen bij een omstreeks 1500 gebouwde "kamer" (afb. 170). Het betreft de rest van een haard met kaarsnissen ter weerszijden. Het bijbehorende vloerniveau moet - gezien de plaats van de nissen - aanzienlijk lager gelegen hebben, maar dat was door de aanleg van een keldertje in de 17e eeuw verdwenen. Op de kelder lag, op 35 cm onder de huidige vloer, een vloer van grote, hardstenen plavuizen (40 x 4,5 cm).

B.J.M. Klück

Afb. 171 Springweg 84. Montagefoto met de opgraving. Rechts: de oorspronkelijke fundering van de zijgevel met haardrest waarin de haardpot-plavuis met gat goed zichtbaar is. Achteraan: de 17e-eeuwse beerput vóór het restant van de oorspronkelijke achtergevel met een dichtgemetseld venstertje. De moerbalken zijn uit de 16e eeuw.

Afb. 172 Springweg 84. Plattegrond, waarin de informatie van afb. 171 is verwerkt. Tek. Kees Terhorst. Inzet a: 16e-eeuws sleutelstuk; inzet b: haardpot van omstreeks 1400. T: plaats van de 17e-eeuwse spiltrap; S: de 16e-eeuwse schouw; K: kelder.

30. Springweg 84

“Bakkerij van Voorn bakt brood van het beste koorn” staat op de zijgevel van dit pand op de hoek van de Zwaansteeg te lezen. Deze slagzin verloor een tiental jaren geleden zijn geldigheid omdat daar een einde was gekomen aan een wel drie eeuwen lange uitoefening van dat ambacht (zie Zwaansteeg 2 en 4 in deze Kroniek).

Hoewel in deze eeuw veel van het metselwerk en de kap zijn vernieuwd, bleek nog heel wat van de bouwgeschiedenis van nr 84 af te leiden te zijn uit de balklagen, uit de gemeenschappelijke muur met Zwaansteeg 2 en uit het bodemonderzoek.

De huidige hoofdvorm van het huis - een diep huis van gedeeltelijk twee lagen met een dwarskap aan de voorzijde die aansluit op een asymmetrische tuitgevel aan de steeg - is ontstaan in de 17e eeuw. De eiken moerbalken boven de beganegrond met de nog aanwezige sleutelstukken zijn van ouder datum en dateren uit de vroege 16e eeuw (afb. 171). Pengaten van spanten boven in deze moerbalken tonen aan dat het toen een éénlaags huis was, mogelijk met een houten voorgevel. De stookplaats was tegen de noordmuur in het middelste van de drie balkvakken geplaatst. De verdiepingsvloer was oorspronkelijk op dunne gekantrechte dennestammetjes gelegd, die in het begin van de 17e eeuw werden vervangen door grenen, gezaagde kinderbinten, met een raveling voor een spiltrap in het middelste balkvak (afb. 172). Een herge-

bruikt stuk eiken spant maakt, aan de hand van de aanwezige pengaten, een reconstructie van de vroege 17e-eeuwse kap mogelijk, waarbij in aanmerking genomen moet worden dat het in feite om een aanpassing van een vroeg 16e-eeuwse spant gaat.

Afdrukken van een plavuizen vloer (18,5 x 3 cm) uit deze periode sloten aan op een toegang naar een toen aangelegd keldertje onder het eerste balkvak.

In zijn 16e-eeuwse opzet had het huis een verbinding met het aangrenzende Zwaansteeg 2 en via dat huis met een erfje met een toiletgelegenheid. Kennelijk is die relatie 100 jaar geleden verbroken, want toen werd er in de zuidoosthoek van het huis een grote beerput met een storkoker gemaakt. Vóór het begin van de 17e eeuw moeten we ons een éénlaags huis voorstellen met een topgeveltje aan de Springweg, dat sierankers had, zoals er nu nog een in de zijgevel zit.

Dit beeld veranderde in het midden van de 17e eeuw toen het huis over de voorste helft met een verdieping met een dwarskap werd verhoogd. De verdiepingsvloer werd ter plaatse van deze nieuwe kamer iets verhoogd, waarvoor een extra balk in het eerste balkvak gelegd werd. De spiltrap verdween en het voorste derde deel werd met een houten wand ten behoeve van een winkel afgescheiden. Vanaf deze winkel liep toen langs de zuidgevel een gang naar een deur die weer toegang gaf tot Zwaansteeg 2. Aan het eind van deze gang was ook de nieuwe trap tegen de achtermuur toegankelijk. Vandaar kon dan over de zolder

van de laag gebleven achterhelft de nieuwe verdiepingskamer bereikt worden, die zelf een steektrapje naar het voorzoldertje had. De kamer achter de winkel kreeg alleen indirect licht via de binnenpui van de winkel en eventueel via vensters in de gangwand. Deze situatie verbeterde men in de vroege 19e eeuw door de gang naar de noordmuur te verleggen, zodat de vensters in de zijgevel rechtstreeks licht gaven. Alleen moest toen de haard mee opschuiven; de trap verhuisde naar Zwaansteeg 2.

Aan deze bouwgeschiedenis kon nog een veel ouder hoofdstuk toegevoegd worden toen de vloer onder de woonkamer uitgegraven en de achtermuur aan twee kanten afgebikt werd. Er kwamen toen funderingen, een vloerrest en opgaand werk in de achtergevel van een omstreeks 1400 gebouwd huis tevoorschijn. In het bewaard gebleven stuk achtermuur bevond zich naast een afgehakte steunbeer in het midden van de muur een opening voor een (klooster-)venster. Aan de andere zijde van deze steunbeer waren aanwijzingen voor een doorgang (afb. 171). Deze steunbeer was overigens geen overbodigheid, want het metselwerk van de achtermuur bestond, afgezien van het hoekverband langs het venster, uit gebroken en dus goedkope bakstenen, die als dubbele halfsteens muur gemetseld waren (baksteenformaat 30 x 13,5 x 7 cm; 10 lagen 82 cm). Een rest van een (strijkbalk)console in de steunbeer gaf aan dat de hoogte van de oorspronkelijke balklaag weinig lager was dan de vroege

16e-eeuwse. Het venster en ook de afwerking met aangestroken voegen aan de andere kant van de muur wijzen er op dat Zwaansteeg 2 toen nog tuin was. Toen dit veranderde (zie Zwaansteeg 2) werd dit venster een muurkast.

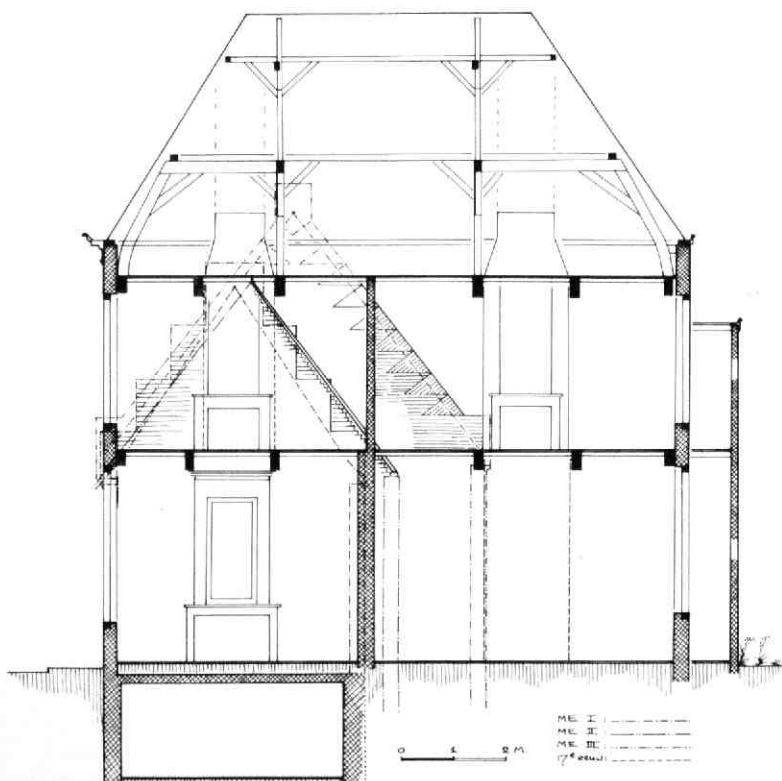
Langs de zuidmuur kwam een halfsteens baksteenstrook met specie tevoorschijn: de binnenplak van een éénsteens muur van hetzelfde type als de achtergevel. Halverwege bevond zich een haard die gedeeltelijk door de kelderaanleg verstoord was, maar die gelukkig nog wel een complete haardpot had: een zwart aardewerken voorraadpot onder een dikke plavuiz met gat. Een bakstenen vloerrest sloot daarbij aan.

De Zwaansteeg wordt voor het eerst in 1390 met name genoemd (Van der Monde III, 319). Het is dan kennelijk een pas aangelegde steeg, want er wordt aan toegevoegd dat dit eertijds het perceel van het huis van Putte (Oude Gracht 219) was. Onze oudste bouwsporen sluiten daar goed bij aan en zij geven tevens aan dat de Zwaansteeg op de hoek met de Springweg aanvankelijk iets breder was.

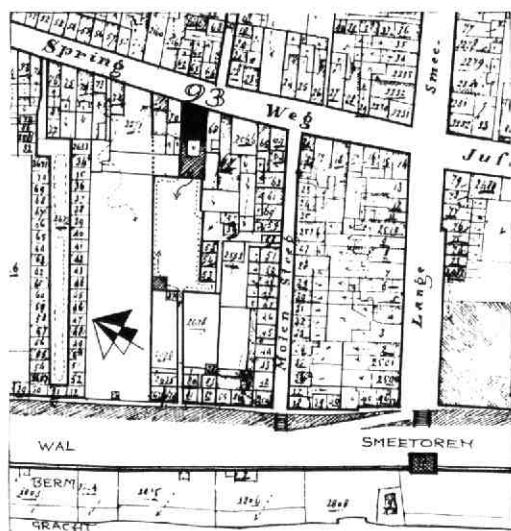
B.J.M. Klück

31. Springweg 93

De restauratie en verbouwing van Springweg 93 (afb. 173) leverde in bouwhistorisch opzicht een waardevolle illustratie op van de geleidelijke ontwikkeling van de bebouwing langs de Springweg. Zoals ook el-

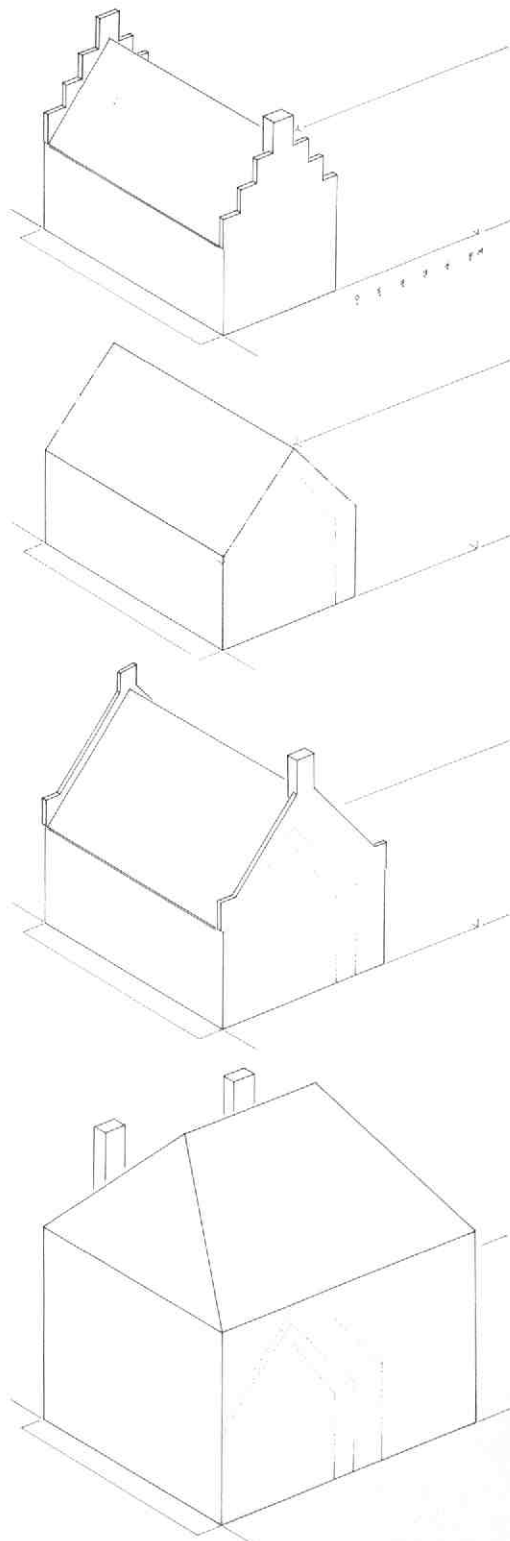
Afb. 174 Springweg 93. Langsdoorsnede door het 17e-eeuwse huis, naar het zuiden, met de bouwsporen van drie middeleeuwse voorgangers. Tek. A. F. E. Kipp.

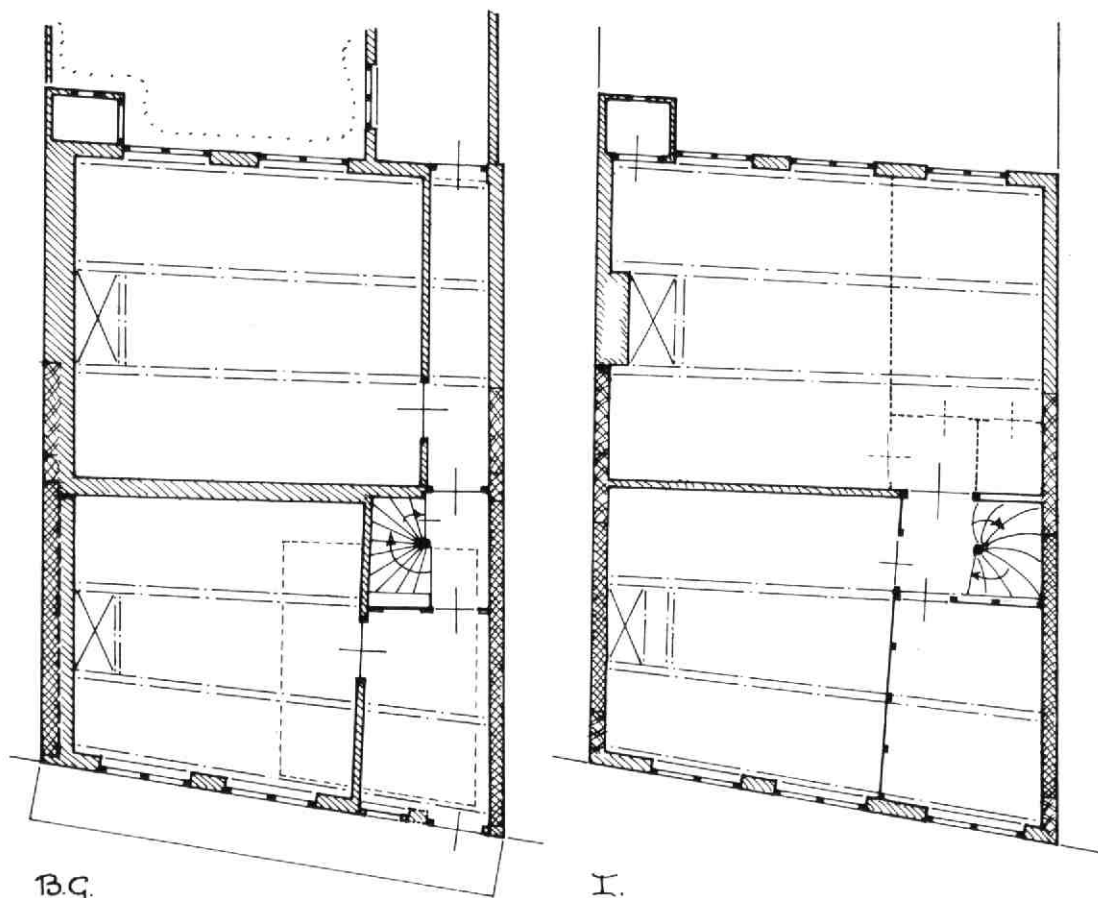
Afb. 173 Springweg 93. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

ders in die straat, groeide hier uit een middeleeuwse situatie met een bescheiden "dwarshuis" op den duur een royaal 17e-eeuws "diep huis". Het verhaal van de voorgeschiedenis werd voornamelijk door de linker zijmuur op de verdieping verteld (afb. 174 en 175). Het muurwerk van de beganegrand is nauwelijks in het zicht geweest en de rechter zijmuur op de verdieping werd in de 19e eeuw grotendeels vervangen bij de nieuwbouw van de naastgelegen school. De oudste nog te herkennen fase had betrekking op een 6 m diep en 8 m breed huis van één bouwlaag en met een zadeldak evenwijdig aan de straat. De verdiepingvloer lag ongeveer 2,50 m boven het huidige straatpeil, dat wil zeggen ruim 1,50 m onder het niveau van de huidige 17e-eeuwse vloer. De linker zijmuur (en waarschijnlijk ook de rechter) was opgetrokken als trapgevel met zorgvuldig gemetselde treden van ca 70 x 110 cm; de buitenzijde (zuidzijde) was duidelijk verweerd. Het metselwerk bestond uit moppen van 30 x 15 x 7 cm (10 lagen 80 cm), platvol gevoegd. De treden waren steens, onder het toenmalige dakvlak was het muurwerk een halve steen zwaarder.

In een volgende fase werd het huis enigszins verhoogd, terwijl voor- en achtergevel op hun oude plaats bleven. De halfsteens binnenschil van de zijmuur werd met dezelfde maat moppen als die van het bestaande muurwerk verder opgemetseld tot onder de nieuwe daklijn en de binnenhoeken van de treden werden voor zover nodig opgevuld. Op de nieuw ontstane sprong werd bij de huidige verbouwing nog de bijbehorende, erop vastgespijkerde strijkspoor met restanten van dun eiken dakbeschot aangetroffen. Bij een volgende muurverhoging was dit houtwerk ingemetseld en zo bewaard gebleven. Het bijbehorende vloerniveau lag ongeveer een meter onder het 17e-eeuwse.

Afb. 175 Springweg 93. Schets van de ontwikkelingsstadia van het huis. Tek. A.F.E. Kipp.

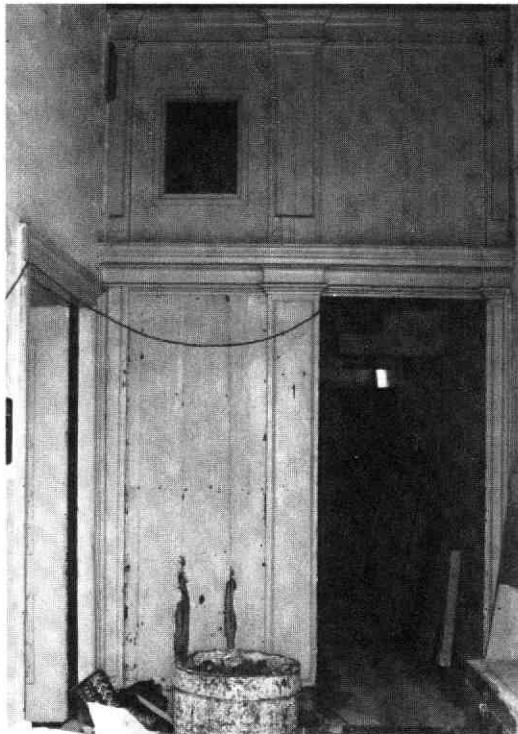

Afb. 176 Springweg 93. Reconstructie van de 17e-eeuwse plattegrond van de begane grond en van de eerste verdieping. Tek. A.F.E. Kipp.

Bij een volgende verhoging van het huis, die mogelijk rond 1500 plaats vond, werd het huis ook naar achteren met twee meter uitgebreid. Het nieuwe vloerpeil kwam vlak onder de huidige verdiepingsvloer te liggen (een kleine 4 m boven de straat), en de zijgevel werd ditmaal uitgevoerd als tuitgevel met vlechtingen.

Nadien werd, waarschijnlijk in de 16e eeuw, het huis van een verdieping voorzien. Daartoe werd wederom de zijgevel een stuk verder in moppen opgemetseld. In de eerste helft of rond het midden van de 17e eeuw werd het huis tenslotte binnen de middeleeuwse zijmuren vrijwel geheel vernieuwd (afb. 176). Het werd nog verder naar achteren uitgebreid (tot 11,50 m) en opgezet als royaal, 17e-eeuws woonhuis van het diepe type. Het kreeg twee bouwlagen (respectievelijk 4,10 en 3,10 m hoog) en een ruime zolder; de kap kreeg zijn nok loodrecht op de straatrichting. Alleen de rechter helft van het voorste deel was onderkelderd. Waarschijnlijk ontleende het deze kelder aan één van de eraan voorafgaande huizen. Het huis werd in de diepte in tweeën gedeeld, en kreeg op de bega-

negrond twee kamers en op de verdieping voor en achter een ruime en een smalle kamer. Beneden lag naast de voorkamer de hal, die een dubbelportaal met pilasters en kroonlijsten als achterwand had (afb. 177). De rechter doorgang is blind, de linker is de doorgang naar de keldertrap naar de nog complete spiltrap naar boven, en voorts naar een smalle gang die langs de achterkamer naar een thans verdwenen (keuken)uitbouw liep. De tussenmuur tussen de beide grote kamers boven is een halfsteens muur, die in de balklaag een moerbalk vervangt. De wanden van de overloop, die in het vierkant van de spiltrap is opgenomen, hebben nog het originele, 17e-eeuwse schotwerk bewaard. Alle vier de grote kamers hebben hun stookplaats tegen de linker zijmuur. Op de zolder, die slechts twee spanten heeft, was ter plaatse van een nog bewaard gebleven bedstede het dak aan de binnenzijde met stofschotten afgewerkt. De asymmetrisch ingedeelde 17e-eeuwse voorgevel lijkt vanouds als lijstgevel bedoeld. Gezien de sporen in het metselwerk werd de hal oorspronkelijk verlicht door een kloosterkozijn naast de voordeur.

Afb. 177 Springweg 93. Links: de binnenzijde van de 18e-eeuwse deurpartij met 19e-eeuwse wijzigingen. Rechts: de 17e-eeuwse binnenpui in de hal.

Bij een 18e-eeuwse verbouwing werden de vensters en de voordeur vernieuwd. Het smalle zijraam naast de deur werd zeer zorgvuldig weggewerkt, waarbij het patroon van het voegwerk door middel van schijnvoegen werd gehomogeniseerd. Wel werd het raam symbolisch opgevolgd: de nieuwe voordeur was van het type met smalle vensters in de pilasters van de omlijsting, met aparte binnenluiken (afb. 177). In de vroege 19e eeuw werd deze deurpartij zorgvuldig aan de heersende mode aangepast door de zijraampjes onzichtbaar weg te werken, het kalf te verhogen, en het bovenlicht en de deur te vervangen. Terzelfder tijd werden de schuiframen door empire-ramen vervangen.

A.F.E. Kipp

32. Twijnstraat 47

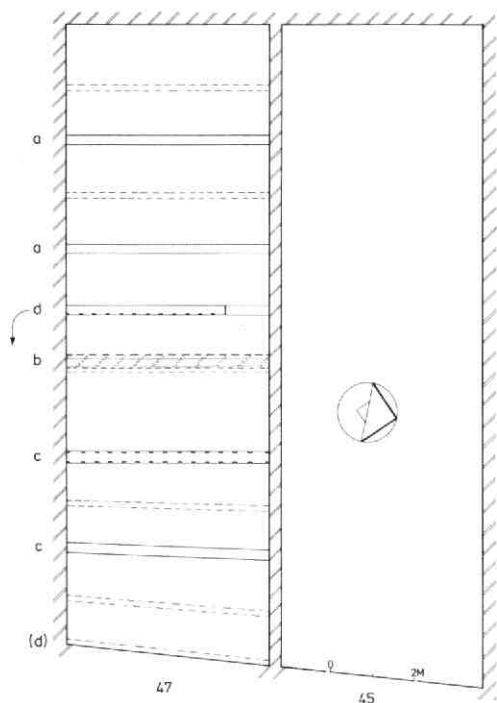
Bij een eenvoudige verbouwing in een goed onderhouden huis is er in de regel weinig meer informatie te verwachten dan datgene wat een eerste inventarisatie heeft opgeleverd. In het pand Twijnstraat 47 bestonden er echter aanwijzingen voor de aanwezigheid van een middeleeuws houtskelet. Het openen van de verdiepingsvloer door de electricien werd dan ook aangegrepen om in de krappe ruimte tussen vloer en stucplafond de balklaag in kaart te brengen (afb. 178).

Het huis heeft enkelvoudige balklagen, maar tussen de balken boven de beganen grond lag een vijftal eiken balken die nogal fors waren en deels voorzien van inkepingen voor kinderbinten. De twee voorste waren te herkennen als moerbalken uit de bouw tijd, de achterste twee als gebinten die aan de noordzijde nog hun muurstijlen en korbels bezaten. Een vijfde eiken balk bleek secundair aangebracht te zijn, met aan één kant insparingen voor kinderbinten. Met het optimaal beproeven van de buigzaamheid van rug en ledematen kon een reeks dichtgestopte pengaten in deze balk ingemeten worden. Zij bleken te wijzen op een functie als puibalk van een houten voorgevel, met een oorspronkelijke lengte die bij de breedte van dit huis past.

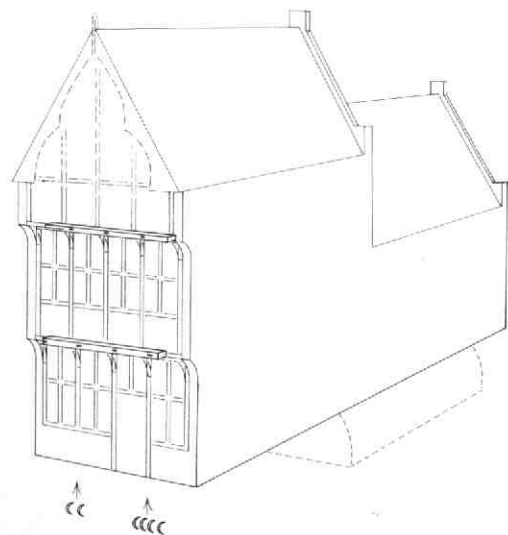
Eén van de balken op de verdieping bleek onder zijn betimmering eveneens pengaten - en bovendien glassponningen - te verbergen. De verdeling van deze pengaten en de oorspronkelijke lengte kwamen overeen met die van de puibalk, alleen de doorsnede was iets lichter.

Beide balken hadden, behalve voor stijlen, ook aan de voorzijde pengaten, wat een aanwijzing is voor een gevel met overkragingen (afb. 179).

Alleen de achterste helft van het huis is onderkelderd en ook het huis zelf is tot in de 17e eeuw onderverdeeld geweest met een dwarsmuur halverwege. Het voorhuis aan de Twijnstraat was twee lagen

Afb. 178 Twijnstraat 47. Plattegrond met de balklaag boven de beganegrond. Tek. Kees Terhorst. Oorspronkelijk vormden de nrs 47 en 45 één perceel. a: eiken gebinten van de onderkelderde achterkamer. b: vroege scheidingsmuur. c: eiken moerbalken van de voorkamer. d: verplaatste puibalk van de vroegere houten gevel.

Afb. 179 Twijnstraat 47. Reconstructie met houten voorgevel waarin de aangetroffen balken zijn ge-projecteerd. Tek. Bart Klück.

Afb. 180 Twijnstraat 47. Korbeelstel onder de verdiepingsvloer met schildering die ter plaatse van een 17e-eeuwse gangmuur bewaard bleef.

hoog, het achterdeel maar één laag: in de gebintbalken zitten pengaten van spanten en in de achtergevel zit een lagere geveltop met invlechtingen verborgen. In dit achterhuis moet de woonkamer geweest zijn: op één van de gebintbalken kwam ter plaatse van de 17e-eeuwse gangmuur een nooit overgeschilderde strook tevoorschijn met een fragment van een forse rankenschildering uit het laatste kwart van de 15e eeuw (afb. 180 en 181).

B.J.M. Klück

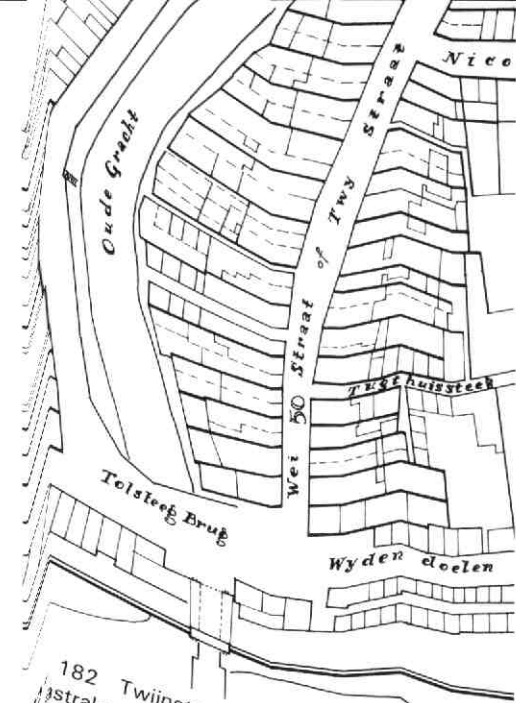

Afb. 181 Twijnstraat 47. Fragment van rankenschildering. Tek. Bart Klück.

33. Twijnstraat 50

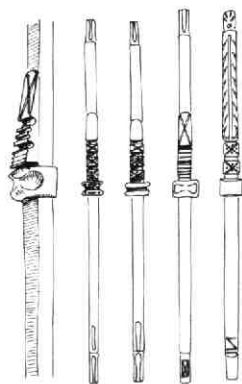
Er staan langs de Twijnstraat brede en smalle huizen, waarbij de smalle huizen veelal half zo breed zijn als de brede. Voorts is er een groep brede huizen, die vanouds of later in twee helften zijn gedeeld, waarbij deze helften op den duur al of niet als aparte huizen een eigen leven zijn gaan leiden (zie Kroniek 1986, Twijnstraat 75, MBOU 1987-11, 247-249) (afb. 182). Twijnstraat 50 hoort (net als nr 48) tot de groep van brede middeleeuwse huizen aan de Twijnstraat. Het heeft in opzet twee bouwlagen en een kap met de nok loodrecht op de straattrichting, en het is vier balkvakken diep. Het grondvlak meet 7,50 x 11 m. Alleen de voorste helft is onderkelderd, en wel met een hoog, rond tonggewelf met de kruin evenwijdig aan de voor-gevel. De kelder lijkt rondom vrij te staan van de muren van het huis. Mogelijk is hij in de 16e eeuw binnen reeds bestaande oudere funderingen aangelegd. Het steenformaat van het gewelf was hetzelfde als dat van het muurwerk boven (26 x 13 x 6 cm).

Van de beide balklagen, die tot de renovatie vrij compleet aanwezig waren, waren alle onderdelen van eiken. Boven de begane grond maten de moerbalken 29 x 35 cm, de kinderbalken 10 x 9,5 cm (30 cm hart op hart). Boven de verdieping waren deze maten iets lichter, respectievelijk 28 x 30 cm en 8,5 x 8,5 cm. De kinderbalken waren voor ongeveer een kwart van de hoogte ingelaten in de moerbalken, de resterende gaten waren niet gesloten met tussenschotjes, maar dichtgemetseld, afgesmeerd en meegeschilderd met het houtwerk. De bijbehorende sleutelstukken - merendeels later afgezaagd - vertoonden een overgangsvorm tussen een middeleeuws model en een renaissance-model (afb. 183), wat wijst op een datering in het midden van de 16e eeuw. Deze datering werd later nog verrassend concreet bevestigd door de vondst van een stookplaats met haardstenen (zie hieronder). De schootankers in de linker zijmuur zijn tot een vrij zwaar model uitgesmeed (afb. 183). Als vloerhout waren ongebruikelijk brede, eiken planken

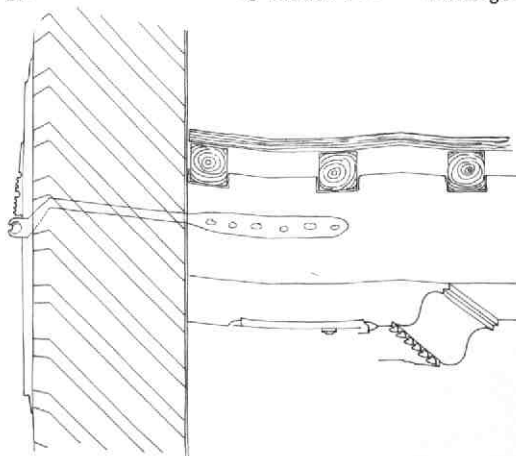

182 Twijnstraat 50. Situatie op basis van de strale minuut van 1832, met aanduiding van de huizen, de gedeelde huizen en de smalle huizen. Tek. A.F.E. Kipp.

te past (voor een groot deel 55-63 cm!), die met een spanning op elkaar aansloten (afb. 184). De balklaag boven de begane grond bleken gegeven af te leiden zowel omtrent de oorspronkelijke als de latere indeling van het pand. Merkwadiger was dat er in het midden van de voorste drie vakken over de twee kinderbalken vlak naast elkaar (afb. 185). De vloerstrook daartussen was apart ingesloten en de brede planken links en rechts bleken onafhankelijk van elkaar te zijn gelegd. In het achterste half liepen de kinderbalken regelmatig door, met een vlakke stookplaatsraveling midden voor de achtergevel.

Afb. 184 Twijnstraat 50. Voorbeelden van muurankers in de zijgevels. Tek. A.F.E. Kipp.

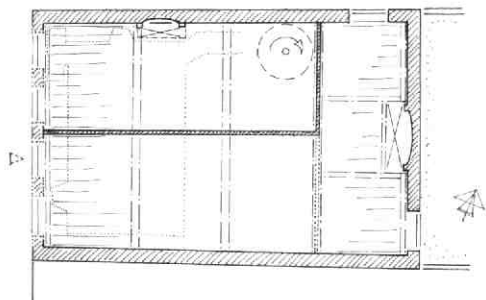

Afb. 183 Twijnstraat 50. Detail van balkkop met sleutelstuk en muuranker. Tek. A.F.E. Kipp.

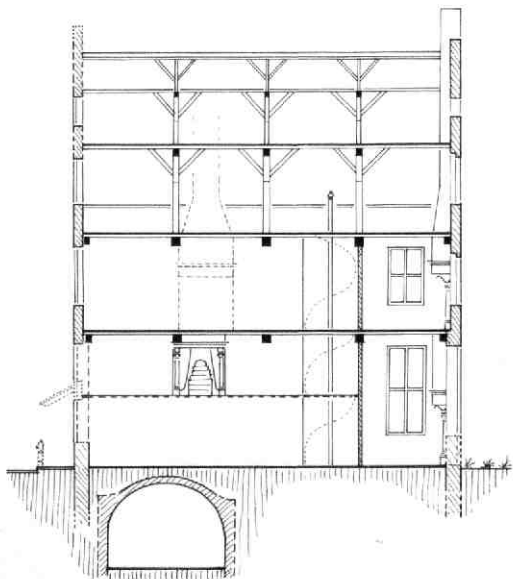
vel. Wel waren ook hier de planken links en rechts verschillend gelegd, maar zonder aparte middenstrook. Voorts bevond zich in het derde vak tegen de linker zijmuur, zowel op de beganegrond als op de verdieping, een raveling voor een spiltrap. Hieruit valt op te maken, dat er oorspronkelijk in de voorste drie balkvakken op de beganegrond en op de verdieping een halfsteens middenmuur moet zijn geweest. De zoldervloer liep daar overheen. Het achterste balkvak echter vormde over de volle breedte een ruimte met op beide bouwlagen een royale stookplaats in de as van de achtergevel. De spiltrap bevond zich in het derde vak links, en er werd geen overeenkomstige raveling geconstateerd aan de rechterkant. Op grond daarvan moet worden aangenomen, dat deze ongebruikelijke indeling was bedoeld voor één huis, en dat we hier dus niet te maken hebben met een vroeg voorbeeld van een als dubbel huis gebouwd pand (afb. 185). Aangezien de middenmuur zal hebben

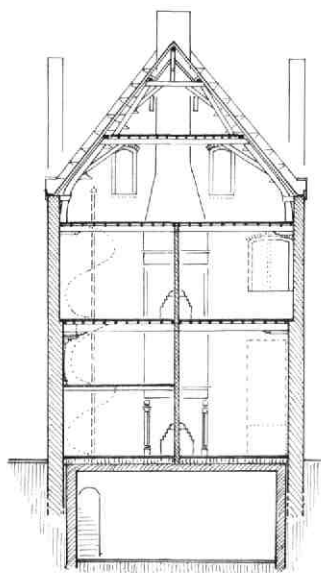
Afb. 185 Twijnstraat 50. Het derde balkvak van de beganegrond met sporen van de middenscheiding en van de ongelijke, brede vloerdelen links en rechts daarvan.

Afb. 186 Twijnstraat 50. Schetsmatige plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de middeleeuwse balklaag en van de oorspronkelijke indeling. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 187 Twijnstraat 50. Langsdoorsnede door het huis, met de linker zijmuur. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 188 Twijnstraat 50. Dwarsdoorsnede door het huis, naar achteren gezien. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 189 Twijnstraat 50. De haard van de insteekverdieping aan de noordzijde. Links het teruggevonden bakstenen kapiteeltje van een wangpilaster.

Behalve de reeds genoemde stookplaatsen in de as van de achtergevel, werd er een fraai voorbeeld van een insteekschouw aangetroffen in het tweede vak van de linker zijmuur (afb. 186). Deze werd door Bart Klück nader onderzocht, waarover hieronder meer. Uit de positie van deze schouw bleek, dat minstens de linker helft van de beganegrond was voorzien van een insteekverdieping, die vanaf de voorgevel tot aan de dwarsmuur achter de trap zal hebben gelopen. Of ook de rechter helft ooit een insteek heeft gehad, kon door latere wijzigingen in de rechter zijmuur helaas niet worden nagegaan. Wel waren de plafonds van beide helften - na een eerste rode afwerking - in verschillende kleuren geschilderd.

Eveneens in het tweede vak bleek op de verdieping tegen de rechter zijmuur een stookplaats te hebben gezeten, waarvan het oorspronkelijk aandoende rookkanaal boven de muurplaat nog ten dele kon worden teruggevonden. Op de beganegrond heeft hier nooit een schoorsteenraveling gezeten. Daar lijkt oorspronkelijk alleen de achterkamer verwarmbaar te zijn geweest.

De beide achterkamers ontvingen hun licht middels een venster in de linker zijgevel en één rechts in de achtergevel, waar mogelijk op de beganegrond ook een deur zat. Op de verdieping werd van het achtervenster nog een dagkant, een boogaanzet en een afdruk van een soort vensterbank teruggevonden. Een tweede venster kon daar niet worden gevonden. Op de beganegrond was de achtergevel geheel verdwenen. Op zolder heeft ter weerszijden van de schoorsteen een smalle, getoogde luikopening gezeten met een halfsteens aanslag voor het luik. Van de lichtspleten op vlieringniveau was weinig méér te achterhalen

dan dat zij vlak naast de schoorsteen hebben gezeten. De tuitgevel was afgewerkt met vlechtingen (afb. 187).

De voorgevel moet in de loop van de 19e eeuw zijn vervangen door de huidige, die drie traveeën breed is, en die op de beganegrond oorspronkelijk een statige voordeur tussen twee vensters vertoonde. De middenmuur op de verdieping is, of was, toen verdwenen en die op de beganegrond zover opgeschoven, dat de scheiding tussen winkel (links) en bijbehorend kantoor (rechts) net naast de nieuwe voordeur uitkwam. De huidige neo-renaissance winkelpui stamt uit 1899.

Bij een verbouwing in 1883 werd de zolder tot tweede verdieping uitgebouwd door de zijmuren tot de reeds bestaande goothoogte van de voorgevel op te trekken en de onderspanen te verwijderen. De bovenhelft van de middeleeuwse eiken kap werd opgevangen op een nieuwe balklaag en bleef bewaard. Deze kap bestaat uit bovenspanen met daarop flieringbalken en dubbel afgeschoorde makelaars ter ondersteuning van de nokgording. De gestoken telmerken tellen van achter naar voor, links met maantjes en rechts met streepjes. Dit past goed bij een datering in het midden van de 16e eeuw.

A.F.E. Kipp

De haard van Twijnstraat 50

Bij de insteekverdieping hoorde in het tweede balkvak van voren een haard in de noordmuur (afb. 189). De haardnis was dichtgemetseld met 16e-eeuwse, omgekeerde haardstenen. Daarachter bleek een nog grotere haard aanwezig te zijn, met haardstenen van hetzelfde type als van die, welke gebruikt waren voor het vakwerk: er moet dus elders in het

Afb. 190 Twijnstraat 50. Detail van de haardstenen. Op de deksteen staat het jaartal 1550 en het wapen van keizer Karel V met zijn wapenspreuk PLUS O(U)LTRE. De stenen daaronder tonen het gevecht van St Joris met de draak. Alle aandacht is daarbij gericht op de held en op het bedreigde dier. De jonkvrouw om wie alles begonnen is, is slechts weergegeven als een onduidelijk figuurtje op de achtergrond.

huis een tweede dergelijke haard geweest zijn. Mogelijk bevond die zich in de achterkamer. De stenen komen voor als twee spiegelbeeldige varianten van de legendarische drakedoder St Joris. Het geheel wordt bekroond met een deksteen met een voorstelling van het wapen van Karel V met jaartal 1550 (afb. 190). Beide typen stenen zijn van Antwerps fabrikaat en zeer gedetailleerd uitgevoerd. Net als in de haard van Predikherenkerkhof 1 (zie aldaar in deze Kroniek) waren de stenen met een rode verfstof bijgekleurd. Ook hier was een zwarte omlijsting op de verder witgekalkte achterwand aangebracht, alleen wat eenvoudiger.

De wangen waren uitgevoerd als pilasters met basementen en kapiteeltjes. Eén bakstenen kapiteeltje (Ionisch) kwam uit het vulwerk tevoorschijn (afb. 189). Ook dit was oorspronkelijk rood geverfd. In een latere fase was de rolband met grafiet zwart gemaakt, tegen een witte achtergrond. Op de kapiteeltjes hebben (bewerkte?) kraagstenen gerust die de boezem van de haard droegen. Het geheel biedt een glimp van een vroeg-rennaissance interieur.

B.J.M. Klück

34. Voorstraat 5

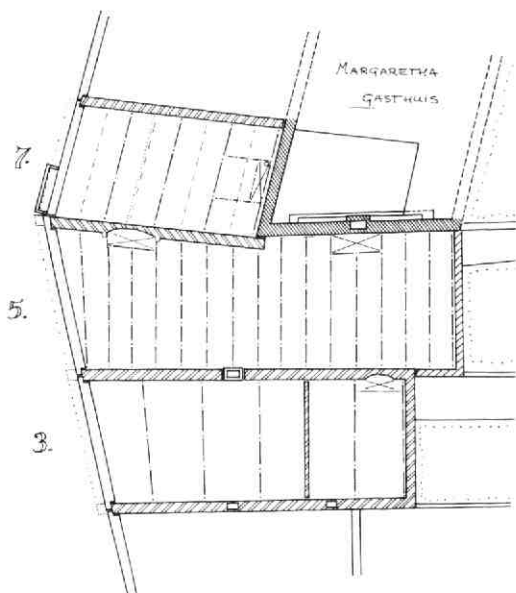
Bij de renovatie van het pand Voorstraat 5 (die alleen de verdieping en de zolder betrof), bestond de hoop, dat er aanvullende en aansluitende gegevens zouden kunnen worden verzameld bij dat wat bekend was geworden uit het bouwhistorisch onderzoek van het rechter buurpand Voorstraat 3 (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 176-178). In dat opzicht leverde deze verbouwing echter weinig op (afb. 191). Interessanter bleek de linker zijmuur van het huis (afb. 192). Daaruit viel af te leiden, dat Voorstraat 5 reeds vrij vroeg een huis met verdieping moet zijn geweest.

Op de verdieping bevond zich, op slechts 1.50 m uit de voorgevel, een stookplaats van 2 m breed. Gezien het feit dat de zijmuur heeft doorgelopen, moet met een, mogelijk ruim overkragende, houten voorgevel rekening worden gehouden. Het vrij zorgvuldige metselwerk van de zijmuur (moppen van 30 à 31 x 15 x 7 cm, 10 lagen 82 cm, in grove gelige specie) helt sterk naar de straatzijde af.

In de rechter zijmuur bleek 2.50 m verder naar achteren een destijds reeds bestaande schoorsteen van een stookplaats op de beganegrond opgenomen te

Afb. 191 Voorstraat 5. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832 met aanduiding van de huizen Voorstraat 3, 5, en 7 en van het Margarethen Gasthuis en -hof. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 192 Voorstraat 5. Schetsmatige plattegrond ter hoogte van de eerste verdieping van Voorstraat 5 en ter hoogte van de beganegrond van de nrs 3 en 7. Tek. A.F.E. Kipp.

zijn. Deze was gemetseld in een wat zwaarder formaat moppen dan het aansluitende muurwerk en hoorde daarom wellicht bij een oudere fase van het huis, dat mogelijk in eerste instantie slechts één bouwlaag telde. Onder het huis bevindt zich rechts vooraan een kleine, later aangebrachte kelder van 3 x 5 m met een tongewelf.

In de 17e eeuw werd de samengestelde balklaag vervangen door de huidige enkelvoudige, die tegen het eind van de 19e eeuw een halve meter omhoog werd gebracht.

Het achterste deel van de linker zijmuur loopt na een

verspringing in een andere richting verder (afb. 192). Deze sprong kan met het bestaan van een vroegere osendrop samenhangen (zie Voorstraat 7 in deze Kroniek). Het afwijkende achterste muurgedeelte vertoonde een duidelijke buitenafwerking. Het bleek de zuidwestelijke eindtopgevel te zijn van het 14e-eeuwse hoofdgebouw van het St Margarethen Gasthuis (1367), dat een grondplan had van 24 x 7,50 m en dat in 1894 werd afgebroken (zie Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 119-122). De oorspronkelijke binnenzijde van deze muur, thans grenzend aan de binnenplaats achter Voorstraat 7, vertoont nog duidelijk de muursprongen ter hoogte van de verdiepingsbalklaag en zolder, alsmede de daklijn van het voormalige gasthuis. Op een onbekend tijdstip werd het middeleeuwse huis Voorstraat 5, met gebruikmaking van de zijmuur van het gasthuis, naar achteren uitgebreid. Bij een verbouwing van het huis in 1892 kwam de huidige voorgevel met de karakteristieke winkelpui tot stand (afb. 193). Als decoratief element is daarin de toenmalige adresaanduiding opgenomen: in de kroonlijst boven de pui staat boven de zijpilasters links (Wijk)''H'' en rechts (nr)''5''.

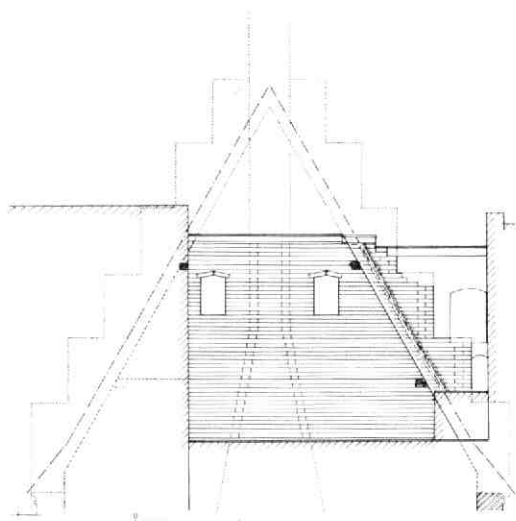
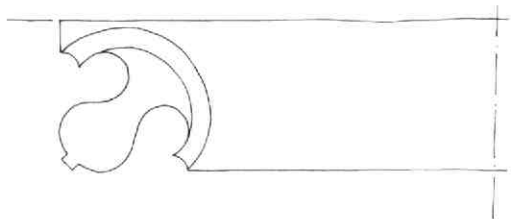
A.F.E. Kipp

35. Voorstraat 7

Bij een verbouwing van beganegrond en kelder van Voorstraat 7 kwam ook het buurpand van nr 5 aan de orde (afb. 191 en 192). Dit bleek een ondiep middeleeuws huis te zijn dat zijn kap loodrecht op de straatrichting heeft, en dat gebouwd is tegen de achtermuur van het St Margarethen Gasthuis (ca 1367). Het is vier vakken diep en heeft boven de beganegrond een eiken moer- en kinderbalklaag met latere grenen tussenbalken. De sleutelstukken vertonen een peerkraalprofiel met een bewerkte zijkant wat wijst op een datering rond 1500 (afb. 194). Gezien de naast het midden van de achtermuur opgegraven haardpot zat de vroegere stookplaats kennelijk midden achter. Een eventuele tweede stookplaats moet

Afb. 193 Voorstraat 5. De huizen Voorstraat 1-7 ca 1900. GAU/TA prentbriefkaart. Deze toont onder meer, dat de nu wat wonderlijk aan-doende dakkapel oorspronkelijk een belangrijk bekronend element was.

Afb. 194 Voorstraat 7. a: sleutelstuk van de balklaag van de beganegrond. b: de zuidwestelijke topgevel van de Margarethen Gasthuis. Tek. A.F.E. Kipp.

gezocht worden tegen de linker zijmuur. Alleen onder het voorste anderhalve balkvak bevindt zich een oude kelder, met een houten balklaag. Daarachter zaten 18e-eeuwse bakkerijovens ingebouwd, met een gang links daarnaast en een grondvulling.

De rechter zijmuur bleek dezelfde te zijn als die reeds bij het onderzoek van nr 5 aan de orde kwam (zie hierboven). Deze is vrij zorgvuldig in een wild verband gemetseld, met moppen van 30 x 15 x 7 cm, 10 lagen 82 cm. Hij staat koud tegen de hoek van het gasthuis en rust op een fundering met twee spaarbogen, waarvan de achterste in zicht kwam bij het ontgraven van de kelder. Beide huizen waren kennelijk oorspronkelijk zonder kelder gebouwd. De hele zijmuur helt vrij duidelijk af naar de straat. De fundering van de gasthuismuur is duidelijk veel zwaarder aangelegd en loopt dieper door dan die van de zijmuur tussen nr 5 en nr 7.

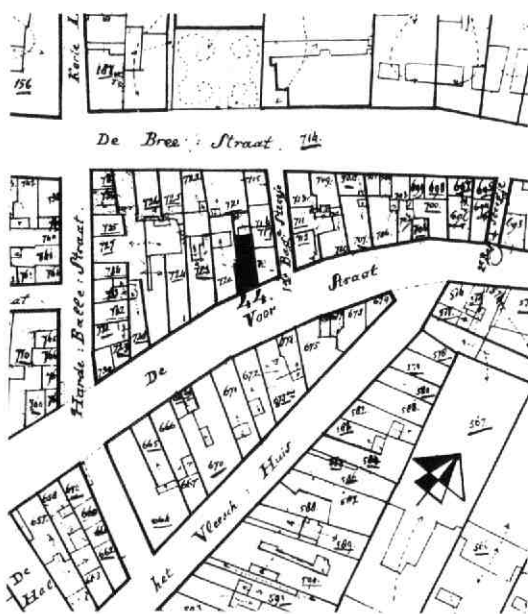
Behalve een latere doorgang op 2 m uit de voorgevel en daarachter de roetbaan van een 18e-eeuwse bakkerijschoorsteen vertoonde deze zijmuur geen bouwsporen, maar wel sporen van een vrij langdurige verwerking. De homogeniteit en de verwerking van deze muur, gecombineerd met de knik in nr 5 en met het feit dat de balklaag van nr 7 kennelijk in de reeds bestaande muur werd ingebalkt, lijken te wijzen op een

voormalige osendrop. Deze kwam wellicht bij de vernieuwing van nr 7 rond 1500 te vervallen en werd toen bij dit huis getrokken. Hierbij sluit aan, dat deze zijmuur duidelijk niet vanouds een gemene muur is geweest: de huidige moderne voorgevel van nr 7 sluit, evenals zijn voorganger(s), opzij tegen deze muur aan en niet - zoals gebruikelijk - midden voor (afb. 192).

A.F.E. Kipp

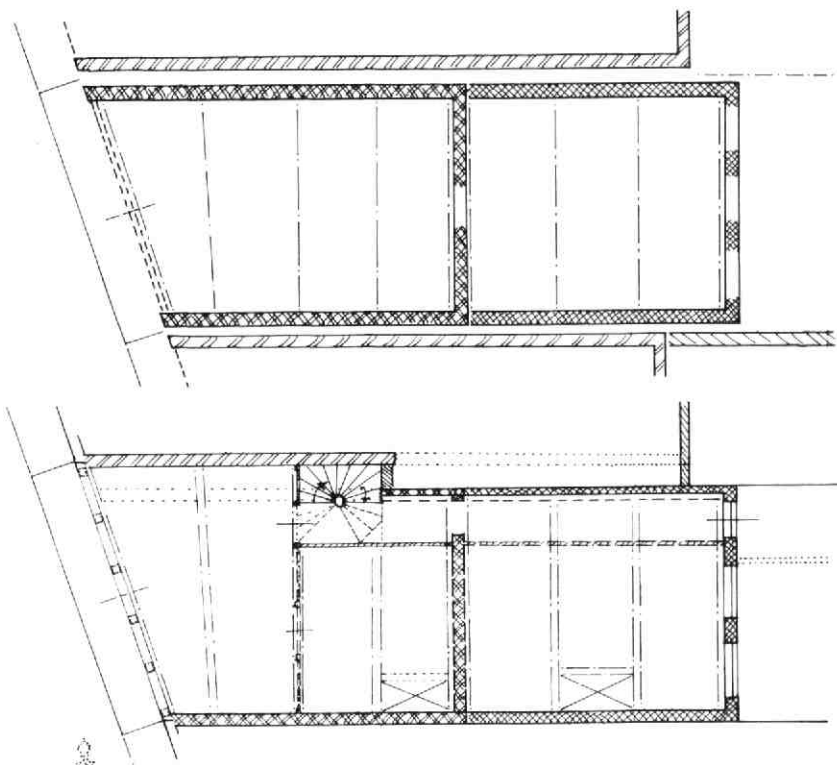
36. Voorstraat 44

Voorstraat 44 is in zijn huidige opzet een 17e-eeuws huis van twee bouwlagen op twee verschillende, achter elkaar gelegen kelders (afb 195). Zoals in Utrecht gebruikelijk is, zijn echter de zijmuren veel ouder. De linker zijmuur bleek een aardige illustratie te zijn van de variatie in perceelbreedte (en -vorm), die ontstond bij het verdwijnen van de middeleeuwse osendrop. Een osendrop is een smalle druipstrook, die open werd gelaten tussen de zijmuren van twee buurhuizen om het water van beide daken af te voeren, en die wellicht zijn oorsprong had in de houtbouw. Een dergelijke osendrop bleek zich te hebben bevonden tussen de middeleeuwse huizen Voorstraat 42 en 44, die oorspronkelijk beide een eigen zijmuur hadden (afb. 196). Het voorste deel van de huidige gemene zijmuur bleek aan de kant van nr 44 tot ongeveer de halve hoogte van de verdieping duidelijk verweerd te zijn, en moet dus als zijmuur voor nr 42 gebouwd zijn. Later werd hij, na afbraak van de oude zijmuur van nr 44, als gemene muur voor beide huizen, in moppen verhoogd. Het achterste deel van de muur staat meer naar binnen en vertoont aan de voorkant een breuk-

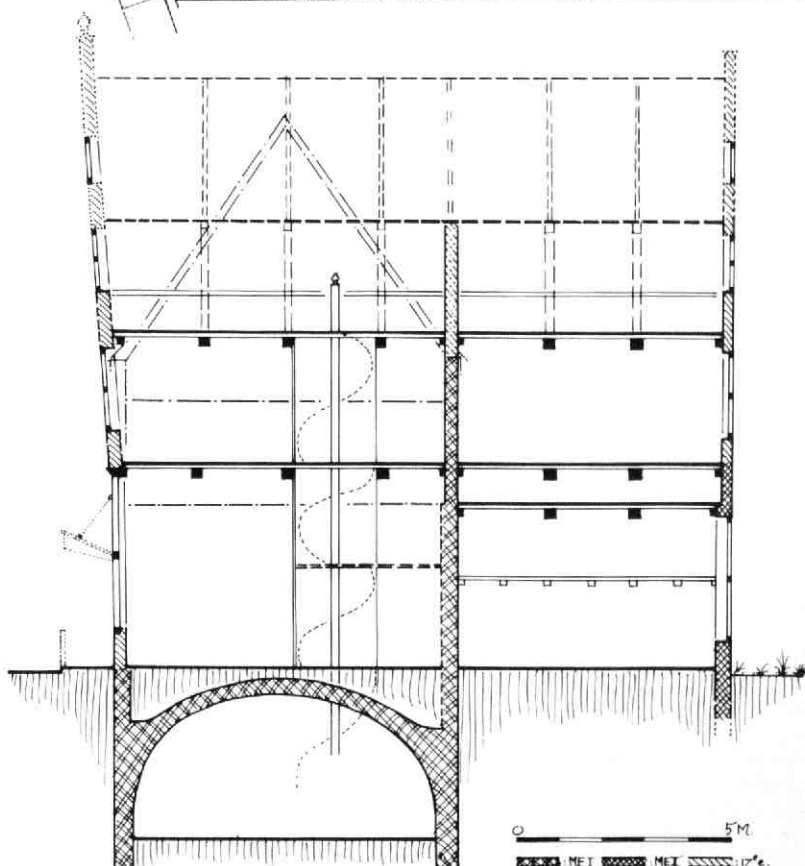

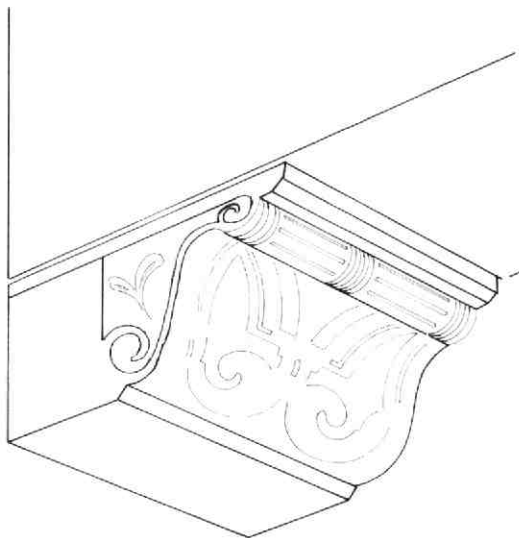
Afb. 195 Voorstraat 44. Situatie op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A.F.E. Kipp.

Afb. 196 Voorstraat
44. Schets van de mid-
deleeuwse en de 17e-
eeuwse opzet van de
plattegrond van de bega-
negrond. Tek. A.F.E.
Kipp.

Afb. 197 Voorstraat
44. Schetsmatige langs-
doorsnede door het huis
met reconstructie van de
middeleeuwse en van de
17e-eeuwse opzet. Tek.
A.F.E. Kipp.

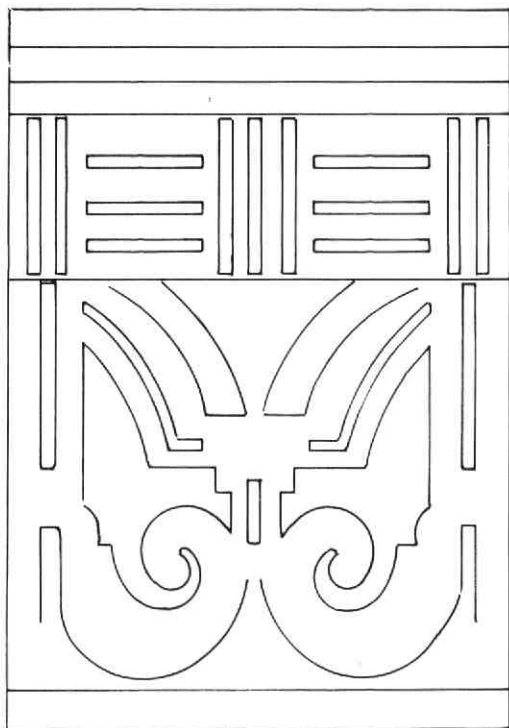

Afb. 198 Voorstraat 44. Een van de 17e-eeuwse oijefsleutelstukken met gesneden rolwerkpatronen op de eerste verdieping. Tek. H.J. Slot.

vlak; dit is kennelijk de eigen zijmuur van nr 44. De ongeveer 30 cm brede tussenruimte is ter plaatse van de sprong opgevuld met moppen, en achter deze sprong is de buurmuur verdwenen. Op deze wijze hebben de beide huizen ooit ruim een halve meter in de breedte gewonnen en de winst eerlijk gedeeld. De plaats van de muursprong valt niet precies samen met de eveneens nog middeleeuwse dwarsmuur in nr 44. Hij hangt daarom mogelijk samen met de toenmalige indeling van het buurpand. Onder het voorste deel van het huis ligt een middeleeuwse kelder met een tongewelf evenwijdig aan de straat. Deze kelder hoorde vermoedelijk bij een dwarshuis, dat pas later in de diepte werd uitgebreid (afb. 197).

Voor het 17e-eeuwse huis was de genoemde sprong reeds een bestaand gegeven. Daarvóór werd de nog aanwezige spiltrap geplaatst, waarvan de rechter helft over de doorgang naar achteren draaide. In het verlengde daarvan liep in het smallere achterste deel van het huis een gang door tot aan de achtergevel (afb. 196). Kennelijk werd deze gang als te smal ervaren, want de onderhelft van de middeleeuwse zijmuur werd ter plaatse een halve steen uitgekapt. Sedertdien rust de bovenmuur middels een lange lateibalk op 17e-eeuwse consoles. Een brede bordestree in de spiltrap wijst wellicht op een insteekverdieping in het middelste deel van het huis. Bij de 17e-eeuwse verbouwing van het middeleeuwse achterhuis werd onder meer de vloer van de eerste verdieping met die van het voorhuis gelijkgetrokken. Daartoe werd op het gewenste niveau, in het achterhuis een nieuwe (onafgewerkte) balklaag ingebracht. De oude balklaag werd als plafond van de beganegrond gehandhaafd, zodat tussen beide een soort kruipruimte overbleef (afb. 197).

De grenen moer- en kinderbalklagen zijn voorzien van

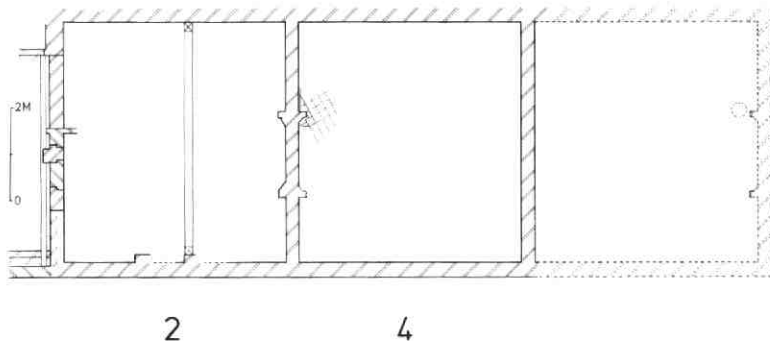

Afb. 199 Voorstraat 44. Uitslag van het rolwerkpatroon van het sleutelstuk van afb. 198. Tek. H.J. Slot.

geprofileerde eiken sleutelstukken met snijwerk in de vorm van renaissance-rolwerkvarianties (afb. 198); ze zijn vergelijkbaar met die in Lange Nieuwstraat 24. Reeds enige tijd geleden was gebleken, dat het plafond van de eerste verdieping onder de latere verflagen zijn 17e-eeuwse decoratieve beschikking bewaard had. Thans kwam hiervan door de oplettendheid van de eigenaar meer in het zicht en kon deze beschikking nader bekeken worden (afb. 199). De decoratie bestond uit zwarte biezen en vlotte, rode ranken op een heldergele ondergrond. De ranken bloeiden met grote paarsachtige bloemen, die oorspronkelijk wellicht helderblauw geweest zijn. Dezelfde versiering bleek ook te zitten op de onderzijde van de vloerplanken. De kinderbalken vertonen zwarte "arabiën" (een parallellopend kronkelpatroon) op een rode ondergrond. De decoratie is verwant aan de plafondschildering, die in het pand Nieuwe Gracht 22a is (en met veel toewijding nog steeds verder wordt) blootgelegd (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 94-95 en Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 131-132), en doet verder onder meer denken aan schilderijen in Trans 6 (Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 146-153), Springweg 16 (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 168-172), en Nieuwe Gracht 85. Of ook de beganegrond op een dergelijke wijze was afgewerkt kon bij deze gelegenheid niet worden nagegaan.

A.F.E. Kipp

Afb. 200 Zwaansteeg 2 en 4. Plattegrond van de drie middeleeuwse kamers met opgravingsgegevens. Tek. Kees Terhorst. De voorgevel van nr 2 is op de fundering van de vroegere tuinmuur van Springweg 84 gebouwd.

37. Zwaansteeg 2 en 4

Het oudste verschijnsel dat in Zwaansteeg 2 vastgesteld kon worden, was het fundament van een middeleeuwse tuinmuur onder de voorgevel, wat strookt met de ontdekking dat Springweg 84 omstreeks 1400 een onbebouwd achtererf had (zie aldaar in deze Kroniek en afb. 200). Dit erf werd in het midden van de 15e eeuw volgebouwd met drie kamers, waarvan Zwaansteeg 2 en 4 nog over zijn. De datering kan mede vastgesteld worden aan de hand van het weinig algemene type sleutelstuk dat de bewaard gebleven eiken moerbalk van nr 2 siert (afb. 201). Het heeft hetzelfde profiel als het sleutelstuk dat op de verdieping van Loeff Berchmakerstraat 42 is gevonden (Kroniek 1986, MBOU 1987-11, 195-200). Een eenvoudige eiken console in de muur geeft aan waar de raveling van de spiltrap begon. In de gemeenschappelijke muur van de nrs 2 en 4 kwamen de resten van rug-aan-rug haarden en een kaarnis tevoorschijn. In beide huizen waren nog delen van uit de bouwtijd daterende vloeren aanwezig: in nr 2 met de plavuizen in halfsteensverband in banen haaks op de haardmuur, in nr 4 in diagonale banen. Bij het ma-

ken van funderingssleuven voor een tuinmuur aan de oostzijde van nr 4 kwamen funderingen en de resten van een 15e-eeuwse haardpot van een derde kamerwoning tevoorschijn. Dat kwam niet onverwacht, want aan de huidige oostmuur van het door de bewoners eigenhandig gerestaureerde nr 4 is aan de met steunbeertjes versterkte zoldergevel te zien dat dit oorspronkelijk een binnenmuur was. Dat het derde huisje vermoedelijk de laatste van de reeks was, is af te leiden uit het verloop van de perceelsgrenzen op de kadastrale minuut van 1832, waarbij de oostmuur van dit laatste huis samenvalt met een achter drie huizen aan de Springweg doorgaande, noord-zuid lopende grens. De zes kamers die ten oosten van deze lijn staan aangegeven, hebben een andere maat. Rond 1600 is een nieuwe plavuizenvloer gelegd in nr 2 en in het midden van de 17e eeuw, toen nr 2 bij Springweg 84 werd getrokken, werd in de zuid-oost hoek een oven van 200 x 180 cm oppervlakte gebouwd en aangesloten op het rookkanaal van de haard. Het is het meest waarschijnlijk dat dit een bakkersoven was (zie Springweg 84 in deze Kroniek). Een nieuwe vloer sloot daarop aan.

B.J.M. Klück

Afb. 201 Zwaansteeg 2 en 4. Moerbalk met 15e-eeuws sleutelstuk in Zwaansteeg 2.

Afb. 202 Zwaansteeg 2 en 4. Vroegere doorgang in de achtergevel van Zwaansteeg 4.

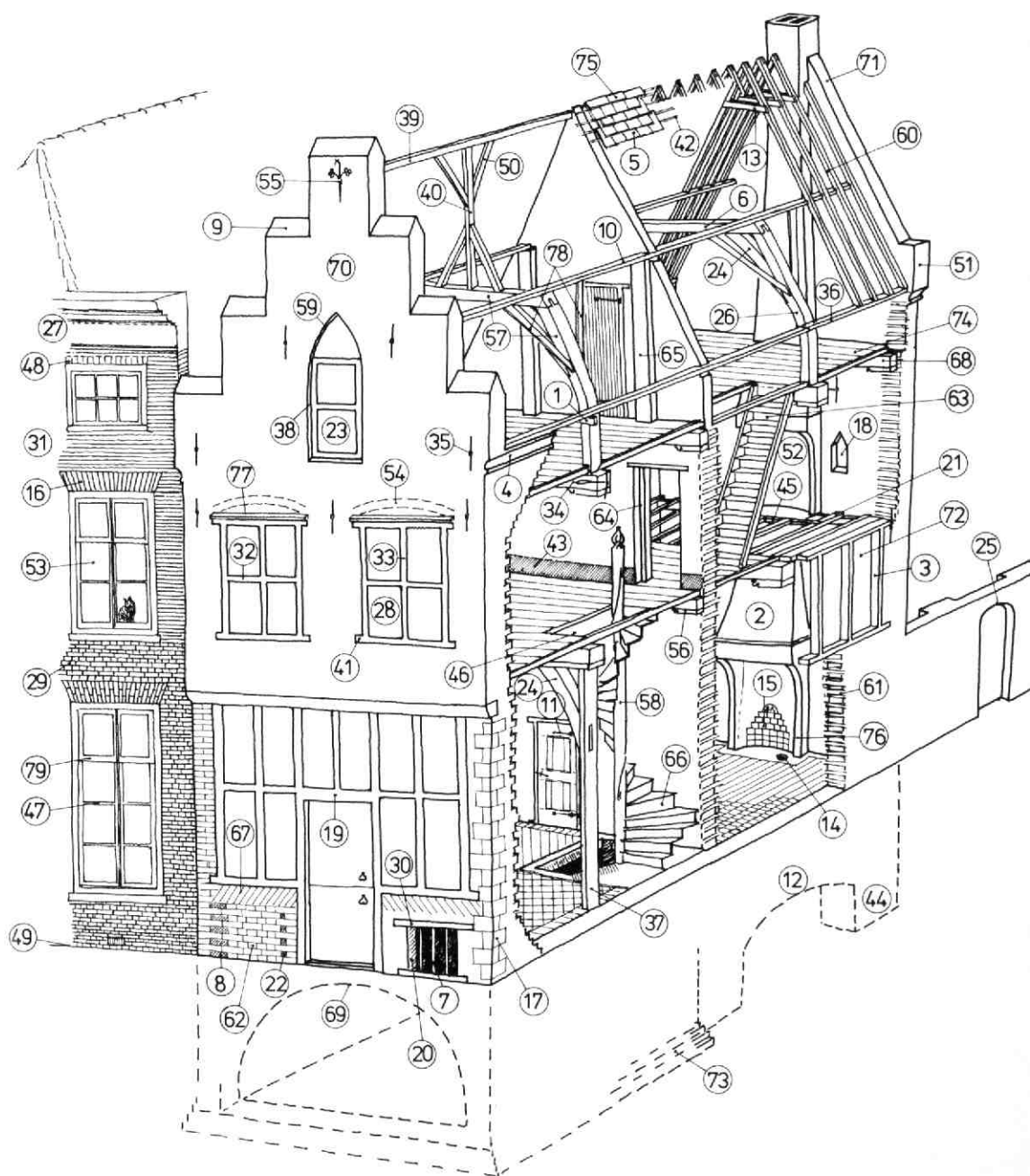
Lijst van panden en percelen waar in 1987 archeologisch en/of bouwhistorisch onderzoek is gedaan.

*De met * aangegeven adressen worden in deze Kroniek behandeld, de met (o) gemerkte betreffen opgravingen*

Abstederdijk (o)	Magdalenastraat 11
1e Achterstraat 2/3*	Manenburg 1, 2
Achter St Pieter 160	(Lange) Minderbroederstraat 1*
Agnietenstraat 1 (o)	Molenstraat 7-17
Andreasstraat 8, 9-15*	Neude 1/2*
Van Asch van Wijckskade 10	Nieuwe Gracht 15, 22a, 34, 53*, 55*, 59*, 68*,
Bemuurde Weerd 62, 64, 66, 68	werven*, Magdalenabrug, Paulusbrug
Boothstraat 13/15, 17*	Nieuwe Kade , (o), 17
Boterstraat 20, 22	Nieuwe Kamp 15
Breedstraat 4*, 25, 27/29	Oude Gracht 6, 8, 17*, 28, 30, 32, 63, 67, 105,
Brigittenstraat 2*	107, 109, 147*, 151*, 170, 172, 181, 185,
Buurkerkhof 7, 8	187*, 194, 219, 229, 244, 263, 290, 296, 298
Domplein 4, Domkerk, Pandhof, plein (o)	Oude Kamp 10, 18
Donkere Gaard 1*	Pieterskerkhof 20*
Drift 13	Plompstorengracht 10, 12, 14/16, 18, 24, 26
Eligenstraat 39-45*	Predikherenkerkhof 1*, 22/24*
Gansstraat 5, 61/63	Predikherenstraat 23/25
Geertenmarkt 16	Renstraat 16 (o)
Geertestraat 14/16*, 26/28*	Ridderschapstraat 4, 10
Gruttersdijk (o)	Schalkwijkstraat 6-22
Hamburgerstraat 23/25	Schoutenstraat 4*
Haverstraat 16, 18	Smalle Begijnesteeg 1, 3
Herenstraat 11, 33	Springweg 51/53*, 63, 67*, 73/75/77*, 83*, 84*
Hoogt 1	91, 93*, 159
Jacobijnenstraat 1-15, 2	Stadhuisbrug 1
Jansveld 9, 11	Sterrenburg 1
Jeruzalemstraat 8/10*	Teelingstraat 3
Klein Geertekerkhof 3	Trans 2/4
Korte Minderbroederstraat 23*	Twijnstraat 47*, 50*
Korte Nieuwstraat 2/4, 6*	Twijnstraat aan de Werf 6
Lange Elisabethstraat 24	Vissersteeg 11/13
Lange Lauwerstraat 25, 36, 44	Voorstraat 5*, 7*, 10, 40, 44*, 60
Lange Nieuwstraat 26, 28 30, 32, 63, 75/79	Vrouwjutenstraat 16/18
Lange Smeestraat 3	Richard Wagnerlaan, Rhijnlust
Lauwerecht (o)	Wijde Begijnestraat 21
Lepenburg 1*	Zuilenstraat 14, 16
Lijnmarkt 6, 12, 14, 17, 20, 32/34, 42/44, 45	Zwaansteeg 2/4*

Lijst van bouwkundige termen

1	Blokkeel	41	Oor
2	Boezem	42	Panlat
3	Bolkozijn	43	Plint
4	Daklijst	44	Poer
5	Daktegel	45	Raveelbalk
6	Dekbalk	46	Raveling
7	Diefijzer	47	Roede
8	Drieklezoor	48	Rollaag
9	Ezelsrug	49	Rooilijn
10	Fliering of wormplaat	50	Schoor
11	Geheng	51	Schouder
12	Grondboog	52	Schouw
13	Haanhout	53	Schuifvenster (empire)
14	Haardpot	54	Segmentboog
15	Haardsteen-ensemble	55	Sieranker
16	Hanekam	56	Sleutelstuk
17	Hoekketting	57	Spantjuk
18	Kaarsnis	58	Spiltrap
19	Kalf	59	Spitsboog
20	Kelderlicht	60	Sporenpaar
21	Kinderbint	61	Staande tand
22	(Klis)klezoor	62	Staand verband
23	Kloostervenster	63	Steektrap
24	Korbeel	64	Steensponning
25	Korfboog	65	Steunbeer
26	Krommer	66	Stootbord
27	Kroonlijst	67	Stroomlaag
28	Kruisvenster	68	Strijkbalk
29	Kruisverband	69	Tongewelf
30	Latei	70	Trapgevel
31	Lijstgevel	71	Tuitgevel
32	Middendorpel	72	Tweelichtvenster
33	Middenstijl	73	Versnijding
34	Moerbalk	74	Vloerdelen
35	Muuranker	75	Vorstpan
36	Muurplaat	76	Wang
37	Muurstijl	77	Waterlijst
38	Negge	78	Windschoor
39	Nokgording	79	Wisseldorpel
40	Nokstijl	10	Wormplaat of fliering

Afb. 203 Tekening van een niet bestaand huis waarin een aantal in deze Kroniek genoemde (bouwkundige) onderdelen is aangegeven met een lijst van termen en uitdrukkingen. Tek. Bart Klück.

broese kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug en in de uithof

Stadhuisbrug 5, postbus 38, 3500 AS Utrecht, telefoon 030-313804.
Transitorium II, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, tel. 030-518518.

NIEUWE UTRECHT BOEKEN

Utrecht binnen de singels (deel A en B), (Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). Utrecht was in de middeleeuwen de grootste stad van de noordelijke Nederlanden. De middeleeuwse structuur van de stad is door de eeuwen heen goed bewaard gebleven. Dit ondanks enkele grote ingrepen, zoals de sanering van wijk C, de demping van een deel van de singels en de bouw van Hoog-Catharijne. Hoewel dat niet altijd zo duidelijk te zien is, hebben veel van de vierduizend huizen in de oude stad sporen van de middeleeuwen en de zeventiende eeuw in zich. De uitgave 'Utrecht binnen de singels' toont deze huizen en hun specifieke kenmerken. Deel A behandelt een beperkt aantal zeldzame huizen, terwijl in deel B veel meer huizen in het kort de revue passeren. Al met al geeft 'Utrecht binnen de singels' in meer dan 1500 foto's en illustraties een boeiend beeld van deze levende stad in het centrum van ons land. Auteurs: Marceline J. Dolfin, E.M. Kylstra, Jean Penders, prijs deel A ca. f. 100,-, deel B ca. f. 60,-, set ca. f. 150,-

Museum op zolder

Het oudste stedelijk museum van Nederland - in 1838 in Utrecht geopend uitgebeeld in 24 aquarellen uit 1889. Dit jaar bestaat het Centraal Museum 150 jaar. Op 5 september 1838 werd zijn voorloper, het Museum van Oudheden, voor het publiek opengesteld. Omdat er geen geschikt museumgebouw voorhanden was, werd de collectie oudheden ondergebracht in vier kamers op de "zolder" - de bovenste verdieping - van het stadhuis, waar de collectie bleef tot 1890. De toestand van het Museum van

Oudheden op de "zolder" van het stadhuis is kort voor de verhuizing naar het Hogeland (aan de Biltstraat) vastgelegd in een serie van 24 aquarellen door de Utrechtse kunstenaar Anthony Grolman. Deze serie is een unieke documentatie van het oudste stedelijke museum van ons land zoals dat er een eeuw geleden uitzag.

Tekst: Mw. Drs. C.C.S. Wilmer, ca. 60 pag., 24 pag. in kleur en 10 zwart/wit-illustraties, paperback, f. 24,50. Verschijnt in november.

Een gezamenlijke uitgave van Broese Kemink/Gemeentelijke Archiefdienst

De mooiste dag van je leven. Promoveren aan de Utrechtse Universiteit. In het theater van de wetenschap verdedigt de promovendus het levenswerk: een proefschrift waarop jarenlang is gezwoegd. Het boekwerk gaat traditioneel vergezeld van een toetje: de stellingen achterin. Het dessert van de dissertatie! Dit boek bevat 169 stellingen afgewisseld door artikelen over promoveren.

Samenstelling tekst: J. Janssen, W. Lutje Hulsink, H. Gielen, C. van Kasteel, M. Oden. Fotografie: R. Sweering, C. Pennarts, T. Versluis fotodienst Aegon. Eindredactie: F. Allers en M. Oden. 72 pag., geïll., paper., f. 15,-.

Een gezamenlijke uitgave van Broese Kemink / Afd. Voorlichting Universiteit Utrecht.

Coby van der Wurf-Bodt '**Van lichte wiven tot gevallen vrouwen**'; prostitutie in Utrecht van de late middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw, geeft een boeiend overzicht van de geschiede-

nis van de prostitutie in de stad Utrecht. Het gaat niet alleen uitgebreid in op de veranderingen in het prostitutiewezen, maar beschrijft tevens het prostitutiebeleid, de sociale omstandigheden van de vrouwen, de opvangthuizen en de behandeling van de geslachtszieke prostituées in het Stadsziekenhuis. Het boek is rijk geïllustreerd, 112 pag., papierb., f. 27,50.

J.A.L. de Meyere, **Utrecht op schilderijen**, ca. 336 pag., geïll., (zwart/wit en kleur), gebonden, f. 125,--. In 'Utrecht op schilderijen' is duidelijk te volgen hoe schilders gedurende een periode van vijf eeuwen de stad hebben gezien en op hun eigen artistieke wijzen hebben weergegeven. Het is de eerste keer dat aan het onderwerp 'Utrecht op schilderijen' uitvoerig aandacht wordt besteed.

Hans van der Loo, Ron Loozen & Jan Oosterman, **Buurt in balans**, levensstijlen in nieuw Oudwijk. Een levensecht verslag van het leven in Oudwijk vroeger en nu. Hoe Oudwijk van een traditionele volksbuurt tot een 'bonte buurt' werd met bewoners met zeer uiteenlopende levensstijlen. Met interviews en 'bewonersportretten'. 166 p., vele foto's, f. 17,50.

Overige nieuwe Utrecht-uitgaven

Drs. Marieke van Vlieden, **Utrecht een hemel op aarde**. (Clavis Kunsthistorische monografieën deel 6). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in

het Rijksmuseum Het Catharijneconvent. 96 pag., geïll., ing., f. 25,--.

Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk. (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 7). 136 pag., geïll., ingen., f. 30,--.

G.Th. Delemarre en A. van Deijk, **Middeleeuwse kerken in Utrecht**. (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 5). Een fotoboek waarin de resultaten van het enorme restauratieproject van de middeleeuwse kerken zijn vastgelegd. 128 pag., groot formaat, ing., f. 25,--.

Romaanse kerken in Utrecht. Tekst van de 3e van der Monde - lezing 1988 door Prof.Dr.Ir. C.L. Temminck Groll, geïll., f. 10,--.

SPECIALE AANBIEDING

De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839. Een heruitgave op ware grootte in kleur toegelicht door Dr. Marijke Donkersloot - de Vrij. Decoratieve plattegrond (55 x 52 cm.) met tekstboek van 39 pag., oorspronkelijke prijs f. 39,75, alleen bij Broese Kemink voor f. 17,50.

SPECIALE AANBIEDING: ALLEEN BIJ ONS

Utrecht in tekst en beeld. Samenstelling Arjan van Nimwegen en Richard den Dool. Fraai uitgegeven en geïllustreerd met weinig bekende prenten en reproducties naar schilderijen. Zolang de voorraad strekt! 175 pag., geïll., papierb. van f. 33,-- voor f. 15,--.

broese kemink
boekverkopers aan de stadhuisbrug en in de uithof

Stadhuisbrug 5, postbus 38, 3500 AS Utrecht, telefoon 030-313804.
Transitorium II, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, tel. 030-518518.